

აკაკი სურგულაძე

ექვთიმე თაყაიშვილი

(ცხოვრება და მოღვაწეობა)

.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი 1977

37 (c41) (09)

008(47 . 922) (092 თაყაიშვილი)

ს 961

ნაშრომი ეხება გამოჩენილი ქართველი მეცნიერისა და
მამულიშვილის ექვთიმე თაყაიშვილის ცხოვრებასა და მოლ-
ვაწეობას. იგი განკუთვნილია ისტორიკოსებისა და მკითხველ-
თა ფართო წრისათვის.

რედაქტორი დ. ჩხიკვიშვილი

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1977

წ ი ნ ა თ ქ მ ა

ექვთიმე სვიმონის ძე თაყაიშვილს ქართული კულტურის ისტორიაში თვალსაჩინო ადგილი უკავია. იგი გამოჩენილი მეცნიერი და დაუცხრომელი საზოგადო მოღვაწე იყო. გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან საბჭოური ეპოქის 50-იან წლებამდე იგი უშრეტი ენერგიით ემსახურებოდა მეცნიერულ ქართველოლოგიას და მას მყარი საფუძველი ამოუშენა.

ექვთიმე თაყაიშვილის ბიოგრაფია მდიდარი და საოცრად რომანტიკულია. იგი მთელი სიცოცხლის განმავლობაში ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, ივანე ჯავახიშვილის გვერდით იდგა და მათთან ერთად დიდი წვლილი შეჰქონდა ქართველი ხალხის ეროვნული კულტურის ამალლების, საქართველოს ისტორიული ცხოვრების წარმოჩენის, მისი განძეულის შეკრებისა და დაცვის დიდ მამულიშვილურ საქმეში. იგი იყო საქართველოს ისტორიის ღრმა წყარომცოდნე და არქეოგრაფი, ქართული ეპიგრაფიკის მესაიდუმლე, პირველი მთხრელი არქეოლოგი, ძველი ქართული მწერლობის მაძიებელ-მკვლევარი, ხალხური სიტყვიერების დაუცხრომელი მაძიებელი, ფართო მასშტაბის ეთნოგრაფი, ცნობილი ნუმისმატი, ისტორიული გეოგრაფიის მოამაგე — ერთი სიტყვით, ცოცხალი ენციკლოპედია, საქართველოს ისტორიის დიდი ღიაპაზონის მკვლევარი-ანალიტიკოსი. ექვთიმე წარსულის მისნური ხილვის დიდ საიდუმლოებას ფლობდა. ამ მომადლებული ტალანტის წყალობით მან გააცოცხლა არა ერთი და ორი მოღვაწე შორეული წარსულისა, გადაარჩინა ხელოვნების უღიადესი ნიმუშები და ჩვენი ისტორიის მოწმეებად წარმოგვიდგინა; მთელი სიცოცხლის მანძილზე დაუღალავად მოგზაურობდა საქართველოს მთასა და ბარში, სხვებისათვის მიუწვდომელ ქარაფებზე აღიოდა და ძველი ციხეებისა და ეკლესიის ნანგრევებში ქართული ცივილიზაციის მარგალიტებს აგროვებდა. ექვთიმემ თავი მოუყარა საქართველოში გაფანტულ და დავიწყებისათვის განწირულ დიდ ეროვნულ განძეულს, რომელიც შემდეგ ივანე ჯავახიშვილის, კორნელი კეკელიძის, სიმონ ჯანაშიას, ნიკოლოზ ბერძენიშვილის, გიორგი ჩუბინაშვილის, შალვა აშირანაშვილის, გიორგი ჩიტაიას და სხვათა სამეცნიერო შემოქმედებაში საქართველოს ძველი, მღელვარე ისტორიისა და მაღალი კულტურის პირუთენელ მოწმეებად ამეტყველდნენ. მან მძაფრი ისტორიული ქარტეხილების ვითარებაში დაღუპვის რეალური საშიშროებისგან იხსნა ისინი. 1921 წლიდან დაიწყო ექვთიმეს

ოდისეა და იგი ოცდახუთ წელს გრძელდებოდა. ქართული განძეულის სკილასა და ქარიბდას წინააღმდეგ ექვთიმე ოდისევსური გმირობით იბრძოდა და გაიმარჯვა კიდეც: — ერის საკუთრება ერსვე შეუნარჩუნა. ყველაფერი ისე დასრულდა, როგორც უკვდავების მაძიებელი ჭაბუკის ქართული ზღაპარი მთავრდება: — ბოლო სასიკეთო გამოდგა, განძეულთან ერთად იგი სამშობლოში დაბრუნდა, რომ მის წიაღში დაესვენებინა მეცნიერების სამსახურში დაღლილი სხეული.

ყველა ამ ღვაწლს რომ ითვალისწინებ, ეს კაფანდარა კაცი ზღაპრულ დევ-გმირად წარმოგვიდგება. მისი შემოქმედებითი მრავალმხრივობითა და მემკვიდრეობის მაღალი ეროვნული მნიშვნელობით უნდა ავხსნათ ის მრავალი ეპითეტი, რომლებითაც მისმა კოლეგებმა მონათლეს იგი. „ერის მეჭურჭლეთუხუცესი“ უწოდა ექვთიმეს კონსტანტინე გამსახურდიამ. „ქართული არქეოლოგიის ნესტორი“ შეარქვა დიდმა ხელოვნებათმცოდნემ გიორგი ჩუბინაშვილმა. „ისტორიის მეცნიერების რაინდად“ იხსენიებს — ნიკოლოზ ბერძენიშვილი.

ექვთიმეს მეცნიერულ ღვაწლზე ბევრი თქმულა და შეიძლება საჭირო აღარც იყოს კვლავ საგანგებოდ შეჩერება. მაგრამ ცოტა ვიციტ და თითქმის არაფერი დაწერილა ექვთიმეს საოცრად გმირულ ცხოვრებაზე, მის დიდ პრაქტიკულ საქმეებზე. ამ კაცის მთელი სიცოცხლე კი დიდი რომანტიკაა, დაუცხრომელი ბრძოლა და შემოქმედებაა, თავგანწირული შემართება, კაცური კაცობის, მამულიშვილობის ოქროს მაგალითი.

გავყევით ექვთიმე თაყაიშვილის ცხოვრების ქრონიკას ბავშვობიდანვე და რამდენადაც შევძლებთ ყოველგვარი შელამაზების გარეშე წარმოვადგინოთ მისი დიდი შრომა და დამსახურება.

ამ რთულ საქმეში ჩვენ უხვად ვსარგებლობდით ქართველი ისტორიკოსების, არქეოლოგების, ხელოვნებათმცოდნეების, ლიტერატურისმცოდნეების იმ გამოკვლევებით, რომლებიც ექვთიმე თაყაიშვილის ცხოვრებისა და შემოქმედების ცალკეულ მხარეებს შეეხება.

ექვთიმეს ცხოვრების დახასიათება უფერული და აუხსნელიც კი იქნებოდა მისი თანამედროვე ვითარების გაუთვალისწინებლად. ამიტომ, შევეცადეთ ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების ფონი მის ბიოგრაფიასთან დაკავშირებით შედარებით სრულად წარმოგვედგინა.

სამეარო ობოლი ბიჭისა ...

1863 წლის 5 იანვარს გურიის სოფელ ლიხაურში სვიმონ თაყაიშვილის ოჯახში მესამე ვაჟი დაიბადა. ვაჟის შეძენა, ისიც თავმომწონე აზნაურისათვის, დიდად საამაყო იყო და საგანგებო ზეიმითაც აღინიშნებოდა ხოლმე: ამაყი გურული კაცი ამ შემთხვევას თავისიანებს და სოფელს, პირველ რიგში, თოფის გასროლით აუწყებდა. მაგრამ ახალი წლის ამ საზეიმო დღეებში თაყაიშვილებთან თოფი არ გავარდნილა. ოჯახის თავკაცი, მამა და მარჩენალი — სვიმონი ლოგინად იყო ჩავარდნილი და დღეებს ითვლიდა. იგი რამდენიმე დღის შემდეგ გარდაიცვალა კიდევ და სოფელმა მაშინ გაიგო, რომ თაყაიშვილებთან ახალმა წელმა ერთდროულად მიიტანა სიხარულიც და უბედურებაც.

— „რას იზამ, მამა მიდის, შვილი მოდის, ასეთია ცხოვრება... ღმერთმა დაგვიფაროს, რომ პირიქით ხდებოდეს“, — ანუგეშებდნენ სვიმონ თაყაიშვილის ქირისუფალს სატირალში მისული ნათესავები, თანასოფლელები.

ახალშობილს ექვთიმე დააჩქევს. ეს ნაბოლარა ბიჭი, ბედმა მამის ალერსი რომ არ არგუნა, დედას თითქოს მწუხარების გასანელებლად მოევლინა და განსაკუთრებით ანებიერებდა მას. პატარას თავს დასტრიალებდნენ უფროსი და, ძმები, მამიდები და მზრუნველობას არ აკლებდნენ. ერთადერთი მკაცრი შინაბერა მამიდა ტუქსავდა ექვთიმეს გადაჭარბებული ცელქობის გამო და ხმამალა ბუზღუნებდა: „ასე ნებაზე მიშვებული ბავშვი ნახეთ, რა ყაჩაღი გამოვაო“.

ექვთიმე დაუდეგარი ყმაწვილი ყოფილა. მთელი დღე ეზოში დარბოდა, ღობე-ყორეს ედებოდა, საქონელს დასდევდა და აწიოკებდა. ზომბორა ძაღლი — „ვარდია“ მისი განუყრელი მეგობარი იყო. გადაჭარბებულმა ცელქობამ უბედურებაც შეამთხვია: სამი წლისამ ფეხი მოიტეხა. ხეირიანი ექიმი სოფელში კი არა, მაზრაშიც არ მოიძებნებოდა. დამტვრეული ბავშვის ზედამხედველობა „მაკა მალაზონმა“ იკისრა. მოტეხილი ფეხი არტაშანში ჩაუსვეს და სოფლური მალამოთი სწამლობდნენ. ძვლის შეზრდა დროზე ვერ მოხერხდა. ბავშვმა წოლა ვერ აიტანა და არტაშანიანი ფეხით სიარული დაიწყო. ტკივილები განუახლდა, მონატეხი გაღიზიანდა და ძვლის დაზიანებაში გადაიხარდა. ძვლის ზრდა შეფერხდა, ფეხი დაუმოკლდა და მთელი ცხოვრების მანძილზე კოჭლი დარჩა.

ხუთი წლის ექვთიმეს ახალი უბედურება დაატყდა თავს: დედა გარდაეცვალა. მოხუცებულობაშიც კი მკაფიოდ ახსოვდა ექვთიმეს დედასთან საბოლოო

განშორების ტრაგიკული წუთები. „მასთან ვიწეკი ლოგინში. ღამე გამაღვიძეს და ატირებული ძალათ მომაცილეს დედას. შემოდგომა თავდებოდა. ბუხარში ცეცხლი ენთო. ბუხრის წინ დამსვენს. იქვე ჩემი ძმა ვარლამი იყო. აივანზე წივილ-კივილი ატყდა და მეზობლები მოგროვდნენ. მე არ მესმოდა, რა იყო სიკვდილი. ხანდახან მეზობლის ქალები შემოვიდოდნენ ჩვენთან და მოთქმით გვეუბნებოდნენ: „ვაი, უბედურებო, დედა აღარ გყავთ, ობლებად დარჩით, რა გეშველებათო!“

თმაგაშლილი და სახედახოკილი ბებია, მოზლუქუნე უფროსი და-ძმები, ეზოში გაჭედილი ნათესავეები, მეზობლები, ოთახში დასვენებული მშვიდად მძინარე დედა, რომელიც, ექვთიმე რომ გამოსათხოვრად მიიყვანეს, არ განძრეულა, არც კი იღიმებოდა, ცივი და მიუკარებელი იყო. ექვთიმეს შეეშინდა და ატირდა...

ეს იყო და ეს. ამ მძიმე დღეებისა ექვთიმეს მეტი არაფერი დამახსოვრებია. მეორე დღეს ნათესავეებს წაუყვანიათ და დედის გასვენებას არ დასწრებია. შემდეგ დედის ნათელი და ალერსიანი სახე თანდათან დავიწყების წყველიაღში ჩაიძირა.

ობოლი ბიჭი ბებიის, ბიძების, მამიდების გარემოცვაში იზრდებოდა: ზოგმა მათგანმა ექვთიმეს ხასიათის ჩამოყალიბებაზე გადამწყვეტი გავლენა მოახდინა. თვითონ ექვთიმე ბავშვობის წლებს რომ იგონებს, საგანგებოდ ჩერდება გარემოსა და გარემომცველ ადამიანებზე.

ოჯახში ყველაზე უფროსი და გავლენიანი მაკა ბებია იყო — შარაშიძის ქალი საჯავახოდან. მოხუცებულობაშიც კი წარმოსადეგი შესახედაობა ჰქონდა თურმე. ის იყო განმკარგულებელი, ყოველგვარი საქმის მოთავე, მეზობლების ჭირისა და ღმერთის მოზიარე. მისი მთავარი ხელობა მკურნალობა ყოფილა. მთელი ზაფხული აგროვებდა და ახმობდა მინდვრის ყვავილებს. ოზურგეთში, მეწვრილმანეთაგან „ბარგის წამლებსაც“ ყიდულობდა, ყვავილების ძირებს ხარშავდა, აზავებდა, აბებს და მიქსტურას აკეთებდა და ავადმყოფებს აძლევდა. საფასურს არ ითხოვდა, მაგრამ მადლიერ თანასოფლელებს მაინც მოჰქონდათ მოსაკითხავი. ბუნებით მკაცრი ქალი დედურ სიბოძის უმცროსი შვილიშვილისადმი ვერ მალავდა და ექვთიმეს განსაკუთრებით ანებივრებდა: „მე, ობოლს, უღედ-მამოს უფრო მიბრალედა და არავისაგან ისეთი მოფერება, ალერსი და მზრუნველობა არ მახსოვს, როგორც მისგან“ — იგონებდა შემდეგ ექვთიმე.

ექვთიმეს მეხსიერებაში ბოლომდე დარჩა კეთილი ხსოვნა მამიდებისა, რომლებიც ობოლს ხშირად დედის მაგივრობას უწევდნენ. უფროსი მამიდა ეკა — შემოქმედში იყო გათხოვილი დათუნაიშვილზე, მომდევნო — ელისაბედი — ჯურუყვეთში ჰყავდა ანთაძეს, ბაბალე — ქაჯვარაძის მეუღლე იყო და ქაქუთში სახლობდა. უმცროსი მამიდა მაკა კუპრაძის ნაცოლევი ყოფილა და ექვთიმეს მახსოვრობაში ღმერთში ცხოვრობდა თავისი ძმის — ერდიშელის ოჯახში. მამიდებს კარგი ოჯახები ჰქონდათ. ხშირად მოდიოდნენ სტუმრად ღმერთში და

ობოლ ძმისშვილის ყოველთვის განსაკუთრებული სათნოებით მოიკითხავდნენ ხოლმე. რაც შეეხება მაკა მამიდას, იგი თაყაიშვილების ოჯახის ტონისმიმცემი და მთავარი დიასახლისი იყო. იცოდა დიდებული ხელსაქმე, სტუმრის საგანგებო მიღება და სანაჭებო მასპინძლობა, სამეურნეო საქმეების გამგებლობის დიდებული ნიჭიც ჰქონდა. დიდი გონებაგახსნილი, შეგნებული ქალი ყოფილა მაკა. თავდავიწყებამდე ყვარებია ქართული ლიტერატურა და განსაკუთრებით მისი გვირგვინი — „ვეფხისტყაოსანი“.

ექვთიმე საგანგებოდ იგონებს მის არაჩვეულებრივ მახსოვრობას: „მამიდაჩემმა თავიდან ბოლომდე ზეპირად იცოდა ეს დიდებული ნაწარმოები („ვეფხისტყაოსანი“). ანბანის რომელ ასოსაც დაუსახელებდი მას, იმ ასოთი დაწყებული ოთხი ტაეზი ვეფხისტყაოსნისა გაახსენდებოდა ხოლმე, თუ ვინმე შეცვლით ან დამახინჯებულად იტყოდა რუსთაველის ლექსსა, მამიდაჩემი დაუყოვნებლივ უსწორებდა. ყველამ იცოდა, რომ მაკას ვეფხისტყაოსნის ცოდნაში ბადალი არ ჰყავდა.

ერთხელ ასეთი შემთხვევა მოხდა: მაკა ავად გახდა, დასუსტდა, ხმას არ იღებდა. იფიქრეს დამუნჯდო, მაგრამ როგორ შეემოწმებინათ! — მე ვიცი მაკის წამალიო — უთქვამს ვარდენ შარაშიძეს — დედით მაკას ბიძაშვილს, რომელიც იმ დროს სტუმრად ყოფილა თაყაიშვილების ოჯახში. „ვეფხისტყაოსანი“ მომიტანეთო. მიუტანეს „ვეფხისტყაოსანი“. ვარდენი ავადმყოფის გვერდით დაჯდა და „ვეფხისტყაოსნის“ ფურცელს შეუდგა. ხან ერთ ადგილს კითხულობდა გამოთქმით, ხან მეორეს. მაკა თითქოს გაცოცხლდაო. ბიძაშვილისკენ გადმობრუნდა. ვარდენმა წაიკითხა: „მზე უშენოდ არ იქნების, რადგან შენ ხარ მისი წილი, განაღამცა მას ეახელ, მისი მოყმე, ართუ წბილი“. ამის გაგონებაზე, — აღნიშნავს ექვთიმე, — მაკამ ჩახლეჩილი ხმით, მაგრამ გარკვეულად წარმოთქვა: „სტყუი, სტყუი! მისი ეტლი არ თუ წბილი“ უნდაო. ჩვენ გაგვეცინა და გავმხიარულდით... ვარდენს თურმე განგებ შეეცვალა სიტყვა, — იცოდა, რომ ამას შეუსწორებელს არ დატოვებდა მაკა, თუკი ხმის ამოღებას შეძლებდა“¹.

მაკა მორწმუნე ქალი იყო. სასულიერო ლიტერატურას კარგად იცნობდა. გაწაფული იყო საღვთო სჯულში. სახლში კარაბადინები ჰქონდა თავმოყრილი. ადრე დედას — მაკა ბებიას — წამლების დამზადებაშიც ეხმარებოდა, მაგრამ ექიმობას არ გაჰყოლია. ავადმყოფის არაჩვეულებრივი მოვლა იცოდა თურმე. ამასთან, ლექსების თხზვაც ეხერხებოდა. თავისუფალ დროს ჭრა-კერვას ანდომებდა და სოფელში ამ მხრივაც პირველი იყო.

ამ კეთილშობილურმა თვისებებმა მაკას ლიხაურის მთელ საზოგადოებაში სახელი გაუთქვა. იგი ყველა გაჭირვებულის მოსარჩლე იყო განსაკუთრებით

¹ კ. თაყაიშვილი, ტომი I, 1968, გვ. 190.

ქალებს ექომაგებოდა და არავის დააჩაგვრინებდა სუსტსა და უუფლებო არსებას.

ექვთიმეს ბაბუას (მამის მხრივ) ოთხ ქალიშვილს გარდა ოთხი ვაჟიც ჰყოლია. ამათგან უფროსი — სოსო ფირალებთან შეტაკებაში მოუკლავთ ექვთიმეს დაბადებამდე. სვიმონი, უფროსის მომდევნო (ექვთიმეს მამა) სახელმწიფო სამსახურში შესულა და კარგი თანამდებობაც მიუღია. იგი „კორდონის ნაჩაღნიკი“ გამხდარა და მეთაურობდა რაზმს, რომელიც ქობულეთთან რუსეთ-ოსმალეთის საზღვარს იცავდა. საზღვრის დარღვევის შემთხვევები კი მაშინ ძალზე ხშირი იყო. ქობულეთსა და ბათუმში ბლომად იყვნენ თავზებელადებული ყაჩაღები, რომლებიც ადამიანებზე ნადირობდნენ და გურიაში მოტაცებულ ქალ-ვაჟებს ოსმალეთის ბაზარზე ჰყიდდნენ. ორმოციან წლებში, მაგალითად, აჭარას შიშის ზარს სცემდა არიფ ფაშიოღლი, იუსუფ ბებქი ოღლი, ოქროპირ ოღლი, ხავთასი და სხვები, რომლებიც მალულად გადმოდიოდნენ სასაზღვრო ხაზს და გურიის სოფლებში ბავშვებზე ნადირობდნენ. 1856 წელს ყმებით მოვაჭრე მუჰამედ ფაშამ ბათუმიდან კონსტანტინოპოლის ბაზარზე გაგზავნა გურიაში მოტაცებული ქალ-ვაჟებით დატვირთული გემი. ყმებით მოვაჭრეებს სოფლებში თავიანთი აგენტებიც ყავდათ. ამ საზიზლარ საქმეში ზოგჯერ გურიის თავადობის ხელიც ერია. ცნობილია, მაგალითად, რომ საგლეხო რეფორმის წინ ლევან გურიელმა რამდენიმე ყმა გაჰყიდა ბათუმში. ზურაბ ერისთავმა თავისი ყმის ორი ქალიშვილი მასთან შეკრულ ყაჩაღს მოატაცებინა და ოსმალეთის ბაზარზე გააყიდვინა. ამ ქალიშვილების მამამ ბოროტ თავადს არ აპატია დანაშაული, მოკლა და თვით ოსმალეთში გადაიხვეწა.

ლიხაურის თემი ახლო იყო საკორდონო ხაზთან. ბავშვებს ეზოდან მარტო გასვლისა ეშინოდათ. მათ შიშის ზარს ჰგვრიდა იმ ლიხაურელი ბიჭის გახსენება, რომელიც ყაჩაღმა მოიტაცა, მდევარის შიშით ხეზე მიაბა პირში ბურთ-გაჩრილი და თვით მიიმალა. მხოლოდ 12 დღის შემდეგ მიაკითხა თურმე ხეზე მიბმულ ბავშვს ყაჩაღმა. მაგრამ იმდენად ამაზრზენი შესახედავი ყოფილა ცოცხალმკვდარი ბავშვი, რომ გულქვა ავაზაკსაც კი ვერ აუტანია მისი დანახვა და ისე გაქცეულა, რომ დაბმულის აშვებაც დავიწყებია. სოფელში თოფის ხმა რომ გაეარდებოდა ან სადმე კივილი, თუ ხმამალალი ძახილი ატყდებოდა, ყველანი ეზოში გამოვარდებოდნენ და გულგახეთქილნი ბავშვებს მოიკითხავდნენ.

სვიმონის რაზმი ერთგულად ასრულებდა სახელმწიფო დავალებას. ამ რაზმს არა ერთი და ორი კონტრაბანდისტი დაუჭერია, ამიტომაც სვიმონს მთავრობის ბევრი ჯილდო ჰქონდა მიღებული და ამაყობდა კიდევ. მთელ სოფელში მას ჰკვიანნი, დინჯი, სამართლიანი და ნასწავლი კაცის სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი.

ექვთიმეს ბავშვობამ სვიმონის უმცროსი ძმების — ერდიშელის და კონსტანტინეს თვალწინ ჩაიარა. შვიდ წლამდე ექვთიმე თავაიშვილების მრავალრიცხოვანი ოჯახის წრეში ტრიალებდა. მამა-ბიძებს საერთო ეზო ჰქონდათ და

ურთიერთობაც — ყოველდღიური. გარდა ზიძებისა, მეზობლად კიდევ თაყაიშვილების რამდენიმე ოჯახი ცხოვრობდა. ექვთიმეს ღრმადმოხუცებულობაშიც კარგად ახსოვდა თითოეული მათგანი თავიანთი ხასიათით და აღნიშნავდა კიდევ, რომ „ლოხაურის ნიადაგზე წარმოშობილი ჩემი გვარისანი, ზოგნი მაინც მრავალ მასალას იძლეოდნენ ჩემი განვითარების ზნეობრივ არეზე, ჩემი სულიერი ზრდისათვის“. ამ მხრივ პირველ რიგში ყოველთვის იოსებ თაყაიშვილის მოიგონებდა ხოლმე, რომელიც პირდაპირ „იდეალად“ ჰყავდა გადაქცეული. დიდად პატივს სცემდა იაგორ და კოწია თაყაიშვილებსაც.

იოსებ და იაგორ თაყაიშვილების მამა — ალექსანდრე, მეტად თავისებური კაცი ყოფილა. ექვთიმეს გადმოცემით იგი ძველ ქართულ ლიტერატურაში კარგად იყო ჩახედული და „ვეფხისტყაოსნის“ ადგილები მანაც ზეპირად იცოდა. თავადაც ლექსებს თხზავდა და ნაცნობ-მეგობრებს უგზავნიდა. მთელი გურია მისი ლექსებით იყო მოდებული — იგონებს ექვთიმე. ნაწერს სახლში არ ინახავდა და მას უგზავნიდა, ვისზედაც გამოსთქვამდა ხოლმე. ხშირად უცენზურო ლექსებსაც თხზავდა და მას ყველაზე ახლობლებს აცნობდა. საერთოდ, ენაკვიმატი კაცი იყო, ყოველი კითხვის პასუხად შესაფერის არაკს იტყოდა. შვილებსაც კი გადაკრულად ელაპარაკებოდა. ახალგაზრდობაში დიდი მოარშიყე ყოფილა. ცოლად ნაკაშიძის ქალი ჰყავდა, ისიც მოტაცებული.

ექვთიმეს გადმოცემით თაყაიშვილების გვარში ყველაზე განვითარებული იოსები ყოფილა. იოსებს მოსკოვის უნივერსიტეტში მეოთხე კურსამდე მიუღწევია, შემდეგ სწავლისათვის თავი დაუწეებდნენ უსახსრობის გამო და სოფელში დაბრუნებულა. მოსკოვის უნივერსიტეტში შეუთვისებია მის ლიბერალური შეხედულებანი. იგი მთელი არსებით თანაუგრძნობდა ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით გაჩაღებულ ეროვნულ-გამათავისუფლებელ მოძრაობას. „საქართველოს მოამბეს“, „დროებას“ დიდი ინტერესით კითხულობდა. იოსები ოზურგეთის ახლად გახსნილ ორკლასიან სასწავლებელში მასწავლებლობდა; შემდეგ ალექსანდროპოლში (ახლანდელი ლენინაკანი) გადაიყვანეს, მაგრამ ჰავა ვერ აიტანა და ერთი წლის შემდეგ სოფელში დაბრუნდა. შემდეგ ქუთაისის ახლად დაარსებული საადგილმამულო ბანკის შემფასებელი იყო. მალე ბანკსაც თავი დაანება და რკინიგზის უწყებაში დიჟუო სამსახური გიორგი წერეთელთან. ოზურგეთში სასამართლოს ბოქაულიც (ახლანდელი სასამართლოს აღმასრულებელი) იყო. სიცოცხლის ბოლო წლებში ლეჩხუმის მაზრაში მუშაობდა გამომძიებლად. მძიმე ავადმყოფობის გამო, მტკივნეული შეტევის დროს თავი მოიკლა. მთელ დასავლეთ საქართველოში იცნობდნენ როგორც უანგარო კაცს, დაუღალავ საზოგადო მოღვაწეს, მშრომელთა მოსარჩლეს.

იოსებმა თვით ვერ დაასრულა სწავლა, მაგრამ სამაგიეროდ უმცროს ძმას, იაგორს გაუყაფა გზა. იაგორმა მოსკოვის უნივერსიტეტის სამკურნალო ფაკულტეტი დაამთავრა. დიპლომის აღებაში ხელი იმან შეუშალა, რომ ბოლო ორი საგანი არ ჩაუბარებია. დაბრუნდა გურიიში და სახლში ეწეოდა საქმიანობას.

ტიკას. გურიის ხალხის ყოფა-ცხოვრების შესახებ საყურადღებო დაკვირვებებიც ჰქონია. იაგორი დიდად უყვარდა ექვთიმეს და მისი პატივისმცემელი იყო მუდამ.

ექვთიმეს მეხსიერებაში წარუშლელი დარჩა მისი გარეთა ბიძაშვილის, კოწია თაყაიშვილის სახე. კოწია ბუნებრივი ნიჭით დაჯილდოებული კაცი იყო. სამოციან წლებში პეტერბურგში „კანვოში“ მსახურობდა და იქ მოსწავლე ქართველ სტუდენტებთან, — ილია ჭავჭავაძესთან, აკაკი წერეთელთან, ბესარიონ ღოღობერიძესთან, კირილე ლორთქიფანიძესთან და სხვებთან ახლო ურთიერთობაში იყო. მათ წრეში კოწია შინაური კაცი ყოფილა და ხშირად ესწრებოდა იმ ლიტერატურულ პაექრობებს, ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოში რომ იმართებოდა. მშობლიური ლიტერატურის სიყვარული და მაღალი პატრიოტიზმი კოწიას ბოლომდე შერჩა. ამასთან, მჭევრმეტყველების უნარით იყო დაჯილდოებული და თავის წრეში დიდი გავლენითაც სარგებლობდა. ახალგაზრდობაში ლამაზ, ახოვან კოწიას პეტერბურგის ჰავა ვერ აუტანია, ჭლექი შეჰყრია და სამშობლოსათვის მოუშურებია. მშობლიურ სოფელში ცხოვრობდა, თავს კარგად უვლიდა, მემკვიდრეობით დარჩენილ მამულებს ჰყიდდა და იმით ცხოვრობდა. სოფლის ცრუ რწმენებს და მავნე ტრადიციებს არ მისდევდა. ათეისტის სახელი ჰქონდა გავარდნილი. დემოკრატიულ მოძრაობაში თანაუგრძნობდა. საერთოდ, პოლიტიკაში არ ერეოდა. მისი საყვარელი ქართული მწერლობა იყო. თავს შეუყრიდა მეზობლებს და ქართულ წიგნებს უკითხავდა. ექვთიმე იგონებს, თუ რა სიხარული მოეფინა სახეზე კოწიას, როცა ქუთაისიდან სახლში მომავალ ექვთიმეს ხელში ილია ჭავჭავაძისა და ივანე მაჩაბლის მიერ ქართულად თარგმნილი „მეფე ლირი“ დაუნახა. მთელი ღამე კითხვაში გაუტარებია თურმე.

იოსები, იაგორი და კოწია ექვთიმეს ბავშვობისდროინდელი უფროსი მეგობრები იყვნენ და მისი ხასიათის ჩამოყალიბებაზე დადებითი როლი შეასრულეს. მაგრამ მათი ანტიპოდი იყო გიორგი თაყაიშვილი. მას, „წმინდა წყლის მატერიალისტ“, არავითარი იდეური მისწრაფება არ მრსდგამდა, თავის კაცი, რომელიც ვერც ცოლს ეწყობოდა, ვერც შეიღებოდა — იგონებს ექვთიმე. მეტისმეტად ენაკვიმატი იყო თურმე და მისი უნებლიეთ წამოსროლილი ფრაზები მთელ გურიას ჰქონდა მოღებული. ჩინის მოყვარულს ახალი თაობა სძულდა. ალექსანდრე II რომ მოკლეს — იტირა. კარგი მეურნეობა ჰქონდა. იმ კუთხის ბავშვებთან წაკიდებული იყო, რადგან ღამლამობით მისი ბაღის ხშირი სტუმრები იყვნენ. „გიორგის ვუყვარდი, არ ვეტანებოდი მის ხეხილს და არ ვკრეფდი. ბაღში ხილის დაკრეფას და ჭამას გიორგის მეტი არავინ უშლიდა ბავშვებს მაშინ გურიის არემარეზე. რადგან კოჭლი ვიყავი, გიორგი გერარდის მეძახდა (გერარდი ადრე ოზურგეთის მაზრის უფროსი იყო, კოჭლი). ისეთი (გერარდისებური) კარგი კაცი გამოვაო, — ამბობდა ჩემზე. პირადად მე კი მეუბნებოდა: ჩემს შვილს ჰკუთას აწავლეო. თუ ვეტყოდი, ჰკუთას ის უნდა მასწავლიდეს, შენი შვი-

ლი ჩემზე ორჯერ ხნით მეტია-მეტეი, პასუხად ეს მესმოდა მისგან: ჰკუა, ბიძია, ხნიერებით კი არ არის, ღვთის წყალობა არისო“¹.

მამის ძმათაგან ექვთიმესთან ყველაზე დაახლოვებული ერდიშელი იყო. ეს ერდიშელი აქტიური მონაწილე ყოფილა 1841 წლის გურიის ცნობილი აჯანყებისა. ამ აჯანყებაში თავაიშვილის ოჯახი სხვადასხვა ბანაკში აღმოჩნდა თურმე. ექვთიმეს მამა სვიმონი, მისი ბიძაშვილი ქაიხოსრო მაზრის ადმინისტრაციის ეხმარებოდნენ ურჩი გლეხების წინააღმდეგ ბრძოლაში. სიმონის ძმა ერდიშელი კი, რომელიც მაშინ 16 წლისა გამხდარა, ღვთის გუგუნავას გავლენის ქვეშ მოექცა და ბოლომდე აჯანყებულთა მხარეზე იყო.

ერდიშელი გოგორიშვილის რაზმში ირიცხებოდა. ეს გოგორიშვილი ერთ-ერთი მამაცი მეთაური იყო აჯანყებულებისა და ბოლომდე თავდადებით იბრძოდა. ერდიშელი დაჭრილა კიდეც და ბრძოლის ველიდან რაზმის მეთაურს გოგორიშვილი გაუყვანია. შემდეგ როცა გოგორიშვილი დასახვერეტად მიჰყავდათ, ერდიშელს დაუნახავს და ტირილი მორევია. — „რა გატირებს ბიჭო, არვის არ შერჩენია ჩვენი სისხლი, დრო მოვა და გადაუხდიანო“ — ხმამალა მიუძახებია ერდიშელისათვის მამაც მემარს. ერდიშელის და მეზობლების ნაამბობიდან ექვთიმემ დაწვრილებით იცოდა 1841 წლის აჯანყების ისტორია, განსაკუთრებით, ოზურგეთის ციხეზე შეტევის ამბები და საგულისხმოა, რომ ეგნატე ნინოშვილისათვის მიუწოდებია კიდეც ბევრი საყურადღებო ცნობა ამ აჯანყების მსვლელობისა და ზოგიერთი მონაწილის შესახებ.

ექვთიმეს ერთადერთი და, ღეზა, ძიმიტში იყო გათხოვილი აზნაურ გოთუაზე. დედის გარდაცვალების შემდეგ ობლების „აპეკუნობა“ (მეურვეობა) სიძემ იკისრა და როგორც ჩანს, ობლების ქონებაზე საკმაოდ რთობოდა ხელს. ყმების გათავისუფლების შემდეგ მთავრობისაგან კუთვლილი ფული გოთუას მიუღია და თავად გუგუნავაზე გაუსესხებია. გუგუნავას ამ ფულის გადახდაზე არასოდეს არ უზრუნია, მაგრამ გოთუას იმის ნებას მაინც აძლევდა, რომ მისი მამული დაემუშავებინა. ობოლი ძმები კი თითქმის ხელცარიელები დარჩნენ.

შვიდი წლის ექვთიმეს სასკოლო ასაკი შეუსრულდა და ოჯახში გადაწყდა, ოზურგეთის ორკლასიან სასწავლებელში მიეზარებინათ. ბიძა-მამიდებმა ამ საზიგოდ დღისათვის საგანგებოდ შეამზადეს ექვთიმე. ახალი ახალუხი და მათდის ჩოხა შეუკერეს, წულები უყიდეს. „ეს იყო ბავშვობაში პირველი და უკანასკნელი ხეირიანი ჩაცმა ჩემი: შემდეგ, ზამთარ-ზაფხულს, პარუსინის ბლუზის მეტი არა მცმია რა“² — იგონებს ექვთიმე. სასწავლებელში წასვლამდე ფეხშიშველი დადიოდა თურმე. ასე მორთული ყმაწვილი ჩაიყვანეს ოზურგეთში და ქიქოდის სამრევლო სკოლის მოსამზადებელ კლასში დასვეს.

გურიის ეს ორკლასიანი სასწავლებელი 1846 წელს დაარსდა. პირველ ხანებში სასწავლებლის შესაფერისი ბინა ოზურგეთში ვერ იპოვეს და მეცადინეობა ჯუმათის მონასტერში მიმდინარეობდა. გურიის სამღვდელოებამ მხოლოდ ორი წლის შემდეგ მოახერხა ოზურგეთში ბინა დაექირავებინა. სასწავლებლის პირველი დამაარსებელი ივანე ბეშქენაძე კარგი პედაგოგი და საზოგადო მოღვაწე იყო. საჭირო კადრებით და ინვენტარით სასწავლებლის უზრუნველსაყო-

¹ ე. თაყაიშვილი, რჩ. ნაშრომები, ტ. I. გვ. 212.

² ე. თაყაიშვილი, რჩეული ნაწერები, ტომი I, თბილისი, 1968, გვ. 194.

ფად დაუღალავად ზრუნავდა (მას მესამე კლასის გახსნაც სურდა), მაგრამ 1854 წელს ბეშქენაძე გარდაიცვალა და სასწავლებელი უპატრონოდ აღმოჩნდა. ყირიმის ომის წლებში იგი დროებით კიდევ დაიხურა. შემდეგ აღადგინეს და მზრუნველად მოსე ქიქოძე დაუნიშნეს. მოსე საზოგადოებრივი საქმისადმი გულშემატკივრობაში თავის ძმას, გაბრიელ ქიქოძეს (შემდეგში განთქმული იმერეთის ეპისკოპოსი გაბრიელი) სრულებითაც არ ჰგავდა, ძუნწი და მომხვეჭელი კაცი იყო, ამასთან, უცოდინარი და უხასიათო, კარიერისტი და რეაქციონერი. 1878 წელს გაზეთი „ივერია“ ოზურგეთის სასწავლებლის მდგომარეობას ასე ახასიათებდა: 1855 წლიდან სასწავლებელს განაგებს დეკანოზი ქიქოძე, იმავე სასწავლებლის ყოფილი მასწავლებელი. ახალი ზედამხედველის ხელში სკოლა შეიქმნა კერძო დაწესებულებად, ქიქოძის კუთვნილებად. მოსწავლეები უმეტეს წილად უფროსის ბაღში და ბოსტანში მუშაობდნენ, შინაურ ცხოველებს უვლიდნენ და სხვა ამგვარ საქმეში იყვნენ გართულნი“¹.

ფილიპე მახარაძე, რომელიც ამავე სკოლაში 1877 — 1881 წლებში სწავლობდა, იგონებს: „სასწავლებლის სათავეში იღგა მოხუცი დეკანოზი ქიქოძე, ძალიან მკაცრი ადამიანი, ამასთან, გაუზრდელი, ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით. სასწავლებლის ზედამხედველად დაყენებული იყო იმისათვის, რომ ძმა იყო ეპისკოპოსი. ეს სასწავლებელი მის საკუთარ ბინაზე იყო მოთავსებული და ის თითქოს წარმოადგენდა მისი ოჯახის შინაური მეურნეობის დანართს. მასწავლებლები დაყვანილ იყვნენ მისი დაქირავებული მოსამსახურეების ხარისხამდე, მოსწავლეები კი იყვნენ თითქოს მათი ბავშვი მონები, რომელთაც ის როზგავდა დაუზოგავად. იქ შესვლის პირველ დღესვე მე ვიყავი მოწმე იმისა, თუ როგორ დააფრინდა ერთ მოწაფეს ეს ჭკრიანი ჯალათი და თმებით მიათრევდა მას კლასში“².

1870 წლის სექტემბერში ექვთიმე ოზურგეთში გადმოხარგდა. თაყაიშვილებს ოზურგეთში ახლო ნათესავი არავინ ჰყავდათ და ბიძამ — ერდიშელმა, ექვთიმე ლიხაურელ ვაჭართან — იაგორ ურუმაძესთან დააბინავა. ვაჭრისათვის ქირად თვეში ორი მანეთი და „ქილა“ ჰადის ფქვილი უნდა ეხადათ.

სკოლაში ექვთიმე თანაკლასელებმა „იუცხოვეს“, მას აღიზიანებდნენ, „ხრამოის“ ეძახდნენ, ჩქმეტდნენ და აწვალებდნენ. ალბათ, ამ ვითარებას ვერც შეეგუებოდა, მფარველად რომ ყაისარ ნაკაშიძე არ გამოსჩენოდა. ეს ყაისარი მაკვანთელი იყო, — დედიდან ექვთიმეს ბიძაშვილი, თვრამეტი წლისა და სკოლაში ბავშვებს ეშინოდათ მისი. ყაისარმა ბიჭები გააფრთხილა, ექვთიმესათვის არაფერი ეწყენინებინათ. ამიერიდან ექვთიმე თავს მოსვენებულად გრძნობდა.

მაგრამ პირველ მოსამზადებელ კლასში ბედმა არ გაუღიმა, — უხეირო პედაგოგი შეხვდა. ეს იყო ვინმე აკოფოვი, რომელსაც არც ცოდნა ჰქონდა, არც

¹ გაზ. „ივერია“ № 2, 1878 წ.

² ფ. მ ა ხ ა რ ა ძ ე, როგორ გავხდი მარქსისტი. თბზ., ტ. I, გვ. 13.

მეთოდი უვარგოდა. იგი ბავშვებს მათთვის გაუგებარ ფრაზებს თუთიყუშის-
აზებერებინებდა. „ბევრი მასწავლებლის ხელში გამივლია, მაგრამ აკოფოვის-
თანა უნიჭო და უვარგისი მათში არავინ მინახავსო“, — იგონებდა შემდეგ ექვ-
თიმე.

სასწავლებელში კარგი მასწავლებლებიც იყვნენ. ექვთიმეს განსაკუთრებით
იოსებ თაყაიშვილის გაკვეთილები უყვარდა. ეს დიდად განათლებული კაცი
ბავშვებს ისტორიას და გეოგრაფიას ასწავლიდა. გაკვეთილზე ადვილად დასა-
მახსოვრებელი ფაქტები მოჰყავდა. სახელმძღვანელო ექვთიმეს არ ჰქონია, და
იხსომებდა მხოლოდ იმას, რასაც სკოლაში ჰყვებოდნენ. ბავშვების ცოდნაზე
ზრუნავდა აგრეთვე საღვთო სჯულისა და ქართული ენის მასწავლებელი. მას
მართალია, დიდი განათლება არ ჰქონია, მაგრამ კარგი მიდგომა ჰქონდა.

ვაჟარი ურუშაძე, რომელთანაც ექვთიმე ცხოვრობდა, მალე გაკოტრებულა
და მთელი ოჯახი შიმშილობდა. ექვთიმეს იქ დარჩენა შეუძლებელი გახდა და
სიძე-მეურვემ გადაიყვანა გუგუზნავეების ოჯახში, რომელიც იმ წელიწადს და-
სახლდა ოზურგეთში.

გიორგი გუგუზნავა თავადი იყო, მაგრამ, ისე როგორც ყველა თავადს გუ-
რიაში, მცირე და მოუწესრიგებელი მეურნეობა ჰქონდა და რაც გააჩნდა, იმა-
საც უთავბოლოდ ფანტავდა. „გურულ მემამულეებს — შენიშნავს ცნობილი
ისტორიკოსი სიმონ ავალიანი, — არც დრო ჰქონდათ, არც საშუალება იმისა,
რომ ხელი მოეკიდნათ ყველაფერი იმის მოწყობისათვის, რაც აუცილებელი
იყო მეურნეობის წესიერად გაძლოლისათვის“¹.

გურული თავადობა ძალიან ჩამოგავდა რუსეთის ე. წ. „გოგოლის ტიპის აზ-
ნაურებს“, რომლებიც მცირე მამულსა და ყმებს ფლობდნენ, მეურნეობის რა-
ციონალური მოწყობის საშუალება არ გააჩნდათ და ყმურ შრომაზე იყვნენ დამო-
კიდებული. როგორც ცნობილია, თავდაზნაურობის ეს ფენა საგლეხო რეფორ-
მის ყველაზე თავგამოდებულ მოწინააღმდეგედ გამოვიდა. იგი ებლაუჭებოდა
ძველსა და დრომოჰმულს, რადგან ახალი ვითარება მის, შედარებით უზრუნ-
ველ ცხოვრებას საძირკველს უთხრიდა. ნიშანდობლივია, რომ გურიის თავა-
დობაც ასევე მტრულად შეხვდა საგლეხო რეფორმის მზადებას საქართველოში
და, კოლექტიურ განცხადებაში, რომელიც დ. ყიფიანს წარედგინა, აღნიშნავდა:
„მთელი ჩვენი არსებობა დამოკიდებულია გლეხებზე, რომელთა შეძენისათვის
ჩვენ დასაბამითვე სიცოცხლეს არ ვზოგავდით და მატერიალურ ქონებას ვხარ-
ჯავდით, რადგან მომავალი ვერ გავეჭვრიტეთ. ამიტომ არ შეგვმზადებულვართ ამ-
ნაირი დიდი გადატრიალებისათვის არც განათლებით, არც ჩვენი ცხოვრების
მოწყობით“.

მცირე მამულიანობამ და მცირეყმიანობამ ერთგვარად შეაპირობა ბატონ-
ყმური რეჟიმის სისასტიკე გურიაში. ხარბი თავადობა განუხრელად ხელმძღვანე-

¹ С. А в а л л а н и, Крестьянский вопрос в Закавказье, стр. 437.

ლობდა ვახტანგ მეფის სამართლით — ყმისა ყოველივე ბატონისა არის. ბატონის ნებართვის გარეშე ყმა გლეხი ვერც უძრავ, ვერც მოძრავ ქონებას ვერ მოიხმარდა. ბატონს სრული უფლება ჰქონდა ყმის გაჩუქებისა, გაყიდვისა, გასამართლებისა, დასჯისა. ყველაზე მძიმე მაინც შინაყმების მდგომარეობა იყო.

გიორგი გუგუნავა, — ვისთანაც ექვთიმემ დაიწყო ცხოვრება, — ტიპიური ფეოდალი იყო და დროის გასატარებლად მოვლენოდა ქვეყანას. შესახედობით წარმოსადგეი ვაჟკაცი იყო. განათლება რუსეთში ჰქონდა მიღებული — კადეტთა კორპუსში. სასწავლებელში თანაკლასელი შემოკედომოდა იმ მიზეზით, რომ გიორგისათვის დედა შეეგინებინა. სასჯელად სამუდამოდ ჯარისკაცად გაემწყესებინათ. ამ სასჯელიდან იმპერატორმა ნიკოლოზ პირველმა იხსნა თურმე. პოლკის დათვალიერებისას ნიკოლოზს მოსწონებია გიორგის გარეგნობა, საგანგებოდ გამოუკითხავს მისი ამბავი და როცა ვითარება გაუგია, უბრძანებია, აწინდელი დამსახურების მიხედვით წარჩინება მიეცითო. ასე მიაღწია კაპიტნის ჩინამდე. შემდეგ მდიდარი ქალი შეურთავს მოსკოვში, მაგრამ „ატსტავკაში“ გასულა და ცოლისათვის თავი მიუწებებია.

გუგუნავა, როგორც ვთქვით, თაყაიშვილების მოვალე იყო. სანაცვლოდ თაყაიშვილების მეურვეს — გოთუას უფლება ეძლეოდა გუგუნავას მამულები დაემუშავებინა. ექვთიმეც ამ ვალის ანგარიშში აიყვანეს მდგმურად.

გიორგის ოჯახში ექვთიმე კარგად მიიღეს. მახსოვრობაში დარჩა ამ ოჯახის განუწყვეტელი სტუმრიანობა, ისე რომ დასაძინებელი ადგილიც არა რჩებოდა და ჩვეულებრივ, იატაკზე ეძინა გუგუნავას მდივნის ოთახში. განსაკუთრებით დასამახსოვრებელი იყო ექვთიმესათვის გუგუნავების ოჯახში მოსმენილი სიმღერა-გალობა. გიორგი დიდი მოტრფიალე ყოფილა სიმღერისა. თითქმის ყოველ ღღე მის ოჯახში იკრიბებოდნენ იმ დროის საუკეთესო მგალობლები გურიისა — შალიკაშვილები, მგალობლიშვილები და შესანიშნავი ლხინი იმართებოდა თურმე. გურული სიმღერების ეშხი და სიტკბო ამ ოჯახიდან დაამახსოვრდა ექვთიმეს. ექვთიმე დიდი მეგობარი იყო გიორგი გუგუნავას ვაჟიშვილის ნიკოსი (პირველი ცოლისგან), რომელიც ქუთაისის გიმნაზიაში სწავლობდა. საფიქრებელია, რომ პატარა ექვთიმეს ნიკომ გაუღვივა სურვილი ქუთაისის გიმნაზიაში სწავლის გაგრძელებისა. ნიკო შემდეგ უნივერსიტეტში სწავლობდა. სიყვარულის ნიადაგზე თავი მოიკლა. ასევე მოიკლა თავი გიორგის შვილმა მეორე ცოლისაგან. ამის ჯავრმა შემდეგ გიორგიც გადაიყოლა.

ერთ წელიწადს ცხოვრობდა ექვთიმე გუგუნავების ოჯახში და ამ ხნის განმავლობაში ბევრი რამ ნახა, გაეცნო თავადურ ყოფას. ამდენმა ქეიფ-დროსტარებამ გუგუნავა გააღარიბა. ამას თან დაერთო გაძარცვაც, რის გამოც იძულებული გახდა ისევ რუსეთში გადასახლებულიყო და ახალგაზრდა მდგმური კვლავ უბინაოდ დარჩა.

გუგუნავების შემდეგ ექვთიმე სამაზრო ფოსტის გამგის ოჯახში ჩასახლდა. გამგე რუსი იყო, ექვთიმეს ტოლი ბავშვებიც ჰყავდა. აქ ცხოვრება დიდად სა-

სარგებლო გამოდგა ექვთიმესათვის. აქ დაეუფლა რუსულ ენას. ერთი წლის შემდეგ ამ ოჯახმაც მიატოვა ოზურგეთი და ექვთიმე ახლა მელექედურში — სიძის დისწულის ოჯახში გადაიყვანეს.

ოთხი წელი სწავლობდა ექვთიმე ოზურგეთის სამაზრო სასწავლებელში. ორი მოსამზადებელი კლასი გაიარა. მეორე კლასში იყო, როცა გამოაცხადეს — ოზურგეთის სასწავლებელი საქალაქოდ უნდა გადაკეთდესო. ეს კი სწავლის კიდევ ერთი წლით გახანგრძლივებას ნიშნავდა. მეურვე გოთუას კი ეჩქარებოდა ექვთიმეს სწავლის დასრულება, რომ იგი სამსახურში მოეწყო და მის მზრუნველობაზე ხელი აეღო. ამიტომ, გადაწყვიტა, ექვთიმე სწავლის გასაგრძელებლად ფოთის სამაზრო სასწავლებელში გადაეყვანა.

ფოთში ექვთიმე თავის თანაკლასელ ჯაყელთან, შარაშიძესთან, ერქომაიშვილთან და ქადეიშვილთან მოთავსდა გურული მიკიტნის ბინაში. ეს იყო სამიკიტნოს ნესტიანი უკანა ოთახი. თვეში ოთხ მანეთზე მეტი არ დახარჯო — გააფრთხილა გოთუამ ცოლისძმა. ექვთიმე, მართლაც, მომჭირნებოდა, სწავლასაც ბეჯითად მოეკიდა და მალე არათუ დაეწია თანაკლასელებს, ყველა საგანში მაღალი შეფასება დაიმსახურა. ერთი სასწავლო წელი დაჰყო ფოთში ექვთიმემ. სასწავლებელი დაამთავრა და გაზაფხულზე ლიხაურში დაბრუნდა.

ეს იყო 1875 წელი. ამ დროს იგი 12 წლის ყმაწვილი იყო. სიძეს მიაჩნდა, რომ მოვალეობა მოიხადა და ამიერიდან ყმაწვილს თავისთავისათვის უნდა მიეხედა. ბიძებმაც ურჩიეს ლიხაურში კანცელარიის გადამწერად მოგაწყობთო. მაგრამ ექვთიმეს გული სწავლისკენ მიუწევდა და ხელსაყრელ შემთხვევას ეძებდა, რომ ქუთაისის გიმნაზიაში შესულიყო.

ეს სურვილი ასე უცბად ვერ ასრულდებოდა. საამისოდ საჭირო იყო ლათინურ ენაში საგანგებო მომზადება, მაგრამ მასწავლებლის პოვნა გაჭირდა და ერთი წელი ექვთიმეს ლიხაურში დარჩენა მოუხდა.

ეს ერთი წელი მის მეხსიერებაში სამუდამოდ აღიბეჭდა. ეს იყო ყმაწვილური სილადის წელი! მთელი ზაფხული და შემოდგომა-ზამთარი მან ნადირობაში გაატარა. ღრმა მოხუცებულობაშიც შესანიშნავად ახსოვდა ამ ნადირობის უმცირესი დეტალებიც კი და როგორი სიამოვნებით იგონებდა მათ!

ლიხაურში და მთელს გურიაში იმ დროს ძალზე გავრცელებული იყო სანადირო სპორტის ერთ-ერთი ძველი სახეობა — „ჩიტადობა“. მონადირენი ჯერ ღაჟოს იჭერდნენ, სპეციალურად წვრთნიდნენ, შემდეგ ამ ღაჟოთი მიმინოს მოიტყუებდნენ ხოლმე. დიდი ხელოვნებით მიმდინარეობდა მწყერზე სანადიროდ მიმინოს დაგეშვა. ერთი კვირის შემდეგ გაწვრთნილი მიმინო ველზე გაჰყავდათ. ლიხაურის ეწერაში აგვისტო-სექტემბერში უამრავი მწყერი მოაწყდებოდა და მთელი სოფელი სანადიროდ იყო გასული. ექვთიმეს ბიძები და ბიძაშვილები, დიდად იყვნენ დახელოვნებულნი სპორტის ამ სახეობაში. კონსტანტინე თაყაიშვილი მთელ გურიაში განთქმული იყო როგორც მიმინოს დამგეშა-

ვი და მონადირე. „ბიძაჩემი ძველ დროში რომ გაეჩინა ღმერთს, უსათუოდ ბაზიერთუხუცესი იქნებოდაო“ — შენიშნავს ექვთიმე.

ავგისტოს შუა რიცხვებიდან — როგორც გურულები იტყოდნენ — „მარიობიდან“, იწყებოდა ირაო. ეს იყო ფრინველთა გადასახლება თბილ ქვეყნებში. ლიხაური სამხრეთიდან შემალლებული იყო. ორი ერთმანეთისაგან დაცილებული გორაკი სოფელს დაჰყურებდა. მაღალი გორაკებიდან შესანიშნავად მოჩანდა მთელი გურიის დაბლობი, შავი ზღვის სანაპიროც. ამ გორმაღალას საირაო ერქვა და ახალგაზრდები დილიდანვე მას მიაშურებდნენ ხოლმე. გორაკებს თავს დასტრიალებდა ფრინველთა ჯარი. ბავშვები ნადირობდნენ, თან გურია-აჭარის შესანიშნავი ხედით ტკებობდნენ. ისეთი გატაცება სცოდნია სპორტის ამ სახეობას, რომ სახლში წამოსვლა ეზარებოდათ ბავშვებს. წნელის ქოხებს ღვამდნენ და მთელი დღე, ზოგჯერ ღამეც, საირაოზე რჩებოდნენ. „მე, როგორც ყველა ჩვენი გვარისა — ბიძები, ბიძაშვილები და სხვა თაყაიშვილები, გატაცებული ვიყავი მიმინოს ჰერის სპორტით. მარტო ახალგაზრდები კი არა, ხანში შესული ბიძაჩემებიც საირაოზე სიარულს, მიმინოს მართვას და მწყერაობას დიდ დროს და ენერგიას ახარჩავდნენ. ეს სპორტი მარტო გასართობ ხასიათს ატარებდა და ამიტომ ამ საქმეს ბევრი არ მისდევდა როგორც მათთვის უსარგებლოს, უშემოსავლოს. მე ყოველთვის საუკეთესო ღაქო მყავდა გამართული. ზადეც კარგი მქონდა და დახელოვნებული ვიყავი ჩიტბადობაში, მიმინოს ჰერაში“¹ — იგონებს ექვთიმე.

მწყერაობა-ნადირობას ექვთიმე შემდეგაც — ქუთაისის გიმნაზიაში სწავლის პერიოდშიც, — საზაფხულო არდადეგების დროსაც მისდევდა ხოლმე. უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ საამისო დრო აღარ მქონდა და მხოლოდ ერთხელ მომიხდა ჩემი ძველი გართობის გახსენებაო. ეს იყო 1893 წელს, როცა თბილისში ხოლერის გამო ზაფხულის გატარება გურიაში მომიხდაო — აღნიშნავდა მეცნიერი.

მწყერაობის გარდა, ექვთიმე ნადირობის სხვა სახეობაშიც გამოიწრო. ზამთარში ძიმიტში, სიძის ოჯახში ყოფნის პერიოდში ტყის ქათამზე სასირე ბადით ნადირობაში დაოსტატდა. უფროსი ძმის „ფილა თოფით“ შაშვებსა და ჩხართევებზეც ნადირობდა. კურდღელზე სანადიროდაც იყო რამდენჯერმე და გაუმართლდა კიდევ. სექტემბრიდან ახალგაზრდები თევზაობით ირობდნენ თავს. ლიხაურს ორი მდინარე ჩამოუდიოდა — აჭისწყალი და ჩოლოქი. პირველში ბლომად იყო კალმახი. მეორეში — ქაშაპი და ზღვის თევზები. თევზაობა განსაკუთრებით საინტერესო იყო სუფსაში, სადაც დიდი ღლავეებიც იცოდა ხოლმე. ექვთიმეს სიძე, სიმონ გოთუა, განთქმული მეთევზე იყო. ექვთიმეც თან დაჰყავდა და ამ საქმეშიც დაახელოვნა.

მთასა და ბარში ნადირობაში გართულ ახალგაზრდას იმ წელს სოფლის

¹ ე. თაყაიშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 219.

ექვთიმე თაყაიშვილი (სიცოცხლის ბოლო წლები).

Свидѣтельство

Выдано се ученику Кутаисской
Гимназии Сергѣю Макайишвили, окон-
чившему курсъ наукъ съ отличными
успѣхами отъ 4-го класса сего года за № 89,
въ удостовѣреніи того, что въ вниманіи
къ постоянно отличному поведенію,
и прилежанію и къ отличнымъ успѣ-
хамъ въ наукахъ, педагогическій советъ
отъ 3-го класса сего года постановилъ награ-
дить его, Макайишвили, серебряною ме-
далью въ удостовѣреніи сего подписавъ
примложеніемъ казенной печати удосто-
воряю. 13. Августа 1883 года 2 Кутаисъ.

Д. Директора Кутаисской
Гимназии

А. С. Давидовъ

У. ч. Численность учащихся

სიძველეთა გაცნობის საშუალებაც ჰქონდა. ლიხაურში ძველი, შიგნით მოხატული, წარწერებით მდიდარი ეკლესია მის ცნობისმოყვარეობას ალევებდა, საინტერესო იყო ლიხაურის ძველი ციხის ნანგრევებიც. ამ ციხესთან დაკავშირებულ ამბავ-ლეგენდებს ბიძები მოუთხრობდნენ. ექვთიმე ხშირად მიდიოდა დედუღეთში — მაკვანეთში, რომლის მახლობლად აღმართული იყო შემოქმედის დიდი და სიძველეებით მდიდარი მონასტერი. 1873 წელს მეორე კლასში იყო ექვთიმე, როცა აქარა-გურიაში მოგზაურობდა ცნობილი ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე. დიმიტრიმ ლიხაურის თემიც მოიარა და დაწვრილებით აღწერა ლიხაურის, ჭანიეთის, აჭის ეკლესიები. მოგზაური თაყაიშვილების ოჯახში მიიღეს სტუმრად. აქ ჩაიწერა მან ბევრი საინტერესო ცნობა გურიის სიძველეებზე. ექვთიმე ათი წლის იყო მაშინ და ყურადღებით უსმენდა ისტორიკოს დიმიტრი ბაქრაძეს, რომელმაც შემდეგ ექვთიმეს მეცნიერულ ცხოვრებაში დიდი როლი ითამაშა.

ქუთაისში, დიდი ცხოვრების გზაზე

დადგა 1876 წელი. საახალწლოდ ლიხაურში ქუთაისიდან სტუმრად ჩაეიდა ექვთიმეს უფროსი ძმა ნიკო, რომელიც იქ „უჩებნაია კომანდაში“ მსახურობდა. ძმა ნათლისღებამდე დარჩა. საუბარი ექვთიმეს ბედსაც შეეხო და ნიკომ ბიძებსა და მეურვეს ალუთქვა, რომ ძმას ქუთაისში წაიყვანდა, თუ მისთვის სახარჯოდ 100 მანეთს გაიღებდნენ. იანვრის შუა რიცხვებში ძმები „ტროიკით“ — ჩოხატაურ-სამტრედიის გზით ქუთაისისაკენ გაემგზავრნენ. სუსხიანი ზამთარი იყო, ექვთიმესთვის თბილი საზამთრო ტანისამოსის დამზადება არავის გახსენებია და ამ სიცივეში ძმას პარუსინის ხალათით გაჰყვა. ჩოხატაურ-საჯავახოს გზაზე ისეთი თოვლი იდო, რომ „ტროიკით“ მოგზაურობა აღარ შეიძლებოდა. ექვთიმეს მოხუცებულობაშიც ახსოვდა ის საშინელი ღამე, საჯავახოს სადგურში რომ გაათია. „ჩემ ძმას არ მოუცდია დიდხანს სადგურის საბინადრო ოთახში, მისვლისთანავე სტუმრად წავიდა ერისთავებში. ჩემთან დარჩა ერთი ჩვენი თანამგზავრთაგანი ჩემი ძმის უფროსის, პრინცის მოსამსახურე, გვარად, თუ არ ვცდები, ანდლულაძე, კარგი ახალგაზრდა. თბილად იყო ჩაცმული, ნაბადიც კი ჰქონდა, მაგრამ სიცივე მაინც აკანკალებდა და აბა, მე რაღა დამემართებოდა? სტუმრად წაბრძანებულს ჩემს ძმას ჩემი თან წაყვანა არ მოუსურვებია — რცხვენოდა ჯერ ერთი იმისი, რომ არ მეცვა რიგიანად და მერმე, როგორც ვთქვი, კოჭლი ვიყავი. ჩემი სიკოჭლე დამამცირებლად მიაჩნდა თავის თავისთვის თავალებში გამოსაჩენად. ეს მე კარგად ვიცოდი და არც ვუთხარი წამიყვანე-მეთქი. ღამე გავატარე მთლად კანკალში და უცნაურია, როგორ გადავრჩი?! ძილი სულ არ მომეკიდებია, ხანდახან ანდლულაძის ნაბდის კალთით ვსარგებლობდი ჩასათუნებლად, მაგრამ ეს მიშველიდა რამეს? თვითონ პატრონსაც იმდენს არასა რგებდა მთელი ნაბადი და ჩემთვის ერთი კალთა რა იქნებოდა? მეორე დღეს მობრძანდა ჩემი ძმა: კაი გუნებაზე გახლდათ, დრო კარგად გაეტარებინა, ბევრი ესვა“¹.

საჯავახოდან გზა უბელო ცხენებით განაგრძეს სამტრედიამდე. შემდეგ მატარებლით — რიონამდე. რიონიდან ქუთაისამდე ეტლით იმგზავრეს.

„უჩებნაია კომანდა“ საღორიაზე იდგა. ექვთიმე ძმასთან დაბინავდა საერ-

¹ ე. თაყაიშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 229.

თო საცხოვრებელში. იუნკრები მთელი დღე ველზე გადიოდნენ სავარჯიშოდ. ექვთიმე სახლში რჩებოდა მარტო და უნდა ემეცადინა — სხვა საქმე არა ჰქონდა რა. ფოთიდან წამოღებულ სახელმძღვანელოებს იმეორებდა. აქვე ექვთიმე შეხვდა დედის მხრივ ბიძაშვილს — ერმილე ნაკაშიძეს¹, რომელიც გიმნაზიაში სწავლობდა. ერმილე ხშირად მოაკითხავდა ხოლმე ექვთიმეს. საუბარი მის მომავალს შეეხებოდა. პროგიმნაზიის მესამე კლასში შესასვლელად ლათინურში მომზადება იყო საჭირო. ერმილემ მასწავლებლად პროგიმნაზიის მეხუთეკლასელი მოსე კალანდარიშვილი შეუთრჩია.

„უჩებნაია კომანდის“ საერთო საცხოვრებელში ექვთიმეს განუწყვეტელმა მეცადინეობამ ყველას ყურადღება მიიქცია. სახლის პატრონის სიძემ, ლევან გეგელაშვილმა, გადაწყვიტა ეს მუყაითი ბიჭი თავის ბინაში გადაეყვანა, რომ შვილებს ეგებ მისთვის მიებაძათ. ლევან გეგელაშვილი და მისი მეუღლე ირინე შესანიშნავი ადამიანები აღმოჩნდნენ. ექვთიმე აქაც თავაუღებელი მეცადინეობდა, თან გეგელაშვილის უფროს ვაჟს რეპეტიტორობდა. ის ზამთარ-გაზაფხული ექვთიმემ ქუთაისში გაატარა. 15 ივნისიდან არდადეგები დაიწყო და მოსე კალანდარიშვილთან ერთად სოფელში გაემგზავრა. სწორედ იმ დღეებში ესტუმრა ლიხაურს ექვთიმეს უფროსი ძმა ვარლამი, რომელიც პეტერბურგის სამხედრო საარტილერიო სასწავლებელში სწავლობდა. ვარლამს, რომელიც ბავშვობიდანვე სამხედრო სასწავლებელში იყო, ქართული სრულიად დავიწყებოდა და ბიძებსა და მამიდებს მასთან თარჯიმნის მეშვეობით უნდა ელაპარაკნათ. თარჯიმნობა ექვთიმეს ხედა წილად და ზაფხულის მთელი გეგმა — ლათინურში მოსე კალანდარიშვილთან ემეცადინა, — ჩაეშალა. აგვისტოს მიწურულს, პეტერბურგში წასვლის წინ, ძმები მეურვე გოთუამ დაიბარა და ანგარიში გაუსწორა. ძმებს ას-ასი მანეთი ერგოთ. ამიერიდან მეურვე ყველა ვალდებულებისაგან განთავისუფლდა. ობოლ ახალგაზრდებს თავისთავისათვის უნდა ეპატრონათ.

შემოდგომაზე ექვთიმე ისევ დაბრუნდა ქუთაისში გეგელაშვილების ოჯახში და ლათინურში მომზადებას შეუდგა. გადაწყვეტილი ჰქონდა ქუთაისის გიმნაზიაში შესულიყო; — თხოვნაც შეიტანა, მაგრამ ადგილი (ვაკანსია) არ აღმოჩნდა. შემდეგ პროგიმნაზიის დირექტორს მიმართა. გამოცდაზე დაუშვეს. ლათინურის ჩაბარება თუმცა გაუჭირდა, მაგრამ დირექტორმა ანგარიში გაუწია მის ნიჭიერებას და პროგიმნაზიის მეორე კლასი შესთავაზა. ექვთიმეს სხვა გზა არა ჰქონდა და II კლასში ჩაირიცხა.

ექვთიმე მალე დაწინაურდა და კლასში ყველაზე საუკეთესო მოსწავლე გახდა. მაგრამ სწავლის ფულის გადახდა გაუჭირდა და გეგელაშვილის მეუღლეს თავისი დანაზოგი რომ არ მიეცა, — გარიცხავდნენ. როცა დირექტორისათვის ცნობილი გახდა ექვთიმეს ხელმოკლეობა, იგი სწავლის ფულიდან გაათავისუფლა და თვეში 8 მანეთიც დაუნიშნა. ამიერიდან ობოლმა სული მოითქვა. იგი

¹ შემდეგში — გამოჩენილი აგრონომი.

რეპეტიტორობდა კიდეც და სახარჯო და წიგნების შესაძენ თანხასაც შოულობდა. პროგიმნაზიაში ექვთიმე კლასგარეშე წიგნებს დაეწაფა. პირველ რიგში ქართულ ლიტერატურას ეცნობოდა.

იოსებ თაყაიშვილი, რომელზედაც ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი, ამ დროს ქუთაისში ცხოვრობდა. მას კარგი ბიბლიოთეკა ჰქონდა და ექვთიმე უხვად სარგებლობდა. ქუთაისის იმ დროის მოწინავე მოღვაწენი იოსებთან ხშირად დადიოდნენ სტუმრად. აქ იმართებოდა საუბარი ქართულ ლიტერატურაზე. ექვთიმე ამ საუბრებს ყურს უგდებდა და თანდათან ერკვეოდა, თუ რა პრობლემები იდგა ამ დროს ერის წინაშე.

1879 წელს ექვთიმემ წარმატებით დაასრულა ქუთაისის პროგიმნაზიის ოთხი კლასი და აქვე განაგრძო სწავლა კლასიკური გიმნაზიის V კლასში. აქ მას დიდი დახმარება გაუწია გიმნაზიის ახალმა დირექტორმა ალექსანდრე სტოიანოვმა (რომელიც ექვთიმეს უფროს ძმას, ვარლამს, იცნობდა თურმე). სტოიანოვი კეთილშობილი კაცი იყო. საქართველო და ქართველობა უყვარდა. ხშირად ქვეყნდებოდა მისი ეთნოგრაფიული წერილები საქართველოს შესახებ. ცალკე წიგნიც გამოსცა სვანეთზე. იგი სწავლების პროგრესული მეთოდების დამცველი იყო და ქართველ მოღვაწეებს მხარს უჭერდა გიმნაზიაში მშობლიური ენის სწავლების დანერგვისათვის ბრძოლაში.

კლასიკურ გიმნაზიაში ექვთიმეს წინაშე ახალი სამყარო გადაიშალა. მოსწავლეები უპირატესად ქართველები იყვნენ. ეროვნული გრძნობა მოსწავლეს ახალგაზრდობაში უკვე გაღვივებული იყო. ისინი დიდის ყურადღებით კითხულობდნენ გაზეთებს — „დროებას“, „ივერიას“. ეცნობოდნენ საქართველოს ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის მოთავეების — ილიას, აკაკის, ნიკო ნიკოლაძის, ს. მესხის, გ. წერეთლის, ი. გოგებაშვილის და სხვ. თხზულებებს.

პოლიტიკური რეაქციისაკენ ცარიზმის აღებული კურსი აღშფოთებას იწვევდა ახალგაზრდებში. გმობდნენ კავკასიის რეაქციონერ ხელისუფალთა მისწრაფებას — ამოეძირკვათ ქართული ენა სწავლებაში. გიმნაზიის მოსწავლეები სცემდნენ ხელნაწერ ჟურნალებს: „სტვირს“, „დროშას“, „ცისარტყელას“. სამივე ჟურნალი აქტიურად ეხმაურებოდა იმდროინდელ საზოგადოებრივ ცხოვრებას. გ. ლასხიშვილი, რომელიც იმ ხანებში ქუთაისში სწავლობდა და ხელნაწერი ჟურნალების გამოცემაშიც აქტიურად მონაწილეობდა, იგონებს: „იმ დროს, როცა უფროს კლასებში ვიყავ, ქუთაისის ინტელიგენციის ცხოვრებაში ახალმა სიომ დაჰბერა. ქართველ ქალთა ჟურნალ „კრებულის“ შემდეგ ქუთაისში პირველად გაჩნდა გაზეთი „შრომა“. ქუთაისის მუდმივ დრამატულმა დასმა პირველად გააჩაღა სისტემატური გასტროლები ქუთაისში და დ. ერისთავის „სამშობლო“ თავბრუს გვახვევდა. აქა-იქ გაჩნდა წრეები ქართული ისტორიის და ლიტერატურის შესასწავლად. ეს სიო ჩვენც მოგვხვდა გიმნაზიაში და აგვაღელვა. დავიწყეთ ხელნაწერ ჟურნალის გამოცემა, ქართული გაზეთებისა და წიგნების კითხვა, პატრიოტული ლექსები აკაკისი, ილიასი, რ. ერისთავისა და

სხვ. ზეპირად ვიცოდით და ალტაცებით ვმღეროდით ხშირად, ჩვენს მიერ გამოგონილ მოტივზე“. ლასხიშვილის მიერ დაარსებული იყო ხელნაწერი ჟურნალი „სტირი“¹.

პროფ. ი. მეგრელიძემ ნიკო მარის არქივში აღმოაჩინა ქუთაისის გიმნაზიის მოსწავლეთა ხელნაწერი ჟურნალის „ბედის“ ცალები, რომელშიც დაბეჭდილია ე. თაყაიშვილის სამეცნიერო წერილები. საქმე ასე ყოფილა: მტკივანი ფენის სამკურნალოდ ექვთიმე რაჭაში სოფ. უწერაში გამგზავრებულია. გზადაგზა მას აუწერია რაჭის ცნობილი ეკლესია-მონასტრები, რაჭველთა ყოფა და ეს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ჩანაწერები მოუთავსებია ჟურნალ „ბედში“ სათაურით — „ქუთაისიდან უწერამდე“ („ბედი“, 1880—1881, № 1, 2, 6, 8). ამგვარი ხასიათის ნარკვევების წერა უთუოდ სტოიანოვის გავლენის შედეგი იყო, რომელიც ბევრს მოგზაურობდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში და კრებდა ეთნოგრაფიულ მასალებს. ნიშანდობლივია ისიც, რომ გიმნაზიელი ექვთიმეს პირველი ნაშრომი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევია და იმ სამეცნიერო პრობლემათა ფარგალში თავსდება, რასაც შემდეგ მთელი სიცოცხლე შეაღია. სამართლიანად შენიშნავს პროფ. ი. მეგრელიძე, რომ მხედველობაშია მისაღები ექვთიმეს სამეცნიერო ნარკვევი გიმნაზიის პერიოდისა და მისი სამეცნიერო ბიბლიოგრაფია უნდა დაიწყოს არა 1890 წლიდან, არამედ 1880 წლიდან².

გიმნაზიაში ექვთიმე ყველაზე მეტად ნიკო მარს დაუშვებობდა. მარის ოჯახი ამ დროს ცხოვრობდა ქუთაისში. ადრე ნიკოს მამა, იაკობი, გრიგოლ გურიელის მამულში მუშაობდა მეზადედ. ცოლი მოუყვდა და მოზრდილი შვილები დარჩა. 85 წლის ასაკში იაკობს მეორე ცოლად შეურთავს ახალგაზრდა ქალი ალათი მალულარია. 1864 წელს დაბადებულა ნიკო. პატარა ბიჭი მამით ძმებმა მტრულად მიიღეს. ეს მარი არაა, ჩვენთვის უცხოა, ქონებას გაგვიყოფსო და მოკვლას უპირებდნენ. შემდეგ სასამართლოში შეიტანეს საჩივარი — ნიკო მამაჩვენის შვილი არაა და მას ჩვენი ქონებიდან არაფერი ეკუთვნისო. ქუთაისის გიმნაზიაში რომ შევიდა, ნიკომ არც რუსული იცოდა, არც უცხო ენები. „ჩემმა პირველმა წერითმა სამუშაომ რუსულ ენაში საშინელი შთაბეჭდილება მოახდინა — იგონებდა შემდეგ ეს დიდი მეცნიერი — იქ იმდენი შეცდომა იყო, რამდენიც მარცვალი, თუ არა ასოებიო“.

ექვთიმე, ნიკო მარი, ვანო გურიელი (გრიგოლ გურიელის ვაჟი) ერთ ბინაში იკრიბებოდნენ და ერთად მეცადინეობდნენ. ნიკო მარი ენებისაღმი იმთავითვე საოცარ ნიჭს იჩენდა თურმე და განცვიფრებაში მოჰყავდა მასწავლებლები — პირველ რიგში დირექტორი სტოიანოვი. კეთილშობილი, მკაცრი სტოიანოვი მფარველობდა ნიკოს და ექვთიმეს. მათს ნიჭიერებას და შრომისმოყვარეობას აფასებდა და კარგ მომავალს უწინასწარმეტყველებდა. მარმა გიმნაზიის უფროს

¹ გ. ლასხიშვილი, მემუარები, თბ., 1934, გვ. 3.

² იხ. იოსებ მეგრელიძე, რუსთველოლოგიები, თბილისი, 1970, გვ. 188.

კლასებში ისე კარგად შეისწავლა ფრანგული, ინგლისური, გერმანული და იტალიური, რომ თავისუფლად კითხულობდა ამ ენებზე მხატვრულ ლიტერატურას და ზოგიერთს თარგმნიდა კიდევ. მარი და ექვთიმე კლასის ხელნაწერ ჟურნალ „ბედში“ ათავსებდნენ თავიანთ პირველ ჭაშნიკს მეცნიერულ ქართველოლოგია-სა თუ მხატვრულ მწერლობაში. ეს ხელნაწერი ჟურნალი, როგორც თვით ნ. მარი იგონებს, აღმოცენდა იმ დროს, როცა ჩვენ გვახასიათებდა ქარიშხლოვანი შინაგანი განცდები, ანტირელიგიური განწყობილება და დისციპლინის დარღვევებიც კი პანსიონური რეჟიმისა და იმ დევნის წინააღმდეგ, რომელსაც ქართული ენა განიცდიდა. საერთო მიმართულება — ბრძოლა ქართული ენისათვის, ჩვენს საზოგადოებრიობაში, მისი პრესტიჟის ამაღლებისათვის ამ ენის, ენაზე მოლაპარაკე ხალხის და ამ ხალხით დასახლებული მხარის შესწავლისათვის. სტოიანოვი ექვთიმეს და ნიკოს ურჩევდა არდადეგების დროს თავიანთი კუთხე ეთნოგრაფიულად შეისწავლათ და დაკვირვებები ხელნაწერ ჟურნალში გამოექვეყნებინათ. ნიკო მარი ლექსებსაც წერდა. ეს ლექსები ილია ჭავჭავაძეს, აკაკი წერეთელს ეძღვნებოდა, მათი შემოქმედების მიბაძვას წარმოადგენდა. საინტერესოა, რომ აკაკის ცნობილ ლექსს, „გაზაფხული“, რომელიც დიდმა პოეტმა ალექსანდრე მეორის მოკვლის გამო დაწერა, ნიკო მარი გამოეხმაურა საპასუხო ლექსით, სადაც იმ აზრს ატარებდა, რომ გაზაფხულს მარტო მერცხლის ჭიკჭიკი ვერ მოიყვანს და საჭიროა ჩვენი ყველას ერთობლივი შრომა ზამთრის სუსხისაგან თავის დასაღწევადო.

გიმნაზიის მეორე კლასში იყო ექვთიმე, როცა მისმა ბიძამ და უფროსმა მეგობარმა იოსებ თაყაიშვილმა ქუთაისიდან საპატიო სტუმარი, გიორგი წერეთელი ჩამოიყვანეს ლიხაურში. სადილზე, რომელიც თაყაიშვილების ოჯახში გაიმართა, ექვთიმეც დაპატიჟეს. მეზობლებიდან სტუმართა შორის იყო კაკაბაი ლომჭარია — გიორგისთან დიდად დაახლოებული კაცი; თურქეთთან ომის დროს იგი მეგზური იყო თურმე გიორგისა. კაკაბაი საერთოდ იყო ცნობილი მთელს სოფელში, როგორც ენამოსწრებული კაცი და ამიტომ ყველას უყვარდა. სუფრის თამადად ოჯახის უფროსი დადგა. ექვთიმეს სადღეგრძელოზე იოსებს განსაკუთრებით აღუნიშნავს გიმნაზიელის დიდი ბეჭითობა, განათლება და ბოლოს ასე დაუმთავრებია: „მე მინდა საქართველოს თავისუფლებას მოესწრო და ისეთი კაცი გამოხვიდე, რომ საქართველოს პრეზიდენტი გახდეთ“.

— მაგის თანახმა არა ვარო — წამოუძახია კაკაბაი ლომჭარიას. ყველამ გაკვირვებით შეხედა თურმე კაკაბაის და ჰკითხეს — რატომო? — რატომ და კოჭლი კაცი რომ პრეზიდენტად აირჩიონ, არ გვეტყვიან, ფეხმართალი კაცი ვერ იბოვნეთო? — პრეზიდენტს თავი უნდა ჰქონდეს და არა ფეხიო — უმტკიცებდნენ კაკაბაის; მან სიცილით გადაულაპარაკა ექვთიმეს — არ გეწყინოს ბიჭო, ხუმრობით ვთქვიო. — როგორ მეწყინება, რაკი კარგად ვიცი, რომ საქართველო მასე ადვილად ვერ განთავისუფლდება და არც მე ვიქნები პრეზიდენტიო, — უთქვამს ექვთიმეს. ამ სიტყვებზე გიორგი წერეთელი წამოხტა სუფრიდან და

მომვარდაო — იგონებს ექვთიმე, — ეგ რა თქვი, ყმაწვილო, ყველა მოსწავლე უნდა მოელოდეს და თავს ამზადებდეს საქართველოს თავისუფლებისათვის. მე მოვესწრები საქართველოს განთავისუფლებას და შენ, ახალგაზრდა — მით უმეტესო.

ექვთიმე იგონებს, რომ ყმაწვილები ცხარედ მსჯელობდნენ იმაზეც, თუ რა პროფესია აერჩია თითოეულ მათგანს ცხოვრებაში. ყველა გამსჭვალული იყო ერთი მისწრაფებით — დაჩაგრული სამშობლოსათვის პეტი, სარგებლობა მოეტანა. ისინი ფუნქციებს ნიჭიერების და მიღრეკილების მიხედვით ანაწილებდნენ. — „მარს მივაკუთვნეთ — იგონებს ექვთიმე, — უსათუოდ ეკვლია ქართული ენის საკითხები და, საზოგადოდ, ქართული კულტურის ისტორია, ერთი სიტყვით, ქართველოლოგად მომზადებულიყო... ჩემზე ისეთი წარმოდგენა ჰქონდათ ამხანაგებს, რომ რაკი ენა მიჭრიდა, კარგი იურისტი, ვეჭილი გამოვიდოდი და მირჩევდნენ ამ დარგზე წავსულიყავი“. ამ რჩევაზე ექვთიმეს შემდეგ ხელი აუღია კირილე ლორთქიფანიძის გავლენით. კირილე ლორთქიფანიძე თერგდალეულთა შესანიშნავი თაობის მოღვაწე იყო. ქუთაისში მსახურობდა იმ დროს და დიდი გავლენა ჰქონდა საზოგადოებაში. მისი აზრები ახალგაზრდებს ქვეშარიტებად მიაჩნდათ. ქუთაისელი ინტელიგენციის ერთ შეკრებაზე. სადაც ექვთიმეც ესწრებოდა, კირილეს უთქვამს: „ექიმისა და ვეჭილის არაფერი მწამს, ერთს უნდა, რომ ყველა ავად იყოს, მეორეს კი — ყველა ავაზაკი იყოსო“. ამ ფრაზამ ვეჭილობაზე აზრი შეაცვლევინა თურმე ექვთიმეს და ქართული სინამდვილისათვის ყველაზე კეთილშობილური პროფესია მასწავლებლობაში დაინახა. გადაწყვიტა პედაგოგი გამხდარიყო.

.70-იანი წლების ქუთაისის პროვინციული ქალაქი იყო, რომლის ცხოვრებაში საგლეხო რეფორმის გატარებამ არსებითი ცვლილებები მოახდინა. ვაჭრობა-აღებ-მიცემობა ქუთაისში დიდად გაცხოველდა და სავაჭრო ღუქნების ხარჯზე ქალაქი სწრაფად იზრდებოდა. იმერელი თავადობის ნაწილი ცდილობდა ახალი ცხოვრების ალლო აეღო და აქტიურად ებმებოდა სამეურნეო საქმიანობაში. ნაწილი კი გაყიდული ან დაგირავებული მამულების ხარჯზე უზრუნველ ცხოვრებას განაგრძობდა და ქეიფსა და სეირნობაში ატარებდა დროს. ქალაქის კულტურულ ცხოვრებაშიც იგრძნობოდა გარდატეხა. ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის იდეალებს აქაურ ინტელიგენციაშიც ჰქონდა ფესვი გადგმული. ქუთაისში მოღვაწეობდნენ ამ დროს რაფიელ ერისთავი, პეტრე ნაკაშიძე, დათა ერისთავი, დიმიტრი და დავით ბაქრაძეები, გერასიმე კალანდარიშვილი და სხვები. ეს ახალგაზრდები მართავდნენ ლიტერატურულ საღამოებს, დრამატულ წარმოდგენებს. უმეტესად გიორგი ლოღობერიძის ოჯახში იკრიბებოდნენ. ქუთაისში ხშირად ჩამოდიოდა აკაკი და ქუთათური „ცხელ-ცხელი ამბებით“ „დროების“ ფურცლებზე მთელ ქართულ საზოგადოებას ესაუბრებოდა. აკაკის სტუმრობა საგანგებო მოვლენა იყო ქუთაისის პროგრესული ახალგაზრდობის ცხოვრებაში და პოეტის გამოჩენა დიდ აღფრთოვანებას იწვევდა. ქუთაისის პრო-

გიმნაზიისა და კლასიკური გიმნაზიის მოსწავლეები ამ დროს საზოგადოებაში უკვე გამოსული, იმ დროინდელ საჭირობოროტო საკითხებში გათვითცნობიერებული ახალგაზრდები იყვნენ და აქტიურად მონაწილეობდნენ ამ ლიტერატურულ თუ დრამატულ საღამოებში.

1875 წელს სვანეთის აჯანყებამ მთელი საქართველოს მოწინავე საზოგადოებრიობის ყურადღება მიიქცია. ეროვნული მოძრაობის მესვეურები გამოე-სარჩლნენ სვანეთს, რომელიც აჯანყებამდე ცარიზმის მოხელეთა თვითნებობამ მიიყვანა. ქუთაისის ახალგაზრდობა დიდი თანაგრძნობით იყო გამსჭვალული აჯანყებულთა მიმართ. გიმნაზიის მოსწავლეთაგან ბევრი სვანეთში გაპარვას და მებრძოლთა რიგებში ჩადგომას აპირებდა. აღფრთოვანებული იყვნენ აკაკით, იგი გულმხურვალედ იცავდა სვანებს და ამიერკავკასიის მთავრობის კოლონიურ პოლიტიკას გმობდა. 1876 წელს ქუთაისში საადგილმამულო ბანკი გაიხსნა. ამან დიდი ჩოჩქოლი გამოიწვია იმერეთის თავადაზნაურობაში. ბანკის დანიშნულები თაობაზე დიდი კამათი ატყდა პრესაში, არჩევნებზე. ბანკობიანა, როგორც ექვთიმე ივონებს, ქუთაისის ცხოვრების მთავარი საკითხი გახდა. ამ საკითხზე მსჯელობდნენ ყველა ოჯახში, ყველა შეკრებაზე. ახალგაზრდა თაობა, მათ შორის ექვთიმეც, არ იზიარებდა ეგოისტური სულისკვეთებით გამსჭვალულ თავადაზნაურთა შეხედულებას ბანკზე და მის მთავარ დანიშნულებას ეროვნული საქმისადმი სამსახურში ხედავდა. აკაკის პოზიცია ბანკის შესახებ ახალგაზრდობის სრულ მხარდაჭერას პოულობდა.

ექვთიმე აკაკის გაეცნო ალექსანდრე მუსხელიშვილის ოჯახში. ექვთიმე რეპეტიტორობდა მუსხელიშვილის მეუღლის ძმისწულს, — სიმონ ლოღობერიძის ქალიშვილს ნინოს. ამ ოჯახში აკაკის პატივსაცემად გამართულ ნადიმს ექვთიმეც დაესწრო. აკაკი ამ ნიჭიერი ახალგაზრდით დაინტერესდა და ზოგი რამ ჰკითხა მისი აზრის მიმართულებისა და მიზნების შესახებ. ეს ბედნიერი დღე სამუდამოდ აღიბეჭდა ექვთიმეს მეხსიერებაში. ამის შემდეგ რამდენჯერმე შეხვედრია აკაკის ეფემია კლდიაშვილის ოჯახში. ეფემია კლდიაშვილი (უნივერსიტეტის შენობის არქიტექტორის სიმონ კლდიაშვილის დედა) შესანიშნავი დიასახლისი ყოფილა და ქუთაისის ინტელიგენცია სისტემატურად იკრიბებოდა მასთან.

1877 წელს დაიწყო რუსეთ-თურქეთის ომი. საომარი მოქმედების ასპარეზი ღუნაისთან ერთად კავკასიაზე გახდა. ომის დაწყებამ ქართული საზოგადოებრიობა ფეხზე დააყენა. ახლა დგებოდა ხელსაყრელი ვითარება თურქეთის მიერ სამი საუკუნის წინათ მიტაცებული ქართული მიწა-წყლის გამოსახსნელად. ომის დაწყებისთანავე მთავრობისადმი გაგზავნილ ადრესებში თბილისისა და ქუთაისის თავადაზნაურობა მას სოლიდარობას უცხადებდა. თურქეთის უღლისაგან განთავისუფლებული ქართველი ძმების დასახმარებლად ქართულ მოსახ-

ლეობაში დაიწყო მოხალისეთა რაზმების ჩამოყალიბება. ეს იყო დიდი პატრიოტული მოძრაობა, რომელიც ყველა ქართველ ახალგაზრდას გულს უტოკებდა და საომარი ასპარეზისაკენ ეწეოდა. ჭაბუკი ექვთიმე იმ დღეებში დიდ მღელვარებას განიცდიდა. თურქეთის საზღვარი ომამდე მისი სოფლის ბოლოზე გადიოდა და ამ სოფლის მიღმა მისი მოძმენი, მათ შორის მრავალი ნათესავიც, თურქეთის უღელქვეშ იტანჯებოდნენ. თურქი ყაჩაღები იტაცებდნენ ბავშვებს და ოსმალეთის ბაზარზე ჰყიდდნენ. ექვთიმე ამ დროისათვის უკვე კარგად იყო გათვითცნობიერებული საქართველოს ისტორიაში და იცოდა, როგორ მოწყვეტეს საქართველოს მესხეთ-ჯავახეთი და გაავერანეს ქართული ცივილიზაციის ეს აკვანი. იცოდა ისიც, თუ როგორ ილტვოდა თურქეთის მიერ დამონებული ქართველი ხალხი მშობლიურ ქვეყანასთან შეერთებისათვის. ქუთაისიდან ბევრი წავიდა მოხალისედ ქართულ ლაშქარში. თაყაიშვილების გვარი და ლიხაურის მთელი ახალგაზრდობა რუსის ჯართან ერთად იბრძოდა ფრონტზე. ექვთიმეც იქ იყო ოცნებით. ფიზიკური ნაკლი ფრთებს უკვეცავდა მის ჭაბუკურ მისწრაფებას — იარაღით ხელში მიეღო მონაწილეობა ქართველი ძმების გამოსახსნელად. ეს მწარე განცდა ფიზიკური ნაკლისა უფრო და უფრო ზრდიდა მის მისწრაფებას, სამშობლოს საკეთილდღეო სამსახურში გონებრივი ასპარეზი აერჩია.

1883 წელს ექვთიმემ წარჩინებით დაამთავრა ქუთაისის გიმნაზია. სწავლის გაგრძელების შემთხვევაში მას კანონით უფლება ეძლეოდა მიეღო კავკასიის სასწავლო ოლქის სტიპენდია. ბევრი ფიქრის შემდეგ მან გადაწყვიტა პეტერბურგის უნივერსიტეტში შესულიყო. პეტერბურგს, მაღალი საუნივერსიტეტო ტრადიციები გააჩნდა. — პეტერბურგის ჰავა უფრო თბილია და ადვილად ასატანიო — ურჩევდნენ გამოცდილი ადამიანები. მაგრამ პეტერბურგის უნივერსიტეტში არ იყო ვაკანსია კავკასიის სასწავლო ოლქის სტიპენდიისა. ხელმოკლე ჭაბუკისათვის სტიპენდია ძალიან ბევრს ნიშნავდა, — თუმცა, იგი გარკვეულ ზსიაზოვნო ვალდებულებასთანაც იყო დაკავშირებული: სტიპენდიანტი კურსდამთავრებული უსათუოდ უნდა დაბრუნებულიყო თბილისში და სასწავლო ოლქის განაწილების მიხედვით ემსახურა (კავკასიის ნებისმიერ რაიონში).

ექვთიმე შეურიგდა იმ აზრს, რომ პირველ წელს სტიპენდიას ვერ მიიღებდა. მცირეოდენი დანაზოგი გააჩნდა. გიმნაზიის უფროს კლასებში იგი უკვე მარჯვე რეპეტიტორი იყო და გასამრჯელოთი არათუ თავს ირჩენდა, არამედ სამას მანეთამდე თანხა შეაგროვდა. ერთი ამდენიც მისცეს ოჯახიდან, 100 მანეთი გზის ფულად დაუმატეს. 700 მანეთით პირველ წელს როგორმე იოლად წავიდოდა.

ქუთაისელი მეგობრებიდან პეტერბურგის უნივერსიტეტში შესვლა ვანო გურიელმა გადაწყვიტა. ნიკო მარსაც ეს სურვილი ჰქონდა, მაგრამ ნიკოს გადაწყვეტილება მიუღია, ერთი წელი კიდევ დარჩენილიყო ქუთაისში, ინტენსიურად ემეცადინა ენებში და სტუდენტობისათვის მყარი საფუძველი მოემზადებინა.

ქუთაისიდან ექვთიმე ლიხაურში გაემგზავრა და წასვლის თადარიგს შეუდგა. ივლისი და აგვისტოს ნახევარი სოფელში გაატარა. თურქეთიდან განთავისუფლებული მიწა-წყალიც მოინახულა — ქობულეთი. დაათვალიერა თურქების მიერ იავარქმნილი ძეგლები ქართული კულტურისა.

პეტერბურგის უნივერსიტეტი

პეტერბურგში წასასვლელად ექვთიმემ საქართველოს სამხედრო გზა აირჩია. ადვილი შესაძლებელია, ეს სურვილი მასში ილია ჭავჭავაძის „მგზავრის წერილებმა“ აღძრა. უურნარ „კრებულში“ დაბეჭდილი ეს მარგალიტი პუბლიცისტური პროზისა იმ დროის ლიტერატურული ქართველობის დიდ მოწონებას იმსახურებდა. განსაკუთრებით ახალგაზრდებისა, რომლებიც ილიას ეროვნულ რადიკალიზმს, ამ ნაწარმოებში რომ არის გატარებული, განსაკუთრებით შესტრფოდნენ. ექვთიმემ ვანოც აიყოლია. მცხეთიდან ვლადიკავკავისკენ „ტროიკით“ გაემგზავრნენ. სამხედრო გზის განუმეორებელი სილამაზე მათ აღტაცებას იწვევდა. ღამის გათევა ლარსში მოუხდათ. აგვისტოს მიწურული იყო და მთაში უკვე ციოდა, ასე რომ, „ტროიკაში“ ახალგაზრდებმა ლოგინი გაშალეს. მიუხედავად დაღლილობისა, შთაბეჭდილება დიდებული და მარად სამახსოვრო იყო. მეორე დღეს საღამოთი ვლადიკავკავში იყვნენ. ერთი ღამის გათევა იქაც მოუხდათ. ვლადიკავკავიდან მატარებლით პეტერბურგისკენ გაემგზავრნენ.

პეტერბურგში ახალგაზრდებს ვანოს ბიძა ვასო გურიელი და მისი მოურავი დახვდათ. დაბინავებისა და ქალაქის გაცნობის შემდეგ, სანახაობათა სიდიადით განცვიფრებულმა ქაბუკებმა ფეხი შედგეს აღთქმულ უნივერსიტეტში.

პეტერბურგის უნივერსიტეტს მაღალი აკადემიური ავტორიტეტი ჰქონდა. მისი რევოლუციური ტრადიციებიც მეტად რომანტიკური იყო. პეტერბურგის სტუდენტი-ახალგაზრდობა 60-იან წლებში რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის ავანგარდში იდგა და ჩერნიშევსკისა და დობროლიუბოვის გამათავისუფლებელი იდეებით სულდგმულობდა. პეტერბურგის სტუდენტობის ცნობილი გამოსვლა 1861 წლის შემოდგომაზე რუსეთის გამათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ თვალსაჩინო ფაქტს წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია, ამ გამოსვლებში ქართველი სტუდენტებიც აქტიურად მონაწილეობდნენ. უნივერსიტეტის ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოში ცოცხლობდა ილიას თაობის სულისკვეთება, რომელიც შემდეგ რევოლუციონერმა ნაროდნიკებმა გადაიღეს და გააღრმავეს.

მაგრამ 80-იანი წლების დასაწყისი როდი ჰგავდა 60-იან წლებს. ალექსანდრე მეორის მოკვლის შემდეგ რუსეთის ისტორიაში პოლიტიკური რეაქციის ხა-

ნა დაიწყო. რევოლუციური იდეების წინააღმდეგ ცარიზმის მოქმედებამ უფრო მძაფრი ხასიათი მიიღო. ცხადია, ეს ვითარება უნივერსიტეტში უფრო გამოკვეთილად იგრძნობოდა. ასეთ პოლიტიკურ ატმოსფეროში სტუდენტობას სუნთქვა უმძიმდა. ინსპექტორ-ზედამხედველები ახალგაზრდობას გასაქანს არ აძლევდნენ. პროგრესულად განწყობილ პროფესორებს ან სულ ითხოვდნენ, ან მკაცრად ზღუდავდნენ და ახალგაზრდობასთან ურთიერთობის გზებს უხშობდნენ.

მიუხედავად რეაქციის პარპაშისა, სტუდენტი ახალგაზრდობა სულით არ დაცემულა. იგი უკეთესი მერმისის მოლოდინში ძალებს იკრებდა. სტუდენტთა სათვისტომოები თავის საქმეს განაგრძობდა. საპროტესტო განწყობილება კვლავ იწყებდა აზვირთებას. რევოლუციაში თაობათა ცვლა მიმდინარეობდა. მის სათავეში პოზიციებს მარქსისტული მიმდინარეობა იმტკიცებდა. სტუდენტების გზაც აქეთ იყო.

ექვთიმეს არჩევანი ისტორიის ფაკულტეტზე შეჩერდა. ამ ფაკულტეტზე მთელ რუსეთში აღიარებული მრავალი მეცნიერი მუშაობდა. მათ შორის პირველი იყო ვასილ გიორგის ძე ვასილევსკი — რუსეთის ბურჟუაზიული ბიზანტოლოგიის უდიდესი წარმომადგენელი. იგი იმ ხანებში უშრანალ „ვიზანტიისკი ვრემენნიკს“ რედაქტორობდა, დიდი გატაცებით სწავლობდა აგრარულ ურთიერთობას ბიზანტიაში და ამ პრობლემას დიდად საყურადღებო გამოკვლევები უძღვნა კიდევ. პოლიტიკაში ვასილევსკი კონსერვატული რწმენისა იყო. მისი კვლევის იდეალისტურ-პოზიტივისტური მეთოდი ზოგიერთი მცდარი კონცეფციის შემაპირობებელი იყო. მაგრამ მიზანად, რუსეთსა და მსოფლიოშიც კი უკეთესი სპეციალისტი არ მოიპოვებოდა. 1890 წ. იგი აკადემიკოსად აირჩიეს.

დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ექვთიმეზე ივანე პავლეს ძე მინაევმა, რომელიც ინდოევროპული ენების შედარებითი გრამატიკის კათედრას განაგებდა. იგი იყო ინდური ენების, შუასაუკუნეების ისტორიის ღრმა მცოდნე, სპეციალისტი მკვლევარი რუსეთ-ინდოეთის კავშირ-ურთიერთობისა.

ექვთიმეს მახსოვრობაში დარჩა ვლადიმერ ივანეს ძე ლამანსკი—სლავისტი, სრეზნევსკის მოწაფე, სლავოფილთა იდეური მიმდინარეობის ერთ-ერთი აქტიური მონაწილე. ექვთიმემ ყურადღებით წაიკითხა მისი სამაგისტრო დისერტაცია: «О славянах в Малой Азии, Африке и Испании». ყველგან სლავებს ეძებდა ეს კაციო — იგონებდა ექვთიმე. ყურადღებით უსმენდა იგი მიხეილ ივანს ძე ვლადისლავოვს, ფილოსოფიის, ლოგიკისა და ფსიქოლოგიის დიდ სპეციალისტს, მოწონებით სარგებლობდა მისი წიგნი ლოგიკაში. მან თარგმნა კანტის „წმინდა გონების კრიტიკა“ და დაწერა მონოგრაფია პლატონზე. ვლადისლავოვს ექვთიმე ნიჭიერ ახალგაზრდად მიაჩნდა, კმაყოფილი იყო მისი მუშაობით და ეგონა კიდევ, რომ ქართველი სტუდენტი მეცნიერული მუშაობისათვის მის სპეციალობას აირჩევდა.

გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი მეცნიერებისა, ექვთიმე სიამოვნებით ისმენდა

ძველი ისტორიის სპეციალისტის სოკოლოვის, რუსეთის ისტორიის წყაროთმცოდნის ზამისლოვსკის, იურისტების — კორკუნოვის, სერგაევიჩის, აგრეთვე, სახელგანთქმული რუსი ქიმიკოსის მენდელეევის ლექციებს.

ქართველმა სტუდენტებმა, რომლებიც ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში დასპეციალებას აპირებდნენ, საგანგებოდ მოითხოვეს, რომ მათთვის ლექცია წაეკითხა ალ. ცაგარელს¹ და პატკანოვს (ეს უკანასკნელი სომხეთის ისტორიაში მუშაობდა). მაგრამ ექვთიმეს გადმოცემით, ქართველი სტუდენტობა ვერ დააკმაყოფილა ვერც ცაგარელის და ვერც პატკანოვის ლექციებმა. ორივე ეს პროფესორი უფრო მკვლევარი იყო, ვიდრე ლექტორი, ამასთან, პატკანოვიც და ცაგარელიც თავიანთი ქვეყნის ისტორიისა და ფილოლოგიური ძიების სათავეებთან იდგნენ და, ცხადია, არ შეეძლოთ წაეკითხათ გამართული კურსი.

ექვთიმესთან ერთად პეტერბურგის უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე სწავლობდნენ ძმები ხელთუფლიშვილები, მღვდლიშვილი, კეყერაძე, ნიჟარაძე, ძმები ლორთქიფანიძეები, ძმები ჯორჯაძეები, იოსებ დადიანი, ვახვახიშვილი, პეტრე მირიანაშვილი, ვანო გურიელი და სხვები. ერთი წლის შემდეგ აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე შევიდა ნიკო მარიც. ქართველ სტუდენტებს თავისი სათვისტომო ჰქონდათ. სისტემატურად იღებდნენ ჟურნალ-გაზეთებს, რომლებიც თბილისსა და ქუთაისში გამოდიოდა. ცხარედ მსჯელობდნენ მშობლიური ქვეყნის ისტორიულ წარსულზე, აწმყოსა და მომავალზე. ყველაზე დიდი ავტორიტეტით სტუდენტობაში თერგდალეულთა იდეური მიმდინარეობა სარგებლობდა. მათი აზრით, ილიას თაობას ყველაზე სწორი პოზიცია ეკავა საქართველოს სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ამოცანების გადაწყვეტისათვის ბრძოლაში.

1885 წელს ექვთიმე ვასო მაჩაბლის ბინაზე პირადად გაეცნო ილიას. საქმე შემდგომი იყო: ქართველ სტუდენტობას ერთ-ერთი ლიტერატურულ-დრამატული საღამოს გამართვისას სამი ათას მანეთამდე დაუგროვდა. ეს იყო ხელუხლებელი თანხა, რომელსაც „დარდუბალას კიდობანი“ შეარქვეს და შესანახად თ. მინგრელსკის ადვოკატს ვასო მაჩაბელს ჩააბარეს. ვასო ამ წელს თბილისში გადასვლას აპირებდა და სტუდენტებს ურჩია, ეს თანხა „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისათვის“ გადაეცათ. სტუდენტები არ დათანხმდნენ. მაშინ მაჩაბელმა თქვა, მოდი, ეს საქმე ილია ჭავჭავაძემ გადაწყვიტოს, რომელიც ამჟამად ჩემთან იმყოფებაო. სტუდენტებმა ილიასთან გაგზავნეს დეპუტაცია, რომელშიც ექვთიმეც შედიოდა. ილიამ სტუდენტები დაარწმუნა, რომ ყველაზე გონივრული იქნებოდა ამ თანხის გადაცემა წერა-კითხვის გამავრცელებელი სა-

¹ ალექსანდრე ცაგარელი (1844—1929) გამოჩენილი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე, რომელმაც ქართველოლოგიას დიდი ამაგი დასდო. იმ წლებში, როდესაც ე. თაყაიშვილი და ნ. მარი სწავლობდნენ პეტერბურგის უნივერსიტეტში, ალ. ცაგარელი ქართული ენისა და სიტყვიერების კათედრას განაგებდა. ამ დროისათვის იგი უკვე აღიარებული მეცნიერი იყო და ქართველური ენების შესწავლის დარგში ფუძემდებლური შრომები ჰქონდა გამოქვეყნებული.

ზოგადოებისათვის. ამასთან, დაწვრილებით გამოიკითხა ქართველ სტუდენტთა ცხოვრების, მათი მომავალი გეგმების შესახებ და თან საჭირო დარიგებანიც მისცა მათ. დიდ მწერალთან შეხვედრა ექვთიმესათვის ბედნიერი აღმოჩნდა. შემდეგ იგი ილიასთან მეგობრობაში გადაიზარდა.

პეტერბურგშივე გაეცნო ექვთიმე ვაჟა-ფშაველას. ვაჟა, როგორც ცნობილია, ოთხმოციან წლებში პეტერბურგის უნივერსიტეტის თავისუფალი მსმენელი იყო. მაშინ ვაჟა ჯერ კიდევ არ იყო აღიარებული პოეტი, მაგრამ პეტერბურგის ქართველი სტუდენტობა მოხიბლული იყო ფშაურის ხალხური ლექსებით, რომელსაც ვაჟა ზეპირად კითხულობდა ხოლმე. ექვთიმეს არაერთხელ მოუსმენია ვაჟასათვის და მოწონდა ეს ახალგაზრდა.

სტუდენტთა შორის ყველაზე ახლო მეგობრობა ექვთიმეს, ნიკო მარს და იოსებ დადიანს ჰქონდათ. როგორც აღვნიშნეთ, ნ. მარი უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე მეორე წელს შევიდა და ნაყოფიერი მუშაობა დაიწყო ენათმეცნიერებაში.

ექვთიმე, იოსები და ნიკო ერთად მეცადინეობდნენ, ერთად სადილობდნენ. ერთმანეთს უზიარებდნენ საკუთარ დაკვირვებებსა და დასკვნებს. მათი ინტერესები ქართველოლოგიის ირგვლივ ტრიალებდა. ძველ ქართულ ხელნაწერებს ერთად არჩევდნენ, მაგრამ ექვთიმეს უფრო ამ ლიტერატურული წყაროების ისტორიული მხარე აინტერესებდა, ნიკოს — ლინგვისტური. ექვთიმესაც და ნიკოსაც ღრმად ჰქონდათ გადაწყვეტილი, უნივერსიტეტის კურსის დასრულებისთანავე სამშობლოში დაბრუნებულიყვნენ და ქართველი ერის სამსახურისათვის მოეხმარებინათ უნივერსიტეტში მიღებული ცოდნა. ექვთიმე იგონებს, რომ ყველაზე მხურვალე მოტრფიალე საქართველოში მოღვაწეობისა ნიკო იყო. მარი ხშირად აღნიშნავდა თურმე „რატომ ვასწავლოთ ევროპას? ჩვენ ჩვენებს უნდა ვასწავლოთ, რადგან მათ ელემენტარული ცოდნაც კი არა აქვთ“. მაგრამ მეცნიერებით გატაცებამ გადასძლია. დიდი როლი ამ საქმეში ექვთიმემაც შეასრულა. იგი დაჟინებით ურჩევდა მარს—არავითარ შემთხვევაში არ დაენებებია თავი უნივერსიტეტში სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის. ამ მიმართულებით ის საქართველოს უფრო მეტ სარგებლობას მოუტანდა.

საზაფხულო არდადეგებს ექვთიმე პეტერბურგის საგარეუბნო აგარაკზე — პავლოვსკში ატარებდა იოსებ დადიანთან ერთად. სახარჯო ფულს ახალგაზრდები რეპეტიტორობით შოულობდნენ. ამავე დროს ინტენსიურად ეცნობოდნენ რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის ისტორიული მეცნიერების მიღწევებს.

ინტენსიურ შრომაში ხუთმა წელმა შეუმჩნევლად განვლო. ბოლო კურსზე ექვთიმემ პედაგოგიურ მოღვაწეობაზე ზრუნვა დაიწყო. მას, როგორც კავკასიის სასწავლო ოლქის სტიპენდიანტს, ევალებოდა პედაგოგიურ სარბიელზე დანიშვნა ოლქის განკარგულებით მიედო, მაგრამ 80-იანი წლებიდან კავკასიის სასწავლო ოლქის სათავეში მდგომი იანოვსკი, რომელიც ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის დაუძინებელი მტერი იყო და ყოველთვის ზღუდავდა ქართ-

ველ მოღვაწეთა პედაგოგიურ საქმიანობას, სრულებითაც არ ზრუნავდა ე. თაყაიშვილისათვის შესაფერი ადგილი გამოეძებნა. „ადგილი არა გვაქვს და არც ველოდებით“ — უპასუხა იანოვსკიმ თაყაიშვილის თხოვნას. ამიერიდან იგი იძულებული შეიქნა თვითონვე ეძია სამუშაო ადგილი.

ამ მიწერ-მოწერაში ექვთიმემ საუნივერსიტეტო კურსი უკვე დაასრულა და გადაწყვეტილება მიიღო, ერთი წელი პეტერბურგში დარჩენილიყო — ქართველოლოგიაში ცოდნა გაეღრმავებინა, საკანდიდატო ნაშრომიც წარედგინა და სამშობლოში ყოველმხრივ ვალმოხდილი დაბრუნებულყო. შრომის წერას შეუდგა კიდეც. მაგრამ, ვიდრე ამ გადაწყვეტილებას მიიღებდა, მან თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიის დირექტორს ალექსი ჭიჭინაძეს მიმართა სამუშაოს შესახებ. ალექსი ჭიჭინაძე ქუთაისიდან იყო თბილისში გადმოყვანილი. მას ახლო მეგობრობა ჰქონდა იოსებ და იაგორ თაყაიშვილებთან, რომლებთანაც პეტერბურგში სწავლობდა და იოსების ოჯახში სტუმრობისას ხშირად უნახავს ექვთიმე, როცა იგი გიმნაზიაში სწავლობდა. როგორც ჩანს, ალ. ჭიჭინაძემ მოიწადინა ექვთიმესათვის სამსახური ეშოვა და მიიწვია კიდეც გიმნაზიაში ლათინურის მასწავლებლად. ამ დროისათვის მას უკვე დაცული ჰქონდა საკანდიდატო დიპლომი, რაც ახლად კურსდამთავრებულისათვის იშვიათი შემთხვევა იყო ამრიგად, 1887 წლიდან დაიწყო ექვთიმეს პედაგოგიური მოღვაწეობა.

პირველი ნაბიჯები მეცნიერებაში

80-იანი წლების თბილისი, რომელიც ექვთიმემ სამოღვაწეოდ აირჩია, სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში გარდატეხის ზღურბლთან იდგა

ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის ლიკვიდაციამ 60-იან წლებში, ქალაქს სახე შეუცვალა. მან თანდათანობით ბურჟუაზიული იერი მიიღო: იზრდებოდა ხელოსნობა და ვაჭრობა, ვითარდებოდა ახალი საწარმოო წამოწყებანი, ახალი სააქციო საზოგადოებანი. გადატაკებული სოფლებიდან ქალაქს მოაწყდა დიდძალი უმიწაწყლო გლეხობა, რომელსაც შიმშილის საფრთხე აიძულებდა თავისი სამუშაო ძალა ბაზარზე გაეყიდა. ასე ივსებოდა რიგები საქართველოს მუშათა კლასისა, რომელსაც შემდეგ გადამწყვეტი როლი უნდა შეესრულებინა არა მარტო თბილისის, არამედ მთელი საქართველოს სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური ცხოვრების გარდაქმნისათვის ბრძოლაში. პროლეტარიატის რიცხვის ზრდა ქალაქის ინტენსიურ გაფართოებას იწვევდა. ჩნდებოდა ახალი განაპირა უბნები, ახალი ქუჩები, ცხადია, ღარიბი და გაუწყობელი. იზრდებოდა კონტრასტი ბურჟუაზიულ ცენტრსა და პროლეტარულ გარეუბანს შორის.

პროლეტარიატის გაჩენა, მისი საზოგადოებრივ კლასად ფორმირების პროცესი თბილისს ახალ სახეს აძლევდა, არღევდა მის ობივატელურ სიმშვიდეს. მოუღლელი შრომისა და მიზანსწრაფული სიცოცხლის მძლავრი ნაკადი შეჰქონდა მის წვრილბურჟუაზიულ მდორე ცხოვრებაში. მუშათა მძლავრი სოციალური პროტესტის პირველი გამოვლინება აღინიშნა 1878 წელს, ეს იყო ზეიცერის წარმოების მუშათა გაფიცვა. 80-იანი წლებიდან კი მუშათა გაფიცებმა სისტემატური და, შედარებით, ორგანიზებული ხასიათი მიიღო. მუშათა მოძრაობის ზრდის კვალდაკვალ მიმდინარეობდა მუშათა გათვითცნობიერება. პროლეტარიატის გამათავისუფლებელი ბრძოლის იდეოლოგიის — მარქსიზმის პირველი მარცვალი უკვე გავლივებას იწყებდა. ქართულ პრესაში ხშირი იყო მსჯელობა მეცნიერული სოციალიზმის იდეების შესახებ.

თბილისის კულტურული ცხოვრების სათავეში კვლავ ქართველი სამოციანელები იდგნენ. ილია ჭავჭავაძე და მისი თაობა — ნიკო ნიკოლაძე, გიორგი წერეთელი, ი. გოგებაშვილი, აკაკი წერეთელი, პეტრე უმიკაშვილი და სხვები კვლავ განაგრძობდნენ დაუღალავ ბრძოლას ქართველი ხალხის ეროვნული გათვითცნობიერებისა, კონსოლიდაციისა და ცარიზმის კოლონიური უღლისაგან

ექვთიმე თაყაიშვილი (მარჯვნივ) თავის ძმებთან.

ექვთიმე თაყაიშვილი 900-იან წლებში.

განთავისუფლებისათვის. მაგრამ 80-იანი წლები რუსეთში და საქართველოშიც რეაქციის ზეიმის წლები იყო. ალექსანდრე მესამის რეჟიმი განსაკუთრებული სისასტიკით სდევნიდა თვითმპყრობელობის დამანგრეველ ძალებს, მისწრაფვოდა, მთელს იმპერიაში აღედგინა წოდებრივი პრივილეგიები 60-იანი წლების ბურჟუაზიული რევოლუციებით საფუძველშერყეული თავადაზნაურული წოდებისა, ჩაეხშო რევოლუციური მოძრაობა: ულმოებელი ბრძოლა ნიჰილიზმისა და სეპარატიზმის წინააღმდეგ — ასეთი იყო დევიზი უნიჭო და უნებისყოფო იმპერატორის ირგვლივ შემოკრებილი კამარილიისა — პოზედონოსევისა და კატკოვისა, ტოლსტოისა და მეშჩერსკისა. ცარიზმის პოლიტიკური რეაქცია ამიერკავკასიაში აქტიურად მოქმედებდა. მკაცრი კონტროლის გამო ქართული საზოგადოებრივი აზრი შემოქმედებით წინსვლაში მრავალ დაბრკოლებას განიცდიდა. ცენზურის მთელი გულისყური მიპყრობილი იყო ქართული პრესისაკენ, სადაც ეროვნულ იდეებს არ აჭაჭანებდნენ.

თბილისში მხოლოდ ერთი ქართული გაზეთი („ივერია“) გამოდიოდა. დუნ-დუკოვ-კორსაკოვი, იანოვსკი, უცერემონიოდ ახორციელებდნენ რუსიფიკაციის პოლიტიკას. სკოლებიდან იდევნებოდა ქართული ენა, ეროვნული კულტურის მოღვაწენი შევიწროებულ მდგომარეობაში, საგანგებო ზედამხედველობის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ცარიზმი მკაცრად გაუსწორდა დიმიტრი ყიფიანს, რომელმაც გაბედულად ამხილა რეაქციონერი ეგზარხოსი პავლე და საქართველოდან მისი გაძევება მოითხოვა. ამის გამო დიმიტრი ყიფიანი სტავროპოლში გადაასახლეს. იმპერიის დედაქალაქის შოვინისტურ-შავრაზმული პრესა აბუჩად იგდებდა არარუსი ხალხის ეროვნულ ტრადიციებს, ენას. მათი გარუსების მიზანშეწონილობას „ასაბუთებდა“.

ასეთი შემზღუდველი გარემოს მიუხედავად ეროვნულ-განთავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურებს ალამი არ დაუხრიათ. ისინი დაუნდობლად ებრძოდნენ რეაქციულ რეჟიმს. ამხელდნენ კოლონიზატორთა ვერაგულ ზრახვებს. სწორედ ამ დროს გამოუცხადეს თერგდალეულებმა შეურიგებელი ბრძოლა იანოვსკის რეაქციულ ღონისძიებებს ქართულ სკოლებში და დაიცივეს პრესტიჟი მშობლიური ენისა. ქართველი მოღვაწეები ასევე დაურიდებლად ამხელდნენ შოვინისტური წრეების ბოროტ განზრახვას — ერთმანეთისათვის წაეკიდებინათ ამიერკავკასიის მოძმე ერები, აბუჩად აეგდოთ მშობლიური ქვეყნის წარსული, მისი მდიდარი ტრადიციები.

ამ დიდი ეროვნული მოძრაობის სათავეში კვლავ იდგა ილია ჭავჭავაძე — მთელ საქართველოში უკვე აღიარებული მედროშე ერის დემოკრატიული თაობისა. ილიას გაზეთი „ივერია“ წამყვანი ძალა იყო ამ ბრძოლაში. ილიას სახლი ის თავშესაფარი იყო, სადაც თბილისში მოღვაწე ქართველი ინტელიგენცია სისტემატურად იკრიბებოდა და ერის მტკივნეულ საკითხებზე მსჯელობდა.

ექვთიმე ერთი თვის ჩამოსულიც არ იყო თბილისში, რომ საკუთარი თავალით ნახა ქართველი ხალხის ეროვნული პროტესტის მძაფრი გამოვლინება.

1887 წ. 26 ოქტომბერს ცარიზმის ფარულმა აგენტებმა ვერაგულად მოჰკლეს სტავროპოლში გადასახლებული დიმიტრი ყიფიანი. ქართველმა ინტელიგენციამ გადაწყვიტა დიმიტრის ცხედარი თბილისში ჩამოესვენებინათ და დიდი პატივით დაემარხათ მთაწმინდის პანთეონში. დაკრძალვის დღეს საქართველოს ყველა კუთხიდან ჩამოვიდნენ დეპუტაციები. დიდი სამგლოვიარო პროცესია ვერასთან დაიწყო. მან გავლო მაშინდელი გოლოვინის პროსპექტი, სოლოლაკი და პეტრე დიდის ქუჩით (ახლანდელი ძერჟინსკის) მთაწმინდაზე ავიდა. „გრიბოედოვის ქუჩის ასასვლელთან, — იგონებს ექვთიმე, — პროცესიას გზა გადაუღობა პოლიციამ. პროცესიამ ნიკო დიასამიძის მეთაურობით გაარღვია პოლიციის რაზმი და გზა განაგრძო. პოლიციელებმა ველარ გაბედეს ზღვა ხალხის შეჩერება. კავკასიის რეაქციული მთავრობისადმი პროტესტის ნიშნად პროცესია სასახლესთან შეჩერდა და ლოცვა გადაიხადეს“¹. სასახლეში დუმილით შეხვდნენ ამ შეგუბებულ სახალხო რისხვას. მთაწმინდაზე სიტყვები წარმოთქვეს აკაკი წერეთელმა და სხვებმა. ილია ჭავჭავაძის სიტყვასაც მოელოდნენ, მაგრამ ილიას ექვთიმეს მოწმობით უთქვამს თურმე: „რა ამბავიც დღეს აქ მოხდა, ამას არავითარი სიტყვა არა სჭირია. მთელმა საქართველომ ქეშმარიტად აღბეჭდა, თუ როგორ აფასებდა იგი დიმიტრი ყიფიანს და როგორ უყვარდა ეს დიდებული ეროვნული მოღვაწეო“. როგორც ცნობილია, ილიამ დიმიტრი ყიფიანის ხსოვნას შესანიშნავი წერილები უძღვნა.

დ. ყიფიანის დაკრძალვას ისეთი ფართო მანიფესტაციის ხასიათი ჰქონდა, რომ მეორე დღეს მთავარმართებლის საბჭოს საგანგებო სხდომაც მოუწვევიათ. ბევრი წინადადება წამოაყენეს თურმე ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენციისათვის რომ ანგარიში გაესწორებინათ, მაგრამ, ბოლოს მაინც იმ დასკვნამდე მივიდნენ, რომ რაიმე რეპრესიული ზომები ამჟამად კიდევ მეტ გართულებას და წინააღმდეგობას გამოიწვევდა და ამიტომ დუმილი ამჯობინეს.

დ. ყიფიანის დაკრძალვამ ექვთიმეზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა. დიმიტრისადმი საერთო-სახალხო პატივისცემამ მას განუმტკიცა მისწრაფება მშობლიური ხალხისადმი თავდადებული სამსახურისა.

ყველაზე მოქმედი, ენერგიული, მიზანსწრაფული ეროვნული დაწესებულება ამ დროს „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“ იყო. იგი 1879 წელს ჩამოყალიბდა ი. ჭავჭავაძის, დ. ყიფიანის, გრ. ორბელიანის, ი. გოგებაშვილის, ი. მაჩაბლის, ნ. ცხედაძის და სხვათა თაოსნობით. ამ საზოგადოებამ მიზნად დაისახა არა მარტო წერა-კითხვის გავრცელება ქართველებში, არამედ ყოველგვარი ეროვნულ-კულტურული წამოწყების მოთავეობა. პატრიოტი ქართველი, ვისაც კი ამის ნივთიერი შესაძლებლობა ჰქონდა, საზოგადოებას გარკვეულ თანხას სწირავდა. ეს თანხები ხმარდებოდა ქართულ სკოლებს, ქართველი ხალხის ეროვნული გათვითცნობიერების საქმეს საერთოდ, მისი კულტუ-

¹ ე. თაყაიშვილი, რჩ. თხზ., ტ. I, გვ. 242.

რის გამომზეურებას, მისი მღელვარე ისტორიის ამეტყველებას. იმ დროს, როცა საქართველოს არ ჰქონდა არც თავისი სახელმწიფოებრიობა, არც თავისი უმაღლესი სასწავლებელი ან რაიმე ოფიციალური ორგანო, რომელიც ხალხის განათლებაზე იზრუნებდა, „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“, როგორც ეს არა ერთხელ აღუნიშნავთ ქართველ მოღვაწეებს, ჩვენი განათლების სამინისტრო, ჩვენი ეროვნული უნივერსიტეტი იყო. იგი ითავსებდა ამ დაწესებულებათა ფუნქციებს და განათლების საქმესთან ერთად, ეროვნული მეცნიერების გაფუძრების კეთილშობილურ საქმეებსაც წარმართავდა.

„წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ ამ ფართო საქმიანობას განათლებული ადამიანები სჭირდებოდა. ასეთები კი იშვიათად თუ მოიძებნებოდა მაშინდელ თბილისში. ქართული ისტორიული ცხოვრების ამსახველი უამრავი ძეგლი დაუგროვდა საზოგადოებას. შემოწირულებათა შედეგად სწრაფად იზრდებოდა ძველი ხელნაწერების ფონდი. საჭირო იყო ამ დიდი ეროვნული საგანძურის წესრიგში მოყვანა. თედო ჟორდანიას და მოსე ჯანაშვილი ძალ-ღონეს არ ზოგავდნენ ამ საგანძურის მოვლისა და გამომზეურებისათვის, მაგრამ ორისამი კაცი ამ ვეებერთელა სამუშაოს თავს აბა როგორ გაართმევდა! დიდი ქართველი ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე ისტორიულ-არქეოლოგიური ძიებით იყო დაკავებული და „წერა-კითხვის საზოგადოების“ ფონდების მოვლა-პატრონობისათვის არ ეცალა. — „ნამდვილი უკაცობა გვჭირდაო“, — აღნიშნავს ექვთიმე.

ასეთ ვითარებაში ახალგაზრდა, ენერგიული, ისტორიის ცოდნით აღჭურვილი პედაგოგი ფრიად საჭირო ძალა იყო. სათავედანაშაურო სკოლაში ექვთიმეს მუშაობის დაწყებიდანვე შენიშნეს კოლეგებმა მისი ფართო განათლება და ერუდიცია. ამიტომაც მოხდა, რომ თბილისში ჩამოსვლისთანავე, 1888 წლის მაისში, ექვთიმე წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობის წევრად აირჩიეს.

წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება ძველი ქართული ხელნაწერების შეგროვებით დიდ ეროვნულ საქმეს აკეთებდა. ეს ხელნაწერები განადგურების საფრთხის წინაშე იდგა. მოუვლელობის შედეგად ბევრი შესანიშნავი ძეგლი დაიღუპა. ძველ ხელნაწერებს ვაჰარ-სპეკულანტები უცხოელ კოლექციონერებზე ჰყიდდნენ. ამ ვითარებაში გახშირდა ძვირფას ხელნაწერთა დაცეცების შემთხვევები. ხშირად ეკლესია-მონასტრებსაც ქურდავდნენ. ასე რომ, ძველი ხელნაწერების შეგროვება საშური საქმე იყო და ერის ისტორიის მასულდგმულებელ წყაროს გადარჩენას ნიშნავდა.

აკად. ს. ჯანაშია, XIX ს. 80—90-იანი წლების ქართული ისტორიოგრაფიის მიზანდასახულების დახასიათებისას შენიშნავს: „ამ დროს ქართული საზოგადოების მოწინავესა და აქტიურ წრეებში მწიფდებოდა ის აზრი, რომ საქართველოს მეცნიერული სურათის აღსადგენად წინასწარ საჭიროა შეკრებილ, მოწესრიგებულ, აღწერილ და გამოქვეყნებულ იქნას მთელი ის მასალა, რომელსაც კი შეიძლება საისტორიო წყაროს მნიშვნელობა ჰქონდეს. ეს იყო უაღრესად

მნიშვნელოვანი, უაღრესად საშური საქმე იმიტომაც, რომ უწყებელი მასალები, რომელიც თავის დროზე განუზომელი რაოდენობით მოიპოვებოდნენ ჩვენში, უპატრონობისა და დაუდევრობის წყალობით განადგურების სწრაფ პროცესში იმყოფებოდნენ“¹.

ამას კარგად გრძნობდა იმ დროის გამოჩენილი ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, რომელიც 1873 წელს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიას სწერდა: „როგორც მთავრობას, ისე თვით ქართველ საზოგადოებას მოვალეობა აწევს, რათა, მეცნიერების ინტერესების გულისთვის, თავის დროზე მიღებულ იქნას სერიოზული ღონისძიებანი საქართველოს არქეოლოგიური მასალების დალუპვისაგან გადასარჩენად და მათ დასამუშავებლადო“².

საზოგადოება იძენდა ხელნაწერებს და ქმნიდა ბიბლიოთეკასაც, მაგრამ არავინ იყო, რომ ეს ხელნაწერები აღეწერა და სისტემაში მოეყვანა. საზოგადოებას შესაფერისი შენობაც არ გააჩნდა და ასე უსისტემოდ შენახული ხელნაწერები მკვლევართათვის მიუწვდომელი იყო. საზოგადოების მდივანმა იაკობ მანსვეტაშვილმა ძველი ქართული არ იცოდა და არც იყო დაინტერესებული ამ საქმით. ერთადერთი, პეტრე უმიკაშვილი მუშაობდა გულმოდგინედ ხელნაწერთა შეგროვებაზე, მაგრამ მათი მეცნიერული ფიქსაციისათვის ვეღარ იცლიდა. ბუნებით ნელი იყო პეტრე, ამავდროულს, პირველ გიმნაზიაში ქართულ ენას ასწავლიდა. ეს გამოცდილი კაცი ქართული კულტურის მრავალ ფრონტზე მოღვაწეობდა და გადატვირთული იყო. თ. ჟორდანიას და მ. ჯანაშვილი მეცნიერული მუშაობით იყვნენ დაკავებულნი. ხელნაწერთა აღწერა-სისტემატიზაცია ხანგრძლივ და ბეჭით შრომას მოითხოვდა. ამასთან, საჭირო იყო ძველი ქართული მხედრული და ხუცური დამწერლობის ცოდნა.

საზოგადოების გემგეობის წევრად არჩევამ ექვთიმე თაყაიშვილი მორალურად დაავალდებულა და წააქეზა თავისი, როგორც ისტორიკოსის, ცოდნა ამ ხელნაწერთა მეცნიერული სისტემატიზაციისათვის მოეხმარებინა. სწორედ იმ ხანებში საზოგადოების მუზეუმს დიდძალი განძეული შეემატა. ეს იყო თავად მინგრელსკის (დადიანის) შემონაწირავი ფონდი, რომელიც გორდიდან პირადად ჩამოიტანა ილია ჭავჭავაძემ.

„საზოგადოების წევრი რომ გაეხდი, — იგონებს ექვთიმე, — მივიხედ-მოვიხედე; შევატყვე, რომ იმ ძვირფასს ხელნაწერებს კაცი პატრონი არა ჰყავდა და ძალაუნებურად მოვკიდე ხელი, დავუწყე პატრონობა. მერე თანდათან გამიტაცა, შემეყვარა და ვიწყე ზრუნვა დალუპვისაგან მათ გადარჩენაზე. თან ახალ-ახალსაც ვაგროვებდი, შემოწირულით აღარ ვჭერდებოდი. საზოგადოების ხარჯ-

¹ ს. ჯანაშვილი. მოსე ჯანაშვილი. იხ. „ქართული ისტორიოგრაფია“, 2, თბ., 1971, გვ. 127.

² იქვე.

ზე შეძენაც დავიწყე, სხვადასხვა კუთხეში მიმოწერა გავაჩაღე, აგენტები გავიჩინე“¹.

უნივერსიტეტში ექვთიმეს საგანგებოდ არ უმუშავია ქართულ პალეოგრაფიაზე და გაწაფული არ ყოფილა ხელნაწერების კითხვაში. ძველი მხედრული და ხუცური დამწერლობის ცოდნის გარეშე კი აქ კაცი ვერაფერს გააკეთებდა. ამიტომაც ექვთიმემ საგანგებოდ შესისწავლა ძველი ქართული დამწერლობის სახეობანი და ამ მხრივ გასაოცრად მოკლე დროში დასპეციალდა. საერთოდ, გაიტაცა იგი სიძველეთმცოდნეობამ, რასაც მაშინ არქეოლოგია ეწოდებოდა. ამ დარგში არსებულ მეცნიერულ ლიტერატურას დაეწაფა და თავისი ცოდნის ჰორიზონტი მალე იმდენად გააფართოვა, რომ წერა-კითხვის გამმავრცელებელ საზოგადოებაში თავმოყრილ მოღვაწეთა შორის მაღალი სპეციალისტის სახელი დაიმკვიდრა.

ექვთიმე ენერგიულად შეუდგა ძველი ქართული ხელნაწერების აღწერა-კატალოგიზაციას. ხელნაწერთა აღწერილობას ნაწილ-ნაწილ აქვეყნებდა გაზეთ „ივერიაში“. ასე დაიწყო გამომზეურება ქართული წყაროებისა. ექვთიმე მარტო აღწერით აღარ კმაყოფილდებოდა. იგი ამ ფონდის გამდიდრების მთავარი მზრუნველი გახდა.

ექვთიმეს სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლისას საქართველოს ისტორიის ფრონტს დიმიტრი ბაქრაძე მესვეურებდა. იგი შესანიშნავი წყაროთმცოდნე და მკვლევარი-ანალიტიკოსი იყო. დ. ბაქრაძემ საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობაში, პოლიტიკური და კულტურული წარსულის საკითხებზე მრავალი ნაშრომი გამოაქვეყნა („არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“, „ქართული პალეოგრაფია“, „კავკასია ქრისტიანობის ძველ ძეგლებში“, „ისტორია საქართველოსი უძველესი დროიდან მე-10 საუკუნემდე“ და მრავალი სხვ.). დ. ბაქრაძე რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად იყო არჩეული. მისი თაოსნობით 1881 წელს თბილისში ჩატარდა რუსეთის არქეოლოგთა V ყრილობა, რამაც კიდევ უფრო წინ წასწია საქართველოს ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევის საქმე. დიმიტრისავე ინიციატივით ჩამოყალიბდა კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოება. დ. ბაქრაძე ღირსეული თანამებრძოლი იყო ქართველი სამოციანელებისა. იგი მხარში ედგა ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის მესაჭეს, ილია ჭავჭავაძეს ქართველი ერის გათვითცნობიერების და პატრიოტული შემართების საქმეში. გადაუქარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ მისმა ნაშრომებმა, რომლებიც ისტორიული მეცნიერების იმდროინდელი მსოფლიო დონის სიმალლეზე იდგნენ, დასაბამი მისცა ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ ეტაპს ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

როდესაც ექვთიმე თბილისში ჩამოვიდა, დიმიტრი ბაქრაძე კონსტანტინოპოლში იყო მივლინებული და მთავრობის დავალებით ეცნობოდა ბათუმ-ყარსის

¹ ე. თაყაიშვილი, რჩ. თხზ., ტ. I, გვ. 304.

ოლქების სამიწათმფლობელო დავთრებს, რომლებიც ამ მხარის შემოერთების შემდეგ თურქეთის დედაქალაქში გაეტანათ. დიდი მეცნიერის გაცნობა ექვთიმემ თბილისში ჩამოსვლიდან ერთი წლის შემდეგ შეალო. დიმიტრისათვის მის მეგობარს, ნაფიც ვეჟილს, ფრენკელს ემცნო ქართული ხელნაწერების აღწერაში ექვთიმეს ენერგიული საქმიანობისა და მომზადებულობის შესახებ. ბაქრაძე ახალგაზრდა კოლეგას ფრენკელის ოჯახშივე გაეცნო და მოუწონა დაწყებული საქმე. ამასთან, შესთავაზა ეთანამშრომლა დიმიტრის მიერ წამოწყებულ ახალი პატრიოტული თაოსნობის—ძველ ხელნაწერთა საეკლესიო მუზეუმის დაარსების საქმეში. დიმიტრემ ექვთიმეს გადასცა თბილისის საეკლესიო მუზეუმის სიძველეთსაცავის წესდება ქართულად სათარგმნელად. მუზეუმის წესდება დამტკიცებულ იქნა. გამგეობის წევრებად აირჩიეს: თედო ჟორდანიას, ექვთიმე თაყაიშვილი, ნიკო მთვარელიშვილი და ეგზარქოსის წარმომადგენელი მღვდელი კალისტოვი. თავმჯდომარეობა დ. ბაქრაძემ ითავა.

მუზეუმს დაეკისრა ეკლესია-მონასტრებში დაცული ძველი, სახმარად უვარგისი საეკლესიო წიგნების შეგროვება. ამ მიზნით პირველი მოგზაურობა დ. ბაქრაძემ და ე. თაყაიშვილმა იმავე წელს მოაწყვეს მცხეთაში. სვეტიცხოველში მეტად საყურადღებო ხელნაწერები აღმოჩნდა. საინტერესო წიგნებს მიაგნეს მრევლიშვილების ოჯახშიც. მცხეთაში მოგზაურობის შედეგები იმდენად საყურადღებო იყო, რომ იმდროინდელი რუსულ-ქართული პრესა მას საგანგებოდ გამოეხმაურა. ასე ჩაეყარა საფუძველი ორი მკვლევრის თანამშრომლობას.

1888 წლის ზაფხული ექვთიმემ სურამში გაატარა. აქ იგი კვლევა-ძიებით მუშაობას ეწეოდა, მოიპოვა იტრია, ზემო ჭალა და სხვა ახლო-მახლო ადგილები. შეისწავლა იქაური ეკლესია-მონასტრების სიძველეები. მღვდელ სუხიაშვილის ოჯახში ექვთიმემ მიაგნო შესანიშნავ ქართულ ხელნაწერს, რომელიც ახლა „პარხლის სახარების“ სახელითაა ცნობილი. ეს ძეგლი ექვთიმემ მთლიანად გადმოწერა (მღვდელი ხელნაწერს არ შეელია, თუმცა, მისი მნიშვნელობისა არაფერი ესმოდა). ხელნაწერი დათარიღებული იყო (973 წელი) და გადამწერის ვინაობასაც გვამცნობდა: იგი გადაუწერია იოანე ბერას. ამ სახელმა ფარდა ახადა შატბერდის უთარილო მრავალთავსაც: შატბერდის ხელნაწერიც იმავე იოანე ბერას მიერ იყო გადაწერილი. მაშასადამე, დადგინდა ისიც, რომ შატბერდული „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ X საუკუნეში იყო შედგენილი (ადრე შატბერდულ კრებულს დ. ბაქრაძე IX საუკუნით ათარიღებდა). ეს უკვე მნიშვნელოვანი აღმოჩენა იყო, — შენიშნავს თვით ექვთიმე, — გარდა ამისა, მინაწერში ნათქვამია, რომ იოანე ბერას კრებული შატბერდში კი გადაუწერია, მაგრამ—პარხლის ახალი ეკლესიისათვის. ამიტომაც დავარქვით მას „პარხლის ხელნაწერი“.

ექვთიმეს ამ ახალ აღმოჩენას გამოეხმაურა გაზეთი „ივერია“. დიმიტრი ბაქრაძის ბინაზე ხშირად იყრიდნენ თავს ქართული კულტურის გამოჩენილი მოღვაწენი. ერთ-ერთ შეკრებაზე, რომელსაც ილია ჭავჭავაძეც ესწრებოდა, ექვთიმემ წარმოადგინა „პარხლის სახარებისა“ და „შატბერდის კრებულზე“

დაკვირვების შედეგები. შატბერდული „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ახალი დათარიღება ეწინააღმდეგებოდა დ. ბაქრაძის ვარაუდებს, მაგრამ დიდი მეცნიერი მაინც მოწონებით შეხვდა ამ აღმოჩენას.

ორი წლის სისტემატურმა მუშაობამ ექვთიმე დიდად დაახელოვნა ქართულ პალეოგრაფიაში, მან გადაწყვიტა, საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანესი წყაროების გამოცემას შედგომოდა. პირველ რიგში, სამი ქრონიკა (ქართლის მოქცევა, სუმბატის ქრონიკა და მესხური დავითნის მატიაწე) გამოეცა. ექვთიმეს მართებულად მიაჩნდა, რომ ეს ქრონიკები „ქართლის ცხოვრების“ ნამდვილ საფუძველს წარმოადგენდა.

ექვთიმე თაყაიშვილმა პირველ საჭირო საქმედ ქართული წყაროების მეცნიერული პუბლიკაცია დასაბა. ეს ფაქტი მკაფიოდ მიგვანიშნებს ახალგაზრდა მკვლევარის გასაოცარ სწორ ალღოსა და ორიენტაციაზე და, ამასთან, მეცნიერის ამგვარი მიზანდასახულება იყო შესანიშნავი პასუხი ყველა სკეპტიკოსის მიმართ. აღსანიშნავია, რომ მკვლევარს საკუთარი დანაზოგით 1890 წლისათვის მოუხერხებია კიდევ „სამი ქრონიკის“ გამოქვეყნება.

„სამი ისტორიული ხრონიკის“ ერთ-ერთ წინასიტყვაობაში ექვთიმე მიუთითებდა: „ასეთი ხრონიკების გამოქვეყნება, მათი შედარება სხვა ხრონიკებთან და ისტორიულ ცნობებთან, სხვადასხვა მანუსკრიპტის ცნობაში მოყვანა და მათის ისტორიულის ცნობების განმარტება, გუჯარების შეგროვება და გამოქვეყნება, სხვადასხვა ისტორიული წარწერების გარჩევა, აგრეთვე განმარტება, თუ რა მნიშვნელობა აქვს და რა ახალ მასალას გვაძლევს თითოეული ამგვარი წყარო და, საზოგადოდ, ასეთი მასალების შეძლებისამებრ კრიტიკულად შესწავლა — აი, რა მიგვაჩნია ჩვენ, ჯერ ხანად მაინც, ყველაზე უსაჭიროესად ჩვენი ისტორიისათვის, ჩვენი ისტორიოგრაფიის ახლანდელი მდგომარეობა ასეთ შრომას თხოულობს ჩვენგან“¹.

ეს განმარტება ნათელჰყოფს, თუ რა მიზანშეწონილად, საზოგადოებრიობის მოთხოვნათა შესაბამისად ჰკიდებდა საქმეს ხელს ახალგაზრდა მკვლევარი.

წინასიტყვაობა, რომელიც ექვთიმემ „ქართლის მოქცევას“ წარუძღვარა, ვრცელი გამოკვლევაა. ექვთიმე პირველ რიგში გვაუწყებს, თუ რა ვითარებაში მოხვდა მასთან „შატბერდის კრებული“, დაწერილებით აღწერს ხელნაწერს, არკევეს გადამწერის ვინაობას (იოანე ბერა), მიუთითებს ამ კრებულის თარიღის შესახებ იმდროინდელ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულ მოსაზრებებზე (დ. ბ. ბაქრაძე) და აღნიშნავს: „ჩვენს საზოგადოებაში მტკიცედ დამყარდა აზრი, რომ შატბერდის კრებული ეკუთვნის ბაგრატ I დროს, და ამ საგანზე არავის ეჭვი არ გამოუცხადებია. მაგრამ ერთი ფრიად საყურადღებო სახარება პარხლის მონასტრისა, ჩვენგან გასულ ზაფხულს ნაპოვნი, და გადაწერილი იმავე იოანე ბერას ხელით, რომელიც არის მოთავე რედაქტორი შატბერდის კრებულისა, და

¹ ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ხრონიკა, ტფ., 1890, გვ. 103.

რომელიც არა ერთხელ იხსენიებს თავის თავს ამ კრებულის მინაწერებში, გვიმტყიცებს, რომ კრებული მეცხრე საუკუნეს კი არა, არამედ მეათეს ეკუთვნის. ეს გარემოება უკეთესი მაჩვენებელია იმისი, თუ როგორ ფრთხილად უნდა მოვიქცეთ ჩვენ ისეთ ხელნაწერის დროს განმარტებაში, რომელსაც თარიღი არა აქვს. პალეოგრაფიას ჯერ-ჯერობით უეჭველად ვერ დავემყარებით, რადგანაც ქართული პალეოგრაფია, ჯერხანად მაინც, იმდენად არ არის გამოკვლეული, რომ ერთი-ორი საუკუნის შეცდომა დახელოვნებულ არხეოლოგსაც არ მოუვიდეს“¹.

ხელნაწერების ტექსტობრივი ანალიზის შედეგად ექვთიმეს გამოაქვს დასკვნა, რომ „შატბერდის კრებული პარხლის სახარების წინეთ არის გადაწერილი, ესე იგი იმ დროს, როდესაც დავით კუროპალატი ჯერ კიდევ მეფე არა ყოფილა, ანუ სახელი მაინც განთქმული არ ჰქონია. ასე თუ ისე, ეს კი უეჭველია, რომ შატბერდის კრებული მეათე საუკუნეს ეკუთვნის და არა მეცხრეს, და ჩვენთვის ესეც საკმაოა“². შატბერდის კრებულის თარიღის გარკვევის შემდეგ ექვთიმე აქ მოთავსებულ „ქართლის მოქცევის“ დაწვრილებით ანალიზს მიმართავს: „ქართლის მოქცევა“, — შენიშნავს მკვლევარი, — დღემდის უცნობი წყარო იყო ჩვენი ისტორიისა. ჩვენს ისტორიკოსებს (ბროსეს, ჩუბინოვს, ბაქრაძეს და სხვებს) არაერთხელ ჩამოუთვლიათ ქართლის ცხოვრების წყაროები, რომლებიც თვით ამ მატიანეში იხსენიებიან, მაგრამ არც ერთ მათგანს არ შეუნიშნავს, რომ „ქართლის მოქცევა“ განცალკევებული წყაროა ჩვენი ისტორიისა. მაშინ, როდესაც ცნობები მის შესახებ შეტანილია თვით „ქართლის ცხოვრებაში“ და არ მოიპოვება ისეთი ვარიანტი, რომელიც „ქართლის მოქცევას“ თავის წყაროდ არ უჩვენებდეს. ეს გარემოება ერთხელ კიდევ ამტკიცებს, თუ როგორ ნაკლებად არის ჯერ-ჯერობით შესწავლილი „ქართლის ცხოვრება“. წინასიტყვაობაში შეჯერებულია „ქართლის მოქცევის“ ტექსტი „ქართლის ცხოვრებასთან“, გარკვეულია სად და როგორაა მატიანეში ჩართული „მოქცევის“ ადგილები. „ქართლის მოქცევას, — განაგრძობს მეცნიერი — დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენი ისტორიისათვის, როგორც თავისი განსხვავებით ქართლის ცხოვრებისაგან, ისე უმეტესად თავისი თანხმობით ქართლის ცხოვრების ცნობებთან. აქამომდე ჩვენ არ გვქონია არც ერთი ძველი ხრონიკის ვარიანტი, რომლითაც შესაძლებელი ყოფილიყო შემოწმება ქართლის ცხოვრების ცნობებისა. ეხლა კი ქართლის მოქცევის საშუალებით შეგვიძლია შევამოწმოთ უმთავრესი ცნობები ქართლის ცხოვრებისა და ვალიაოთ მათი სიძველე, ან უარვყოთ ზოგიერთი მათგანიო“³. საქართველოს ისტორიის ამ ძირითადი წყაროს — „ქართლის ცხოვრების“ სიძველეში დაეჭვებულ პირთა ყურადსაღებადაა მიმართული მეც-

¹ სამი ისტორიული ხრონიკა, თბ., 1890, გვ. XX.

² იქვე, გვ. LXXIX.

³ იქვე, გვ. LXXXIV.

ნიერის დასკვნითი სიტყვები წინასიტყვაობისა: „როდესაც არ უნდა იყოს შედგენილი ჩვენი თავი მათიანე, რომელსაც ქართლის ცხოვრებას ვეძახით, მაგრამ აწ ეს აღარ შეიძლება ვთქვათ, რომ მის შემდგენელს ისეთი ძველი წყაროები არ ჰქონებოდეს ხელში, როგორიც არის ქართლის მოქცევა და შეიძლება თვით ის დედანი, რომლიდანაც ქართლის მოქცევის ავტორს გამოუყრებია ისტორიული ცნობები, უეჭველია, ბევრი რამ ქართლის ცხოვრებაში მერმეა მიმატებული, ბევრი რამ უცხო ტომთ ავტორების ზედ მოქმედებით არის შეტანილი და ზოგი რამ სხვადასხვა რედაქციის დროს არის შეცვლილი და შევსებული, მაგრამ საზოგადოდ უმეტესი ნაწილი მასში მოყვანილი ცნობებისა ძველი ქართული მატერიალებიდან არის ამოღებული. ამას ცხადად გვიმტკიცებს ქართლის მოქცევის ხრონიკა, რომლითაც ქართლის ცხოვრების შემდგენელს უსარგებლებია და რომელსაც ვერც ერთი სკეპტიკი მეათე საუკუნის შემდეგ დროს მაინც ვერ მიაწერს, ვინაიდან ხელნაწერი როგორც დავამტკიცეთ, ექვს გარეშე მეათე საუკუნეს ეკუთვნის... ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ მასში მოქცეული ხრონიკაც მეათე საუკუნეში იყოს შედგენილი. ექვი არ არის, რომ ქართლის მოქცევა მეათე საუკუნეზე ადრეა შედგენილი“¹.

სუმბატის ქრონიკის წინასიტყვაობაში ექვთიმე დაწვრილებით არჩევს წყაროს მნიშვნელობას: „მანამ აღმოჩნდებოდა მარიამ დედოფლის ვარიანტი, რომელიც ახლა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთსაცავს ეკუთვნის (№ 30), ჩვენ არ გვქონია წარმოდგენა სუმბატის ისტორიაზე. ვიცოდით მხოლოდ ზემომოყვანილი სათაური, იგიც მარტო თეიმურაზ ბატონიშვილის ქართლის ცხოვრების შენიშვნიდან. ...ეხლა, როდესაც სუმბატის ისტორია განცალკევებული ვიპოვეთ, და ქართლის ცხოვრების ვარიანტებს შევეუდარეთ, აღმოჩნდა, რომ უმეტესი ნაწილი სუმბატის ისტორიისა ყოფილა შეტანილი ქართლის ცხოვრების ვარიანტებში და თითქმის სრულად მარტო თეიმურაზის ვარიანტში“².

ექვთიმე დაბეჯითებით მიუთითებს იმ წყაროებზე, რომლითაც სუმბატს უსარგებლია (დაბადება, ქართლის მოქცევის ქრონიკა, ბაგრატიონთა საგვარეულო დავთრები): „ექვი არ არის, რომ სუმბატს ისეთი მანუსკრიპტი ჰქონია ხელში, რომელშიც დაწვრილებით აღნიშნული ყოფილა შთამომავლობა თვითელი ბაგრატიონისა, და აგრეთვე, დრო, თუ რომელი ბაგრატიონი, რომელ წელს მოკვდა. ამიტომაც სუმბატის ისტორია ძრიელ ბევრს ქრონოლოგიურ ფაქტებს გვაძლევს და ამ მხრივ ბადალი არ ჰყავს ძველ ხრონიკებში“³.

„ვინ გასწია შრომა და ეს სუმბატის ისტორია შეაქერა ქართლის ცხოვრებას“,—კითხულობს მეცნიერი და დაბეჯითებით ასკვნის: „სუმბატის ისტორიის

¹ სამი ისტორიული ხრონიკა, გვ. XCI—XCII.

² იქვე, გვ. XCI—XCII.

³ იქვე, გვ. CIV.

შექსოვა და შეკერება ქართლის ცხოვრების ტექსტისათვის ვახტანგ VI რედაქციას ეკუთვნის. ეს არის უმთავრესი ყველა იმაში, რაც ვახტანგს ქართლის ცხოვრებიზა მიუმატებია“¹.

„მესხურის დავითნის ხრონიკის“ წინასიტყვაობაში ექვთიმე მიუთითებს, რომ მის ხელთ არსებული ხელნაწერი „პირი კი არ არის მესხური დავითნის ქრონიკისა, არამედ თვით თავდაპირველი დედანია, ავტოგრაფია“². იგი ვარაუდს გამოთქვამს, რომ ავტორი თანამედროვე უნდა იყოს მის მიერ აღწერილი ფაქტებისა და „თვით მიუღია მონაწილეობა მის მიერ მოთხრობილ საქმეებში“. ავტორს ამ დებულების დასამტკიცებლად დამაჯერებელი არგუმენტები აქვს მოტანილი.

მესხური დავითნის ხრონიკის აღმოჩენით დიდი ფასი ედება ჩვენს თვალში ქართლის ცხოვრებას და პარიჟის ხრონიკასო — მიუთითებს ექვთიმე. „ამდენ ხანს ჩვენ არ ვიცოდით, რა ღირსების წყაროებიდან, ან როგორ იყვნენ შედგენილნი ეს ხრონიკები. ეხლა ვხედავთ, რომ მათ შემდგენლებს ხელში ჰქონიათ ისეთი ორიგინალური და ძვირფასი ხრონიკები, როგორიც არის მესხური დავითნის ხრონიკა და ამგვარი ხრონიკის ცნობები სიტყვა-სიტყვით უცვლელად შეუტანიათ თავიანთ შრომაში. ავტორებს მხოლოდ ერთად შეკრება ეკუთვნის სხვადასხვა ხრონიკების ცნობებისა“.

წინასიტყვაობის დასასრულს ექვთიმე შენიშნავს: „ჩვენ მიერ პირველად გამოცემული ხრონიკები თვითმული ცალკე და ყველანი ერთად საუკეთესო მასალას შეადგენენ ჩვენი ისტორიისა: უმეტეს შემთხვევაში სხვა ხრონიკები და მატიაწენი, როგორც ვუჩვენეთ, ამ წყაროებზე არიან დამყარებულნი. ამას გარდა სამივე თითქმის ერთი-ერთმანეთის გაგრძელებას შეადგენენ და ამისათვის განვიზარახეთ მათი ერთ წიგნად გამოცემა“³.

„სამი ისტორიული ხრონიკა“, როგორც პროფ. ვ. დონდუა შენიშნავს, „სამანის დამდებია მისი (ექვთიმეს — ა. ს.) შემოქმედებითი ცხოვრების გზაზე“. აქ უკვე ჩანდა მიზანდასახულება და მიმართულება საქართველოს ისტორიის იმ კვლევის გზაზე, რასაც მეცნიერმა შემდეგ ათეული წლები მოანდომა. ამ წლების მანძილზე ექვთიმეს მიერ დაგროვილი საშენი მასალა ეროვნული ისტორიისა საოცრად უხვი და მკვიდრი აღმოჩნდა. მის გარეშე დღევანდელი მაღალი დონე ქართული ისტორიოგრაფიისა ყოვლად წარმოუდგენელია.

სამი ისტორიული ქრონიკის გამოცემა — შენიშნავს თვით ექვთიმე — „დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ქართველ საზოგადოებაზე და — იმედია, თავის ქებად არ ჩამეტვლება, — ერთგვარი გარდატეხა გამოიწვია ქართულ ისტორიოგრაფიაში, რადგან ცხადჰყო, რომ ის სამი ქრონიკა შეადგენდა, როგორც უკვე

¹ სამი ისტორიული ხრონიკა, გვ. CXXX.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. CXLVIII.

ვთქვი, „ქართლის ცხოვრების“ ძირითად წყაროს, ამასთანავე ჩემს გამოცემაში პირველად იყო დამტკიცებული, რომ „მოქცევა ქართლისა“-ს ხელნაწერი IX საუკუნის ძეგლი კი არაა, არამედ X საუკუნის მეორე ნახევარშია გადაწერილი, იმავე გადამწერის იოანე ბერას მიერ, რომელმაც 973 წელს გადაწერა სახარება და შესწირა პარხლის ახლად აშენებულ მონასტერს. იქვე ვიძლეოდი მოკლე ცნობას ვახტანგ მეექვსის კომისიის მუშაობის შესახებ და ვუარყოფდი აზრს, ვითომდა ვახტანგის სწავლულ კაცთა კომისიის შესავალი ვახტანგსა თუ მის კომისიას კი არ ეკუთვნის, არამედ თეიმურაზ ბატონიშვილს. ამ აზრს იზიარებდნენ დ. ბაქრაძეც, მ. ჯანაშვილიც და სხვებიც. მე კი დავამტკიცე, რომ იგი მცდარია და რომ წინასიტყვაობა ეკუთვნის მეფე ვახტანგ მეექვსესა და მის კომისიას“¹.

„სამი ქრონიკის“ გაცნობას აღუფრთოვანებია ალ. ხახანაშვილი, რომელიც მოსკოვიდან ექვთიმეს 1890 წლის 22 ნოემბერს სწერდა:

„დიდათ პატივცემულო ექვთიმე!

გამოუთქმელად გმადლობთ იმ ძვირფასი საჩუქრისათვის, რომელიც მივიღე თქვენგან. საჭირო არ არის დაწვრილებით აგიწეროთ ის სიამოვნება, რომელიც აღიძრა ჩემს გულში თქვენი ნაწარმოების წაკითხვით და იმ ფრიად საყურადღებო მასალის გაცნობით, რომელსაც თქვენ უწოდებთ „სამს ქრონიკას“. ჩემი აზრით, *a priori* შემდგარი „ქართლის ცხოვრების“ შესახებ, თქვენმა საინტერესო შრომამ განმიმტკიცა. ნება მიბოძეთ, ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა ვუძღვნა თქვენს გამოცემას ჟურნალში (Журнал минист. нар. просвещ.)“.

სწორედ იმან, რომ „სამი ხრონიკა“ არღვევდა ბევრს მანამდე უკვე აღიარებულ თვალსაზრისს, ექვთიმეს მრავალი მოპაექრე გაუჩინა. გაზეთ „ივერიის“ ფურცლებზე გამოჩნდა კრიტიკული რეცენზიები მ. ჯანაშვილისა, თ. ჟორდანიასი, რომლებსაც ექვთიმემ დამაჯერებელი პასუხი გასცა.

ე. თაყაიშვილის „სამი ხრონიკის“ ღრმად გაცნობა და შეფასება არ დასცალდა დიმიტრი ბაქრაძეს. იგი 1890 წლის 10 თებერვალს თბილისში, ფილტვების ანთებით გარდაიცვალა. დიმიტრის გარდაცვალება უდიდესი დანაკლისი იყო ქართული კულტურისა. ამიტომ გასაგებია, ის დიდი გლოვა, რომელმაც თბილისი და მთელი საქართველო მოიცვა. „ივერიის“ ნეკროლოგში დაწვრილებით იყო განმარტებული მეცნიერის უდიდესი დამსახურება მშობელი ერის წინაშე. 13 თებერვალს დაკრძალვას მთელი თბილისი ესწრებოდა. მგზნებარე სიტყვებით გამოვიდნენ გ. წერეთელი, ნ. დადიანი, აკაკი. „საფლავი შენისთანა კაცისა, სალოცავია მამულისა“ — ასეთი წარწერა გაუკეთა ილია ჭავჭავაძემ იმ გვირგვინს, რომლითაც შეამკო დიმიტრის კუბო. დიმიტრი ბაქრაძეს პანაშვიდი გადაუხადეს საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში; დ. ბაქრაძის სამგლოვიარო ღღეები ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობით აღინიშნა.

¹ ე. თაყაიშვილი, რჩეული ნაშრომები, ტ. I, გვ. 308.

ნა, ეროვნული გათვითცნობიერებისა და თვითმყოფლობისათვის ბრძოლის დემონსტრაციად იქცა.

მოწინავე ქართველმა ინტელიგენციამ გადაწყვიტა უკვდავეყო გამოჩენილი მოღვაწის ხსოვნა. დაიწყო შეწირულებათა შეგროვება. „ივერიის“ რედაქციის გაფართოებულ სხდომაზე ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით გადაწყდა, შეწირულების თანხით აგებულიყო დ. ბაქრაძის სახელობის მუზეუმი, ხოლო თუ ეს ვერ მოხერხდებოდა, შემოსული თანხა გუჯარებისა და საისტორიო მასალების გამოცემას მოხმარებოდა. საორგანიზაციო კომიტეტში შედიოდნენ ექვთიმე თაყაიშვილი, თედორე ჟორდანიას, ნიკოლოზ ცხეღაძე, ნიკოლოზ მთვარელაშვილი, ალექსი ჭყონია და სხვები.

დ. ბაქრაძის გარდაცვალების შემდეგ ქართულ ისტორიოგრაფიას ყველაზე პერსპექტივიანი მკვლევარი — წყაროთმცოდნე ე. თაყაიშვილი შემორჩა. ქართულ საზოგადოებრიობაში „სამმა ქრონიკამ“ მას ნიჭიერი, განათლებული და პატრიოტი მოღვაწის სახელი დაუმკვიდრა. ამიერიდან იგი ყველა დიდი ეროვნული წამოწყების მონაწილე გახდა. ილია ჭავჭავაძემ იგი გვერდში ამოიყენა. 1892 წლის „ივერიის“ საახალწლო ნომერში დაიბეჭდა საახალწლო მილოცვები ლექსად აკაკის, გ. წერეთლის, თ. რაზიკაშვილის, ი. გოგებაშვილის, პ. უმიკაშვილის, ექვთიმე თაყაიშვილის და სხვებისადმი. ექვთიმეზე ნათქვამი იყო:

„სამების ძალა ვახსენე,
„სამი ხრონიკა“ დავწერე.
და „ღიაკვანთ“ გადამიღე
სულ თავ-ბედი ვიწყევლე.
ერთი გამოდის, დამკვიდის, —
რით მოგაქვს თავი, რითაო?
ნახე, რა საქმეს დაგმართავ
სულ გათრევე ქოჩრის თმითაო
და რაც სხვებმა მე დამმართეს,
ის ნუ მისცეს ღმერთმა თქვენ მტერს“¹.

იმავე გაზეთის 5 იანვრის ნომერში კი დაიბეჭდა საახალწლო მილოცვა-გამოცანები ილიას, ნიკო ნიკოლაძის, ი. გოგებაშვილის და ექვთიმე თაყაიშვილის მიმართ. ექვთიმეს მიმართ ეკითხულობთ:

„მეცნიერი კაცი ხარ,
უნდა იყო დინჯადა.
„კატალოგს“ გაუფრთხილდი
არ მოეკეე ხინჯადა.
საქმე არ გავიფუტო
გიცნობთ კაი ბიჭადა,
სასარგებლოს გასწავლის
ვინც რომ გიდგას კრიჭადა“.

¹ გაზ. „ივერია“, 1892 წ., № 1, 1 იანვარი.

ორთავე ეს მილოცვა გულისხმობდა 1891 წ. მანძილზე „ივერიაში“ გაჩაღებულ პოლემიკას ექვთიმესა და მის ოპონენტებს შორის. თავისთავად მილოცვა იმის მაუწყებელი იყო, რომ საზოგადოებრიობამ და მისმა გაზეთმა ექვთიმე ერის მოწინავე მოღვაწეთა დასში ჩაირიცხა.

1891 წელს ექვთიმეს რედაქტორობით და წინასიტყვაობით „წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ“ გამოაქვეყნა „ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა“. ამ წიგნში, გარდა ზემოთ დასახელებულისა, დაბეჭდილია ეფრემ მცირის „უწყება მიზეზისა ქართუველთა მოქცევისა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენიების“.

წინასიტყვაობაში ექვთიმე, პირველ ყოვლისა, „ცხოვრების“ სხვადასხვა ვარიანტზე გვესაუბრება. ამ ვარიანტებს ერთმანეთს უდარებს და სვამს საკითხს, რომელი ვარიანტია უფრო ძველი? ქართლის მოქცევისა, თუ ის, რომელიც აქამომდე იყო ცნობილი და რომელიც შეტანილია ჩვენ მიერ მოხსენებულ მანუსკრიპტში ქართლის ცხოვრებაში, იოანე ნათლისმცემლის და შიო მღვიმის ქართულ წმინდა მამათა ცხოვრების ხელნაწერებში და სხვებში? და თუ ქართლის მოქცევა უფრო ძველია, ვინ გადააკეთა ეს ვარიანტი ისე, როგორითაც აქობამდე იყო ცნობილი?“

ექვთიმე დაბეჭდილებით პასუხობს, რომ „ქართლის მოქცევის“ ვარიანტი უფრო ძველია აქამდე ცნობილ ვარიანტებზე. როდის არის შედგენილი ქართლის მოქცევა, არ ვიცით და გადაჭრით ამაზე ლაპარაკი არ შეგვიძლია, მაგრამ თვით ქართლის მოქცევის ხრონიკის ხასიათმა და ზოგიერთმა სხვა გარემოებამაც ჩვენ იმ მოსაზრებამდე მიგვიყვანა, რომ ქართლის მოქცევის შედგენა მეშვიდე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. ესეც რომ არ იყოს, სიძველე ხელნაწერისა, რომელშიც მოიპოვება ქართლის მოქცევა და რომელიც ეკუთვნის მეათე საუკუნეს, კილო მოთხრობისა, ძველი გრამატიკული ფორმები ენისა და უცხო ტომთა მწერლების არაგავლენა ამ ვარიანტზე — საკმაოდ ამტკიცებენ სიძველეს ქართლის მოქცევის ვარიანტისა.

...ქართლის მოქცევის ხრონიკა მეცხრე საუკუნემდის არის მოყვანილი და თუ მისი შედგენა მეშვიდე საუკუნეს არ ეკუთვნის, როგორც ჩვენ გვგონია, ყოველ შემთხვევაში მეცხრე საუკუნეს ალარ გადასცილდება. ხოლო აქამომდე ცნობილი ვარიანტი ნინოს ცხოვრებისა, როგორც ვიცით, შედგენილია მეათე საუკუნეში არსენ კათალიკოსის მიერ“.

ექვთიმეს ეს გამოცემა კვლავ ძალზე მოსწონებია პროფ. ალ. ხახანაშვილს, რომელსაც საჩუქრად მიუღია წიგნი თვით ექვთიმესაგან. 1891 წ. 3 მარტის თარიღით ალ. ხახანაშვილი ექვთიმეს სწერს:

„დიდათ პატივცემულო ექვთიმე!“

ძვირფასი საჩუქარია ჩემთვის თქვენ მიერ გამოგზავნილი „წმ. ნინოს ცხოვრება“. ეს მეორე შესანიშნავი წყარო „ქართლის ცხოვრების“ შესასწავლად, გამოცემულია ისეთივე საყურადღებო შენიშვნებით, როგორც პირველი

თქვენი შრომა (იგულისხმება „სამი ქრონიკა“ — ა. ს.). თქვენ პირველი ხართ ჩვენი ისტორიის წყაროების გამომცემელი და უნდა მოგახსენოთ თქვენზე უკეთესად არცა არავინ შეასრულებს ამ საქმეს. თქვენი წინასიტყვაობა იმდენად მდიდარია ახალი ცნობებით და ისე ფრთხილად არის გამოთქმული აზრი სხვადასხვა პირთა მოღვაწეობაზედ, რომ არ ვიცი, რომელს მივცე უპირატესობა, თქვენს წინასიტყვაობას თუ, თვით ახლად გამოცემულ ვარიანტს. ამ ვარიანტმა დამარწმუნა, რომ ზოგ-ზოგი ადგილები, რომელიც ჩართულია „ქარ. ცხ.“ და საბინინის გამოცემულ „საქართველოს სამოთხეში“, ამოკრეფილია ბერძენთა ისტორიკოსების ცნობებიდან. ჩემი წერილის შესასწორებლად ამ წყაროს მნიშვნელობა აქვს და ამიტომ გადავდე საკვლავოდ დაბეჭდვა ჩემის წერილის (Источники по введению христианства в Грузию).

ვისურვებ, რომ კვლავ კიდევ მენახოს თქვენი შრომა და გამოცემა ძველი ხელნაწერებისა.

თქვენი პატივისცემით ალ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი

3 მარტი 91 წ.

„წმინდა ნინოს ცხოვრების ახალი ვარიანტის“ ტექსტის გამოცემაში სამი მნიშვნელოვანი დამატებაა: პირველი — შედარებითი სია საქართველოს მეფეთა, ქართლის მოქცევის და ქართლის ცხოვრების ცნობებით; მეორე — შედარებითი სია საქართველოს ერისთავთა ქართლის მოქცევის, სუმბატის ისტორიის და ქართლის ცხოვრების ცნობებით; და მესამე — შედარებითი სია საქართველოს მთავარეპისკოპოსთა და კათოლიკოსთა, ქართლის მოქცევის და ქართლის ცხოვრების ცნობებით. ეს დამატებანი მართლაც თვალსაჩინო მასალას იძლეოდა საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულ პირთათვის.

ეს ის წელია, როცა ექვთიმე გაცხარებულ პოლემიკას აწარმოებს ობონენტებთან, გაზეთ „ივერიის“ ფურცლებზე ბეჭდავს რიგ საინტერესო სტატიებს, რომლებიც „ძველ ხელნაწერთა აღწერილობას შეეხებიან“.

„სამ ხრონიკაზე“ მუშაობასთან ერთად ექვთიმე არქეოლოგიურ გათხრებს იწყებს. საქმის ვითარება ასეთი იყო: 1889 წელს ილია ქავჭავაძის ყურამდე მიღწეა ცნობამ ბაგინეთის კოშკის საძირკველში ძველი განძის არსებობის შესახებ. აქ გათხრებს აწარმოებდა ვილაც ბერძენი, რომელმაც ბევრი საგულისხმო ნივთი აღმოაჩინა. ილიამ დიმიტრი ბაქრაძეს სთხოვა მოეწყო მცხეთის განძეულისათვის. დიმიტრის უძლურება შეპარვოდა და ველზე არქეოლოგიური მუშაობა აღარ შეეძლო. მან ეს საქმე ექვთიმეს დაავალა. ექვთიმე შეუდგა თხრას ბაგინეთში, მაგრამ ყოველდღიურად ველზე ყოფნა არც მას შეეძლო, რადგან გიმნაზიაში გაკვეთილებით იყო დატვირთული. ამიტომაც თხრის მუდმივი ზედამხედველობა ექვთიმემ ახალგაზრდა დავით ქუთათელაძეს დაავალა, თვით კი

დღეგამოშვებით ჩადიოდა მცხეთაში და დავითს კონსულტაციას უწევდა, როგორ ეწარმოებინა ძიებითი მუშაობა. ბაგინეთის ორსენაკიანი ნაგებობის თხრისას, გამოვლინდა სამი სხვადასხვა ფენა და აღმოჩნდა: გადასაბმელი ქვათილეები, ჩუქურთმიანი ქვა, ალიზი, მარმარილოს ნატეხი, ლამაზი მინის ჭურჭელი, რიტუალური მიზნით ქოთანში დაფლული ქათმის ძვლები, ვერცხლის ფული, თიხის ჭურჭლის ნატეხები, სპილენძის ცული და სხვ.¹

თხრა ორი კვირის შემდეგ შეწყდა. ჯერ ერთი, არ იყო საკმარისი თანხა (ასი მანეთი ილია ჭავჭავაძის თაოსნობით შეაგროვეს დ. ბაქრაძემ, ექვთიმემ და ილია ოქრომჭედლიშვილმა), არ იყო თხრის ტრადიციები, ექვთიმესაც მოცლა არ ჰქონდა. აღმოჩენილი მასალის შესახებ ზოგიერთი სწორი ვარაუდიც გამოითქვა, მაგრამ ბაგინეთში მუშაობა პირველი ცდა იყო მხოლოდ, ამდენად, ცხადია, ნაკლები.

ამ ხანებში ექვთიმეს ყველაზე ახლო სულიერი მეგობრობა და სისტემატური მიმოწერა აქვს ნიკო მართან. ახალგაზრდა მკვლევარები ერთმანეთს ხალისით უზიარებენ თავის აღმოჩენებს, დაკვირვებებს ამა თუ იმ ძველ ხელნაწერზე. მარი ამ პერიოდში ძველ ქართულ ლიტერატურულ ძეგლებს სწავლობს. 1888 წელს იგი თბილისშია და წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა ფონდის აღწერაში ექვთიმესთან ერთად მუშაობს. მან აღწერა კიდევ ალექსი მესხიშვილის კოლექცია და გამოაქვეყნა გაზეთ „ივერიაში“². მარი განსაკუთრებით დაინტერესებულია ბალავარიანის ქართული ვერსიით. მისი პეტერბურგელი მასწავლებლის როზენის ვარაუდი იმის შესახებ, რომ ბალავარიანი ბერძნულად ქართულიდან უნდა იყოს ნათარგმნი, მოსვენებას არ აძლევს — ეძებს, რომ იპოვოს ქართული ხელნაწერი და ამ პრობლემაზე სურს ააგოს თავისი სამაგისტრო დისერტაცია. მარი პოულობს კიდევ ბალავარიანის ერთ ვერსიას, მაგრამ მას უფრო ძველი ვერსია ცაგარელთან ეგულება. პეტერბურგში გამგზავრების შემდეგ მარი თითქმის ყოველ კვირაში ამცნობს ექვთიმეს წერილით თავისი მუშაობის შედეგებს. 1890 წლის მარტში გამოგზავნილ წერილში ნიკო მეტად მტკივნეულად განიცდის თავისი და ექვთიმეს უფროსი მეგობრის იოსებ თაყაიშვილის ტრაგიკულ გარდაცვალებას (იოსებმა ავადმყოფობის მძიმე შეტევის პერიოდში, როგორც ვთქვით, თავი მოიკლა).

1890 წელს მარი სომხეთშია. მას საბოლოოდ გადაწყვეტილი აქვს სომხურ ფილოლოგიას ჩაუღრმავდეს. ეჩმიადინის ბიბლიოთეკაში დღეში 10 საათს მუშაობს, ხოლო თავისუფალ საათებში მის განუყრელ მეგობარს — ექვთიმეს ესაუბრება წერილებით. ექვთიმეს კოლექციაში მარის ორასამდე წერილი ინახება. დაახლოებით ამდენივე წერილია ექვთიმესი ნ. მარის ფონდში — ლენინგრადში. სპეციალური შესწავლის ღირსია ორი მეცნიერის ეს შემოქმედებითი, ამასთან,

¹ გ. ლ მ თ ა თ ი ძ ე, ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც მხბრელი არქეოლოგი. იხ. აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, კრებული, თბ., 1966, გვ. 102.

² იხ. „ივერია“, 1888, № 236, 238, 240, 254.

მეტად ინტიმური მიმოწერა. როგორი გულმოდგინებით უწევენ ისინი ერთმანეთს დახმარებას, როგორ ზრუნავენ ერთმანეთზე და რამდენად სასარგებლოა საერთო საქმისათვის ორი მეცნიერის ასეთი მჭიდრო კონტაქტი!

1890 წელს მარი მეგობარს ატყობინებს: „8-12 იანვარს ჯვარს ვიწერ. როგორც აღრე გითხარი, თუ მოგწერე, პროფ. ჟუკოვსკის დას ეთხოვლობ. ეგზამენები დავასრულე. მე ავად ვარ. სისხლს მახველებს. ექიმები ხუგეშს მაძლევენ და რაღაც უბედურებას მასმევენ ჩაის კოვზით. საუბედუროდ სწავლის შეწყვეტა არ შემიძლია, არც შინ გამომგზავრება. შენი წიგნის შესახებ ჩემი რეცენზია იბეჭდება და მიიღებ. თუ მოვკვდი, ხუმრობის გარეშე, ძალიან მეწყინება. ათი წელი კიდევ მაინც მეცოცხლა.

შენი ძმა ნიკო მარი“.

1892 წელს თბილისში ხოლერა გაჩნდა. სასწავლებლები დაიხურა. ექვთიმემ ლიხაურს მიაშურა. მშობლიურ გარემოს მონატრებული ნათესავებ-მეზობლებში სულიერად ისვენებს. დავაჟკაცებული, დადინჯებული ექვთიმე თითქოს მორიდებულია ტოლ-მეგობრებთან, რომლებიც ძას ბავშვობაში გარს ეხვივნენ ჩიტ-ბაღობასა და ონავრობაში. თანასოფლელებმა იციან, რომ ექვთიმე მეცნიერი კაცია. მისი წიგნი, გამოსვლისთანავე რომ კოწიას გამოუგზავნა სახსოვრად, მოწიწებით გადადის ხელიდან-ხელში. ყველაზე ახლო სულიერი მეგობარი მაინც კოწიას, რომელიც თავს დასტრიალებს სასახლო ბიძათაშვილს და იმის ცდაშია, რომ გაართოს, გულის ტოლიც გამოუნახოს ნაცნობთა შორის.

ექვთიმეს არქივში შემონახულია კოწიას წერილები 1891-92 წლებში დაწერილი. ჩანს, რომ კოწიას მოვლენების მხატვრული აღქმის უნარი ჰქონია. იგი ექვთიმეს მოაგონებს მის უსიხარულო ბავშვობას, შემოქმედსა და ლიხაურში გატარებულ დღეებს. აუწყებს ექვთიმეს, თუ რა დიდი ინტერესი გამოიწვია მისმა წიგნმა ლიხაურის საზოგადოებაში. წერილები ვრცელია. მოხუცის აკანკალებული ხელით ნაწერი ძნელად იკითხება, მაგრამ მათში დიდი უშუალობაა, ჩანს, ხანდაზმულობის პერიოდში მაინც უჩენია თავი მხატვრული სიტყვისადმი მის ბუნებრივ მიდრეკილებას.

ექვთიმე გურიაში ყოფნით სარგებლობს, რომ კვლავ ეწვიოს სიძველეებით მდიდარ შემოქმედის მონასტერს და გასინჯოს ხელნაწერები. გურიის ახლომახლო ეკლესია-მონასტრებსაც არ ტოვებს იგი დაუთვალიერებელს. გურიის ძველი ოჯახების სტუმარიცაა. ხშირი შეხვედრა აქვს გრიგოლ გურიელთან, რომელიც ქართული ხელნაწერების შეგროვების ენთუზიასტია და პირადად ექვთიმეს 1891 წელს ძვირფასი კოლექცია გაუგზავნა „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ ფონდისათვის გადასაცემად.

გურიიდან დაბრუნების შემდეგ თბილისში 1893 წელს ექვთიმე ივანე პოლტარაკის ქალიშვილ ნინოზე დაქორწინდა. ივანე პოლტარაკი თბილისის ნოტარიუსი იყო. გიმნაზიაში ილია ჭავჭავაძესთან ერთად სწავლობდა. ქუთაისში იყო დაბადებული; დედით ქართველი, ქართულ ენას კარ-

გად ფლობდა. ივანე საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში მხარში ედგა ილია ჭავჭავაძის ჯგუფს და რუსეთის წრეებში ქართული კულტურის პროპაგანდას ეწეოდა. მან თარგმნა რუსულად ილიას ნაწარმოებები „გლახის ნაამბობი“ და „კაცია ადამიანი?“. თანამშრომლობდა ჟურნალში „Вестник Европы“. პირველი ცოლიდან ივანეს ჰყავდა ერთადერთი ვაჟი ილია (ილია ჭავჭავაძის ნათლული იყო), რომელიც თბილისის რეალური სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ პარიზში გაემგზავრა, უმაღლესი სასწავლებელი დაამთავრა, იქვე მსახურობდა და 1944 წელს გარდაიცვალა. ივანეს მეორე მეუღლე იყო ნინო გაბაშვილის ქალი, რომელმაც ივანეს ხუთი ქალი და ერთი ვაჟი შესძინა. 1892 წელს აგვისტოში ივანე პოლტარაკი გარდაიცვალა. მძიმედ განიცადა ილიამ უახლოესი მეგობრის დაკარგვა. ეკატერინე გაბაშვილი იგონებს, რომ ილიას თვალებიდან კურცხალ-კურცხალი ცრემლები სდიოდა. ეს ყველას გაუყვირდა, რადგან აცრემლებული ილია მანამდე არ უნახავთო.

ივანეს ერთ-ერთი ქალიშვილი ნინო ექვთიმეს მეუღლე გახდა. არჩევათი საუკეთესო გამოდგა. კარგ ოჯახში კარგად აღზრდილი ქალი ღირსეული მეგობარი აღმოჩნდა ექვთიმესი. იგი მუდამ გვერდში ედგა დიდი სამეცნიერო და საზოგადო საქმეებით დატვირთულ მეუღლეს და სიბოძსა და მზრუნველობას არ აკლებდა, ეხმარებოდა საზოგადოებრივ საქმიანობაში. ექვთიმესთან ერთად გაიზიარა მან ემიგრაციის მძიმე ხვედრი.

„წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ გამგეობამ ილია ჭავჭავაძის თაოსნობით 1892 წლის 9 ოქტომბერს მიიღო დადგენილება პოეტ ნიკოლოზ ბარათაშვილის ნეშტის განჯიდან თბილისში გადმოსვენების შესახებ. დიდი წვალების შემდეგ მიღებულ იქნა მთავრობის ნებართვა. 1893 წლის 25 აპრილს საქართველოს დედაქალაქი უჩვეულო ეროვნული შემართების მოწმე გახდა. ნიკოლოზ ბარათაშვილის ჩამოსვენება და დიდუბის პანთეონში დაკრძალვა მძლავრ ეროვნულ მანიფესტაციად იქცა და მან კავკასიის ხელისუფლების შეშფოთება გამოიწვია. მთელ პროცესიას მეთაურობდა ილია და მისი თანამებრძოლები. აქ იყო ექვთიმე თაყაიშვილიც, როგორც „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ წევრი და ილიას თანამებრძოლი.

უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა ექვთიმეზე ბარათაშვილის გადმოსვენებამ. დიდი ქართველი პოეტისადმი საერთო-სახალხო პატივისცემამ იგი წააქეზა სათავეში ჩადგომოდა ბარათაშვილის თხზულებათა გამოცემის საქმეს, რაც „წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ“ წამოიწყო. 1895 წელს გამოვიდა ნიკოლოზ ბარათაშვილის თხზულებანი ექვთიმე თაყაიშვილისა და დ. კარიჭაშვილის რედაქტორობით. ეს იყო დიდი პოეტის რიგით მეორე (პირველი გამოცემა განხორციელდა 1876 წ. პეტრე უმიკაშვილის რედაქტორობით), მაგრამ უკვე სრული გამოცემა. ქართველ საზოგადოებრიობას მთელი თავისი სილიადათ წარმოუდგა ბარათაშვილის პოეტური გენია.

1893 წელს პეტერბურგში რუსულ ჟურნალში (Записки Восточного от-

деления Имп. Русского археологического общества, т. VIII, стр. 113—127) ექვთიმე ბექდავს საყურადღებო წყაროს საქართველოს ისტორიისათვის (Еще один из источников „Истории Грузии“ царевича Вахушты, Гуджар Баратовых из Бетанлии). ამავე ჟურნალის IX ნომერში იბეჭდება XI საუკუნის მნიშვნელოვანი ძეგლი „Сигел Грузинского царя Баграта IV (1027—1072)“. ამ ნაშრომებით ექვთიმე რუსეთის აღმოსავლეთმცოდნეების ყურადღებას იზიარებს. პეტერბურგში ექვთიმეს შრომების მთავარი პოპულარიზატორი და სამეცნიერო ჟურნალებში ბექდავის ინიციატორი ნიკო მარია, რომელსაც ამ დროისათვის რუსეთის სამეცნიერო წრეებში მოხვეჭილი აქვს უნიჭიერესი კავკასიოლოგის სახელი და აღიარება.

პეტერბურგში დაბეჭდილ ექვთიმეს შრომებს 1894 წელს ეხმაურება ჟურნალი „მოამბე“ და პირველსავე ნომერში ბექდავს რეცენზიას. ჟურნალში მითითებულია, რომ ახალი შრომა, რომელიც მხოლოდ ბარათიანთ გუჯარის განხილვას შეიცავს, რუსეთის საარქეოლოგიო საზოგადოების განკარგულებით, ცალკე წიგნაკად არის აღბეჭდილი და სასარგებლოა ყველასათვის, ვინც საქართველოს ისტორიის შესწავლას მისდევს. „ბ-ნი თაყაიშვილი დიად ფრთხილი და დინჯი მკვლევარია, საფუძვლიანად სწავლობს საარქეოლოგიო საგანს და შემდეგ ასეთ შესწავლაზე ამყარებს ზოგადს მოსაზრებას და დასკვნას. ჯერ კიდევ თავის პირველ თხზულებაში (სამი ისტორიული ქრონიკა, თბილისი, 1890) ავტორმა გამოთქვა, რომ საისტორიო და საარქეოლოგიო მასალის შესწავლა მიგვაჩნია ყველაზედ უსაჭიროესად ჩვენის ისტორიისათვის და ამგვარ შრომას მივაქცევთ ყურადღებას“. ჟურნალი შეფასებას აძლევს ექვთიმეს პუბლიკაციის მნიშვნელობას ბარათაშვილების და ორბელიანების გვართა წარმომავლობის გასარკვევად. იგივე ჟურნალი 1895 წელს ექვთიმე თაყაიშვილის მეორე პუბლიკაცია („Сигел Грузинского царя Баграта) (1027—1072)“ განიხილავს და საგანგებოდ მიუთითებს ექვთიმეს ღრმა ცოდნაზე პალეოგრაფიაში.

ნაციონალისტურად განწყობილი ზოგი არაქართველი მეცნიერი ქართველი ხალხის ისტორიას ამახინჯებდა, თავგამოდებით ამტკიცებდა, რომ ქართველები არ არიან ძველი კულტურის ხალხი, ისინი გვიან მოვიდნენ ამიერკავკასიაშიო. ასეთი მტკიცებით ხშირად გამოდიოდა გაზ. „კავკაზი“. ამ გარემოებამ უკარნახა ილია ჭავჭავაძეს, დაეწერა თავისი ცნობილი პოლემიკური ნარკვევი „ქვათა ღალადი“. ამ წერილზე მუშაობის პროცესში ილია დახმარებისათვის ხშირად მიმართავდა ექვთიმეს. ილიას დიდი დახმარება გაუწია ექვთიმეს „სამი ქრონიკის“ გამოქვეყნებამ. ექვთიმეს ნარკვევები საქართველოს წარსულის შესახებ და მის მიერ მოძიებული მასალის გამომზეურება რუსეთში თავისთავად იყო საკადრისი პასუხი ყველა იმათ წინააღმდეგ, რომლებიც ქართველი ერის ისტორიის დამახინჯებას მიმართავდნენ.

„ქვათა ღალადი“ რომ დაწერა, ილიამ შეჰკრიბა თურმე ახლობლები და წაუკითხა თავისი პოლემიკური თხზულება. დამსწრეთ შორის იყვნენ: ნიკო ცხვედა-

ძე, ნიკო ხიზანაშვილი (ურბნელი), ვლადიმერ (პროკოფი) მიქელაძე, ბანკის დირექტორი გრუზინსკი, ექვთიმე და სხვები. ილიას ყველამ ერთხმად მოუწონა ნაწარმოები. ექვთიმეს ძალზე გაკვირვებია, რომ ისტორიაში ღრმად ჩახედულ პირებსაც კი არავითარი შენიშვნა არ გამოუთქვამთ. ბოლოს ექვთიმეს შეუბედნია მასპინძლისათვის: თავადო ილია, თუ გაქვთ წაკითხული პატკანოვის წერილი? ილიას უპასუხნია: არ წამიკითხავს, მაგრამ ხელთა მაქვს დიმიტრი ბაქრაძის პასუხი ამ წერილზე და იქედან ამოვკარიბე ყველაფერიო. „შესანიშნავია თქვენი სტილიცა და იუმორიც, — უთქვამს ექვთიმეს, — მაგრამ ფაქტების აღწერაში უთუოდ უნდა შევიტანოთ ცვლილება, თორემ ადვილად გამოგვედაგვებიან მოწინააღმდეგენი, რადგან ზოგან მათ იმას მიაწერთ, რაც ნამდვილად არ უთქვამთ“. ექვთიმეს ილიასათვის პატკანოვის წერილი გადაუცია. ილიამ მადლობა გადაუხადა თურმე ექვთიმეს და ზოგი რამ შეასწორა. „ასე იყო თუ ისე, — შენიშნავს ექვთიმე, — „ქვათა ღალადი“ დაიბეჭდა, აღარავითარი ლაფსუსი აღარ დაჰყოლია თან“¹.

„— ილია ხშირად მთხოვდა წიგნებსა და სტატიებს საქართველოს ისტორიის საკითხებზე — იგონებს ექვთიმე, — და მეც ვუგზავნიდი ხოლმე... „ქვათა ღალადი“ — განაგრძობს იგი, — ძალიან პოპულარული გახდა ჩვენში... ილიას იმიტომაც უხდებოდა ისტორიის საკითხებზე წერა, რომ იმ ხანად ნამდვილი ისტორიკოსი არ გვეყავდა, ბაქრაძის შემდეგ, სანამ ივანე ჯავახიშვილი გამოვიდოდა ასპარეზზე“².

სათავადაზნაურო გიმნაზიაში ექვთიმე პირველად ლათინურ ენას ასწავლიდა, შემდეგ — გეოგრაფიას, ბოლოს ისტორიის სწავლებაც დაეკისრა. რამდენჯერმე შეამოწმა სათავადაზნაურო გიმნაზია კავკასიის სასწავლო ოლქის ინსპექტურამ. პირადად იანოვსკიც მისულა შემოწმებაზე, მაგრამ ექვთიმეს პედაგოგიური ტალანტი და მისი მოწაფეების მომზადება საგანგებოდ აღინიშნებოდა ხოლმე. გიმნაზია კერძო სასწავლებელი იყო და მთავრობის მოხელეები მას კრიკაში ედგნენ, მაგრამ იძულებული იყვნენ მაინც ელიარებინათ, რომ „იქაც ისევე კარგადაა დაყენებული სწავლის საქმე, როგორც ჩვენ გიმნაზიებშიო“.

როცა ამ გიმნაზიის დირექტორი ა. ჭიჭინაძე ვლადიკავკაზში გადავიდა, საკითხი წამოიჭრა — ვინ მოეწვიათ სასწავლებლის გამგედ. ნ. ცხვედაძემ წამოაყენა კანდიდატურა ალ. ხახანაშვილისა, რომელიც ამ დროს მოსკოვში მუშაობდა ქართული ენისა და სიტყვიერების პროფესორად. შეუთვალეს კიდევ, მაგრამ ხახანაშვილმა უნივერსიტეტის დატოვება არ ისურვა. თავადაზნაურობის კრებამ არჩევანი ბოლოს ექვთიმეზე შეაჩერა. ექვთიმე უარზე იყო, იცოდა, რომ თავადაზნაურთა ზედმეტი მეურვეობის ვითარებაში სასწავლებლის გამგეს ყოველგვარი ინიციატივა წარმეული ექნებოდა. საქმეში ჩაერია თბილი-

¹ ე. თაყაიშვილი, რჩ. თხზ., ტ. I, გვ. 269.

² იქვე, გვ. 270.

სის თავადაზნაურობის მარშალი კ. მუხრანსკი, რომელიც ექვთიმეს ახლო იცნობდა ბოლოს და ბოლოს, ექვთიმე დათანხმდა, მაგრამ წამოაყენა ზოგიერთი პირობა, რომელთა აღსრულება უზრუნველყოფდა ექვთიმეს აზრით სასწავლებლის პრესტიჟის ამაღლებასა და მისი თაოსნობის გასაქანსაც. სკოლას ყოველ წელს თითო კლასი უნდა მომატებოდა, ისე რომ, სრულ გიმნაზიად გადაქცეულიყო; კომიტეტში სასწავლებლის გამგეს გადამწყვეტი ხმა უნდა ჰქონოდა ყოველთვის; პედაგოგიურ საკითხებში არ ჩარეულიყო თავადაზნაურობა და მისი კომიტეტი, მასწავლებელთა ხელფასი სახელმწიფო გიმნაზიების მასწავლებელთა ხელფასთან გაეთანასწორობინათ; მოეყვანათ სრულ წესრიგში სკოლის სამეურნეო საქმეები და დაენიშნათ ბუხჰალტერი. ეს პირობები მიღებულ იქნა.

1894 წლის შემოდგომიდან ექვთიმე სათავეში ჩაუდგა სასწავლებელს. ახალ პირობებში მან საუკეთესო პედაგოგები მოიზიდა გიმნაზიაში, კლასების რიცხვიც გაზარდა, სწავლება ნორმალურ კალაპოტში ჩააყენა და გიმნაზიის დონეზე აიყვანა. „სათავადაზნაურო კი ერქვაო, — იგონებს ექვთიმე, — მაგრამ გლეხთა და სხვათა შვილებსაც ხშირად ვიღებდით, თუკი ვარგოდნენ... ბევრს სწავლამოწყურებულს, ნიჭიერსა და კარგი მომავლის მქონე, მაგრამ ხელმოკლე ახალგაზრდას შევეწყვეთ ხელი საშუალო სწავლის მიღებაში. და ისინი საბოლოოდ სასარგებლო მოქალაქეებიც გამოვიდნენ. ამგვარად ვაკეთებინებდით, ასე ვოქვით, დემოკრატიულ საქმეს იმ უაღრესად არისტოკრატიულ დაწესებულებას — სათავადაზნაურო ბანკს“¹.

• • •

პირველი ქართველი, რომელმაც მეცნიერულად მოჰკიდა ხელი არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას და თხრა დაიწყო, როგორც ექვთიმე შენიშნავს, ნიკო მარი იყო. 1893 წელს ნ. მარმა დებედის ხეობაში (ისტორიულ ლორე — ბამბაკის რაიონში), სოფელ ვორნაკში, დაიწყო საველე მუშაობა და გათხარა წინაქრისტიანული ეპოქის სამარხები, სადაც მნიშვნელოვანი ნივთები აღმოაჩინა. მომდევნო წლიდან მარი ანისის სიძველეებით დაინტერესდა და ამ ძველი ნაქალაქარის თხრას შეუდგა, ხოლო საქართველოში არქეოლოგიური მუშაობის წარმოება ექვთიმეს მიანდო. 1894 წლის დასაწყისში პეტერბურგის საიმპერატორო საარქეოლოგო საზოგადოების თავმჯდომარე გრაფ ბობრინსკისაგან ექვთიმემ მიიღო წერილი, რომელშიც ნათქვამია: „რაკი ნიკო მარმა განაცხადა, რომ თქვენ ქართული ძეგლების შესწავლაზე მუშაობთ, მოვალეობად მიგვაჩნია გთხოვოთ, თუ ინებებთ, თბილისის გუბერნიაში სადმე თხაროთ, ხოლო თუ საამისო აღ-

¹ ე. თაყაიშვილი, რჩ. თხზ., ტ. I, გვ. 357.

გილი არსად გეგულებათ, სამთავროში სცადოთ“¹. წერილში იყო დაპირება ექსპედიციის ხარჯების ანაზღაურებისა. ექვთიმემ თანხმობა შეუთვალა. ამის შემდეგ იგი ამ საზოგადოების „წევრი-თანამშრომელი“ გახდა.

1894 წლის ზაფხულში ექვთიმემ სასკოლო არდადეგების პერიოდში გადაწყვიტა განეგრძო მარის მიერ დაწყებული თხრა სოფ. ვორნაკში. მან 40 სამარხი გათხარა. ეს სამარხები ექვთიმეს აზრით, ორ ფენას შეიცავდა. პირველი — უძველესი ბრინჯაოს ხანის დასასრულად დაათარიღა მეცნიერმა და ნაპოვნი ნივთები სამთავროს სამაროვანის ამავე ეპოქის ნივთებს შეუთანაბრა. დასკვნა მართებული გამოუვიდა: უძველესი შიდა ქართლური ბრინჯაოს კულტურის გავრცელების არეალში ქვემო ქართლის ტერიტორიაც მოაქცია. ექვთიმემ ისიც მიუთითა, რომ ძვირფასი საქურველის შემცველ სამარხში უთუოდ ტომის ბელადი, — სხვებთან შედარებით შეძლებული პირი, — უნდა ყოფილიყო დასაფლავებული. სამაროვანის მეორე ფენა ექვთიმემ, დღევანდელი ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ, ხალღურ-ურარტულ ხანას მიაკუთვნა (ძვ. წელთაღრ. VIII—VII საუკ.). ამ ფენასაც გამოუჩნდა სრული შესატყვისი მცხეთა-სამთავროში². „ვორნაკის გათხრაზე მუშაობამ — იგონებს ექვთიმე — გარკვეული გამოცდილება შემძინა, წამახალისა, დამაინტერესა და შემდეგ უკვე თამამად მივყავი ხელი თხრის წარმოებას, მით უმეტეს, რომ... 1917 წლამდე მე ვიყავი თითქმის ერთადერთი ქართველი არქეოლოგი, რომელიც არქეოლოგიის კომისიის დავალება — ნებართვით ვთხრიდი საქართველოში“³.

1896 წლის ზაფხულში, სასკოლო არდადეგების პერიოდში ექვთიმე კვლავ აწარმოებს გათხრით სამუშაოებს დასავლეთ საქართველოში. მნიშვნელოვანი შედეგებით ხასიათდება მის მიერ ვანის ნაქალაქარში ჩატარებული არქეოლოგიური ძიებანი. ვანში მოპოვებული მასალა ექვთიმემ იმავე წელს გამოაქვეყნა და მიუთითა, რომ „იმ მოგრძო გორაკზე, რომელსაც ახლა ახვლედიანის გორას ეძახიან, ძველად ქალაქი არსებობდა, რომელიც ხევებით იყო დაცული“, მის მიერ მოპოვებული ნივთებისა და შემთხვევითი აღმოჩენების შესახებ შეკრებილი ცნობების საფუძველზე მეცნიერმა შენიშნა ძველი ქალაქის კავშირი ეგვიპტესთან, რომთან. მასვე ეკუთვნის სავსებით სწორი შეხედულებები, რომ ვანში ნაპოვნი ოქროს ნივთები ადგილობრივია. ვანის არქეოლოგიური დაზვერვისას ექვთიმეს არ გამოპარვია, რომ აქ მიწა ერის უდიდეს საგანძურს ფარავდა და შიშობდა, რომ ეს საგანძური ოქროს დახარბებული პირების მიერ, რომლებმაც უკვე იყნოსეს ახვლედიანის გორის საიდუმლოება, არ განიავებულიყო. თავის არქეოლოგიურ მოგზაურობასა და შენიშვნებში ექვთიმე ვანის შესახებ

¹ გ. ლ. მ. თ. თ. ი. ძ. ე. თაყაიშვილი, როგორც მთხრელი არქეოლოგი, იხ. ე. თაყაიშვილი, კრებული, გვ. 103.

² იქვე, გვ. 104.

³ ე. თაყაიშვილი, რჩ. თხზ., ტ. I, გვ. 374.

წერდა: „აქ ჯერ კიდევ 1852 წელს იბოვეს გამოქანდაკებული კაცის თავი ბერძნულის ხელობის. ამას გარდა, ოცი წლის წინეთ ერთ ახვლედიანს მიწის თხრის დროს თავის ეზოში იქ, სადაც ახლა პროკოფი ახვლედიანი ცხოვრობს, უპოვნია ძველი სასაფლაო, მარმარილოს პატარა კუბოთი. კუბოში ყოფილა ოქროს ჯოხი (კვერთხი) გველის მსგავსი თავით, ოქროს ბადე, ოქროს სამოქეები, ოქროს საყურეები, ბეჭდები, შვიდი ოქროს ფული და სხვ. ყველა ეს ნივთი მნახველს გაუყიდა ებრაელებში ჩუმად, რომ სხვა ახვლედიანებს არ შეეტყოთ და წილში არ გამოსდავებოდნენ... ეს საუკეთესო საარქეოლოგიო ნივთები მეცნიერებისათვის სამუდამოდ დაიკარგა, ხოლო ერთი ქვა ხსენებულ საფლავისა ახალ სასაფლაოს ქვედ გაუხდიათ ვანის ეკლესიის გალავანში“¹.

როგორც ცნობილია, ვანის არქეოლოგიურმა გათხრებმა, რომლებიც ამ ბოლო წლებში ჩატარდა, ფარდა ახადა ანტიკური კულტურის უშესანიშნავეს ძეგლს — ანტიკური კოლხეთის ცენტრს, რომელიც „უმდიდრესი წყაროა საქართველოს ძველი ისტორიისა და კულტურის შესასწავლად, აგრეთვე ანტიკურ თუ ძველადმოსავლურ ცივილიზაციებთან ურთიერთობის ისტორიისათვის“².

ამ დიდ მონაპოვარს, თამამად შეიძლება ითქვას, საფუძველი ე. თაყაიშვილმა ჩაუყარა და 1896 წელი, ექვთიმეს ეს პირველი არქეოლოგიური მუშაობა ვანში, ვანის სიძველეთა მეცნიერული შესწავლის დასაწყისს წარმოადგენს.

ამ წელს ვანის გარდა, ექვთიმეს უმუშავნია სოფ. ხუტუბანში, კინტრიშის პირად. შემთხვევითი აღმოჩენებისა და მის მიერ მოპოვებული ნივთების ანალიზის საფუძველზე იგი გამოთქვამს ვარაუდს ამ რაიონში თიხის ჭურჭლის სახელოსნოს არსებობის შესახებ. ექვთიმეს ამასთან ერთად უმოგზაურია მდ. სკრის ხეობაში, ბორჩალოს მაზრის თრიალეთის საბოჭაულოს რამდენიმე სოფელში, უწარმოებია იქ დაზვერვითი სამუშაოები, მოუპოვებია საინტერესო მასალა, განსაკუთრებით ობსიდიანის დანები, შუბისპირები და სხვ. ამ დაზვერვების შედეგად ექვთიმემ გამოთქვა მოსაზრება წალკის ზეგანში ობსიდიანის სახელოსნოების არსებობის შესახებ. როგორც ცნობილია, ექვთიმეს ამ ვარაუდს შემდეგ მხარი დაუჭირა არქეოლოგმა ბორის კუფტინმა, ამასთან, თრიალეთური ობსიდიანის გავრცელების არეალი მან უფრო ფართოდ წარმოადგინა.

* * *

1895 წელს ექვთიმემ გამოსცა „სიბრძნე ბალავარისი“. ეს ჰაგიოგრაფიული მორალურ-დოგმატური ხასიათის თხზულება, რომელსაც „სულთა მარგებელ“

¹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, „მოამბე“, № 1, 1900, გვ. 5.

² რ. ფუთურიძე, ვანის არქეოლოგიური შესწავლის ისტორიიდან. ვანის ექსპედიციის 25 წელი. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის აკად. ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1973.

სასულიერო რომანს უწოდებენ, ბუდიზმის მამამთავრის, ბუდას ცხოვრების ქრისტიანიზებულ რედაქციას შეიცავს. რომანი ძალზე პოპულარული იყო შუა საუკუნეებში და მრავალ ენაზეა თარგმნილი. რომანის ქართული ვერსია მხატვრული თვალსაზრისით უფრო სრულყოფილია.

ამ რომანის ბერძნული ვერსიის წარმოშობის საკითხმა XIX საუკუნის 80-იან წლებში მეცნიერებაში დიდი ინტერესი აღძრა. პრობლემის კვლევაში ჩაებნენ გამოჩენილი რუსი ორიენტალისტები — არაბისტები, ირანისტები, ქართველოლოგები. ცნობილი არაბისტი, პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი ვ. რ. როზენი, რომელიც ნ. მარის მეცნიერი ხელმძღვანელი იყო, გამოთქვამდა ჰიპოთეზას ბერძნული ტექსტის ძველქართულიდან თარგმნის შესახებ. როზენმა ამ პრობლემისადმი ინტერესი ნ. მარშიც აღძრა. იგი, როგორც ვთქვით, თბილისში ჩამოვიდა და მთელი ენერგიით შეუდგა უძველესი ქართული ვერსიის ძიებას. ექვთიმესთან ერთად მარს მართლაც გაუღიმა ბედმა და 1889 წელს აღმოაჩინა ბალავარიანის ყველაზე სრული ქართული ტექსტი და გამოაქვეყნა კიდევ პეტერბურგში სათაურით: «Мудрость Балавара, грузинская версия душеполезной повести о Варлааме и Иоасафе». „ქართული ტექსტის გამოცემამ საბოლოოდ განამტკიცა როზენის ვერსია ბალავარიანის ქართული ვერსიის სირიული წარმომავლობის შესახებ“¹.

წერა-კითხვის საზოგადოების ხელნაწერთა ფონდების დაძუშავებისას ექვთიმე თაყაიშვილმა მიაგნო და აღწერა ბალავარიანის სხვა მრავალი რედაქცია. მკვლევართა შორის ამ საერთო ინტერესის ვითარებაში დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ექვთიმეს მიერ ბალავარიანის ქართული ტექსტის გამოქვეყნება ცალკე წიგნად 1895 წელს. დამატებაში ექვთიმემ აღწერა ექვსი ხელნაწერი (ხუთი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთსაცავისა), სადაც ჩართულია ბალავარიანის ტექსტი. ამავე დროს მეცნიერმა ერთმანეთს შეუჯერა სხვადასხვა ვარიანტი და მეორე დამატებაში მიუთითა მათ შორის სხვაობაზე. 1899 წელს ბალავარიანის ეს ქართული ვერსია ი. ჭავჭავაძის მიერ თარგმნა რუსულ ენაზე².

ამავე წელს ექვთიმემ გამოაქვეყნა „კათალიკოს—ბაქარიანი მღვდლის იესე ტლაშაძისა, მოთხრობა ლექსად“. ეს XVIII საუკ. ხელნაწერია, გადაწერილი კონსტანტინეპოლში. მის ავტორს, მღვდელს ტლაშაძეს, კათალიკოს დომენტის-

¹ Балаварнани, мудрость Балавара, предисловие и редакция проф. И. Абуладзе. Тбилиси, 1962, გვ. XII.

² ბალავარიანისადმი ინტერესი მეცნიერებაში დღემდე არ შენელებულა. ბერძნული ვერსიის ქართული წარმომავლობა დღეისათვის მეცნიერებაში უკვე აღარაა სადაო. აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ დისკუსიის მსვლელობაში ბალავარიანის ქართული ვერსიის წარმოშობაზე შეიქმნა ახალი კონცეფცია. მხედველობაში გვაქვს აკად. შ. ნუცუბიძის ვარაუდი, რომ ბალავარიანი დაწერილია VII საუკ. პირველ ნახევარში იოანე მოსხის მიერ. ეს კონცეფცია ზოგიერთი კორექტივით ს. ყაუხჩიშვილმაც გაიზიარა.

თან ერთად უმოგზაურია კონსტანტინეპოლში. ადრე ეს მღვდელი ვახტანგ მეფის კარზე ყოფილა და მას მოსკოვშიც ხლებია. „კათალიკოს—ბაქარიანი“ ლექსად დაწერილი მოთხრობაა. მისი, როგორც მხატვრული ნაწარმოების ღირსება დაბალია, მაგრამ „კათალიკოს ბაქარიანმა“ ექვთიმეს ყურადღება მიიქცია, პირველ რიგში, როგორც საისტორიო წყარომ. მეცნიერი თავის წინასიტყვაობაში შენიშნავს კიდევ, რომ ძეგლი „საყურადღებოა არა პოეზიის მხრით, არამედ საისტორიო მნიშვნელობის მხრით. ეს თხზულება გალექსილი მათიანეა ტლაშადის დროის ქართლ-კახეთის ისტორიისა, ნამდვილი მოთხრობაა მეთვრამეტე საუკუნის პირველი მეოთხედისა. ამ მხრით ტლაშადის თხზულება ძლიერ წააგავს გურამიშვილის „დავითიანს“, თუმცა მნიშვნელობა „დავითიანისა“ იმდენად დიდია ტლაშადის „კათალიკოს ბაქარიანზე“, რომ შედარებაც არ შეიძლება“¹. ხელნაწერთა აღწერილობის II ტომში, როდესაც ექვთიმე ხელნაწერის მნიშვნელობაზე ლაპარაკობს, მიუთითებს, რომ „კათალიკოს ბაქარიანში“ მოიპოვება ძვირფასი ცნობები ვახტანგ მეექვსის, ქსნისა და არაგვის ერისთავების, კახეთის მეფის იმამ ყულიხანისა და ვახტანგ მეექვსესთან მისი ბრძოლის, მეფე ბაქარის, თბილისში თურქი ფაშების მოქმედებისა და საქართველოსათვის მათ მიერ მიყენებული ზიანის შესახებ. ექვთიმეს დიდხანს უძებნია სრული ხელნაწერი ბაქარიანისა, მაგრამ, როცა ძებნა ამაო გამოდგა, გადაუწყვეტია ნაკლულის გამოქვეყნება. „იქნებ ახლა ჩვენმა გამოცემამ მოახსავსოს ქართული ხელთ-ნაწერების მქონეთ ეს თხზულება თავიანთ წიგნებში. ვიმედოვნებთ, თუ ვისმეს ეს წიგნი აღმოუჩნდება, შემოსწირავს წერა-კითხვის საზოგადოების წიგნთსაცავს, ან დროებით მაინც მათხოვებს“, — ამთავრებს თავის წინასიტყვაობა-ნარკვევს ბაქარიანის შესახებ მეცნიერი.

1896—99 წლებში ექვთიმე თბილისში გამომავალ რუსულ ჟურნალში — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» ბეჭდავს საყურადღებო მასალებს საქართველოს ისტორიიდან სათანადო მეცნიერული კომენტარებით². ჟურნალ „მოამბის“ ფურცლებზე ამ წლებში იბეჭდება მის მიერ შეკრებილი სიგელ-გუჯრები, ამავე პერიოდში იგი აქტიურად მონაწილეობს ყველა საზოგადო საქმიანობაში, რასაც „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“, სათავადაზნაურო ბანკი, თეატრალური საზოგადოება თუ სხვა საზოგადო დაწესებულება ახორციელებს. ექვთიმე დიდი მონდომებით წარმართავს სათავადაზნაურო გიმნაზიის სასწავლო-აღმზრდელობით პროცესს. ცდილობს, გიმნაზიის მოსწავლენი შეიყვანოს ეროვნული მოძრაობის კურსში, აზიაროს ახალგაზრდობა ილიას, აკაკის და სხვა გამოჩენილ ქართველ მწერალთა შემოქმედებას.

„წესად მქონდა შემოღებული გამართვა ლიტერატურული საღამოებისა,

¹ ე. თაყაიშვილი, რჩ. თხზ., ტ. I, გვ. 142.

² იქვე.

რომლებზედაც სკოლის შეგირდები ჩვენი პოეტების ლექსებსა და პროზას კითხულობდნენ და თან სხვადასხვა საკრავებს — ვიოლინოს, ვიოლონჩელოს და სხვ. უკრავდნენ. ჩვენ საღამოებს ესწრებოდა თბილისის თითქმის მთელი ქართველობა და ისინი ყოველ მხრივ დიდ მოწონებაში იყვნენ. ასეთი საღამოების მოწყობა მარტო პედაგოგიური საბჭოს თაოსნობა იყო და ამაში სრულიად არ ერეოდნენ (არც რასმე ვეკითხებოდით) სასკოლო კომიტეტის წევრები. მათ მხოლოდ ბარათებს ეუფლებოდნენ და სტუმრად ვიწვევდით¹. ერთ-ერთი ასეთი საღამო გაუმართეს ილია ჭავჭავაძეს. პროგრამაში შეტანილი იყო მისი ლექსები და მოთხრობები. ილიას განგებ არ აცნობეს საღამოს პროგრამა. ექვთიმემ იცოდა, რომ თავმდაბალი ილია მით უმეტეს ახლა, როცა პოლიციური ზედამხედველობა იყო მასზე დაწესებული, ნებას არ დართავდა ასეთი საღამოს გამართვისა. საღამომ დიდი წარმატებით ჩაიარა. „ბავშვები შესანიშნავად იყვნენ მომზადებული: მშვენიერი დეკლამაციით, ნამდვილი არტისტული ხელოვნებით კითხულობდნენ ილიას ლექსებს და ადგილებს მისი პოემებიდან, მაგალითად, „განდეგილიდან“, „კაცია ადამიანიდან“, „გლახის ნაამბობიდან“, „ოთარაანთ ქვრივიდან“ და სხვა თხზულებებიდან. ამასთანავე, რა თქმა უნდა, სხვა მწერალთა ნაწარმოებებიც საკმაოდ იყო შეტანილი პროგრამაში“². ილია მეტისმეტად კმაყოფილი დარჩენილა ამ საღამოსი. ხშირად იგონებდა თურმე მას და თან იტყოდა: მხოლოდ იმ დღეს ვიგრძენი, რომ რაღაც დამიწერია; მაგრამ ჩემს დღეში ვერ წარმოვიდგენდი, თუ ამ ახალგაზრდებს შეეძლებოდათ ასე საოცრად შეეგნოთ და შეეთვისებინათ ის, რაც მე მიუთქვამსო.

1896 წელს გარდაიცვალა გაბრიელ-ეპისკოპოსი (ქიქოძე). გაბრიელი დიდად განათლებული კაცი იყო, ავტორი პირველი წიგნისა რუსულ ენაზე ექსპერიმენტულ ფსიქოლოგიაში, გულწრფელი პატრიოტი, ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის თვალსაჩინო მოღვაწე. მოწინავე ქართული საზოგადოებრიობა დადებითად აფასებდა მის საგანმანათლებლო მოღვაწეობას და, ბუნებრივია, წუხილით შეხვდა ეპისკოპოსის გარდაცვალებას. წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობამ გადაწყვიტა დაკრძალვაზე ქუთაის-გელათში გაეგზავნათ დეპუტაცია ილიას მეთაურობით. დეპუტაციაში შევიდნენ ექვთიმე თაყაიშვილი, ლევან ჯანდიერი, ვანო რატიშვილი, ანდრია ღულაძე და სხვები. დეპუტაციას თან ახლდა ქუთაისელი მოღვაწე ნიკო ლოლობერიძე, რომელიც მასპინძლობდა თბილისელ სტუმრებს. ჩავიდნენ ქუთაისში. გაბრიელის ნეშტის დაკრძალვა გელათში იყო დანიშნული. ექვთიმე იგონებს: „...ცხედარი, რა თქმა უნდა, გელათის ეკლესიაში იყო დასვენებული, საკურთხევლის წინ. ხალხი მოდიოდა, მკიდროდ ერტყმოდა კუბოს გარშემო და იყო გაუთავებელი სიტყვები, ზედიზედ გამოდიოდნენ იმერელი ახალგაზრდები თუ სხვები და

¹ ე. თაყაიშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 264.

² იქვე, გვ. 265.

უზომოდ ენაშვობდნენ, რომ საუკეთესო ორატორებად ეჩვენებინათ თავი... ეს, რა თქმა უნდა, სრულიად არ შეეფერებოდა ეპისკოპოსს, და მეტადრე ასკეტური სულისკვეთებით გამსჭვალულ გაბრიელს, რომელიც სიცოცხლეში სწორედ რომ არ თანაუგრძნობდა ხოლმე ასეთ საქციელს.

ამ მდგომარეობაში ვიყავით, რომ საღამო შემოგვესწრო და ილიამ გვითხრა: „ჩემი სიტყვის თქმა აღარ ღირს, მაგრამ ცოტა ხანს კიდევ დავიცადოთ და მერე კი წავიდეთო“. ბოლოს მანვე გვითხრა: „მივიდეთ ახლა და გამოვეთხოვოთ მიცვალებულსაო“. მე წინდაწინ მივედი კუბოს ირგვლივ შემორტყმულ ხალხთან, რამდენადმე გავითიშე იგი და ხმამალლა დავიძახე: „ბატონებო, ცოტა ჩამოდექით, და გზა მოგვეცით, ბატონ ილია ჭავჭავაძეს აქვს სიტყვა-მეთქი“. ერთი სიტყვით, „პროვოკაცია“ მოუუწყვე ილიას. ხალხი მაშინვე გაიშალა, ილიაც წამოდგა და წარმოთქვა სიტყვა. მას დიდი პატივისცემითა და აღტაცებით მოუსმინა დიდძალმა ხალხმა, რომელსაც გაეჰქედა ეკლესია¹.

ილია შემდეგ კმაყოფილი დარჩენილა ექვთიმესი — დაკრძალვაზე რომ სიტყვა ათქმევინა. ეს სიტყვა, როგორც ცნობილია, დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“² და ილია ჭავჭავაძის მქვერმეტყველების ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშად დარჩა.

ექვთიმე სისტემატურად ესწრებოდა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობის სხდომებს და აქტიური მონაწილე იყო ყველა იმ საგანმანათლებლო ღონისძიებისა, რასაც ეს საზოგადოება ახორციელებდა. ექვთიმე ასევე აქტიური მონაწილე იყო სათავადაზნაურო ბანკის სხდომებისა და ილიას გვერდით იდგა მუდამ, რომ ბანკის სახსრები ეროვნულ საქმეებს მოხმარებოდა. როცა ბანკის გამგეობამ გადაწყვეტილება მიიღო ქალაქში მისთვის შენობა აეგო, ექვთიმემ წინადადება შეიტანა, ეს შენობა ქართულ სტილზე აეშენებინათ. ექვთიმეს აზრით, საჭირო იყო ხუროთმოძღვრისა და მხატვრის გაგზავნა საქართველოს თვალსაჩინო ძეგლების შესასწავლად, რომ მათი გეგმა და ორნამენტი გამოყენებული ყოფილიყო ნავარაუდევი შენობის აგებისას. ექვთიმეს მხარი დაუჭირა ილიამ. ეს წინადადება მიიღეს: ბანკის ხარჯებით საქართველოს სხვადასხვა რაიონში მიავლინეს არქიტექტორი კალგინი და მხატვრები. ექვთიმეს მითითებით კალგინმა საგანგებოდ შეისწავლა ბოლნისი: ჩამოიტანეს დიდძალი მასალა, რომელიც შემდეგ კალგინმა მარჯვედ და ნიჭიერად გამოიყენა. ასე შეიქმნა ქართული იერის შენობა — ამჟამად საჯარო ბიბლიოთეკა კეცხოველის ქუჩაზე, რომელიც დღემდე რჩება თბილისის არქიტექტურის ნამდვილ მშვენიერად.

¹ ე. თაყაიშვილი, თბ., ტ. I, გვ. 254.

² გაზ. „ივერია“, № 63, 1896 წ.

1899 წელს ექვთიმე თაყაიშვილის რედაქტორობით გამოვიდა „საქართველოს სიძველენი“, ტომი პირველი. ამ ხუთასგვერდიან წიგნში მოთავსებულია 431 აქტი სხვადასხვა შინაარსისა — საქართველოს მეფეებისა, გამგებლებისა, დედოფალთა, მთაფრებისა, ბატონიშვილებისა, მეპატრონეთა, კათალიკოს-პატრიარქთა, ეპისკოპოსთა და სხვადასხვა წარჩინებულ პირთა წყალობის წიგნები, საგვარეულო და სასისხლო სიგელები, სალაშქრო სიგელები და გუჯრები, ეკლესიისადმი შეწირულების წიგნები, მეფეებისა და მეპატრონეებისადმი მიართმეული არხები და თხოვნები, მეფეთა და მმართველთა ბრძანებანი და განკარგულებანი, მედიატორეთა განჩინებანი, განქორწინების ოქმები, მეფეთა, მთავართა, უფლისწულთა და სხვა გამოჩენილ პირთა წერილები, წარჩინებული გვარების გაყრის ოქმები, გლეხთა, თავადაზნაურთა და სასულიერო პირთა ნასყიდობის წიგნები, საერო და სასულიერო პირთა ფიცის წიგნები, აზატობის წიგნები, ფულის სესხების ბარათები, გირავნობის წერილები, მზითვის წიგნები, განწესებანი ჯარის შესახებ, ნუსხები გაყოფაში ნარგები სოფლებისა, ადგილებისა და გლეხთა, გენეალოგიური ცნობები და სხვ.

„სიძველენის“ წინასიტყვაობაში ექვთიმე სავსებით სწორ შეფასებას აძლევს ამ დოკუმენტების მნიშვნელობას ერის ისტორიის შესწავლის საქმეში. „ამგვარი აქტების მნიშვნელობაზე ჩვენი ისტორიისათვის ლაპარაკს არ გავაგრძელებთ, რადგანაც ეს ცხადია ყველა განათლებული ადამიანისათვის. ვიტყვით მხოლოდ, რომ ხსენებული გვარის ნაშთები შეადგენენ უმთავრეს და საუკეთესო მასალას ჩვენი წარსული ცხოვრების სურათის დასახატავად და საქართველოს ისტორიის აღსადგენად“. ექვთიმეს კარგად ესმოდა, რომ საქართველოს ისტორიის წყაროდ ვერ გამოდგებოდა მარტოოდენ „ქართლის ცხოვრება“, სადაც მხოლოდ მეფეთა საქმენი იყო მოთხრობილი, რომ ქართული ისტორიის ახსნას სხვაგვარი მასალაც სჭირდებოდა. გავიხსენოთ ილიას ცნობილი მითითება საქართველოს ისტორიაზე: „ჩვენის ხალხისა და ქვეყნის ისტორია მეტად ბნელია და შეუძუმწავებელი. ჩვენს ისტორიაში ან სულ არ არის ფაქტები ჩვენი ხალხის ცხოვრების შესახებ და, თუ არის კანტი-კუნტად სადმე, ისიც მეტად საეჭვოა. ჩვენ ვამბობთ მარტო იმისთანა ფაქტების თაობაზე, რომელშიც ერთობ ზალხი იჩენს თავსა, თავის თვისებასა, თავის მონაწილეობასა ისტორიაში. ერთი სიტყვით, ჩვენის შიდა ცხოვრების ისტორია ჯერ ფარდაუხსნელია და უცნობი ჩვენგან. ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ზალხის ისტორია კი არ არის, მეფეთა ისტორიაა და ზალხი კი, როგორც შემოქმედი ისტორიისა, ჩრდილშია მიყენებული. თითქოს ზალხის ისტორიის შესამეცნებლად საკმაოა კაცმა იცოდეს

მარტო მეფეთა ისტორია. თვითონ მეფეთა მოქმედებაც ნაჩვენებია საგარეო საქმეთა შესახებ და არა შესახებ შიდა საქმეთა“¹.

ილიას მოთხოვნა იყო, გარკვეულიყო ის კომპონენტები, რომლებიც დიდი ისტორიული ძნელბედობის მიუხედავად ქართველ ხალხს არსებობის უშრეტ წყაროს უქმნიდა. „რა ქონებამ გაუძლო ამისთანა ყოფასა?, რა ჰკვებავდა ხალხსა, რა ქონებით უძღვებოდა ამოდენა ომებსა და სისხლის ღვრასა? ეს ერთი მუჭა ხალხი თითქმის ქუდზე კაცად უნდა მდგარიყო იარაღით ხელში, რომ მტრისაგან მტერად არ აღგვილიყო და საზრდოობას ვინ აძლევდა და რა აძლევდა — კითხულობდა ჩვენი დიდი მგოსანი და დიდებული პუბლიცისტიო“ — შენიშნავს ი. ჯავახიშვილი.

ამრიგად, ილიას თაობას აღარ აკმაყოფილებდა „ქართლის ცხოვრება“, რომელიც მეცნიერული ისტორია იყო ქართული ფეოდალური საზოგადოებისა და მის ღონეს აკმაყოფილებდა. საქართველოს ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ცხოვრების ეპოქაში, ილია ჭავჭავაძისა და ექვთიმე თაყაიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის პერიოდში „ქართლის ცხოვრება“ აღარ იყო საკმარისი. იგი განვლილ ეტაპად ჩანდა. „დღის წესრიგში დადგა „ქართლის ცხოვრების“ ახლებურად დაწერის საკითხი. ამ დიდ საქმეს ცხოველი ენერგიით შეუდგნენ სამოციანელები დიმიტრი ბაქრაძის მოთავეობით, მაგრამ თანდათან ცხადი გახდა, რომ მისი შესრულება დიდ, წინასწარ მომზადებას გულისხმობდა. საჭირო თეორიული აღჭურვილობის გვერდით აუცილებელი იყო დიდი წყაროთმცოდნეობითი სამუშაოს შესრულება (პირველ თავში მასალის შეგროვება)“².

სწორედ ამიტომ ავალებდა ილია ისტორიის მცოდნეთ (სპეციალისტებს) ეძიათ მასალა ხალხის ისტორიის წარმოსაჩენად. ამ გზით წავიდა ექვთიმე თაყაიშვილი, როცა მან 90-იანი წლების დასაწყისიდან დაიწყო გულმოდგინე ძიება და გამომზეურება იმ სიგელ-გუჯრებისა, გარიგებებისა, ხელშეკრულებებისა და სხვა დოკუმენტებისა, რომლებშიც ასახულია ცხოვრება ხალხისა, მისი ეკონომიური მდგომარეობა, ალებ-მიცემობა, საზოგადოების სხვადასხვა ფენის ურთიერთობა. სწორედ ამგვარ დოკუმენტებში ისმოდა ხალხის წარსული ცხოვრების მაჯისცემა. იხატებოდა მისი სოციალური და ეკონომიური მდგომარეობის უტყუარი სურათი. ამ დოკუმენტების შესახებ ხატოვნად შენიშნავდა ექვთიმე: „მატიანენი და ქრონიკები მარტო ჩონჩხია ისტორიისა, ხოლო ზემოთ ნაჩვენები გვარის მასალები სისხლი და ხორცი“. „მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ, — დასძენდა იქვე მეცნიერი, — ჩვენი ისტორიის ჩონჩხიც სრულიად არ არის წარმოდგენილი ჩვენამდის მოღწეულის მატრიანეების და ქრონიკების მიერ. არამედ ამ ჩონჩხს ბევრი ძვლები აკლია, ბევრი გვერდი გამოჰკლებია, ბევრ ნაწილს

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. I, ექვთ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, გვ. IV.

² ნ. ბერძენიშვილი, შესავალი წერილი წიგნისა — აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, კრებული, თბ., 1966, გვ. 10.

სტატია ეხმაურებოდა „მწყემსის“ რედაქტორის იმავე წელს გამოცემულ წიგნს „საქართველოს ძველი დროის თავ-გადასავალი“ ლექსად დაწერილი (ძველი ხელნაწერი) გამოცემული დეკ. დ. ღამბაშიძის მიერ“. „სამწუხაროდ, დამწერ-გამლექსავის არც ვინაობა ვიცი და არც ხანა არსებობსაო“ — შენიშნავდა გამომცემელი წინასიტყვაობაში. წიგნს ქართულ საზოგადოებრიობაში დიდი ინტერესი გამოუწვევია. რეცენზიაც დაბეჭდილა მის შესახებ. მაგრამ ავტორობის საკითხი ღიად დარჩენილა. სავარაუდოა, რომ „ივერიის“ რედაქციამ, რომელიც განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა საქართველოს ლიტერატურულ სიძველეთა გამომზეურებას, სთხოვა ექვთიმეს გამოეთქვა თავისი აზრი ამ ნაწარმოებისა და მისი ავტორის შესახებ.

ექვთიმემ სტატიაში გააკვია, რომ „წიგნი, რომელიც დეკ. თ. ღამბაშიძეს დაუხატა, შეადგენს ერთ ნაწილს წიგნისას, რომელსაც ეწოდება „წიგნი მრავალ ფერ ყვავილოვანი“ და მისი ავტორია ყ ა რ ი ბ ი. ესაა ფსევდონიმი პეტრე გიორგის ძე ლარაძისა, რომელსაც საერთოდ ბევრი ლექსი აქვს დაწერილი. პეტრეს ყველა მისი ნაწარმოები შეუკრებია და სამ წიგნად გაუყვია. „ერთი წიგნი წარმოგვიდგენს განცალკევებულს თხზულებას და შეიცავს დილარიანს, მეორე წიგნი ყოფილა „სახე მგოსანი“, ხოლო მესამე წიგნში შეკრებილია ყველა დანარჩენი ნაწარმოები პეტრე ლარაძისა, ამ წიგნისათვის თვით ავტორს დაურქმევია „წიგნი მრავალ-ფერყვავილოვანი“.

ექვთიმე აქვე არკვევს, პეტრე ლარაძის ვინაობას. შთამომავლობით ლარაძეები მეგრელნი ყოფილან, ძველადვე გადმოსახლებულან ქართლში — სომხით-საბარათიანოში. აქ გაუშენებიათ ორი სოფელი — დიდი და პატარა ეგრისი. პეტრეს მამა მღვდელი ყოფილა. პეტრე თეიმურაზ ბატონიშვილს დაახლოვებია. საქართველოში რუსეთის მფლობელობის დამყარების დროს თეიმურაზი სპარსეთში ყოფილა. რუსებთან მისი შერიგება და საქართველოში დაბრუნება პეტრეს თაოსნობით მომხდარა. პეტრე თან გაჰყვა პეტერბურგში გადასახლებულ თეიმურაზ ბატონიშვილს, თუმცა „მოშურნე კაცთა ავი ენის გამო“, თეიმურაზი მას ძველებურად აღარ სწყალობდა. პეტერბურგში ლარაძე ნაყოფიერ შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდა. იგი ბატონიშვილთა კარის პოეტად ითვლებოდა. გარდაიცვალა 1837 წელს.

დიდი საზოგადოებრივი ინტერესი გამოიწვია აგრეთვე ლარაძის „დილარიანმა“. ექვთიმემ დამაჯერებლად გააკვია, რომ ამ „დილარიანს“ საერთო არაფერი აქვს კლასიკური პერიოდის „დილარიანთან“, იგი პეტრე ლარაძის ლალი ფანტაზიის ნაყოფია და ძველ „დილარიანს“ მხოლოდ სახელით უკავშირდება. „დილარიანის“ საკითხით ექვთიმე შემდეგშიც ღრმად იყო დაინტერესებული. იგი სარგის თმოგველის იმ „დილარგეთს“ ეძებდა, „ვეფხისტყაოსნის“ წინასიტყვაობაში რომ ასხენებს რუსთაველი. „დილარიანი“ თბილისში 1903 წელს დაიბეჭდა ცალკე წიგნად მწერალ ზაქარია გულისაშვილის თაოსნობით.

ექვთიმემ ჭერ კიდე 1900 წელს გაარკვია, რომ „დილარიანი“ „ამირანდარეჯანის“ გაგრძელებაა და შეთხზულია მე-17 საუკუნეში უცნობი ავტორის მიერ.

საყურადღებო იყო ე. თაყაიშვილის მიერ „მელის წიგნის“ გამოცემა 1899 წელს. ეს გამოცემა ექვთიმემ თავის უგულითადეს მეგობარს ნიკო მარს უძღვნა. საქმე ისაა, რომ მარი განსაკუთრებით იყო დაინტერესებული „მელის წიგნის“ წარმომავლობით, ვარიანტებით და თავის ბრწყინვალე გამოკვლევაში (Сборник притч Вардана, СПб, 1899) შესანიშნავად დაასაბუთა, რომ „მელის წიგნი“ არაბულიდან კი არაა თარგმნილი, როგორც ადრე ფიქრობდნენ, არამედ — სომხურიდანაა არაბულ ენაზე. „მელის წიგნის“ ქართული თარგმანის გამოქვეყნება დიდად უმაგრებდა საფუძველს ნ. მარის მოსაზრებას. — „ქართული მელის წიგნი — წერდა ექვთიმე წინასიტყვაობაში — უფრო ახლოა სომხურთან, ვიდრე არაბულთან. ქართულ თარგმანში არ მოიპოვება ის განსხვავებული არაკები, რომელიც არის არაბულ ტექსტში. სამაგიეროდ ქართულში არის არაკები, რომელიც მოიპოვება სომხურ ტექსტში და არ არის არაბულში. რიგი არაკებისა ეთანხმება იმ რიგს, რომელიც არსებობს „მელის წიგნში“. გარდა ამისა, უფრო მეტ საბუთად ის მიგვაჩნია, რომ ქართულში ზოგიერთი სიტყვები სომხურის ფორმით არის ნახმარი...“ ექვთიმე სავსებით ეთანხმება ნ. მარის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ „მელის წიგნი“ ვარდანული იგავ-არაკების სახეობაა. XII საუკუნის ბოლოს და XIII საუკუნის დასაწყისში უცხოვრია სომხების ცნობილ მქადაგებელს ვარდან აიგეკელს, რომელიც თავის ქადაგებებში იგავარაკებს ხმარობდა, ძველი წიგნებიდან ამოკრებილს და მისი დანიშნულებისამებრ გადაკეთებულს. ამ იგავ-არაკების ერთ-ერთი კრებული თვით ვარდანს უნდა ეკუთვნოდეს. მისი მრავალფეროვანი ვერსიები კი შემდგომი თაობის მიერაა შედგენილი. „ქართული თარგმანი დღემდე ცნობილი არ იყო და ახლა პირველად იბეჭდება — შენიშნავდა ექვთიმე ბოლოსიტყვაობაში, — გამოცემა მეზობელი ხალხების არაკების თარგმანებისა და შეკრება ჩვენი მწიგნობრივი და ხალხური არაკებისა, რომელსაც ამ ბოლო დროს ჩვენ და სასიამოვნოდ ყურადღებას აქცევენ ჩვენში, მოგვცემს მასალას იმ კითხვის გადასაწყვეტად, თუ რა ეკუთვნის ქართველ ერს ამ არაკებში, რა გვაქვს ნასესხები და რა არის საერთო სხვებთან; ხოლო სანამდის ეს მასალა არ გამოცემულა, მანამდის სჯა ამ კითხვის შესახებ ნაადრევი იქნება“¹.

1900 წლის 2 იანვარი ქართველმა საზოგადოებამ ეროვნული თეატრის საიუბილეო დღედ გამოაცხადა და დიდი ზეიმი გადაიხადა. დღის 12 საათზე ქართული თეატრის დარბაზში დიდძალი ხალხი შეიკრიბა. ამ დიდ საზეიმო ცერემონიალს ხელმძღვანელობდა დრამატული საზოგადოება, რომლის გამგეობის წევრი იყო ე. თაყაიშვილი. კრება ვ. სულხანიშვილმა გახსნა. ქართული თეატრის

¹ მელის წიგნი, თბილისი, 1899.

დაარსების და მისი ნახევარსაუკუნოვანი მოღვაწეობის შესახებ მოხსენებით გამოვიდა ნ. ავალიშვილი.

მოხსენების შემდეგ იუბილარისადმი — ქართული თეატრისა და მისი საქმის გამგებელი დრამატული საზოგადოებისადმი — აღრესების გადაცემა დაიწყო. ტრიბუნაზე ტაშის გრიალში პირველი ავიდა ილია ქავჭავაძე, რომელმაც წაიკითხა აღრესი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების სახელით.

„ნახევარმა საუკუნემ განვლო მას შემდეგ, — თქვა ილიამ, — რაც პირველად აიხადა ფარდა ქართული სცენისა და სცენაზე გამოჩნდა ქართული ცხოვრება ქართველის მწერალისაგან აღწერილი და ქართველ მსახიობთაგან დასურათებული. ეს დღე სადღესასწაულოა არათუ ქართულის დრამატულის ხელოვნებისათვის, არამედ მთლიანად მთელის ქართულის ლიტერატურისათვის. ამ დღეს ქართულ მოლიერის ნიჭის ნაწარმოები ნახა ქართველმა საზოგადოებამ. ეს ის ნაწარმოები გახლდათ, რომელიც ქართულს დრამატულს საზოგადოებას განუზრახავს აჩვენოს დღეს საზოგადოებას. ეს ის კომედია „გაყრა“ გახლდათ, რომლის ავტორმა გ. თ. ერისთავმა დაიწყო ქართულ საზოგადოების ტკივილთა და ნაკლოვანებათა გამოქვეყნება და ამ გამოქვეყნებით ქართულის საზოგადოების ზნეობრივად აღზრდა და გაწვრთნა. ამ დღიდან ქართულს ლიტერატურას გაეხსნა სცენიდან საზოგადოებისათვის ქადაგება მოძღვრებისა ამა თუ იმ სახით და მას შემდეგ ამ აზრს მისდევდა ჩვენი დრამატული მწერლობა, — ანტონოვი, ი. ქავჭავაძე, აკ. წერეთელი, რ. და დავ. ერისთავები, ა. ყაზბეგი, ა. ცაგარელი, კ. მესხი, ვ. გუგუია და სხვები. ამ დღეს ჩასდეს საძირკველი ქართული დრამატულის ლიტერატურის და ქართულ მსახიობთა მუდმივი წრე მიუცილებელ საჭიროებად შეიქმნა. მხოლოდ ამის შემდეგ გაჩნდნენ უხვის ნიჭით დაჯილდოებულნი ჩვენი მსახიობნი, რომელთაგან ბ-ნმა ვ. აბაშიძემ, ქ-ნებმა ვახუშტა-ცაგარელისამ და საფაროვ-აბაშიძისამ უკვდავი ტიპები დაგვიხატეს ევროპულ კლასიკოსთა კომედიებისა და ქართულ ცხოვრების დამახასიათებელ ნაწარმოებათ; ბ-ნთ ალექსი მესხიშვილმა და კ. ყიფიანმა შექსპირი და შილერი შეიყვარეს და გაუშინაურეს ქართულ საზოგადოებას, ბ-ნმა კ. მესხმა და ქ-ნმა ეფ. მესხმა ფრანგული თანამედროვე დრამები გააცნეს ქართულ თეატრს. აგერ მალე მეოთხედი საუკუნეა, რაც არსებობს ის საზოგადოება, რომელიც ღონესა და შრომას არ ზოგავს, რომ მრავალმხრივ გაჭირვებულ ჩვენს თეატრს ხელი შეუწყოს და მტკიცე ნიადაგზე დააყენოს, — ჩვენის თეატრის ორმოცდაათის წლის სადღესასწაულოდ.

ეს დღე, ამდენად შესანიშნავი, მრავალგვარად სადღესასწაულოა ჩვენთვის და ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება აღტაცებით და მრავლის სურვილებით აღსავსე გულით მიჰმართავს ქართულ თეატრს, მის მუშაკთ — ქართულ დრამატულ მწერლებს და ქართველ მსახიობთ, მის ხელმძღვანელს, ქართულ დრამატულ საზოგადოებას და ერთად მთელ ერ-

თან ულოცავს ასეთ დიდებულს ჩვენის თეატრისა და ლიტერატურისათვის დღესასწაულს“¹.

ჟურნალ „მოამბისა“ და გაზ. „ცნობის ფურცლის“ რედაქციების სახელით ქართულ თეატრს შემდეგ მიესალმნენ ა. ჰყონია, თბილისის სახალხო თეატრის ქართული სცენის მხრივ მ. დემურია. შემდეგ სიტყვა მისცეს ექვთიმე თაყაიშვილს, რომელმაც თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიის მოსწავლეთა და პედაგოგიური პერსონალის სახელით წაიკითხა მისალოცი ადრესი — „თბილისის სათავადაზნაურო სკოლა — ნათქვამია ამ ადრესში — აფასებს რა ღირსეულად დიდსა და თვალსაჩინო ღვაწლს ქართული სცენისას სამშობლო ენისა და ლიტერატურისათვის, ულოცავს საზოგადოებას ნახევარი საუკუნის არსებობის დღესასწაულს და უსურვებს წარმატებებს და აყვავებას მომავალში“².

მისალმებათა შემდეგ დამსწრეთ მოისმინეს პეტრე უმიკაშვილის ვრცელი მოხსენება ქართულ დრამატულ ლიტერატურაზე. საღამოს წარმოდგენილ იქნა გ. ერისთავის „გაყრა“, ის პირველი პიესა, რომლითაც XIX საუკ. დაიწყო აღორძინება ქართულმა თეატრმა.

1900 წლის 12 იანვარს, 58 წლის ასაკში გარდაიცვალა გიორგი წერეთელი, თერგდალეულთა ბრწყინვალე თაობის ერთ-ერთი შესანიშნავი წარმომადგენელი, მწერალი-პუბლიცისტი, ისტორიკოსი და არქეოლოგი, მრავალი ეროვნული საქმის მოთავე XIX საუკ. მეორე ნახევარში.

გიორგი წერეთელს ექვთიმე გიმნაზიის წლებიდანვე იცნობდა. სამეცნიერო მოღვაწეობის დაწყებიდან უფრო დაუახლოვდა მას. სწორედ 1891 წელს, როცა ექვთიმეს პირველი ისტორიულ-არქეოლოგიური შრომები გამოქვეყნდა, გ. წერეთელი მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების წევრად აირჩიეს. ამ საზოგადოების ორგანოში იბეჭდებოდა მწერლის საყურადღებო ნაკვებები ქართულ არქეოლოგიაში. გიორგი ექვთიმესთან ერთად წევრი იყო დრამატული საზოგადოების გამგეობისა.

მათი ხშირი შემოქმედებითი შეხვედრები გულწრფელ მეგობრობაში გადაიზარდა, ამიტომ განიცადა მძიმედ ექვთიმემ დიდი ქართველი მოღვაწისა და მისი პირადი მეგობრის გარდაცვალება.

გიორგის გარდაცვალება ეროვნული გლოვის დღეებად იქცა. ქართულმა თეატრმა შეწყვიტა წარმოდგენები. ქართული ჟურნალ-გაზეთები ფართოდ აღნიშნავდნენ მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის უდიდეს დამსახურებას ქარ-

¹ „ცნობის ფურცელი“ № 1005. ეს ადრესი თავიდან ბოლომდე იმიტომ მოვიტანეთ, რომ იგი არსად არაა შეტანილი ილიას თხზულებათა გამოცემებში. ექვს არ უნდა იწვევდეს, რომ ადრესი თვით ილიას მიერაა დაწერილი. ამასთან, იგი საინტერესოა იმ მხრივაც, რომ იძლევა ქართული თეატრის მოღვაწეობისა და დამსახურების მოკლე აღწერას და ქართველ მსახიობთა დახასიათებას.

² გაზ. „ცნობის ფურცელი“ №№ 1005, 1996; 3—5 იანვარი.

ველი ხალხის სულიერი გამოღვიძებისა და ეროვნული კონსოლიდაციის საქმეში.

გიორგის დასაფლავების დღეს მთელი თბილისი ფეხზე იდგა და მწერლის გამოსათხოვრად დეპუტატები საქართველოს ყველა კუთხიდან იყო ჩამოსული. დიდუბეში კუბოს თავთან იდგნენ ილია, აკაკი, პეტრე უშიკაშვილი, ნ. ნიკოლაძე, გრიგოლ ვოლსკი, ია ევალაძე, ექვთიმე და სხვები. პირველი სიტყვა აკაკიმ წარმოსთქვა. შემდეგ გამოვიდნენ პეტრე უშიკაშვილი და სხვები. იმ დროის თითქმის ყველა ქართველი მოღვაწე გამოეხმაურა გ. წერეთლის გარდაცვალებას, განსვენებულისადმი მიძღვნილ პანაშვიდებზე საქართველოს ქალაქებსა და დაბასოფლებში წარმოთქმულ სიტყვებში და ქართულ პრესაში გამოქვეყნებულ სტატიებში ფართოდ გააშუქეს გიორგი წერეთლის უანგარო და აუწონავი ღვაწლი მშობელი ერის წინაშე.

გ. წერეთლის გარდაცვალების შემდეგ, მოსკოვის არქეოლოგიურ საზოგადოებაში მისი წევრი და აქტიური თანამშრომელი საქართველოდან ექვთიმე თაყაიშვილი იყო. ამ პერიოდში საზოგადოებას განაგებდა გრაფ ალექსი უვაროვის მეუღლე გრაფინია პრასკოვია უვაროვა. ეს იყო მეტად ენერგიული ქალი, რუსეთის სიძველეთა დიდი მოყვარული და ფართოდ განსწავლული. ნივთიერად შეძლებულმა ქალმა შემოიკრიბა ცნობილი სპეციალისტები მოსკოვიდან, პეტერბურგიდან, რუსეთის სხვა საქალაქო ცენტრებიდან და ნაყოფიერი მუშაობა გააჩაღა.

ამ საზოგადოების მრავალ გამოცემას შორის ჩვენთვის საყურადღებოა „Материалы по археологии Кавказа“, რომლის კაპიტალურ ტომებში საქართველოს წარსულზეც ბევრი რამ მნიშვნელოვანია დაბეჭდილი. ნიკო მარის, ექვთიმე თაყაიშვილისა და სხვების აქტიურმა მოღვაწეობამ კავკასიის სიძველეთა შესწავლის საქმეში, ამ საზოგადოების წინაშე მოამწიფა საკითხი კავკასიაში საზოგადოების ფილიალის შექმნისა. უვაროვას ქვრივის ინიციატივით 1901 წელს თბილისში შეიქმნა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილება. განყოფილებას განაგებდა ლობათინსკი — კავკასიის სასწავლო ოლქის ინსპექტორი, არქეოლოგი, ეთნოგრაფი, ლინგვისტი, რომელსაც კავკასიის ხალხთა ისტორიაზე მრავალი საყურადღებო ნარკვევი აქვს დაწერილი. განყოფილების აქტიური წევრები იყვნენ ე. თაყაიშვილი, მ. ჯანაშვილი, დერჟავინი, კალანტარი და სხვები. განყოფილების მუშაობაში აქტიურად მონაწილეობდა ნიკო მარი, იგი კავკასიაში ხშირი სამეცნიერო მივლინების გამო ამ განყოფილების სხდომებს ესწრებოდა და საინტერესო მოხსენებით გამოდიოდა.

კავკასიური განყოფილების ერთ-ერთ სხდომაზე ექვთიმემ წაიკითხა მოხსენება თეთრი წყაროს მიდამოებში ჩატარებული არქეოლოგიური დაზვერვის

¹ Материалы по арх. Кавказа, т. I.

შესახებ (იგი დაიბეჭდა ამ განყოფილების ორგანოს პირველ ტომში)¹. მოხსენებაში ექვთიმემ ვრცლად გააშუქა სამშვილდის ტაძრის (იმ დროისათვის ნანგრევებად ქცეულის), როგორც კულტურის ერთ-ერთი კერის მნიშვნელობა და წარუდგინა აუდიტორიას ფოტო ამ ეკლესიის ისტორიული წარწერისა, რომელშიც „ქართლის პიტიახშთა ნათესაეები“ იხსენიებიან.

1900 წელს ექვთიმე აქვეყნებს თავის „სამ ქრონიკას“ რუსულ ენაზე¹. უურნალ „მომამბეში“ ბეჭდავს საინტერესო ნარკვევებს „მართლა მოადწია ჩვენამდის ძველი დილარიანის ნაწყვეტებმა თუ არა?“ (№ 2) და „არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები (საჩინოვანი)“ (№ 12). თანამშრომლობს გაზეთ „ივერიაში“ და აქვეყნებს ქართული ეპიგრაფიკის ნიმუშებს, ქართული ხელოვნების ძვირფას ძეგლთა აღწერილობას. ამავე დროს აქტიურად მონაწილეობს საზოგადოებრივ საქმეებში.

ამ წლის ზაფხულს ექვთიმე გურიაში ატარებს. ლიხაურში დასვენება ბავშვობის უზრუნველ დღეებს აგონებს. ოჯახში სიცარიელეა. ბებია აღარ ფუსფუსებს, ძმები დაფანტული არიან. იოსები — აღარ არის. იაგორი მოხუცებულია. ბავშვობის მეგობრები მეცნიერთან შორიდებული არიან. სოფელში სიღარიბეა. დამშეულ ხალხში ყრუ მღელვარებაა. გურიაში რევოლუციური განწყობილებაა. ექვთიმე არაა შეჩვეული პასიურ დასვენებას. მისი დასვენება მოძრაობა და ძიებაა. ისევ ძველი ეკლესია — მონასტრები იზიდავს. პირველ რიგში მისი სოფლის ეკლესიას სწავლობს. ლიხაური ხომ მის ყრმობაში აღწერა დ. ბაქრაძემ. ექვთიმე ხელახლად სწავლობს ლიხაურის ეკლესიას, იკვლევს ყოველ დეტალს. ამოწმებს წარწერებს — სწორად აქვს თუ არა წაკითხული დიმიტრის, ხომ არ დარჩა ეკლესიის კუთვნილი ნივთებიდან შეუმჩნეველი რამე მეცნიერს. ლიხაურიდან იგი სტუმრად გაემგზავრება ძიმითში, აღმზრდელი დის ოჯახში. იქ ძიმითის ეკლესიის დაწერილებით აღწერილობას აკეთებს (ეს ეკლესია დიმიტრი ბაქრაძეს არ უნახავს). ექვთიმე ხშირად ნახულობს შემოქმედს, რომლის მდიდარი მონასტერი განსაკუთრებით იზიდავს. შემოქმედის სიძველეთა აღწერისას ექვთიმე ამჩნევს, რომ ბაქრაძეს ვერ შეუნიშნავს ფერისცვალების ხატი, რომელიც ზარზმიდან არის მოტანილი და ასვენია ზარზმადვე წოდებულ მეორე ეკლესიაში. ეს ხატი 886 წელს ყოფილა მოჭედილი. ამაზე უძველესი ხატი გურიაში კი არა, მთელ საქართველოში იშვიათიაო — მიუთითებს ექვთიმე. შემოქმედშივე იწერს იგი ლამაზ ლეგენდას შემოქმედისა და გორის-ფერდის ეკლესიათა ამგები ოსტატების შესახებ. ყურადღებით სწავლობს აგრეთვე მაკვანეთის, ბაილეთის, აჰის, ქედას ეკლესიებს, გურიანთის ციხეს, რომ-

¹ Источники грузинских летописей, три хроники. Обращение Грузии в христианство; жизнь и известие о Багратидах, царях наших грузинских, откуда они явились в эту страну или с какого времени владеют они царством грузинским, которое написал Сумбат — сын Давида. Тбилиси, 1900.

ლის სიძველეთაგან ბევრი აღუწერავი ყოფილა. 1900 წლის ზაფხულის მასალებს აქვეყნებს ჟურნალ „მომამბეში“¹. ამავე ჟურნალში იბეჭდება მისი „ქართლში მოგზაურობის“ ერთი ნაწილი. კერძოდ, ურბნისის დიდი ეკლესიის შესახებ. ურბნისზე არსებული მდიდარი ლიტერატურის მიხედვით, ექვთიმეს საკიროდ მიუჩნევია ამ მნიშვნელოვანი ძეგლის ხელახალი დეტალური აღწერა, მასვე ჩაუტარებია დაწვრილებითი შესწავლა რუისის ეკლესიისა. მთლიანად გადმოუწერია „დავთარი რუისის სამწყსოისა“, რომელიც ძვირფას მასალას შეიცავს საქართველოს სოციალური ისტორიის შესახებ. ექვთიმეს ამავე წლის სამეცნიერო ნარკვევებიდან აღსანიშნავია „შენიშვნები ბატონიშვილის ვახუშტის ისტორიის და გეოგრაფიის ხელნაწერების შესახებ“².

ამავე წლის ზაფხულში ექვთიმე კახეთში მოგზაურობს. იგი თელავს სწვევია პირველ რიგში და მისი ტაძრის სიძველენი შეუსწავლია. დაწვრილებით აღუწერია შუამთა. ყვარელში იგი სტუმრად სწვევია მაყაშვილს და ძველი ხელნაწერებით მდიდარი მისი ბიბლიოთეკა აღუწუხა. საგანგებოდ იგონებს მეცნიერი კიაზო ერისთავის მასპინძლობას კისიტაურში. აქ ექვთიმეს საუკეთესო ბიბლიოთეკა უნახავს და ქართველ საზოგადოებას სთავაზობს მის დაწვრილებით კატალოგს, რომელიც სტუმრობისას შეუდგენია³.

* * *

1900 წლის 14 ნოემბერია, შაბათი დღია. დღევანდელი უნივერსიტეტის პირველი კორპუსის ტერიტორიაზე, რომელიც მაშინ ქალაქის გარეუბანი და სრულიად დაუსახლებელი ტერიტორია იყო, თავი მოუყრია თბილისის ინტელიგენციის წარმომადგენლებს. აქაა ექვთიმე სათავადაზნაურო გიმნაზიის მოსწავლეებით. მოვიდნენ ილია ჭავჭავაძე, იაკობ გოგებაშვილი, ნიკო ცხვედაძე, ს. კლდიაშვილი და სათავადაზნაურო გიმნაზიის მშენებლობის სხვა მოთავენი, პრესის წარმომადგენლები. მუშებს შენობისათვის სასაძირკვე მიწა უკვე ამოუღიათ, ხარაჩოები შეუკრავთ, ახლა საძირკველში ხსნარი უნდა ჩაასხან, დაიწყონ მშენებლობა...

— აბა ნიკო, მოიტა ოქროს ფულები, ტრადიციის თანახმად საძირკველში უნდა ჩაეყაროთ, — ხუმრობით მიმართავს ილია ნიკო ცხვედაძეს.

— ოქროს ფულები თუ ვიშოვეთ, მშენებლობისათვის უფრო გამოგვადგება, — სიცილითვე პასუხობს ნიკო, — რაც შეეხება ცერემონიალს, სხვაგვარი

¹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, „მომამბე“, 1901, № 2.

² ჟურნალი „მომამბე“ № 4, 1900 წ.

³ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, ჟურნალი „მომამბე“, № 10, 11, 1902 წ.

განზრახვა მაქვს ბატონო ილია. აბა წამობრძანდით, — მიმართავს იგი სტუმრებს.

ნიკო მშენებლობის თაოსან მოღვაწეებს წინ მიუძღვის და საგანგებოდ აგებული ნიშთან ჩერდება; ხელში კახური ღვინით სავსე ჭიქას იღებს და წარმოთქვამს პირველ სადღეგრძელოს:

— ღმერთო ღიდებულო, დაილოცოს ამ შენობის ფუძე, მალე გვენახოს მისი ჰერი, დაე იგი იყოს კულტურის ტაძარი ჩვენი ერისა,... დაე ეს იყოს მომავალი ქართული უნივერსიტეტი...

მშენებლობას მხურვალედ ლოცავენ ილია და იაკობი, ექვთიმე და სვიმონი; ქართული გიმნაზიის მოსწავლეები „სამშობლოს“ მღერიან. ნიკო ნიშში ყველას თანდასწრებით დებს ქართულ ნებაყოფლობით საზოგადოებათა წესდებს, საგანგებოდ შეხვეულ ქართულ გაზეთებს, რომლებიც კი მაშინ თბილისში გამოდიოდა. თან კახური ღვინით სავსე ბოთლებსაც აყოლებს ნიშში.

— თუ ოდესმე ჩვენი მოძულე ნახავს ყოველივე ამას, — ამბობს ნიკო ათრთოლებული ხმით, — დაე, გაიგოს რას წარმოადგენდნენ ქართველები 1900 წელს...

ნიში დახურეს საერთო ტაშისცემით. ცერემონიალი დამთავრდა. ქართული გიმნაზიის მშენებლებმა დაიწყეს საძირკვლის ამოშენება¹.

* * *

ნიკო მარის გადმოცემით ექვთიმემ ჯერ კიდევ 90-იანი წლების მიწურულში იცოდა, რომ პეტერბურგის უნივერსიტეტში ერთი შესანიშნავი ახალგაზრდა ეუფლებოდა ქართველოლოგიას და თავისი ბრწყინვალე ნიჭით დიდ იმედებსაც იძლეოდა. ეს იყო ივანე ჭავჭავაძის შვილი, რომელიც 1895 წელს შევიდა უნივერსიტეტში აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის სომხურ-ქართულ-ირანულ განყოფილებაზე. მან სტუდენტობის დროსვე მიიქცია სპეციალისტების ყურადღება და ნიკო მარმა გადაწყვიტა კიდევ იგი სამეცნიერო მოსამზადებლად დაეტოვებინა. დახასიათებაში მარი ივანეს შესახებ აღნიშნავდა: „უნივერსიტეტში შესვლისთანავე ჭავჭავაძის შვილი ამქალაქებდა ქართული ლიტერატურის

¹ 1973 წლის 24 ოქტომბერს უნივერსიტეტის ახალი სააქტო დარბაზის საძირკვლის გათხრისას, მუშები წააწყდნენ საგანგებოდ აგებულ ნიშს, რომელშიც ხუთი ბოთლი და ერთი ჭილა იდო. ამათგან სამ ბოთლსა და ჭილაში იყო ზემოხსენებული წესდებულებები და იმდროინდელი ქართული გაზეთების თითო ეგზემპლარი. იმის გამო, რომ ჭილა ჰერმეტიკულად დახურული არ ყოფილა, ჟურნალ-გაზეთები ძალიან დაზიანებული აღმოჩნდა. ახლა ეს ნივთები უნივერსიტეტის ი. ჭავჭავაძის კაბინეტში ინახება. იმავე ნიშში უნივერსიტეტის ხელმძღვანელობამ კვლავ ჩადო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის წესდება და ახალი სააქტო დარბაზის საძირკველში მოაყოლა.

გამოცემული ძეგლების გარკვეულ ცოდნას, რაც ჩემს მიერ შემჩნეული იყო პირველ ლექციებზევე. შემდგომმა მუშაობამ ამ მიმართულებით მას საგრძნობი მიღწევები მოუპოვა. მისი ამ მიღწევების შესახებ მეცნიერულ ქართველოლოგიაში მე ვმსჯელობ საკუთარი დაკვირვების საფუძველზე“. ივანემ 1899 წელს დაამთავრა უნივერსიტეტი და ნიკო მარის ხელმძღვანელობით სამეცნიერო მუშაობას შეუდგა. ამიერიდან ექვთიმესთან მას, ისე როგორც მის ხელმძღვანელს ნიკო მარს, ახლო ურთიერთობა და სისტემატური მიმოწერა ჰქონდა.

1900 წლისათვის ივანე პეტერბურგელ ქართველოლოგთა შორის უკვე აღიარებულ სპეციალისტად ითვლებოდა და ექვთიმესთან დამოუკიდებელი სამეცნიერო ურთიერთობაც ჰქონდა გაჩაღებული. ამის ნათელი ილუსტრაციაა მისი წერილი ექვთიმესადმი:

„პატივცემულო ბატონო ექვთიმე!

აქაურმა საეკონომიო საზოგადოებამ („Императ. Вольно-экономич. ОН-ТВО“) განიზრახა გამოსცეს გამოკვლევა იმის შესახებ, თუ რა მდგომარეობაშია საერო განათლება რუსეთში. პირველი წიგნი შიდა რუსეთის შესახებ დაიბეჭდა კიდეც და ამგვარი გამოკვლევა ხსენებულ საზოგადოებას სურს თითოეული კუთხის შესახებ გამოსცეს. აქაურ ქართველებს კერძოდ მოგვმართა ხსენებულმა საზოგადოებამ და გვთხოვა ისეთი პირი დაგვესახელებინა, რომელიც ამგვარ, საქართველოს შესახებ შრომის დაწერას იკისრებდა. ჩვენ გადაწყვიტეთ წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას მივმართოთ და იგი უკეთესად შეძლებს ღირსეული პირის ამორჩევას. გთხოვთ საზოგადოებას მოახსენოთ ჩვენი თხოვნა და გადაწყვეტილება შეგვატყობინოთ საჩქაროდ. ამ გამოკვლევაში უნდა აღწერილი იყოს: 1. რა მდგომარეობაშია ახლა საერო განათლება საქართველოში (საშუალო ან სახალხო სწავლა სამონასტრო, სასულიერო და კერძო სკოლებში, მიმართულება, პროგრამა და სხვ.); 2. რა და რა ცვლილებაა სასურველი ქართველ განათლებულ მოღვაწეთა აზრით ახლანდელ პროგრამაში (სამშობლო ენა, ისტორია, გეოგრაფია, უცხო ენების შესწავლის მეთოდი, კერძო საზოგადოებათა მოქმედების გაფართოება და სხვ.). მკვლევარს შეუძლია და სასურველიცაა ყოველგვარი მასალებით (ნაბეჭდ-უბეჭდით, სათავადაზნაურო სკოლის და წერა-კითხვის საზოგადოების იანოვსკისთან მიწერ-მოწერით) ისარგებლოს. აზრი მკვლევარს შეუძლია თავისუფლად და თამამად გამოთქვას იმიტომ, რომ საეკონომიო საზოგადოება უცენზუროდ ბეჭდავს ამგვარ თხზულებებს. გთხოვთ შეგვატყობინოთ იმ პირის გვარი და სახელი და ადრესი, რომელსაც თქვენ ამგვარ შრომის დაწერას მიანდობთ, რომ შემდეგში ხსენებულმა საზოგადოებამ თვითონ მიჰმართოს მას პირდაპირ.

ამ ორი კვირის წინ აგრეთვე პროფესორ ჩუბინაშვილის შვილმა მთხოვა მომეწერა წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის, რომ მას, ჩუბინაშვილს სურს

იკოდეს, აპირებს თუ არა საზოგადოება მისი მამის ლექსიკონის (Рус.-рус.) დაბეჭდვას. უანგარიშოდ მომდის სხვადასხვა ქვეყნიდან წერილები ლექსიკონის შესახებ, მე რამდენი ხანია გამოცემის უფლება საზოგადოებას დავუთმე და აქამდისინ არა ვიცი რა, აპირებენ გამოცემას თუ არა? გთხოვთ ეგეც მოახსენოთ საზოგადოებას და გადაწყვეტილება შემატყობინეთ, მე ჩუბინაშვილს შევატყობინებ. ბოდიშს ვიხდი, რომ გაწუხებთ, ისედაც ბევრი საქმე გექნებათ.

თქვენი პატივისცემელი ივანე ჯავახიშვილი.
პეტერბურგი. (1900 წ. მარტი-ივლისი)¹.

ეს ჭერჭერობით პირველი დოკუმენტია, რომელიც ივანესა და ექვთიმეს სამეცნიერო ურთიერთობას გვიდასტურებს. წერილიდან ჩანს, რომ მათი სამეცნიერო თანამშრომლობა ადრევე დაწყებულა. ივანეს ექვთიმე იმ პიროვნებად მიაჩნია, რომელიც წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებაში მეცნიერული ქართველოლოგიის უბანს ხელმძღვანელობს და ამ მხრივ რჩევა-დახმარება მას მოეთხოვება.

1901 წელს, ივანე ჯავახიშვილმა წარმატებით ჩააბარა სამაგისტრო გამოცდები და კვალიფიკაციის ასამაღლებლად გაემგზავრა გერმანიაში, სადაც გამოჩენილ პროფესორებთან (ჰარნაკთან, ლამპრეხტთან, კრუმბაჩერთან და სხვ.) მუშაობდა და დამოუკიდებელ კვლევა-ძიებასაც ეწეოდა. აქ თარგმნა მან გერმანულად ევსტათე მცხეთელის მარტილობა და საკუთარი გამოკვლევის დართვით გამოსცა კიდევ. შულცესთან ერთად თარგმნა გერმანულად აბო თბილელის წამება და მასაც გამოკვლევა დაუბრუნა.

ივანე ჯავახიშვილის წარმატებანი ექვთიმეს დიდ სიხარულს ანიჭებდა და შემთხვევა მიეცა კიდევ პირადად გასცნობოდა ახალგაზრდა კოლეგას, როცა იგი გერმანიიდან დაბრუნდა. ეს იყო 1902 წელს, როცა ნიკო მარი და ივანე არაბეთში სინას მთაზე მოგზაურობიდან თბილისში ჩამოვიდნენ და მეცნიერული ქართველოლოგიის დიდად მნიშვნელოვანი მასალა ჩამოიტანეს. მასწავლებლის და მოწაფის მოგზაურობა სინას მთაზე ეროვნული საქმე იყო. იქ მათ გადმოიწერეს და ფოტოგრაფიულად გადაიღეს მრავალი საინტერესო ხელნაწერი, რითაც საგრძნობლად გაამდიდრეს ქართული სამეცნიერო ლიტერატურა.

ექვთიმეს უდიდესი სიამოვნება იყო ივანეს პირადი გაცნობა. თბილისში მათ ხშირი შეხვედრები და ხანგრძლივი საუბრები ჰქონდათ. აღმაფრთოვანებული იყო პირველი შთაბეჭდილებანი. ექვთიმეს დიდი სურვილი ჰქონდა იმისა, რომ ენერგიული, მაღალნიჭიერი, განსწავლული და ენთუზიასტი ახალგაზრდა მუდამ გვერდით ჰყოლოდა, მაგრამ ღრმად სწამდა ისიც, რომ საქმისათვის, ჯერ-ჯერობით, ივანეს პეტერბურგში ყოფნა სჭობდა. პეტერბურგის უნივერსიტეტ-

¹ იხ. შ. გოზალიშვილი, ქართველ მოღვაწეთა წერილები ექვთიმე თაყაიშვილთან. საქ. მეც. აკადემიის საზ. მეცნიერებათა განყ. მოამბე, 3, 1900, გვ. 218.

ში ნიკო მარის, ალ. ცაგარელის მესვეურობით მეცნიერული ქართველოლოგია მაღალ დონეზე იდგა. იქ უფრო მეტად დახელოვნდებოდა საქმეში ახალგაზრდა მეცნიერი. მარი ხომ შეუდარებელი იყო როგორც ხელმძღვანელი. ამასთან, პეტერბურგში უფრო ხელმისაწვდომი იყო საქართველოს ისტორიის დასაწერად აუცილებელი სამეცნიერო ლიტერატურა და წყაროები, საქართველოს მეცნიერული ისტორია უნდა შექმნილიყო და ამ საქმეცნო საქმისათვის მოწოდებულ კაცს ფართო ასპარეზი უნდა ჰქონოდა.

ექვთიმემ ახალგაზრდა მეცნიერს ქართველ მამულიშვილთა პირველი საწადელიც გაუზიარა. თბილისში მშენებლობას აწარმოებდნენ დიდი სასწავლო კორპუსისას, რომელიც მშენებლობის მესვეურებს ილია ჭავჭავაძეს, ნიკო ცხე-დაძეს, ი. გოგებაშვილს, ე. თაყაიშვილს და სხვებს მომავალ ეროვნულ უნივერსიტეტად ესახებოდათ. რევოლუციურად აბოზოქრებულ რუსეთში ცარიზმის ბატონობის ხანა იწურებოდა, საჭირო იყო მომზადება სამეცნიერო ძალებისა, რომ პირველი შესაძლებლობისთანავე საქართველოს საკუთარი უმაღლესი სასწავლებელი დაეარსებინა. სამზადისი ამ მხრივ თბილისშიც და პეტერბურგშიც აქედანვე უნდა დაწყებულიყო. პეტერბურგში ამ ეროვნული საქმის სათავეში ივანე ჯავახიშვილზე უკეთესი არავინ იყო. ექვთიმე საქართველოშიც აპირებდა ისეთი ნებაყოფლობითი დაწესებულების დაარსებას, რომელიც გეგმაზომიერად წარმართავდა საქმიანობას და ენთუზიასტთა დახმარებით საუნივერსიტეტო-სამეცნიერო საქმეებს მოუვლიდა. პეტერბურგ-თბილისს ამ მხრივ კოორდინირებულად უნდა ემოღვაწია ერთი საერთო საქმის — უნივერსიტეტის სამეცნიერო ფუნდამენტის აშენებისათვის გაენაწილებინათ ძალები და ფუნქციები.

1901 წელს ექვთიმეს თაოსნობით თბილისში დაარსდა ქართული ისტორიისა და ლიტერატურის მოყვარულთა წრე, მისი მიზანი იყო საქართველოს საისტორიო და ლიტერატურული წყაროების შეგროვება და მეცნიერული პუბლიკაცია. ექვთიმეს ეს წამოწყება თბილისის ინტელიგენციის წრეებში ფართოდ გახმაურდა. მას მოწონებით შეხვდა ჟურნალი „მოგზაურიც“, ჟურნალი აღნიშნავდა, რომ ეს წრე წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებასთან და საეკლესიო მუზეუმთან ერთად იკისრებს „ჩვენი ქვეყნის წარსულის ძიება-შესწავლისა და ამისათვის საჭირო მასალების საქვეყნოდ გამოცემის საქმესა“.

არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ ექვთიმეს თაოსნობით დაარსებული ეს წრე პირველი ბირთვი იყო იმ ფართო და ნაყოფიერი საზოგადოებისა, რომელიც ექვთიმემ 1907 წელს დააარსა. ამ წრის საქმიანობის ხასიათმა თავისთავად მოამწიფა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების აღმოცენება.

1902 წლიდან დაიწყო ექვთიმეს დიდებული ნაშრომის «Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения» გამოცემა, რომელიც ქართული ისტორიოგრაფიის სამაგიდო წიგნი გახდა. ამ წელს გამოვიდა პირველი ტომის პირველი გამოშვება. „აღწერილობის“ წინასიტყვაობაში ექვთიმემ ნათლად უჩვენა მის

მეორე წამოწყებული საქმის დროულობა და დიდი მნიშვნელობა ქართველოლოგიისათვის. „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა ფონდი თავისი სიმდიდრით პირველია საქართველოში—იგი აღემატება ასეთი სახის ყველა სხვა ფონდს ცალ-ცალკე როგორც რაოდენობით, ისე შინაარსით. მასში ქართული ლიტერატურის და საერთოდ ქართული დამწერლობის მრავალი ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლია დაცული, რომლებიც სხვა წიგნთსაცავებში არ არის“ წერდა მეცნიერი. ექვთიმე, როგორც ჩანს, აპირებდა ყველა ხელნაწერი აღწერა კატალოგური ჩანაწერის რიგის მიხედვით, მაგრამ შემდეგ ნ. მარის რჩევით თემატიკური პრინციპი აურჩევია. პირველად ქართულად აპირებდა აღწერას, მაგრამ შემდეგ — „გადავწყვიტეთ გამოგვეცა იგი რუსულ ენაზე, რათა მისაწვდომი გაგვეხადა ქართული ენის არამცოდნე აღმოსავლეთმცოდნეთა ფართო წრისათვის“. ეს ჭეშმარიტად ღრმა მეცნიერული და დიდი პატრიოტული გადაწყვეტილება იყო. ძვირფასი ხელნაწერების რუსულ ენაზე აღწერით ექვთიმეს მსოფლიო საგანძურში შექჟონდა ქართველოლოგიის დიდი საუნჯე, მისი ძველი და მალალი ცივილიზაციის ამსახველი დოკუმენტები და ამით აგრძელებდა და აღრმავებდა დიდი ქართველოლოგიის მარი ბროსეს დაწყებულ საქმეს.

წინასიტყვაობაშივე მიუთითებს ექვთიმე, — ვცდილობდი გადმომეცა ხელნაწერის არა მარტო გარეგნული მდგომარეობა, არამედ შინაარსი, თუ იგი საინტერესოდ და ნაკლებად ცნობილი იყო საზოგადოებისათვის. ტექსტიდან, როგორც წესი, აღწერილობაში მოტანილია წინასიტყვაობა, ბოლოსიტყვაობა, ყველა ჩანაწერი, რომელსაც მნიშვნელობა აქვს ავტორის ან მთარგმნელის, ან გადამწერის ვინაობის გასარკვევად. „ერთი სიტყვით, ჩვენ ვცდილობდით, — აღნიშნავს ექვთიმე, — ამოგვეწურა მთელი ის ისტორიულ-ლიტერატურული მასალა, რომლის მოცემაც აღნიშნულ ხელნაწერს შეეძლო, მისი ტექსტის სრულად გამოცემის გარეშე“.

მეცნიერი მოწიწებით, თავმდაბლურად შენიშნავს მისი სამუშაოს მიზანდასახულობაზე:

„ჩვენს პროგრამაში არ შედიოდა ყოველი აღსაწერი ძეგლის ყოველმხრივი გამოკვლევა, მაგრამ ხელნაწერთა ახლოს გაცნობით ზოგჯერ უფრო სხვა დასკვნები გამოგვქჟონდა, ვიდრე აქამდე არსებობდა ლიტერატურაში და ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნდა მათი გამოყოფა. თუკი მომავალში, საგნის სპეციალური გამოკვლევისას, ყველა ჩვენი დასკვნა არ გამართლდება, ქართველოლოგიის დღევანდელი მდგომარეობისას მათ მაინც შეიძლება გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდეთ... აღძრულმა საკითხებმა შესაძლოა გამოიწვიონ ინტერესი სპეციალური გამოკვლევებისადმი, რომელთა მასალებითაც მათ მოუხდებათ ოპერირება“.

სინამდვილეში ეს იყო მეცნიერული ნარკვევი, რომელიც ქართველოლოგიას მნიშვნელოვნად სწევდა წინ.

„ეს ნაშრომი წარმოადგენს დიდი ხნის სასურველ სიახლეს, — მიუთითებ-

და ნიკო მარი, — ჯერ მხოლოდ 24 ნომერია აღწერილი, მაგრამ ნაშრომის შინაარსზე საკმაოდ მეტყველებს მათთვის მიძღვნილი 202 გვერდი, აღწერილობის ავტორი ძირითად ყურადღებას უთმობს შინაარსს და არა უკანასკნელ დროს გავრცელებულ გარეგნული აღწერილობის შაბლონს... რაც შეეხება შესრულებას, აღწერილობის ავტორის — ე. ს. თაყაიშვილის — სახელი წარმოადგენს ტექსტების გულმოდგინე აღდგენისა და საერთოდ სამუშაოს აკურატულობის საკმაო გარანტიას“.

ნიკო უსაყვედურებდა კიდევ თურმე ექვთიმეს, რატომ აღწერა დაარქვე, ეს აღწერა კი არა „ნამდვილი გამოკვლევა“ არისო.

ბრწყინვალე რეცენზია მიუძღვნა „აღწერილობას“ ივანე ჯავახიშვილმა.

„აღწერილობა შესანიშნავად, გულმოდგინედ, დაწვრილებითაა შედგენილი და მრავალ სრულიად ახალ ცნობას იძლევა... აღწერილობაში ჩვენ მრავალ მნიშვნელოვან მონაცემს ვხვდებით, რომელთა საფუძველზე უდავო დასკვნები შეიძლება გამოვიტანოთ ისტორიულ და ისტორიულ-ლიტერატურულ სფეროში“.

ექვთიმეს, როგორც ვთქვით, ნავარაუდევია ჰქონდა წერა-კითხვის საზოგადოების მთელი ფონდი აღეწერა, მაგრამ, სამწუხაროდ, მხოლოდ ორი ტომის (თითოეული 4 ნაკვეთად) გამოქვეყნება შეძლო. ეს კოლოსალური შრომა მან 1912 წლისათვის დაასრულა. მეორე ტომის პირველი ნაკვეთის გამოქვეყნების შემდეგ (1906 წ.) ნიკო მარმა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიაში ვრცელი რეცენზია წარადგინა, სადაც თაყაიშვილის ეს ნაშრომი ქართველოლოგიაში დიდ მოვლენად გამოაცხადა. უწოდა მას „ქართულ ხელნაწერთა დიდი ფონდის დაწვრილებით აღწერის პირველი და შესანიშნავი ცდა“, „იშვიათი და ძვირფასი წვლილი რუსულ ორიენტალისტურ მეცნიერებაში“.

ნ. მარის რეცენზიის საფუძველზე რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ ე. თაყაიშვილის ნაშრომი საგანგებო აღნიშვნის ღირსად ცნო და ოქროს მედლით დააჯილდოვა. ეს ქართველი მეცნიერის დიდი აღიარება იყო.

აღწერილ ხელნაწერთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია და დიდი ადგილიც უჭირავს ნიკო დადიანის საქართველოს ისტორიას. ეს ისტორია, როგორც ექვთიმე გადმოგვცემს, შეიცავს: 1. წინასიტყვაობას, საქართველოს მოკლე ისტორიას დასაბამიდან 1469 წლამდე, ე. ი. საქართველოს სამეფო-სამთავროებად. დანაწილებამდე. 2. საქართველოს ისტორიის ამ გაყოფიდან სოლომონ პირველამდე, და ბოლოს, — საქართველოს, უპირატესად იმერეთის ისტორიის სოლომონ პირველიდან 1823 წლამდე. ავტორის წინასიტყვაობაში მითითებულია, რომ ქართველებს აქამდე თავისი ქვეყნის მოკლე ისტორია არ ჰქონიათ, ქართლის ცხოვრების ეგზემპლარები იშვიათი იყო და მათი შეძენა მეტისმეტად ღირდა. ამიტომაც, — ძვილ სადამე იპოებოდა ჩვენსა ქვეყანასა ქართველთ ცხოვ-

რებაჲ, და ვინადგან თანამდებ არიან შვილნი მამულთა თვისთანი ნამყოთა ქმნილთა საქმეთა შემცნებად, რათა მით უმჯობესად მართვიდნენ თავთა თვისთა, ამისთვისცა მივიღევ შრომაჲ სიყვარულისათვის საზოგადოჲსა შვილთა მამულთა ჩვენთასა და აღვწერე ესე ქართველთ ცხოვრებაჲ შემოკლებული და შევთხზენ ახლად მდაბიოჲთა ჭრასითა, რომელსა არა აკლს უმეტეს საჭირონი“. დიდი კეთილშობილური, პატრიოტული განზრახვა ჰქონია ნიკო დადიანს. მას კარგად ჰქონია გააზრებული მშობლიური ქვეყნის წარსულის ცოდნის მნიშვნელობა თანამედროვეობისათვის. ისიც არ გამოპარვია მხედველობიდან, რომ ქართლის ცხოვრების მაღალი სტილი ყველასთვის როდი იყო ხელმისაწვდომი. საქართველოს ისტორია კი ყველა ქართველმა უნდა წაიკითხოს და გაიგოსო. ჰეშმარიტ მამულიშვილს შეეძლო იმ ძნელბედობის ხანაში ეთქვა ასეთი სიტყვები: „გარნა არა მრცხენის, რათა განღვიძებულ ვიყო მსახურებისათვის მამულისა, რომელსა მზად მიყოფიეს თავი ჩემი სისხლითურთ მსხვერპლად ტრაპეზსა ზე-და სიყვარულისასა დასაწველად, რომელმანცა არა ვრიდე შრომასა სიყვარულისათვის მამულისა, რათა აღმოვჩნდე მსახურად და მათ მიერ მქონდეს ხსოვნაჲ.

საქართველოს ისტორიის ეს პირველი ნაწილი (1469 წლამდე) ქართლის ცხოვრების და ვახუშტის საქართველოს ისტორიის მოკლე კონსპექტია. მაგრამ ზოგჯერ, როგორც ეს ექვთიმეს შეუნიშნავს, ავტორი სხვა წყაროებითაც სარგებლობს. მეორე ნაწილში იგი ვახუშტის მიჰყვება კვალდაკვალ — ჯერ ქვეყნის გეოგრაფიას გვაცნობს, შემდეგ ცალკე სამეფო სამთავროებზე გვესაუბრება. ყველაზე მნიშვნელოვანი ჩვენთვისო, — შენიშნავს ექვთიმე, — არის მესამე ნაწილი, რომელიც სოლომონ პირველიდან იწყება და 1823 წლამდე მოდის. ამ პერიოდის თანამედროვე და მის მიერ აღწერილი მოვლენების თვითმხილველია ნიკო დადიანი. ამასთან, იგი სხვა თანამედროვეთა მონათხრობსაც იყენებს. ავტორი თვითვე მიუთითებს, რომ იმერეთის სამეფოზე მისი დაწერილი ისტორია პირველია. „ხოლო პირველის სოლომონ მეფიდან წყებული ვიდრე აქამომდე, და ესე შემდგომნი ამისა წარწერილნი ისტორიანი ანუ მოთხრობანი ქართველთა და შემდგომთა მისთანი ჯერეთ არღა აღწერილ არიან, არცა ძველსა და არცაღა ახალსა ქართველთ ისტორიასა შინა, ვინაითგან არა იყო ჯერეთ საქმენი ესე ნამყო სრულად“¹.

ექვთიმეს ეს ნაწილი იმდენად მნიშვნელოვნად მიუჩნევია, რომ აღწერილობაში მოტანილი აქვს ორიგინალის სრული ტექსტი და მისი რუსული თარგმანი.

ასევე დიდ ყურადღებას უთმობს ექვთიმე დაუთხანის კარაბადინს². იგი შენიშნავს, რომ კარაბადინების ნუსხები ჩვენამდე საკმაოდ ბევრია მოღწეული. ამ წიგნს იცნობდა XIX საუკუნის მკვლევარი ნ. ბერძენიშვილი, როცა წერდა თავის

¹ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ტ. I.

² იქვე, გვ. 139—140.

სტატიას ქართული მედიცინის შესახებ („Кавказский календарь“. 1857 г). თავის დროზე ამ კარაბადინისა და, საერთოდ, ყველა ქართული კარაბადინების ვრცელი მიმოხილვა გააკეთა დუშეთის სამაზრო ექიმმა ა. იაშვილმაძე. „რომ აღარაფერი ვთქვათ ყველა სხვა წმინდა სამედიცინო ხასიათის მასალებზე, — შენიშნავს ექვთიმე, — ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიტანოთ აქ ჩვენს ხელნაწერებში მოთავსებული შელოცვები, დაფიცებები და ლოცვები. ამ სახის მასალებს დიდი ეთნოგრაფიული და ფილოლოგიური ინტერესი აქვს“¹.

აღწერილობაში მოყვანილია გველის ნაკბენის, დაშავებულის, ცოფიანის ნაკბენის, სიმსივნის, საწერელის, მუნის, ციების, უქმურის, კბილის ტკივილის, თავის ტკივილის, შაკიკის, თვალის, ძუძუს ტკივილის, სისხლის შეკვრის, ალის, საყმაწვილოსი, ბავშვთა ავადმყოფობებისა და მრავალი სხვა შელოცვანი.

კარაბადინის ტექსტიდანვე გამოტანილია ახსნა უცხო სიტყვებისა, რომელიც ექვთიმეს აზრით გამოდგება ძველი ქართულის ლექსიკონისათვის.

ხელნაწერის რაობის განხილვისას, ექვთიმე მიუთითებს, რომ ქართულ სააქიმო წიგნთაგან ის ყველაზე სრულია. იგი თარგმნილია სპარსულიდან XVI საუკ. მეორე ნახევარში, კახეთის მეფე დავითის მიერ. მაგრამ შეცდომას დავუშვებდით, — მიუთითებს მეცნიერი, რომ ეს კრებული სპარსული შარიე-ზადეს პირდაპირ თარგმანად ჩაგვეთვალა. ექვთიმეს ხელთ ქონია შარიე-ზადეს სამკურნალო წიგნის ტექსტის XVIII საუკ. ნუსხა და შეუდარებია რა დავუთხანის სააქიმო წიგნთან, ასკენის, რომ ეს უკანასკნელი, ჯერ ერთი, სამჯერ უფრო დიდია, თავების მეტ დასახელებას შეიცავს, და რაც მთავარია, „ჩვენი ნუსხა მრავალ შელოცვას, დაფიცებასა და ლოცვას შეიცავს, რომლებიც, უეჭველია, კრებულში უშუალოდ ხალხური მეტყველებიდან შევიდნენ და არავითარი შემთხვევაში არ შეიძლება იყვნენ თარგმნილი სპარსულიდან უკვე მხოლოდ იმიტომაც, რომ ზოგიერთი მათგანი წმინდა ქრისტიანულ ლოცვას წარმოადგენს“. მეცნიერი ამით არც იმას ამტკიცებს, რომ ყველაფერი ეს ქართული წარმოშობისაა. ბევრი მათგანი უცხოურიდან მომდინარეობს, მაგრამ ისინი დიდი ხანია ხალხშია გასული და შესისხლბორცებული მის მიერ. ამ კარაბადინში კი იგი ქართული ხალხური თქმულებით არის მოხვედრილი.

პირველი წიგნის პირველსავე ნაკვეთში აღწერილია სხვა ხელნაწერები, რითაც გამოვლინებულია XVII—XVIII საუკუნის ზოგი მანამდე უცნობი წერი-

¹ ეს დაუთ-ხანი (დავითი) ქართლის მეფის სიმონის გამაჰმადიანებული ძმა იყო. 1549 წელს ყიზილბაშებმა სიმონი რომ დაამარცხეს, ქართლში მოხელედ ეს დავითი ანუ დაუთ-ხანი გაგზავნეს. მან ქართველობა მძიმედ დაბეჯრა და შაჰს ყოველწლიურად 20000 დუკატს უგზავნიდა. 1578 წელს შაჰმა ქართლი ისევ სვიმონს მისცა იმ იმედით, რომ ოსმალეთის წინააღმდეგ ერთგულ მოკავშირეს გაიჩენდა. დაუთ-ხანი კი, მფარველი რომ ხელიდან გამოეცალა, ოსმალეთს მჯექებდა. ქართლის ციხეები ხონთქარის ჯარს ჩააბარა და სტამბოლს გაიქცა, სადაც გარდაიქცა. დავით-ხანმა, როგორც ჩანს, სტამბოლში ყოფნის დროს შეადგინა ეს კომპილატური წიგნი.

ლი მელექსეები, თარგმანები, სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის ვარიანტები და მრავალი სხვა.

1902 წლის დასაწყისში მცხეთაში, ბაქო-ბათუმის ნავთსადენის ტრასის გათხრისას მუშებს ძველი ნივთები აღმოუჩენიათ. ამ კოლექციის ნაწილი თბილისელ ვაჟარს ტერ-ასატუროვს მოსწონებია და მისი შეძენა განუზრახავს. ღირებულების დასადგენად ექვთიმესათვის მიუმართავს. ეს ამბავი ექვთიმეს არქეოლოგიური განყოფილების სხდომისათვის მოუხსენებია და მოუთხოვია ამ რაიონში არქეოლოგიური გათხრების ჩატარება. როგორც ჩანს, განყოფილებამ ეს საქმე ექვთიმეს და პეტროვს დაავალა. ოთხი თვის მანძილზე ექვთიმეს მეთაურობით მცხეთის სადგურიდან დასავლეთით არმაზისხევის სახელგანთქმული საპიტიაზშოდან ერთი კილომეტრის დაცილებით გათხრილ იქნა 53 ქვასამარხი. სამარხების გარდა აქვე აღმოჩნდა ნაშთი ქვიტკირის შენობისა, საღვინე ქვევრები, ოქრო-ვერცხლის ფულები. საფლავებში აღმოჩენილ იქნა უპირატესად ქალის სამკაულები, მინის სანელსაცხებლები, თიხის ჭურჭელი.

იმ ფაქტს, რომ საფლავებში საჭურველი არ აღმოჩნდა, ექვთიმემ მოუწახა სათანადო დასაბუთება; სამაროვანი არ იყო წინა ქრისტიანული ხანისა. ექვთიმე დიდად დააინტერესა სამარხებში ნაპოვნმა ოქრო-მარგალიტიანმა საკინძებმა. იგი მიიჩნია ქართული თავსაკრავის შესაბნევად — წინაპრად იმ შუბლის ქინძისთავეებისა, რომელიც ქართველი ქალის ეროვნული ტანსაცმლის აუცილებელი კომპონენტი იყო შემდეგშიც. ექვთიმემ მცხეთის სამარხები ჩვენი წელთაღრიცხვის I—VIII საუკუნით დაათარილა. „ე. თაყაიშვილი არც აქ შემცდარა არაფერში“ — მიუთითებს არქეოლოგი გ. ლომთათიძე¹.

1903 წელს ექვთიმემ ქართულ ენაზე გამოსცა „თიმსარიანი“².

„თიმსარიანი“ (სინდბადის წიგნი) იგავ-არაკების კრებულია, რომლის თავდაპირველ სამშობლოდ ინდოეთი ითვლება. ინდურიდან იგი ფალაური ეპოქის ენაზე უთარგმნიათ, ფალაურიდან — არაბულზე და აქედან — ახალ სპარსულზე. ხოლო შემდეგ „თიმსარიანი“ თითქმის ყველა ევროპულ ენაზე ითარგმნა. ეს მეტად გავრცელებული თხზულება „შეუმჩნეველი ქართულ ლიტერატურაშიც ვერ დარჩებოდა“ — შენიშნავს ექვთიმე.

„თიმსარიანის“ გამოცემისას ექვთიმეს ხელთ ჰქონია ნაწარმოების რამდენიმე ნუსხა, მათ შორის ერთ-ერთი პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკიდან გადმოუღია და ექვთიმესათვის უთავაზებია გიორგი გეხტმანს — ექვთიმეს მეგობარს, ცნობილ გეოგრაფს, რომელიც შემდეგ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში მოღვაწეობდა. ხელნაწერთა შეჯერების საფუძველზე ექვთიმეს დასკვნა გამოაქვეს, რომ მისი პირველი თარგმანი (არსებობს დავით რექტორის თარგ-

¹ გ. ლომთათიძე, ექვთიმე თაყაიშვილი, როგორც მთხრელი არქეოლოგი, კრებული, ე. თაყაიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა, თბ., 1966, გვ. 108.

² თიმსარიანი, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით და წინასიტყვაობით, თბ., 1903 წ.

მანიც) ეკუთვნის თეიმურაზ მეორეს; ერთ-ერთი ხელნაწერის სათაურის შენიშვნაში მითითებულია, რომ „თიმსარიანი“ სპარსულიდან თეიმურაზ მეფეს უთარგმნია, მაგრამ რომელს, — ცნობილი არაა. „ცოტა უსწორმასწორობა ენისა, რომელიც თეიმურაზ პირველს არ შეშვენის, და აგრეთვე ის გარემოება, რომ მეჩვიდმეტე საუკუნის ხელნაწერი „თიმსარიანისა“ სრულებით არ მოიპოვება, ადგილს აძლევს მოსაზრებას, შრომა უფრო თეიმურაზ II უნდა ეკუთვნოდეს, ვიდრე პირველს. მაინცდამაინც ამ საკითხის გადასაწყვეტი საბუთები ჯერ ხელში არ გვაქვს და ამის გამორკვევა მომავლისათვის უნდა გადაიდვასო“. ექვთიმეს ეს ფრთხილი დასკვნა შემდეგშიც გაიზიარეს. აკად. კორნელი კეკელიძეც იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ „თიმსარიანის“ მთარგმნელი თეიმურაზ მეორე იყო¹.

„თიმსარიანის“ ნუსხებზე ექვთიმეს მითითებული აქვს აგრეთვე თავისი აღწერილობის პირველი ტომის მეორე მონაკვეთში, რომელიც იმავე, 1903 წელს გამოვიდა².

* * *

ფეოდალური საქართველოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ძეგლს, როგორც ცნობილია, „ქართლის ცხოვრება“ წარმოადგენს. ეს იყო „წმინდა და პატიოსანი წიგნი, რომელიც აღიწერებოდა „ქამითი ქამად“ და მოწოდებული იყო ფეოდალური საქართველოს იდეოლოგიური დასაყრდენი გამხდარიყო. აკად. ნ. ბერძენიშვილის სამართლიანი შენიშვნით „იდეურ-პოლიტიკურად ფეოდალური საქართველოს ცივილიზაცია სამ სვეტს ემყარებოდა: სახარება, „ვეფხისტყაოსანი“ და „ქართლის ცხოვრება“ იყო გამარჯვებული ფეოდალური ურთიერთობის „წმინდა წიგნი“. სახარებას (ქრისტიანობას) იმდენი წილი ედო ქართული ფეოდალური კულტურის განმტკიცების საქმეში, რომ „ქართველი“ ქრისტიანობის (ქალკედონურის) სინონიმად იქცა. არანაკლები მნიშვნელობისა იყო ფეოდალური საქართველოს კულტურული სახის გამოკვეთის საქმეში „ვეფხისტყაოსანი“, ფეოდალური საქართველოს ეს ჰიმნი, ქართული ფეოდალური ზნეობის ეს კოდექსი. „ქართლის ცხოვრება“ კი ფეოდალური საქართველოს მეცნიერულ-ისტორიულ დასაფუძვლებას ემსახურებოდა (ქართლის წარმოშობა, ზრდა-განვითარება, საქართველოს ეროვნული დადგინება, აყვავება...).

დამახასიათებელია, რომ ქართული ფეოდალური კულტურის დიდი მოამაგე ვახტანგ VI თანაბრად ზრუნავდა სახარებაზე, „ვეფხისტყაოსანსა“ და „ქართლის ცხოვრებაზე“. საღმრთო წერილის ბეჭდვა, „ქართლის ცხოვრების“ რედაქცია-გაგრძელება და „ვეფხისტყაოსნის“ „საღმრთოდ“ თარგმნა ქართული

¹ კორნელი კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1958, გვ. 475.

² Описание, т. I, вып. 2, стр. 394.

ეროვნული ფეოდალური კულტურის ამ სამი სვეტის შემაგრება-შემტკიცების ცდა იყო“¹.

იმ დროს, როდესაც ექვთიმე თაყაიშვილი სამეცნიერო ასპარეზზე გამოვიდა, „ქართლის ცხოვრების“ მეცნიერული შესწავლის საქმეში პირველი ნაბიჯი იყო გადადგმული. მკვლევართა აზრი ამ დროს უპირატესად „ქართლის ცხოვრების“ დათარიღებისა და ავტორობის საკითხის ირგვლივ ტრიალებდა. ქართლის ცხოვრების ყალბი შესავლისა და თეიმურაზ ბატონიშვილის სიტყვების უმართებულო გაგების შედეგად უცხოელი მკვლევარნი სენ-მარტენი, კლავროთი, დიუბუა დე-მონპერე და მარი ბროსე თითქმის ერთხმად მიაწერდნენ ვახტანგ მეფეს ქართლის ცხოვრების შეთხზვას. ამ ძეგლს ისინი XVIII საუკუნის დასაწყისით ათარიღებდნენ. ქართლის ცხოვრება XVIII საუკუნემდე არ არსებობდა, ის მხოლოდ ვახტანგის ზეობაში გაჩნდა და ამ უკანასკნელის შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენსო, — ასკენიდნენ ისინი².

ქართლის ცხოვრების ყალბმა შესავალმა, როგორც თვით ექვთიმე შენიშნავს თავის „აღწერილობაში“, „ქართლის ცხოვრებას“ ვახტანგის ქრონიკის სახელწოდება მიანიჭა. ქართული წყაროების ზერელე გაცნობისას ქართული დამწერლობის ძეგლთა შესწავლის დასაწყისში ბევრი ვარაუდობდა, რომ „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგის დაწერილი თუ არა, მის მიერ შედგენილი მაინც უნდა ყოფილიყო სხვადასხვა, ჩვენამდე მოღწეული მასალების მიხედვით და რომ ქართველებს ვახტანგამდე არ ჰქონდათ ნაციონალური ისტორია“³.

აღნიშნული თვალსაზრისიდან — შენიშნავს ექვთიმე ქვემოთ, ერთგვარი წინსვლა ამ მიმართულებით გააყეთა მარი ბროსემ, რომელმაც „ქართლის ცხოვრების“ შინაარსის ანალიზის გზით ცხადჰყო, რომ „ისტორიული მასალები ძველად საქართველოში არსებობდა არა ცალკეული ცნობების, არამედ ანალების სახით და რომ ეს ანალები ისევე იწოდება, როგორც ვახტანგისეული ქრონიკა“⁴. „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგამდე არსებობა — განაგრძობს ექვთიმე, უეჭველი გახდა ე. წ. სომხური ქრონიკის აღმოჩენის შემდეგ. ბროსე კვლავ დაუბრუნდა რა „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის საკითხს, სწორედ სომხური ქრონიკის დამოწმებით, რომელიც მან ქართული ქრონიკის შემოკლებულ თარგმანად მიიჩნია, გააყეთა დასკვნა, რომ „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგამდე დიდი ხნით ადრე არსებობდა და შემოკლებული სახით სომხურადაც იყო გადათარგმნილი. ვახტანგმა მას დაუმატა მხოლოდ რამდენიმე დეტალი და ცნობები და მისი ე. წ. „გენერალური გადახედვა მოახდინა“.

ექვთიმეს საგანგებო აღნიშვნის საგნად მიაჩნდა ამ მხრივ ისტორიკოს

¹ ნ. ბერძენიშვილი, შესავალი კრებულისა „აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი“, თბ., 1966, გვ. 7.

² კ. გ რ ი გ ო ლ ი ა, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954, გვ. 93.

³ Описание, т. I, ч. II, стр. 39.

⁴ ი ქ ვ ე.

ს. ბარათაშვილის დამსახურება, რომელიც დარწმუნებული იყო ქართული მატთანეს სიძველეში და თავის „საქართველოს ისტორიაში“ მიუთითებდა — ვახტანგის კომისიის საქმიანობის რეზულტატი — შეასწორა თუ დაამაზინა მან ქართლის მატთანე — მაშინ იქნება ცნობილი, როცა ჩვენ ხელთ ვახტანგამდე ტექსტი გვექნებაო. ცხადია, „ქართლის ცხოვრების“ არსებობა ვახტანგამდე ბარათაშვილს უეჭველად მიაჩნდა. 1884 წელს დიდმა ქართველმა ისტორიკოსმა დიმიტრი ბაქრაძემ აღმოაჩინა „ქართლის ცხოვრების“ მარიამ დედოფლისეული ხელნაწერი, რაც უშესანიშნავესი აღმოჩენა იყო იმ დროისათვის. ეს ტექსტი „ქართლის ცხოვრებისა“ 1633—1645 წლებში იყო გადაწერილი, ე. ი. მაშინ, როცა ვახტანგი, ექვთიმეს სიტყვებით რომ ვთქვათ, „დაბადებულიც არ იყო“. ამ აღმოჩენამ მღუღარე გადაასხა საქართველოს ისტორიის განგებ გამყალბებლებს.

„მიუხედავად კვლევა-ძიების ასეთი წარმატებისა, — მიუთითებს კ. გრიგოლია, — XIX საუკუნე მაინც ვახტანგის ავტორობის უარყოფას მოუწიდა და „ქართლის ცხოვრებასთან“ დაკავშირებული სხვა მრავალი ძირითადი და კონკრეტული საკითხები მაშინ არამცთუ გამოკვეთილი, დასმულიც კი არ ყოფილა... XIX საუკუნის ბოლოდან სპეციალურ ლიტერატურაში ორი საკითხი იდგა „ქართლის ცხოვრებასთან“ დაკავშირებით: ერთი მათგანი აღნიშნული კრებულის შედგენილობას არკვევდა, ხოლო მეორე მისი რედაქციის დადგენას ისახავდა მიზნად“¹.

ექვთიმე თაყაიშვილის წყაროთმცოდნეობითი მოღვაწეობა მისი მთელი სიცოცხლის მანძილზე უპირატესად „ქართლის ცხოვრების“ გარშემო ტრიალებდა. „ქართლის ცხოვრების“ შედგენილობას მიეძღვნა მისი პირველი შრომა „სამი ისტორიული ქრონიკა“, რომელიც სამანის დამდებია მთელ მის მეცნიერულ შემოქმედებაში. „აღწერილობაში“ ექვთიმემ მკითხველ საზოგადოებას წარმოუდგინა „ქართლის ცხოვრების“ მაშინდელი ნუსხები: — ბარათაშვილისეული „ქართლის ცხოვრება“ 1761 წლისა², დადიანისეული „ქართლის ცხოვრება“ მეთვრამეტე საუკუნის პირველი ნახევრისა³, თეიმურაზისეული „ქართლის ცხოვრება“ — მეთვრამეტე საუკუნის პირველი ნახევრისა⁴, რუმიაწევისეული „ქართლის ცხოვრება“ 1703 წლამდე გადაწერილი⁵, მარიამისეული „ქართლის ცხოვრება“ (1633—1646)⁶, ჯანაშვილისეული „ქართლის ცხოვრება“. ამ ნუსხების აღწერილობაში ექვთიმე გულმოდგინედ იკვლევდა და თავის მოსაზრებას გვთავაზობდა გადამწერთა ვინაობის, გადაწერის თარიღის შესახებ; აღ-

¹ კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 95—96.

² ე. თაყაიშვილი, აღწერილობა, ტ. I, ნაკ. II, ხელნაწერი № 24

³ იქვე, ნაკვ. III, ხელნაწ. 74, 1904.

⁴ იქვე, ტ. II, ნაკვ. I, ხელნაწ. 130, 1906.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე, ხელნაწ. 133.

გენდა მინაწერებს, ჩანართებს, გადამწერთა მიერ დაშვებულ შეცდომა-დამახინჯებებს და ისწრაფვოდა, ქართველთა ისტორიის სრულყოფილი, დაუმახინჯებელი ტექსტი აღედგინა. „აღწერილობის“ ორტომეულში ექვთიმემ ახალი „ქართლის ცხოვრების“ არაერთი მანუსკრიპტი (სეხნია ჩხეიძე, პაპუნა ორბელიანი, ომან ხერხეულიძე და სხვ.) აღწერა. „ქართლის ცხოვრების“ ირგვლივ სამეცნიერო მოღვაწეობას მეცნიერი არ წყვეტდა „აღწერილობის“ ორტომეულის გამოქვეყნების შემდეგაც. იგი უდიდესი სიხარულით ხვდებოდა ქართველი მეცნიერების, კერძოდ, ივანე ჯავახიშვილის მიერ ახალი ნუსხების აღმოჩენებს და ამის მიხედვით ასწორებდა და აზუსტებდა ადრე გამოთქმულ ვარაუდებს. ამ მიმართულებით საქმიანობას განაგრძობდა იგი პარიზშიც და ღრმად მოხუცებული სამშობლოში დაბრუნების შემდეგაც.

„ქართლის ცხოვრების“ ნუსხების შესწავლისადმია მიძღვნილი ექვთიმეს „აღწერილობის“ ერთი წიგნი მთლიანად, მასში მოცემულია არა მარტო ვრცელი განხილვა იმ დროისათვის ცნობილი ყველა ხელნაწერისა, არამედ შედარებულია ისინი, დადგენილია სხვაობანი და, ამასთან, გარკვეულია ყველა ის ნიშანი, რაც „ქართლის ცხოვრებამ“ სარედაქციო კომისიის მუშაობის შედეგად შეიძინა XVIII საუკუნეში. თავისი ხანგრძლივი დაკვირვება „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებზე და ვახტანგის კომისიის მთელი საქმიანობა ამ ძეგლის მიმართ ექვთიმემ შეაჯამა და 1906 წლის 24 მაისს მოსკოვის საიმპერატორო საარქეოლოგიო საზოგადოების კავკასიის განყოფილების სხდომაზე წარსდგა ვრცელი მოხსენებით. სხდომას გამოჩენილი კავკასიოლოგები და ქართველოლოგები ესწრებოდნენ. აქ იყო ნიკო მარიც. მოხსენების ძირითადი თემა იყო „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქცია. ექვთიმე შეეხო იმ დროისათვის ცნობილ ყველა ხელნაწერს, ახსნა თითოეული მათგანის შექმნის დრო, გაარკვია ერთის დამოკიდებულება მეორისადმი და დააჯგუფა ისინი. ვახტანგის კომისიასთან დაკავშირებით ექვთიმემ გაარკვია საკითხი—მართლა გაუყეთა თუ არა რედაქცია ვახტანგ VI „ქართლის ცხოვრებას“, რით იყო გამოწვეული აუცილებლობა ამ რედაქციისა, რა მდგომარეობაში მოაღწია ამ ძეგლმა ვახტანგამდე, რაში მდგომარეობდა რედაქციის საქმიანობა და რა მიზანს ითვალისწინებდა იგი. მომხსენებელმა გააბათილა ვარაუდები, რომლებიც უარყოფდა ვახტანგის რედაქციულ მუშაობას „ქართლის ცხოვრებაზე“ და ყველა დამატებას და ნაწყვეტებს მიაწერდა თეიმურაზს. საბოლოოდ ექვთიმემ სხდომას ასეთი დასკვნები წარმოუდგინა: 1. მონღოლების შემოსევის შემდეგ ქართული კულტურის დაცემა, თემურ-ლენგის დამანგრეველმა ლაშქრობებმა, სამეფო-სამთავროთა შორის ატეხილმა განუწყვეტელმა შინაომებმა იმსხვერპლა ბევრი შესანიშნავი ძეგლი ქართული კულტურისა. გადარჩენილი ნაწილი ძველი ხელნაწერებისა დამახინჯდა უვადო ვადამწერლების მიერ. ასეთივე ბედი ეწია „ქართლის ცხოვრებასაც“. 2. მეფე ვახტანგ VI ჯერ კიდევ უფლისწულობის დროს XVIII საუკუნის დასაწყისში განსაკუთრებულ კომისიასთან ერთად ხელი მოჰ-

კიდა მატინეს დამახინჯებულ ადგილთა შესწორებას და შევსებას სხვა წყაროებიდან, მის გაგრძელებას კრებითი ქრონიკების მეშვეობით. ვახტანგის ხელთ არსებული „ქართლის ცხოვრების“ ყველა ხელნაწერი დეფექტური და დამახინჯებული ყოფილა. 3. „ქართლის ცხოვრების“ ჩვენამდე მოღწეულ ნუსხათაგან მხოლოდ ერთი მარიაპოლისელი — მთლიანად განეკუთვნება ვახტანგამდელ დროს და გადაწერილია 1638—1646 წლებში სამი გადაწერლის მიერ, როგორც თაგან ერთი იყო ვინმე გიორგი. ეს ნუსხა ჰქონდა ხელთ ვახტანგს, რომელმაც ხელნაწერის მინდვრებზე საკუთარი ხელით გააკეთა შენიშვნები. ეს ყველაზე ფასეული ნუსხაა „ქართლის ცხოვრებისა“. იგი გვიჩვენებს ჭერ ერთი—რამდგომარეობაში მოაღწია ტექსტმა ვახტანგამდე, და მეორე — რა ცვლილებები იქნა შეტანილი მასში ვახტანგის მიერ. ყველა დანარჩენი ნუსხა ვახტანგისეული რედაქციის თანრიგს განეკუთვნება და შეიძლება სამ ჯგუფად დავიყოს.

4. პირველ ჯგუფს განეკუთვნებიან ნუსხები, რომლებშიც ტექსტის შესწორება ბოლომდე არაა მოტანილი და რედაქცია საერთოდ არაა გაწეული. მეორე ჯგუფს — არა სრული ნუსხები ვახტანგისეული რედაქციისა (ე. ი. ისეთი, რომლებშიც ტექსტის შესწორება მიყვანილია გიორგი ბრწყინვალის მეფობის დასაწყისამდე); მესამე ჯგუფს — ნუსხები ვახტანგისეული რედაქციისა, ე. ი. ისეთი, რომლებშიც გვხვდება ორი გაგრძელება „ქართლის ცხოვრებისა“ და პლიუს განსაზღვრული რიცხვი ჩამატებებისა იმის გარდა, რაც მეორე ჯგუფის ნუსხებშია მოცემული. მტკიცდება, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შევსება ხორციელდებოდა თანდათან, არ შემწყდარა ვახტანგის მთელი სიცოცხლის განმავლობაში და მისი გარდაცვალების შემდეგაც კი. 5. პირველი ჯგუფის ნუსხათა ტიპური წარმომადგენელია თეიმურაზის ნუსხა (ახლა სამეცნიერო აკადემიისა). ეს ნუსხა, დამკვიდრებული თვალსაზრისის წინააღმდეგ არც ვახტანგის წინააღმდეგობა და არც ყველაზე გვიანია. გადაწერილია იგი 1798—1800 წლებში, ხოლო ვახტანგისეული რედაქციის ყველა ადრეული ნუსხა 1700—1705 წელსაა გადაწერილი, იმ დროს, როცა „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის გასწორება არ იყო დამთავრებული. მიყვანილი იყო თამარის მეფობის შუა წლებამდე. ამ ჯგუფის ნუსხებს შეიძლება ნაწილობრივ განეკუთვნოს რუმინანცევის მუზეუმის ნუსხაც, რომელიც ასახავს ვახტანგის კომისიის შემდგომ მუშაობას და თავის ძველ ნაწილებში გადაწერილია თეიმურაზისეულზე ცოტა გვიან, მაგრამ აუცილებლად 1709 წლამდე. რაც შეეხება ჩუბინაშვილისეულ ნუსხას, იგი რუმინანცეულის ასლია, გადაწერილი უფლისწულ თეიმურაზის შეკვეთით 1814—1821 წლებში. მეორე ჯგუფს განეკუთვნება საეკლესიო მუზეუმის ნუსხები მინგრელსკისა და ნაწყვეტი, რომელიც მან აღწერა N 130-ის ნომრით. საეკლესიო ნუსხა გადაწერილია მეთვრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში, მინგრელსკისა — მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში. ამ ნუსხების ტექსტი საბოლოოდ შესწორებულია და დადგენილია გიორგი ბრწყინვალის მეფობის დასაწყისამდე. ე. ი. იმ ადგილამდე, რომელზედაც მთავრდება ვახტანგამდე მიღწეული

ნუსხები. ნუსხების მესამე ჯგუფი შეიცავს ყველა შესწორებას და ჩამატებას მეორე ჯგუფისას და ამას გარდა, შემდგომ დამატებებს. აქაა დაწვრილებითაა ისტორია, თუ საქართველო როგორ გახდა ლეთისმშობლის წილხედომილი ქვეყანა, ანდრია მოციქულის წინასწარმეტყველებათა ისტორია, ეურემ მცირის წერილის ნაწყვეტი, შიო მღვიმელის ცხოვრების ნაწყვეტი, ცნობები მეხუთე მსოფლიო საეკლესიო კრების შესახებ, მასალა იმის თაობაზე, რომ იუსტინიანემ ნება დართო ეპისკოპოსები ქართველთაგან დაენიშნათ, ბერძენი მეფის ერაკლის მიერ აწყურის ტაძრის დამთავრების შემცველი ცნობები და სხვ. ამ ჯგუფში შედის ნუსხები ბარათაშვილისა, ფალავანდიშვილისა, აკადემიკოს მ. ბროსესი, დაუმთავრებელი ნუსხა ჩუბინაშვილის ბიბლიოთეკისა და სხვები, რომლითაც თავის დროზე სარგებლობდა მარი ბროსე „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტის გამოცემისას. ამ ნუსხათაგან ყველაზე სრულია ბარათოვის ნუსხა.

მეცნიერის საბოლოო დასკვნა ასეთი იყო: ვახტანგის რედაქციამ უმეტესწილად მართებულად შეასწორა „ქართლის ცხოვრების“ დამახინჯებული ტექსტები, დაუმატა და სრულყო იგი ახალი ფაქტებითა და ქრონოლოგიური ცნობებით, დასათაურებით სისტემატიზაცია მოახდინა და ამით გააადვილა საქართველოს ისტორიის შესწავლა თანამედროვეთათვის. „ქართლის ცხოვრება“ ვახტანგისეულმა რედაქციამ გარდაქმნა ე. წ. პრაგმატულ ისტორიად და იგი ჩვეულებრივი მკითხველისთვის მისაწვდომი გახდა. მანვე შემოგვინახა ზოგიერთი ძვირფასი მოთხრობა, რომელთა წყაროებს არ მოუღწევია ჩვენამდე, ან არაა მიგნებული. მაგრამ, ამასთან ერთად, ვახტანგის რედაქციამ დაამდაბლა „ქართლის ცხოვრების“ მეცნიერული მნიშვნელობა, მოაკლო მას მატერიალური კრებულის ხასიათი, მრავალ ადგილზე ტექსტის მცდარი შესწორება გააკეთა, ზოგი ძვირფასი ცნობა გამოტოვა კიდევ უადგილო ჩანარებით მან გაამწვავა წინააღმდეგობანი და ანაქრონიზმები. ცალკეული ძველი მნიშვნელოვანი ქრონიკები თითქმის გაითქვიფა ტექსტში და ამით დაუქარგა მათ დამოუკიდებელი წყაროს ხასიათი.

ექვთიმეს ამ ღრმაშინაარსიანმა მოხსენებამ, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის მთელ ისტორიას აჯამებდა და მათი ანალიზის შედეგად სრულ სურათს ჰხატავდა, დამსწრეთა უდიდესი ინტერესი და მზურვალე გამოხმაურება გამოიწვია. კამათში მონაწილეობა მიიღო ნიკო მარმა, მან მთლიანად გაიზიარა ექვთიმეს მიერ წარმოდგენილი დებულებები და მხოლოდ დეტალებში შეიტანა ზოგიერთი შესწორება.

მოსე ჯანაშვილმა არ გაიზიარა ექვთიმეს თვალსაზრისი ვახტანგისეული კომისიის სარედაქციო საქმიანობის შესახებ. მისი თვალსაზრისით ვახტანგისეული კომისია არ იყო მომზადებული ამ საქმისათვის. მართალია, ვახუშტი წერდა თავის ისტორიაში ვახტანგის „ქართლის ცხოვრების“ შესახებ, მაგრამ მას მხედველობაში ჰქონდა „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ნაწილი — გიორგი ბრწყინვალედან რომ იწყება, რაც, მართლაც, იქნა შედგენილი ვახტანგის

ზრძანებით. წინასიტყვაობა ვახტანგის დასახელებით „ქართლის ცხოვრებაში“ ოეიმურაზის მიერაა შეტანილი. თავისი მოსაზრების დასასაბუთებლად ჯანაშვილმა მოიტანა ქართლის ცხოვრების ახალი ნუსხა¹, კერძოდ, მისი წინასიტყვაობა.

ოპონენტს ექვთიმემ დამაჯერებელი პასუხი გასცა. მან დაასაბუთა, რომ ახალი ნუსხა არ ცვლის მის შეხედულებებს. ეს წინასიტყვაობა ბარათაშვილისეულ ნუსხაშიც გვხვდება, რომელიც გადაწერილია მაშინ, როცა თეიმურაზი დაბადებულიც კი არ ყოფილა. რაც შეეხება ვახტანგ VI მოუშზადებლობას სარედაქციო საქმისათვის, ექვთიმემ ეს თვალსაზრისი გააბათილა ვახტანგის სამეცნიერო საქმეების ჩამოთვლით. ვახტანგის საკანონმდებლო საქმენი, „ვეფხისტყაოსნის“ გამოცემა და მრავალი ღონისძიება კულტურის დარგში უდავო საბუთია იმისა, რომ იგი თავისი დროის დიდად განათლებული პიროვნება იყო და საკუთარი ისტორიული სკოლაც შექმნა. ამ სკოლიდან გამოვიდნენ შემდეგ ვახუშტი, ანტონ კათალიკოსი, უფლისწული თეიმურაზი და სხვები.

ნ. მარის რეპლიკა: „მე მეტსაც ვიტყვი. ზოგიერთი თანამედროვე მკვლევარიც ამ სკოლიდანაა გამოსული...“

ექვთიმემ აქვე გაარკვია მ. ჯანაშვილის მიერ შეძენილი ხელნაწერის მნიშვნელობა და დაასაბუთა, რომ იგი ვერ ცვლიდა მის კონცეფციას. აქვე გამოთქვა სურვილი ექვთიმემ — თუ ჯანაშვილი ათხოვებდა ამ ხელნაწერს, იგი მას შეიტანდა ნუსხების იმ ანალიზში, რომელიც გამოსაცემად მომზადებული ჰქონდა.

ჯანაშვილი დათანხმდა ექვთიმესათვის ხელნაწერის გადაცემას, მაგრამ გადაჭრით განაცხადა, ისევე ჩემს თვალსაზრისზე ვრჩები.

საინტერესოა ნ. ს. დერეჟინის დასკვნითი სიტყვა:

„მე ქართველოლოგი არა ვარ და ამიტომ არ შემიძლია არსებითად განვსაჯო, მაგრამ უნდა ვთქვა, რომ პატივცემული რეფერენტის მიერ წარმოდგენილი შრომა მნიშვნელოვანია თავისი მეთოდის, დახვეწილი ანალიზისა და კრიტიციზმის მიხედვით. ამ რეფერატის მოსმენისას მე უდიდესი სიამოვნება განვიცადე. ეს რეფერატი კი არა, სადოქტორო დისერტაციისათვის სრულიად შესაფერისი მნიშვნელოვანი გამოკვლევაა“.

1906 წელსვე ექვთიმე თაყაიშვილმა ცალკე ნაკვეთად გამოსცა „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხათა სრული მეცნიერული აღწერილობა და მათ დაურთო ის

¹ ამ ნუსხას მ. ჯანაშვილმა შემთხვევით მიაგნო 1906 წლის მაისში წიგნით მოვაკრე მაისურაძის მალაზიაში და შესწირა წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას 1906 წლის 21 მაისს. ნუსხა უთარიღოა. ჯანაშვილს მისი თარიღი არ დაუდგენია. ექვთიმემ თავის „აღწერილობაში“ ამ ნუსხის დათარიღებაზე ასეთი ვარაუდი გამოთქვა:

„ხელნაწერის, ორთოგრაფიის, ქაღალდისა და მისი კვირინშნის მიხედვით თუ ვიმსჯელებო, ხელნაწერი, უეჭველია, XVIII საუკუნის პირველი ნახევრისაა და უფრო მის პირველ მეოთხედს განეკუთვნება, ვიდრე მეორეს“ (Описание..., т. II, вып. I, стр. 115).

ვრცელი გამოკვლევა, რომელიც არქეოლოგთა საზოგადოების სხდომაზე წარადგინა. ამ მონაკვეთში აღწერილია აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების“ ჯანაშვილისეული ნუსხაც, რომელიც მკვლევარმა ექვთიმეს გადასცა 24 მაისის სხდომის მეორე დღესვე. ექვთიმემ გულმოდგინედ შეაღწა ეს ნუსხა ყველა ცნობილ ნუსხას, დაადგინა სხვაობანი და შეაფასა მნიშვნელობა ნუსხისა:

„ქრონიკის განსახილველ ნუსხას არსებითი მნიშვნელობა აქვს „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის გაგრძელებათა საკითხის გასარკვევად. იგი გვიჩვენებს, რომ საქართველოს ისტორია ამ გაგრძელებებში ვახტანგ VI-მდე იყო მიყვანილი. მათში გადმოცემულ ცნობებს თავისი ისტორიის შედგენისას უხვად იყენებდა ვახუშტი. მას აქვს ვრცელი, ზოგჯერ „აიტყვას-აიტყვით“ ამოწერილი ადგილები ჩვენი ქრონიკებიდან. ასწორებს რა გენეალოგიას, ქრონოლოგიასა და ფაქტების განლაგებას, ვახუშტის ექვი არ ეპარება აღნიშნულ გაგრძელებათა უტყუარობაში. ამ ქრონიკების ტექსტში უკეთაა აღდგენილი ის ტექსტი, რომელსაც ვახუშტი აკრიტიკებს. სხვა ნუსხებში ვახუშტის მითითებით ტექსტი ნაწილობრივ შეცვლილია. განსახილველ ქრონიკებში ბევრი ისეთი ამბავი და ცნობა გადმოცემული, რომლებიც სხვა ნუსხებში არ გვხვდება. გაგრძელებათა ის ნაწილები, რომლებიც საერთოა სხვა ნუსხებთან, უფრო მოკლედ და უფრო უბრალო ენითაა გადმოცემული; თავის მხრივ, სხვა ნუსხებში ბევრად უფრო მეტი ცნობებია, ზოგჯერ თითქმის მთელი ქრონიკაც კი, რაც ჩვენს ნუსხაში არ გვხვდება“¹.

ექვთიმეს მთელი ეს ნამუშევარი ქართლის ცხოვრების შესახებ იმ ვითარებაში ქართველოლოგიის გრანდიოზული მიღწევა იყო. ექვთიმეს ნარკვევები მეცნიერული აზრის მაღალ დონეზე იდგა და შუქს ჰფენდა ამ დიდებული ძეგლის ყველა მხარეს, აღადგენდა სრულ სურათს იმ ცვლილება-შეცვებისა, რაც მან საუკუნეთა განმავლობაში განიცადა. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილი, მიუთითებს რა ექვთიმეს დიდ დამსახურებაზე, შენიშნავს: „ე. თაყაიშვილის გამოკვლევა 1906 წელსაა დაწერილი; მაშინ ვახტანგის წინადროინდელი რედაქციის მხოლოდ ერთი ნუსხა (მარიამ დედოფლისეული „ქართლის ცხოვრება“) იყო ცნობილი და მეცნიერ კაცთა ნამუშევრის შეფასება მხოლოდ ამ ნუსხასთან შედარებით შეიძლებოდა; რაც „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგის შემდეგდროინდელ ნუსხებში მოიპოვებოდა და მარიამისეულ ნუსხაში არ იყო, ის მიჩნეული იყო მეცნიერ კაცთა მიერ შემოტანილ დამატებად და შესწორებად. 1906 წლის შემდეგ აღმოჩენილ იქნა კიდევ სამი ნუსხა, რომლებიც წარმოგვიდგენენ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტს ვახტანგის წინადროინდელი რედაქციით. ე. ი. სამი ნუსხა ძველი „ქართლის ცხოვრებისა“: ანასეული (1913), კალაშვილისეული (1923 წ.) და მაჩაბლისეული (1942 წ.). ამ ნუსხების მოპოვებამ ახალი ის შეგვიძინა, რომ ამიერიდან ჩვენ მხოლოდ და მხოლოდ ვახტანგის მეცნიერ კაცებს ვერ მივაწერთ

¹ Описание..., т. II, ч. I, стр. 182.

იმ შესწორებებს, რომლებსაც აქამდე ვაწერდით მათ. ამ შესწორებათა თუ დამატებათა ერთი ნაწილი უკვე „ძველი ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებში მოიპოვება“¹.

განსვენებულმა მეცნიერმა ვ. დონდუამ, რომელმაც ექვთიმე თაყაიშვილისადმი მიძღვნილ კრებულში საგანგებოდ დაახასიათა ე. თაყაიშვილის წყარომცოდნეობითი და არქეოგრაფიული საქმიანობა, „ქართლის ცხოვრების“ ირგვლივ გაწეული მუშაობა მეცნიერისა ასე შეაფასა: „ექვთიმე თაყაიშვილი თავის მუშაობაში საისტორიო წერილობითს წყაროებზე დიდ ადგილს უთმობდა როგორც „ქართლის ცხოვრების“ ვარიანტებს, მათ მთლიანობაში, ისე ცალკეული ვარიანტის თუ ნუსხის შემადგენელ ნაწილებს, რომელთა შესწავლა თანაბრად ამდიდრებდა მოპოვებულ ცოდნას „ქართლის ცხოვრების“ შესახებაც და, საერთოდ, ქართველი ხალხის მთელი ისტორიის სფეროშიც“. დიდია თაყაიშვილის წვლილი ქართლის ცხოვრების სხვა ვარიანტთა შორის, ზემოთმოხსენიებულ ნუსხების — თეიმურაზისეულისა და რუმინანცევისეულის შესწავლა-შეფასებაში. კერძოდ, მყარი გამოდგა თაყაიშვილის მიერ კვლევის შედეგად გამოტანილი დასკვნა იმ დებულების (დ. ბაქრაძე) მიუღებლობის შესახებ, თითქოს თეიმურაზის ვარიანტი ყოფილიყო ვახტანგ მეექვსის წინააღმდეგობით წარმონაქმნი.

მაგრამ უმეტეს ეფექტიანი აღმოჩნდა ის შრომა მკვლევარისა, რომელიც გასწია „ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეულ ვარიანტზე (XVII ს.) და მასში დაცულ „სუმბატის ხრონიკაზე“. ამ ქრონიკისა და მასთან დაკავშირებული საკითხების გამოკვლევა (მაგ. „ქართლის ცხოვრების“ წარმოშობის ქრონოლოგიური თვალსაზრისით შემოწმება), ზემოთქმულისამებრ, აქტუალური საქმე იყო“².

„ქართლის ცხოვრების“ კვლევის საქმეში ექვთიმე თაყაიშვილის საგანგებო დამსახურება ჯეროვნადაა შეფასებული ამ დიდი ძეგლის გამოჩენილი ქართული მკვლევარების პროფ. ს. ყაუხჩიშვილისა და პროფ. კ. გრიგოლიას ნაშრომებში“³.

„ქართლის ცხოვრებაზე“ მრავალწლიანი ინტენსიური მუშაობა იმავე 1906 წელს ექვთიმე თაყაიშვილმა დააგვირგვინა მარიამ დედოფლისეული ვარიანტის გამოცემით, რაც წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების შეკვეთით განხორციელდა.

მატიანეს ძირითად ტექსტს ერთვის დამატებანი: 1. აპოკრიფული მოთხრო-

¹ „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I, თბ., 1955, გვ. 025.

² ვ. დ. დ. უ. ა., ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც წყარომცოდნე და არქეოგრაფი. ის აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, ცხოვრება და მოღვაწეობა. სტატიების კრებული, თბ., 1966, გვ. 71, იხ. „ქართლის ცხოვრება“ ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა. ტ. I, თბ., 1955.

³ კ. გ. რ. გ. ო. ლ. ა., ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ., 1954.

ბანი, რომლებიც წინ უძღვის მარიამ დედოფლისეულ ქართლის ცხოვრების ხელნაწერებს; 2. პირველი და მეორე გაგრძელებანი „ქართლის ცხოვრებისა“. 3. ვარიანტები თეიმურაზის „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტისა შედარებით მარიამ დედოფლისეული „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტთან 461 გვერდიდან 497 გვერდამდე. რედაქტორ-გამომცემელმა წიგნს დაურთო აგრეთვე სათაურები ვახტანგის რედაქციის „ქართლის ცხოვრებისა“ ბროსეს გამოცემის მიხედვით და მათი ფარდი გვერდები მის გამოცემაში. ეს მკვლევარებს მუშაობის პროცესში დიდად უადვილებდა სხვადასხვა რედაქციის შედარებას.

„ქართლის ცხოვრების“ ეს გამოცემა მაღალ მეცნიერულ დონეზეა შესრულებული. ავტორს შედარებული აქვს სხვადასხვა ვარიანტი და სქოლიოში მოცემული აქვს ტექსტში არსებული განსხვავებანი. ერთი შეხედვითაც კი ცხადია მკითხველისათვის, რა გრანდიოზული შრომაა ამ გამოცემაზე გაწეული. „მარიამისეული ვარიანტის ასეთი შეცდომებით გაქედილი ხელნაწერის ამოკითხვა, დამუშავება, გადაწერა, დაბეჭდვა, კორექტირება უნდა ყოფილიყო დაუფიწყარი მეცნიერისათვის უდიდესი და ხანგრძლივი ზრუნვის, თავდადებული მუშაობის დიდი საგანი... თუ არ მოვერიდებოდით ლირიკულ წილსვლას, ვიტყოდით, რომ გაგვაოცა იმ პოლიგრაფიულ პირობებში ასეთი შრომატევადი წიგნის წუნდაუდებელი სრულყოფით გამოქვეყნების ფაქტმა (1906 წ.). გადაწყვიტეთ, საგანგებოდ შეგვეჩერებინა დაბეჭდილი ტექსტი ხელნაწერთან, დაუმალავი სურვილით, რომ ორიოდეც ყოფილიყო აღმოგვეჩინა გამოცემაში წინაკითხის მცდარობის ფაქტი, მაგრამ ვერ შევძელით თვალდაუღალავი რედაქტორის „დაქერა“ რაიმე უზუსტობაში“¹ — შენიშნავდა პროფ. ვ. დონდუა.

„აღწერილობაში“ ექვთიმემ ძველი ქართული ლიტერატურის ბევრი მნიშვნელოვანი ძეგლის შესახებ გამოსთქვა საყურადღებო მოსაზრებანი, „როსტომიანისა“ და მისი ციკლის ტექსტებზე ამომწურავი სისრულით წარმოდგინა ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის ცნობები. იგი მართალია, მოკრძალებით შენიშნავდა, რომ „როსტომიანის“ ქართული ვერსიების თაობაზე ახლის თქმა ნ. მარის შემდეგ შეუძლებელიაო, მაგრამ როგორც აკად. ალ. ბარამიძე შენიშნავს, ექვთიმემ „მოიპოვა და გამოაქვეყნა მრავალი სრულიად ახალი ცნობა, რომელიც ამდიდრებს ჩვენს წარმოდგენას როსტომიანის თაობაზე.. პირველად გაგვაცნო „ზაქიანისა“ და „სამიანის“ ტექსტები, მანვე სცადა გაერკვია ამ ძეგლების გამლექსავი ავტორების, მამუკა მდივნისა და ბარძიშ ვაჩნაძის ვინაობა. (ტ. 1, გვ. 365—367)².

ექვთიმეს ერთ-ერთი დიდი დამსახურება იყო „იოსებ ზილიხანიანის“ ახალი, უნიკალური ხელნაწერის გამოვლინება. აღწერილობაში ამ ტექსტის შე-

¹ ე. თაყაიშვილი, კრებული, 1966 წ., გვ. 81.

² ე. თაყაიშვილი, რჩეული ნაწერები, ტ. I, ალ. ბარამიძის შესავალი წერილი, გვ. 11.

სახებ მან მოსაზრება გამოთქვა, რომ „ხელნაწერისა და მასალის მიხედვით... ხელნაწერი, შესაძლოა, XVI საუკუნისა იყოს, ყოველ შემთხვევაში, არა უგვიანეს XVII საუკუნისა“¹.

ეს ტექსტი უცნობი იყო თეიმურაზ პირველისათვის, რომელსაც ეს პოემა უთარგმნია. იოსებ ზილიხანაიანის შესახებ ს. კაკაბაძემ და ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიკოსებმა (კ. კეკელიძემ, ა. ბარამიძემ, გ. ჯაკობიამ და სხვ.) მრავალი საყურადღებო ვარაუდი გამოთქვეს, მაგრამ თარგმანის თარიღზე ექვთიმეს მოსაზრება მაინც ძალაში დარჩა.

„აღწერილობაში“ ექვთიმემ „ქილილა და დამანას“ მრავალი ტექსტი წარმოადგინა და ამ რედაქციებთან დაკავშირებული „რთული და დახლართული საკითხების გარკვევისათვის საპატიო როლი შეასრულა“². ექვთიმეს მსჯელობას ამ რედაქციების შესახებ ნ. მარმა თავის რეცენზიაში აღწერილობის შესახებ „მოკლე, მაგრამ შინაარსიანი მონოგრაფია“ უწოდა.

აღწერილობაში ასევე დაწვრილებითაა შესწავლილი და განხილული რუსულანაინის ხელნაწერები და მის გარშემო მაშინ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურა, „ბარამიანის“ ქართული ვერსიები, „არჩილიანის“ ხელნაწერები, ვახტანგ VI თხზულებანი, სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუისა“, რომელსაც იგი რუსულად „Книга мудрости и лжи“-ს უწოდებდა, მრავალრიცხოვანი მანამდე უცნობი პოეტ-მელექსენი. რაც შეეხება ე. თაყაიშვილის მუშაობას „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტებზე, ამას ჩვენ ქვემოთ შევეხებით. ერთი სიტყვით, „აღწერილობანი“ თავისი მეტად უხვი, ამოუწურავი წყაროებით და მათს შესახებ გამოთქმული მოსაზრებებით ქართული ლიტერატურის ისტორიაში შევიდა როგორც დიდებული საუნჯე, განძი ქართველოლოგიური ლიტერატურისა.

ხელნაწერთა აღწერილობისა და გამოცემის რთულ საქმეს ექვთიმე მოხერხებულად უთავსებდა არქეოლოგიურ ექსპედიციებს. არც ერთი ზაფხული არ გაუტდენია, მისი მოგზაურობა და ძიება გეგმაზომიერ ხასიათს ატარებდა. საქართველოს ყველა კუთხეში უკვე იცნობდნენ მას, როგორც საქართველოს სიძველეთა პირველ მცოდნესა და მოჭირანხულეს. ყოველი შემთხვევითი არქეოლოგიური მონაპოვრის შესახებ ცნობებს აწვდიდნენ და ისიც საჩქაროდ მიეშურებოდა ადგილზე, რომ უტოდინარ ხელს ძვირფასი მონაპოვარი არ გაეწადგურებია. ზამთარ-ზაფხულ ამ დაუცხრომელ კვლევა-ძიებითს საქმიანობაში ისე იყო ჩაფლული ექვთიმე, რომ სხვა, პირადული, თითქმის აღარ ახსოვდა. მეუღლე ერთგული მეგობარი გამოადგა და ყოველმხრივ ეხმარებოდა სამეცნიერო საქმის მოწესრიგებაში. სამწუხაროდ, შვილი არ ეყოლა. გურიაში მრავალრიცხოვანი ახლობელი ჰყავდა — ძმები. ძმისშვილები, ბიძაშვილები და

¹ Описание рукописей..., т. II, стр. 267.

² ე. თაყაიშვილი, რჩ. ნაწ. ტ. I, გვ. 11.

სხვა, მაგრამ მათ სანახავად იშვიათად თუ მოიცილიდა, უმთავრესად მაშინ, როცა იმ მხარეში არქეოლოგიური მოგზაურობა ჰქონდა დანიშნული.

თაყაიშვილების ოჯახში ექვთიმეს სტუმრობა ზეიმი იყო. ენატრებოდათ და ესახლებოდათ ასეთი ნათესავის ნახვა. საყვედურობდნენ კიდევ, რომ ექვთიმემ სულ დაივიწყა ლიხაური და აღარაფერი ახსოვდა გარდა მეცნიერებისა. თვით ექვთიმე ნათესავეების ამ გულისტკივილის შესახებ შემდეგ იგონებდა: „ერთი ძმა მყავდა, ოზურგეთში ცხოვრობდა და იშვიათად ვხედავდი. ერთხელ დეპეშა მომცა, ავადა ვარო, მაგრამ ვერც მაშინ წავედი ჩემი მუდმივი მოუტლელობის გამო. ოღონდ, წამლები მივაშველე და თან ზომები მივიღე, რომ კარგ ექიმებს ემკურნალათ მისთვის. ნამეტანი ნაწყენი დამრჩა, მერე რომ შევხვდი, მითხრა: „სულელი ვარ, ჩემი ავადმყოფობა კი არ უნდა მეცნობებინა, არამედ უნდა მომეწერა დეპეშა — „ნაპოვნია არქეოლოგიური ფირფიტა“ და ვნახავდი, კისრისტეხვით თუ არ ჩამოირბენდი ოზურგეთში“!...“

სადღაც ძმის საყვედური სამართლიანიც იყო.

რუსეთის ზირველი რევოლუციის წლებში

დადგა მღელვარე 1905 წელი. რუსეთის იმპერიაში დიდმა სახალხო რევოლუციამ იფეთქა. რუსეთის პროლეტარიატი და გლეხობა თვითმპყრობელური და კაპიტალისტური ჩაგვრის წინააღმდეგ აღსდგა. იმპერიალიზმის ეპოქის ეს პირველი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუცია ნამდვილ ქარიშხლად იქცა. პეტერბურგში აზვირთებული, იგი ერთბაშად და ერთნაირად მოედო შუა და განაპირა ნაციონალურ რაიონებს. რევოლუციამ კავკასიაში, განსაკუთრებით საქართველოში, მკვეთრი ხასიათი მიიღო და, როგორც დიდი ლენინი მიუთითებდა, კავკასიამ და ბალტიისპირეთმა წინ გაუსწრეს კიდეც დედაქალაქს და ცენტრალურ რაიონებს¹. თბილისის, ქიათურის, ბათუმისა და სხვა სამრეწველო რაიონების პროლეტარიატს გვერდში ამოუდგა საქართველოს გლეხობა. აგრარული რევოლუციის ხანძარი მოედო გურიას და სამეგრელოს, ქართლის და კახეთის რაიონებს. მთელ რიგ ადგილებში გლეხობამ ცარიზმის საძულველი მოხელეები განდევნა და ხელთ იგდო მმართველობა. მძლავრი სოციალური მოძრაობა ეროვნულს შეუერთდა. მშრომელი მოსახლეობა მოითხოვდა სანადელო, საუფლისწულო, სამონასტრო მიწების კონფისკაციას და წოდებათა თნასწორობას, არაპირდაპირი გადასახადების გაუქმებას, ბეჭდვითი სიტყვის, კრების, სიტყვის თავისუფლებას, პიროვნების ხელშეუხებლობას, სასამართლოს არჩევითობას, ეკლესიის სახელმწიფოსგან გამოყოფას, საყოველთაო, სავალდებულო უფასო სწავლების შემოღებას, სოფლად მართველობისათვის გლეხთა კომიტეტების შექმნას და სხვ. კრებებზე ხალხი ააშკარავებდა და გმობდა ცარიზმის უხეშ რუსიფიკატორულ პოლიტიკას, მოითხოვდა ქართული ენის სახელმწიფო ენად აღიარებას. „სწავლა-განათლება უნდა იყოს სავალდებულო, საყოველთაო და უფასო. ქართულ ენაზე უნდა ისწავლონ ყველა საგნები საშუალო და დაბალ სკოლაში... თუ კაცს თავისი სამშობლო ენა არ უყვარს და არა აქვს, იგი სხვისას ვერ შეიყვარებს“ — ამბობდნენ გლეხები. გორის რაიონის გლეხობამ თავიანთ მოთხოვნებში ქართული უნივერსიტეტის დაარსება შეიტანეს. მთავრობის ვერაგულ ზრახვებს — ერთმანეთისათვის წაეკიდებინა რუსეთის ჩაგრული ერები, ხალხმა ინტერნაციონალიზმის კეთილშობილური იდეა დაუპირისპირა.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 8, გვ. 434.

რა. „ჩვენ, — ქართველები, რუსები, სომხები, თათრები, — ყველა ძმები ვართ, ჩვენ ერთმანეთს არ წავეციდებით, ტყუილად ცდილობს ამას მთავრობა... ჩვენი მოთხოვნები მარტო ქართველთა მოთხოვნები როდია. ამას მოითხოვს მთელი რუსეთი. ჩვენ ვუერთდებით ჩვენ რუს მოძმეებს“ — ამბობდნენ თავიანთ შეკრებებზე მუშათა წარმომადგენლები.

მძლავრ სახალხო რევოლუციას მთელი რუსეთის მასშტაბით ლენინური პარტია წარმართავდა. საქართველოს ბოლშევიკური ხელმძღვანელი ორგანოები — რ. ს. დ. მ. პ. კავკასიის კავშირისა და იმერეთ-სამეგრელოს კომიტეტები განუხრელად ახორციელებდნენ ვ. ი. ლენინის მითითებებს და ქართველი ხალხის ეროვნულ-გამათავისუფლებელ მოძრაობას რუსეთის გმირული პროლეტარიატის დიდ ფრონტს უქვემდებარებდნენ. ი. სტალინი, ა. წულუკიძე, ფ. მახარაძე, მ. ცხაკაია, ა. ჯაფარიძე, ს. შაუმიანი და საქართველოსა და ამიერკავკასიის სხვა გამოჩენილი ხელმძღვანელები მჭიდვარ რევოლუციურ საქმიანობას ეწეოდნენ და სათავეში ედგნენ ხალხის რევოლუციურ შეპართებას. საქართველოს მუშათა კლასისა და მშრომელი გლეხობის ორგანიზებულ გამოსვლებში ჩანდა ბოლშევიკების ხელმძღვანელი, წარმართველი სელი. სწორედ ბოლშევიკური ორგანიზაციების შეუპოვარმა ინტერნაციონალურმა პროპაგანდამ ჩაფუშა ცარიზმის ვერაგული განზრახვა — ანიერკავკასია ძმათაშვილელი ომის ასპარეზად გადაექცია და ამით დაეშალა ერთიანი ფრონტი რევოლუციური ძალებისა.

რევოლუციამ მოძრაობაში მოიყვანა რუსეთის ბურჟუაზიული და წვრილ-ბურჟუაზიული პარტიები. ყველა პარტია ამ დროს ფართო პროპაგანდას უწევდა თავის პროგრამას და რევოლუციური მასების გადაბირებას ცდილობდა. ასევე იყო საქართველოშიც: მენშევიკები თითქოს ბოლშევიკების მხარდაშარ იდგნენ თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ ბრძოლაში, მაგრამ მათი მერყეობა, ოპორტუნიზმი პრინციპულ თეორიულ საკითხებში, შიში რევოლუციის განვითარებისადმი, ბურჟუაზიის მოთაფლულ დაპირებებისადმი ზედმეტი გულდანდობა, გამთიშველობისაკენ მისწრაფება არსებითად არღვევდა პარტიის ხელმძღვანელი ბირთვის მთლიანობას და რევოლუციის საქმეს ლალატობდა. სოციალ-ფედერალისტების პარტია, რომელიც ფორმირების პროცესში იმყოფებოდა, რევოლუციის ფეხის ხმას იყო აყოლილი, მაგრამ რევოლუციის შინაარსს მხოლოდ ეროვნულ საკითხში ხედავდა და ავტონომიის მცირედი მოთხოვნით კმაყოფილდებოდა.

1905—1907 წლების პირველ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ რევოლუციას ქართველ სამოციანელთა ნაკადი გულწრფელი აღფრთოვანებით შეეგება. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო და საესებით ლოგიკურიც იყო. ილიამ, აკაკიმ, იაკობმა, ვაჟამ და მათ გარშემო შემოკრებილმა დემოკრატიულმა ინტელიგენციამ 1905 წელს საქართველოს მშრომელთა რევოლუციურ აზვირებაში დაინახეს განხორციელება იმ ეროვნული იდეალებისა, რომელსაც შესტრფოდნენ და

თავდაუზოგავად ემსახურებოდნენ მთელი XIX საუკუნის მეორე ნახევრის განმავლობაში. ილიასათვის ეს იყო „ქართლის დედაში“ ჩაქსოვილი ის დიდებული მყობადი, როცა ქართველი ხმაღს ხელს გაიკრავდა და დიდების დღე დადგებოდა. „ამას ველოდი, მოვესწარ, ვიციანი, აღარ ვტირი მე!“—ბედნიერებისაგან თვალცრემლიანი ლაღადებდა აკაკი წერეთელი.

ქართველ სამოციანელთა აქტიური როლი ამ რევოლუციაში არ ნიშნავდა იმას, რომ ისინი პროლეტარიატის ჰეგემონური როლისა და პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის მარქსისტულ-ლენინური გაგების დონეზე აღმოჩნდებოდნენ, არც იმას, რომ ისინი ჩაწვდებოდნენ პროლეტარიატისა და გლეხობის კლასობრივი ბრძოლის მთელ სიღრმეს. სამოციანელთა სოციალ-პოლიტიკური მრწამსი არ გასცდენია ბურჟუაზიული დემოკრატიზმის ჩარჩოებს, მაგრამ კოლონიური საქართველოს ვითარებაში, ჩაგრული მასების ასეთმა მძლავრმა გამოსვლამ მათ, როგორც ვთქვით, საკუთარი ეროვნული პროგრამის განხორციელების იმედები ჩაუსახა. ხოლო ილიას, აკაკისა და მათი თანამებრძოლების ღრმა სიმპათიები ამ რევოლუციისადმი, მათი მაღალი ავტორიტეტისა და უაღრესად დიდი პოპულარობის გამო, თავისთავად, ძალიან ბევრს ნიშნავდა. იგი მორალურად განამტკიცებდა ეროვნული ჩაგვრის აღმოფხვრისათვის მებრძოლ ძალებს. აკაკის რევოლუციური ლექსები აჯანყებული მშრომელების სიმღერად და მოწოდებად ქუხდა.

ილიას 1905 წელსაც ღრმად სწამდა, რომ წოდებათა შორის უთანხმოების მოგვარება შესაძლებელი იყო მშვიდობიანი გზით. ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ კლასობრივი ბრძოლის საკითხები მას ძირითადად გადაჭრილად მიაჩნდა. ახლა იგი გადაუდებელ ამოცანად ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის მოსპობას თვლიდა და საჭიროდ მიაჩნდა მებრძოლი ძალები ამ მიმართულებით დარაზმულიყვნენ.

„დღევანდელს მოძრაობას თავი იქით უნდა უბრუნოს კაცმა, საითკენაც ჯერ არს, და არა იქით, რომ ერთმანეთს მივესიოთ და ციხე-სიმაგრე ჩვენი, ჩვენივე შიგნიდან გავტეხოთ. ამას თხოულობს არამცთუ სიკეთე და ბედნიერება ჩვენი ქვეყნისა, საერთოდ, არამედ გლეხკაცობისაც საკუთრივ, — წერდა ილია 1905 წელს გამოქვეყნებულ წერილში „ნუთუ“.

მაგრამ პირველი რევოლუციის პერიოდში კლასობრივი ინტერესების მწვავედ დაპირისპირების გამო საქართველოს მუშათა კლასი ბურჟუაზიას შეეჯახა, გლეხობამ თავდაზნაურობის წინააღმდეგ აღმართა იარაღი. ამასთან ერთად, საქართველოს პროლეტარიატისა და გლეხობის ინტერესები კლასობრივი ბრძოლის ლოგიკამ განუყოფლად დააკავშირა მთელი იმპერიის მშრომელი მასების ინტერესებთან, მასებისა, რომლებსაც რუსეთის თვითმპყრობელობაზე მიჰქონდა იერიში.

მაგრამ ილია, მიუხედავად იმისა, რომ რევოლუციის განვითარება მის-

ვის გაუგებარი და მიუღებელი გზით წარიმართა, მაინც მისი მამოძრავებელი ძალების ინტერესთა მოსარჩლედ დარჩა. ამის საილუსტრაციოდ საკმარისია დავასახელოთ უკვე ცნობილი რამდენიმე ფაქტი. როცა ქართლ-კახეთის თავადაზნაურობამ გლესთა რევოლუციური მოძრაობის ჩახშობისათვის თავისი რაზმის ჩამოყალიბება განიზრახა და ამ საკითხზე თათბირი გამართა, ილია ჭავჭავაძე სიტყვით გამოვიდა და მკაცრად დაგმო ეს განზრახვა. „რათ გინდათ ეს იარაღი რომ აგისხამთ? ვისთვის ამზადებთ თოფებს? გლეხებისათვის? არ გაბედოთ! ახალეთ თავში ეგ იარაღი მათ, ვინც დაგირიგათ“¹, — განაცხადა მან თათბირზე. ილია ასევე წინ აღუდგა ალიხანოვ-ავარსკის მეთაურობით გურიაში დამსჯელი ექსპედიციის გაგზავნას.

ე. თაყაიშვილი რევოლუციის თეორიულ და პრაქტიკულ საკითხებში მთლიანად ილიასა და მისი თაობის რიგებში იდგა. ისიც შეიძლება დაუშვათ, რომ მეცნიერული კვლევა-ძიებით გატაცებულს, მაინცა და მაინც არ იზიდავდა დიდ ქარიშხალში პრაქტიკული ჩარევა, მოვლენების შედარებით მშვიდი მაყურებლის პოზიცია ეკავა, თუმცა სულითა და გულით თანაუგრძნობდა მასების ამხედრებას ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრის წინააღმდეგ.

თვით ექვთიმე ამ მღელვარე დღეთა შესახებ იგონებს:

„1905 წლის მანიფესტის გამოცხადების წინ, როგორც ცნობილია, გურიის საქმე დიდად გართულდა. მეფისნაცვალმა ვორონცოვ-დაშკოვმა ალიხანოვის ჯარი გაგზავნა გურიის დასასჯელად. ეგ რომ ჩვენ შევიტყვეთ, თავზარი დაგვეცა, რადგანაც გურიას განადგურება ელოდა. შეიკრიბა მთელი ინტელიგენცია, ყველა პარტიების წარმომადგენლები, სამღვდელოება და გადაწყვიტეს დეპუტატია გაეგზავნათ ვორონცოვთან და ეთხოვათ მისთვის, რომ დამსჯელი რაზმი უკან დაებრუნებია. დეპუტატები ამოირჩიეს ილიას მეთაურობით, რომელსაც უნდა ვორონცოვი დაერწმუნებია, რომ გურია დამშვიდდება და აღარავითარ წინააღმდეგობას არ გაუწევს მთავრობას. წავიდა ილია დეპუტატივით. დიდი მოლაპარაკების და თხოვნის შემდეგ დაითანხმეს ვორონცოვი. მან ალიხანოვი სამტრედიიდან დააბრუნა უკან. მაგრამ ამის შემდეგ არ გასულა ერთი თვე, რომ გურული რევოლუციონერები ნასაკირალზე თავს დაესხნენ ერთ როტა რუსის ჯარს და სანახევროდ ამოსწყვიტეს. მთავრობამ ახლა უკვე გაძლიერებული ჯარით გაგზავნა ალიხანოვი, რომელსაც გრიაზნოვის კარნახით ასეთი ინსტრუქცია მისცეს: სადგურ ნატანებიდან დაწყებული შვიდ ვერსზე ყოველმხრივ ოზურგეთამდის და შემდეგ ოზურგეთის ზემოთაც მთელი სოფლები მოესპოთ, სახლები გადაებუგათ და მცხოვრებნი დაეპატიმრებინათ.

ქართველი ინტელიგენტები ისევ შევიკრიბეთ დავით სარაჯიშვილის ბინაზე. ილიაც მოვიდა. შეიქმნა ბაასი, თუ რა ზომა მიგველო, როგორ მოვქცეული-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., კრებული, ტ. IX, გვ. 191.

ყავით, რომ გურია დაღუპვას გადაგვერჩინა. სხვა საშუალება არაფერი იყო, ხელმეორედ უნდა გაგვეგზავნა დეპუტაცია ვორონცოვთან და გვეთხოვა დაბრუნება ალიხანოვის დამსჯელი რაზმისა. დაიწყეს დეპუტატების დასახელება. ჰარველად დაასახელეს ილია ჭავჭავაძე, მაგრამ ილიამ განაცხადა, „ჩემი წასვლა ვორონცოვთან არ ივარგებს, რადგან ამ ცოტა ხნის წინათ ვარწმუნებდით, რომ გურულები მთავრობას ალარავითარ წინააღმდეგობას აღარ გაუწევენო“. დეპუტაციაში აგვირჩიეს: ქალაქის თავი ალექსანდრე ჩერქეზიშვილი, დავით სარაჯიშვილი, ვლადიმერ მიქელაძე, ეპისკოპოსი გიორგი ალადაშვილი (ბიძა გამოჩენილი თერაპევტის ალექსანდრე ალადაშვილისა), სტეფანე ჭრელაშვილი, მე და კიდევ რამდენიმე სხვა. დეპუტაცია უნდა წარედგინა ნამესტნიკისათვის საშოკო ორბელიანს, რომელიც მაშინ თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა წინამძღოლი იყო. მიგვიღო ვორონცოვმა თავის კაბინეტში. თვითონ ვორონცოვი პატარა დივანზე იჯდა. მან თავისთან დაისვა ჩვენი წინამძღოლი ორბელიანი, ჩვენ კი ირგვლივ შემოვუსხედით სკამებზე. ჩვენ უკან იდგა ვორონცოვის სამხედრო ნაწილის გამგე შირინკინი. ჩერქეზიშვილმა მას მოახსენა ჩვენი თხოვნა. დიდხანს ელაპარაკენ აგრეთვე ვლადიმერ მიქელაძე და დეპუტაციის სხვა წევრებიც. ვორონცოვი დამშვიდებულად და ღიწკად იჯდა ჩვენს წინ და ყურადღებით უსმენდა ყველას, ხელში შავი გიშრის კრიალოსანი ეჭირა და მას ათამაშებდა. ბოლოს მან პასუხად გვითხრა: „თქვენ ამბობთ, რომ გურულები არ არიან რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგი, მაგრამ ეს საიდან ჩანს? ჯერ ერთი, სამი წელიწადია სახელმწიფო გადასახადი არ შემოუტანიათ, მაზრის უფროსი გააძევეს, რუსის პოლიცია მოხსნეს, სამომრიგებლო სასამართლო გააუქმეს, საკუთარი სასამართლოც გაიჩინეს, ესეც არ იკმარეს და ახლა ჩვენს ჯარს თავს დაესხნენ და ამოწყვიტეს. ეს არის მათი ლოიალობა ჩვენი სახელმწიფოს წინაშე? მე ახლა ჯარის დაბრუნება უკან არ შემიძლია. ეს ყოველად შეუძლებელია იმ ამბის შემდეგ, რაც გურიაში მოხდა.

ამ პასუხის შემდეგ ნებართვის გამოუთხოვებლად მე დავიწყე ლაპარაკი. მინდოდა, ასე თუ ისე პასუხი გამეცა მისი გადაწყვეტილების გამო. შემდეგი ვთქვი:

„ბრძენი მმართველის მოვალეობაა მშვიდობიანი გზით გადაქრას — ყველა მნიშვნელოვანი საკითხი — სამხედრო რეპრესიების დაუხმარებლად, როცა კი შესაძლებელია. მე თვითონ გურული ვარ, — კარგად ვიცნობ გურიას და ღრმად ვარ დარწმუნებული, მათ რომ სცოდნოდათ მანიფესტის აწკიპი, რომლის შესახებაც ჩვენ, სამწუხაროდ, გვიან შევიტყეთ, ეს ინცინდენტი არ მოხდებოდა, ვინაიდან მანიფესტი იძლევა ყველაფერს ან თითქმის ყველაფერს, რასაც ისინი მოითხოვდნენ და ესწრაფოდნენ. დაფიქრდით, თქვენო ბრწყინვალეებავ, მანიფესტის გამოცხადების ასეთ საზეიმო მომენტში, მანიფესტისა, რომელიც ამნისტიის გარანტიას იძლევა, რამდენად მართებულია გურიაში დამსჯელი რაზმის გაგზავნა. ჯერ კიდევ საკითხავია, გურულები დაესხნენ თავს

სამხედრო რაზმს, თუ სამხედრო რაზმი — გურულებს. დეპუტაციის გაგზავნას იმიტომ გთხოვთ, რომ ღრმად ვართ დარწმუნებული — მიზანს მივაღწევთ, რაც, ჩვენი აზრით, თქვენთვისაც სასიამოვნო იქნება. ამიტომ დაბეჭითებით გთხოვთ, გააგზავნოთ თქვენს მიერ ნდობით აღჭურვილი პირი ჩვენს წარმომადგენლებთან ერთად, რომლებსაც, ღრმად მწამს, შეუძლიათ ამ საქმის მშვიდობიანად მოგვარება“.

ჩემ სიტყვაზე ვორონცოვი ცოტა ხანს გაჩუმდა, შემდეგ წამოდგა და გამოგვიცხადა: „მე ვიფიქრებ და პასუხს გაცნობებთ“.

ჩვენ მადლობა ვუთხარით და წამოვედით. არ გასულა ერთი საათი და გვაცნობეს, რომ ვორონცოვი თანახმაა გურიაში გაგზავნოს დეპუტაცია. ილიას დიდად გაუკვირდა და გვითხრა. „ეს დიდი მიღწევაა, მე არ მოველოდი ამასო“¹.

ზემოთ მოტანილი მოგონება ერთხელ კიდევ ცხადყოფს ექვთიმეს პოზიციას ამ რევოლუციაში. იგი როგორც აღვნიშნეთ, კონფლიქტის მშვიდი გადაწყვეტის მომხრე იყო, მას აშინებდა მოვლენების განვითარება და იდეალად მიიჩნდა მეფის მანიფესტი, რომელიც, როგორც ცნობილია, თვითმპყრობელობის მორიგი ფანდი იყო აბოზოქრებული მასების დასამშვიდებლად.

ვორონცოვ-დაშკოვმა მართლაც შექმნა დეპუტაცია გურიის ვითარების შესასწავლად და მოსახლეობასთან მოსალაპარაკებლად. ვაიდენბაუმთან და მალამასთან ერთად ამ კომისიაში ექვთიმეც შეიყვანეს. დეპუტაცია მზად იყო გასამგზავრებლად, როცა თბილისში ქუთაისის გუბერნატორი სტაროსელსკი ჩამოვიდა და საგანგებო მოხსენებით გააცნო ვორონცოვს გურიის ვითარება. გურიაში ახლა სრული სიწყინარეა და იქ დეპუტაციის გაგზავნა ჩემი ავტორიტეტის შებლაღვა იქნებოდა, — უთქვამს თურმე სტაროსელსკის.

ვორონცოვის განკარგულებით დეპუტაცია მოხსნილ იქნა.

მაგრამ გურულები სრულიადაც არ დამშვიდებულან. რევოლუცია თავისი განვითარების უმაღლეს ფაზაში შედიოდა. საქართველოს პროლეტარიატი საბარიკადო ბრძოლაზე გადავიდა. ნაძალადევსა და დიდუბეში მუშები ჯარებისაგან თავს მდგრად იცავდნენ. საქართველოს რიგ სოფლებში ხალხი ხელისუფლებას დაეპატრონა. გურიაში, კიათურაში, ზუგდიდში, გორში და სხვა ადგილებში შეიქმნა პატარა „რესპუბლიკები“. გურიის სამხედრო რევოლუციური შტაბი დეკემბერში მთელი მაზრის ცხოვრებას წარმართავდა — წყვეტდა აგრარულ საკითხს, თვით განაგებდა სკოლებს, კავშირგაბმულობას და ტრანსპორტს, იცავდა წესრიგს, აწარმოებდა პედაგოგიური პერსონალის შერჩევას, აწყობდა რევოლუციურ სასამართლოს, აყალიბებდა წითელ რაზმებს, ხელმძღვანელობდა იარაღის შეძენას და სხვ. ეს ნამდვილი სახალხო გადატრიალება იყო. მაგრამ რევოლუციას მის კულმინაციურ ფაზაში ექსპლუატატორული რეჟიმის დასამხობად ძალა არ ეყო. მთავრობა დეკემბრის მეორე ნახევრიდან

¹ ე. თაყაიშვილი, რჩ. ნაშრ., I, გვ. 278.

კონტრიერიშზე გადავიდა. რევოლუციის ტალღა მინელდა. 1906 წელს გამოსვლებს პარადული ხასიათი ჰქონდა. რეპრესიები ძლიერდებოდა. მთავრობის ბრძანებით 1906 წლის იანვრიდან ამოქმედდა ალიხანოვ-აგარსკის დამსჯელი რაზმები, რომლებმაც მთელი ქუთაისის გუბერნია ცეცხლითა და მახვილით მოიარეს. ოზურგეთის მთელ მაზრაში ხანძარი გიზგიზებდა. მოსახლეობა ტყეს შეეხიზნა. რევოლუციის დამარცხების შემდეგ მთელ რუსეთში ჩამოწვა რეაქციის შავი ღრუბელი. მთავრობა სასტიკად გაუსწორდა მუშათა კლასს და გლეხობას. სამხედრო-საველე სასამართლოები ამოქმედდნენ და „სტოლიპინის ჰალსტუხებით“ მოიფინა მთელი ქვეყანა. 1905—1912 წლებში ციხეებსა და გადასახლებაში 30 ათასზე მეტი კაცი დაიღუპა.

მთავრობა განსაკუთრებული სისასტიკით უსწორდებოდა ნაციონალური რაიონების მშრომელ მასებს, რომელთაც რევოლუციის დროს მოწინავე პოზიციები ეკავათ. გაძლიერდა დამპყრობლურ-შოვინისტური ტენდენციები. ცენზურის თვალი გაძლიერდა და ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის იდეებს პრესაში აღარ აქაჟანებდა.

ილიას საუღლაუთან

ცარიზმის კავკასიელმა მოხელეებმა კარგად იცოდნენ რა მაღალი ავტორიტეტით სარგებლობდნენ საქართველოში ილია ჭავჭავაძე და მისი თანამებრძოლები. ეროვნული მოძრაობის დემოკრატიული ნაკადის მესვეური ილია „საშიშ კაცად“ იყო აღიარებული. მასზე და მის თანამოაზრეებზე საიდუმლო მეთვალყურეობა იყო დაწესებული. როცა რევოლუცია დამარცხდა და ცარიზმს ეროვნულ-გამათავისუფლებელ მოძრაობასთან ანგარიშგასწორებისა და შურისძიების დღეები დაუდგა, ერთ-ერთ მთავარ მსხვერპლად, სრულიად გამიზნულად ილია ჭავჭავაძე აირჩია.

1907 წლის 30 აგვისტოს, ხუთშაბათ დღეს, თბილისიდან საგურამოში ეტლით მიმავალი ილია, რომელსაც თან ახლდა მეუღლე ოლღა გურამიშვილი, ბოროტმზრახველებმა უაჩაღური თავდასხმით სიცოცხლეს გამოასალმეს.

ექვთიმეს, ისე როგორც ყველა შეგნებულ ქართველს, თავზარი დასცა ილიას მკვლელობამ. ილია არა მარტო მესვეური იყო დიდი ეროვნული საქმეებისა და ექვთიმეს თაობის იდეური მოთავე, არამედ პირადი მეგობარი მეცნიერისა. მასზე მზრუნველი. ექვთიმე აქტიური მონაწილე იყო ილიას საგურამოდან თბილისში ჩამოსვენების, დაკრძალვის მთელი ცერემონიალისა. ეს იყო დიდი გლოვა მთელი ქართველი ხალხისა, მკაცრი პროტესტი თვითმპყრობელობის რეაქციული პოლიტიკის მიმართ. ასი ათასზე მეტმა კაცმა მიიღო მონაწილეობა ილიას დაკრძალვაში. საქართველოს ყველა კუთხიდან ჩამოსული დეპუტაცია დასტიროდა დიდებულ მგოსანს, ერის მოძღვარს. მრავალმა გამოჩენილმა მოღვაწემ უთხრა გამოსათხოვარი სიტყვა ილიას, მაგრამ ყველასაგან გამორჩეული, ყველაზე შთამბეჭდავი მაინც აკაკის სიტყვა იყო:

„თუ საქართველოს სიკვდილი არ უწერია, მაშინ იმასთან ერთად შენც უკვდავი იქნები, და თუ სასიკვდილოა, როგორც ზოგიერთებს სურთ და გონიათ, მაშინ ნეტავი შენ, რომ მაგ შენი სიკვდილით წინგაუხსნარ მის სიკვდილს და თვალთ ვეღარ ნახავ! როგორც სიცოცხლე, ისე სიკვდილი შენი გახდა მიზეზად ხალხის ამოძრავებისა და აჰა, საქართველოს ყოველ კუთხიდან თავმოყრილნი გეხვევიან გარსა და ვინ იცის, ეგება სიკვდილით მაინც განამტკიცო ის, რასაც შენი სიცოცხლე შესწირე — ერთობას, თანასწორობას, ძმობას და სიყვარულს!

მშვიდობით ძმაო! საუკუნო იყოს ხსენება შენი!“ — დაამთავრა თავისი

გამოსათხოვარი სიტყვა მოხუცმა, ავადყოფმა მგოსანმა, რომელსაც სიარულიც აღარ შეეძლო და სხვათა მხრებზე დაყრდნობილი გულდამთუთქავი ქვითინით მიაცილებდა მეგობარსა და თანამებრძოლს.

ექვთიმეს, როგორც ილიას ერთგულ თანამებრძოლს და მეგობარს, ეროვნული გრძნობა უკარნახებდა ილიას მკვლელობასა და დაკრძალვასთან დაკავშირებული უჩვეულო შემართება მთელი ქართველი ხალხისა გამოეყენებინა კეთილშობილური ეროვნული საქმისათვის. მან წამოაყენა იდეა ეროვნული მუზეუმის შექმნისა, რომლის მთავარი მშვენება სწორედ ილიას მემკვიდრეობა უნდა ყოფილიყო. ექვთიმეს პირად მოგონებაში ნათქვამია და მისი პირადი არქივის მასალებითაც დასტურდება, რომ 9 სექტემბერს, ილიას დასაფლავების დღეს შეკრებილა ილიას გასვენებაზე ჩამოსულ დელეგატთა კრება. კრების ოქმი გვაუწყებს: „1907 წლის სექტემბრის 9, საღამოს 7 საათზე თბილისის თ/აზნაურთა დეპუტატების საკრებულოში მოხდა კრება ილია ჭავჭავაძის დასაფლავებისათვის საქართველოს სხვა და სხვა კუთხიდან ჩამოსული დელეგატებისა, რომელსაც დაესწრნენ თბილისის ქართულ დაწესებულებათა წარმომადგენლებიც. კრება მოწვეული იყო ახალგაზრდობის ერთი ჯგუფის მიერ ილია ჭავჭავაძის ხსოვნის აღსანიშნავად და პატივსაცემად. კრების ინიციატორებმა წინადადება მისცეს დამსწრეთ, რომ დაედგას განსვენებულს ძეგლი თბილისში, ერეკნის მოედანზე, შედგეს ეროვნული თანხა და მიღებულ იქნას სხვადასხვა ზომები ილიას სახელის განსამტკიცებლად ხალხში. კრებამ დიდის კამათისა და საგნის ყოველმხრივი განხილვის შემდეგ, დაადგინა:

1. შედგეს ეროვნული თანხა ილია ჭავჭავაძის სახელზე ქართული ლიტერატურისა და სწავლა-განათლების გავრცელებისათვის; 2. მიენდოს ამ საქმის მოწყობა წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას და 3. დაევალოს უკანასკნელს, მიმართოს ქართულ დაწესებულებათ — შავი ქვის მწარმოებელთა კრების საბჭოს, ქალაქის თვითმმართველობათ, თ. აზნაურთა კრებებს, ბანკებს და კერძო პირებს, რომ ყოველ წლიურად გამოიღონ თავისი წვლილი ილია ჭავჭავაძის თანხის შესადგენად“.

ილია ჭავჭავაძის თანხა ექვთიმეს დიდი ეროვნული საქმისათვის სჭირდებოდა. მეცნიერის ჩანაფიქრს ამ მიმართულებით კარგად გვამცნობს გაზ. „ისრის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებული წერილი, რომლის მთლიანად მოტანა მიზანშეწონილად ვცანით:

რის დაარსება უფრო შეეფერება ილია ჭავჭავაძის ხსოვნას
(წერილი რედაქციის მიმართ)

„დავმარხეთ ვერაგულად მოკლული ჩვენი მხატვარი პოეტი, დიდი მოღვაწე ილია ჭავჭავაძე. დავმარხეთ შესაფერისად, დიდებულად. როგორც შეესაბამებოდა მის ნიჭს, იმის სამსახურს მამულისადმი.

ჯერ კიდევ დამარხვამდის წერილებში და დამარხვის დროსაც სიტყვებში ბევრმა ის აზრი გამოთქვა, რომ ილიას ხსოვნას შესაფერისად უნდა ვცეთ პატივი, შესაფერისი ძეგლი უნდა ავუგოთ, რაიმე შესაფერი უნდა დავაარსოთ. საზოგადოდ ქართველებმა მოღვაწის სიკვდილის დროს ვიციტ უცებ აპილბილება, ბევრის დაპირება და განზრახვა, მაგრამ დამარხვის შემდეგ ისევ უცებ დაცეცხრებით და ყოველი დაპირებული და განზრახული აუსრულებელი გვრჩება. ასე იყო, მაგალითად, დიმიტრი ბაქრაძის, გაბრიელ ეპისკოპოსის და რაფიელ ერისთავის სიკვდილის დროს. იმედი უნდა ვიქონიოთ რომ ეს ეხლა აღარ განმეორდება და ქართველი ერი რაიმე თვალსაჩინო საქმეს დააარსებს ილიას სამახსოვროდ და პატივსაცემად.

ჩვენ საესებით ვეთანხმებით გაზეთ „ისრის“ მეთაურ წერილის ავტორს (№ 197) და მასთან ერთად საჭიროდ მიგვაჩნია დაარსდეს ილიას ფონდი („ილიას აუზი“), რომელიც უნდა მოხმარდეს ქართველი ხალხის თვითცნობიერების განვითარებას, ქართველი ერის დიდ საკულტურო საქმეს. მაგრამ ახლავე უნდა გვქონდეს გარკვეული რა უფრო გვესაჭიროება ამ ეამად, რას უნდა მოხმარდეს ყველაზე ადრე, ყველაზე უპირატესად ეს ფონდი, რის დაარსება უფრო შესაფერია ილია ჭავჭავაძის სახსოვრად? ჩვენის აზრით, ამეამად ჩვენთვის აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს ქართული მუზეუმის აშენება, სადაც უნდა მოთავსდეს ქართული კულტურის ნაშთები, რომელიც ანლა „წერა-კითხვის საზოგადოებაში“ ინახება. ამ მუზეუმში უნდა შეგკრიბოთ ყოველგვარი საისტორიო, საარხეოლოგიო, სალიტერატურო და საეთნოგრაფიო ნაშთები და ნიმუშები საქართველოს ერისა. მუზეუმი უნდა მოვაწყოთ ისე, რომ საქართველოს წარსული და აწმყო ნათლად გვედგას თვალწინ. ამ მუზეუმში უნდა იყოს ილია ჭავჭავაძის ზალა, სადაც მოთავსებული იქნება მისი ბიუსტი, მისი სურათები, ნაწერ-ნაბეჭდი და ყველაფერი ის, რაც ილიას ცხოვრებას, შრომას, მოღვაწეობას და ხსოვნას შეეხება. ეს მუზეუმი ჩვენის აზრით, საუკეთესო და დაუფიწყარი ძეგლი იქნება ილია ჭავჭავაძისათვის. ილია, სხვათა შორის, წარსულის მოტრფიალე იყო, ამ წარსულში კარგი მოვლენის პოეტურად გამომხატველი. მან შეაყვარა ხელოვნურის ნაწარმოებით ქართველ ერს თავისი ისტორია, ის არის დამაარსებელი „წერა-კითხვის საზოგადოების“ წიგნთსაცავისა. თავდაპირველად ამ წიგნთსაცავს მისი ხელნაწერები დაედვა სარჩულად, მან გამოსთხოვა სამეგრელოს თავადს მთელი ბიბლიოთეკა და თვითონ გაემგზავრა წამოსაღებად ხელნაწერებისა; ეცადა და იშუამდგომლა განსვენებულ ჩუბინაშვილის ოჯახის წინაშე, რომ ჩუბინაშვილის ხელნაწერები წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის გადმოეცა. თორემ დრო იყო, ამ ხელნაწერებს გაყიდვას უპირებდნენ. სხვებთან ერთად ილიას დიდი ღვაწლი მიუძღვის წერა-კითხვის საზოგადოების წიგნთსაცავის დაარსებაში.

ამგვარ მეცადინეობით შეგროვილი განძი საქართველოს ისტორიისა, კულტურისა და ხელოვნებისა, დღეს წიგნის მაღაზიის უკანა ოთახში მოგვითავსებია

და ისიც ისე, რომ ადგილის უქონლობის გამო ვერც ხეირიანად დაგვიწყვია და დაგვილაგებია. ჩვენი მუზეუმი და ბიბლიოთეკა უფრო ნივთების საწყობ ბინას წარმოადგენს, ვიდრე მუზეუმს და ბიბლიოთეკას. ბევრ ადგილას გვეგულება ხელოვნური ნაშთები ქართული ხუროთმოძღვრებისა, ქანდაკებისა, სურათების წარწერებისა და სხვა, რომლებიც ვერ გადმოგვითანია მუზეუმში ადგილის უქონლობის გამო. როდემდის უნდა ვიყოთ ასე? ამდენხანს გვაიმედებდნენ, რომ რომელიმე მდიდარი ქველმოქმედი აგვიშენებს მუზეუმსო, მაგრამ ეს იმედი არ გამართლდა. დროა ჩვენვე შევუდგეთ მუზეუმის აშენებას და ამ მუზეუმს მოვახმაროთ დ. ბაქრაძის და რ. ერისთავის სახელობაზე შეგროვილი თანხები და ის ფონდი, რომელიც ილიას სახსოვრად უნდა დაარსდეს და რომელშიაც მთელმა ქართველმა ერმა უნდა მიიღოს მონაწილეობა. ეს მუზეუმი ყველა ქართველი მოღვაწის სახსოვარი იქნება, იქ ყველა მოღვაწის ხსოვნას ექნება შესაფერი ადგილი, ქართული პანთეონი იქნება. მაგრამ სანამ განსაკუთრებულ შენობას ავაგებდეთ მუზეუმისათვის, დროებით უნდა დავიჭირავოთ განცალკევებული შესაფერი სახლი და იქ მოვათავსოთ მუზეუმი და ბიბლიოთეკა. ესლავე უნდა მივიღოთ ზომა, რომ ილიას ხელნაწერები, ქაღალდები და ბარათები არ დაიკარგოს, შეგროვდეს და გადაეცეს საზოგადოებას. იქვე მუზეუმში უნდა შევინახოთ საუკეთესო გვირგვინები, რომლებითაც შემკობილი იყო ილიას ცხედარი“.

დ. ბ. „ეს წერილი მზად იყო, რომ „ისრის“ გუშინდელ ნომერში ამოვიკითხეთ დელეგატებისა და დაწესებულებათა წარმომადგენლების დადგენილება, რომ ილია ჭავჭავაძის ხსოვნის აღსანიშნავად და პატივსაცემად უნდა შესდგეს ეროვნული თანხა ქართული ლიტერატურის და სწავლა-განათლების გასავრცელებლად. ჩვენი წინადადება ამ გადაწყვეტილებას არ ეწინააღმდეგება. ეროვნული თანხა უსათუოდ უნდა შესდგეს, მაგრამ ეს ეროვნული თანხა დიდ ეროვნულ საქმეს უნდა მოხმარდეს ყველაზე უმაღლეს და ასეთ საქმედ ჩვენ მიგვაჩნია ეროვნული მუზეუმის დაარსება“¹.

ექვთიმე ამ დროიდან დაწყებული მთელი ძალდონით იბრძოდა ქართული ეროვნული მუზეუმის შესაქმნელად და ამ მიმართულებით მისი ღვაწლი საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ქართული სახელმწიფო მუზეუმის ისტორიაში.

¹ გაზ. „ისარი“ № 201, 10 სექტემბერი, 1907 წ.

ექსნადიცია სამხრეთ საქართველოში

1907 წელია. სახალხო რევოლუცია სისხლშია ჩახშობილი. მჩავერდლა ელასი ზეიმობს. ცარიზმის მოხელეთა მრისხანე თვალი იმპერიის განაპირა მხარეების საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა კუნჭულს სწვდება. მუშათა მოძრაობა საქართველოში ალაგმულია და მისი მესვეურები ციხეებში სხედან ან სასჯელს „კატორღაში“ იხდიან. აგრარული ხახძარი თითქოს დამცხრალია. მაგრამ დროდადრო „ტყის ძმები“ შურისმაძიებელთ ისევ შეახსენებენ ხოლმე ცხრაასხუთის მრისხანე შემართებას. ქართველ ინტელიგენციაში დაბნეულობაა. ბევრი, რევოლუციის დღეებში რომ აქტიურობდა, ახლა ნანობს კიდევ ხელი რომ იარაღს მოჰკიდა და „მისი უდიდებულესობის“ რისხვა დაიმსახურა. ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტურად განწყობილ წრეებში ყურადღების ცენტრშია საქართველოს ავტონომიის იდეა და ამ მიმართულებით გაცხოველებული პოლემიკა წარმოებს. ბოლშევიკური პარტიის მესვეურები მკაცრ კონსპირაციას არიან გადასულნი და ხელმძღვანელობენ მეგრძოლი მასების უკანაზახევის, რომ ნათელი დღის მოლოდინში შეინარჩუნონ მათი დარაზმულობა.

ცარიზმის შავრაზმული წრეები კი ზეიმობენ. რევოლუციური ქართული პრესა აკრძალულია. მკითხველ საზოგადოებას „ივერია“ გამოეთხოვა. თერგდალეულთა ეს მეგრძოლი ორგანო, 25 წლის მანძილზე რომ გაბედულად ააშკარაებდა ცარიზმის კოლონიურ ზრახვებს და ეროვნული მოძრაობის ფრონტს ეხმარებოდა, სამუდამოდ დადუმდა.

მძიმე და მომქანცველი განწყობილებაა, ატმოსფერო დახშულია, თითქოს სუნთქვა ჰკირს. 1907 წლის შავი რეაქცია უფლებებში შედის.

ამ საერთო მოდუნებისა და შემოქმედებითი გარინდების ვითარებაში ექვთიმე თაყაიშვილის განწყობილება მელანქოლიურია, მაგრამ იგი მხნეობას მაინც არ კარგავს. მართალია, მან მშობლიური ხალხის ეს დროებითი მარცხი მძიმედ განიცადა და ცარიზმის კოლონიური ჩაგვრისადმი ზიზღი უფრო გაუძლიერდა, მაგრამ ხელის ჩაქნევა არ სჩვევია. იგი მთელის გატაცებით კვლავ ძველ სამოღვაწეო უბანს — ქართველი ხალხის ისტორიული წარსულის შესწავლას უბრუნდება. აქ უფრო მშვიდი, აუღელვებელი, შორეული მომავლისათვის გამიზნული ცხოვრებაა. საზრუნავად „ქართლის ცხოვრება“ და „ვეფხისტყაოსანი“, სვეტიცხოველი და უბისი, ნიკორწმინდა და მარტვილი, ვანი და ბაგინე-

თი უხდება. იგი არქეოლოგიურ ექსპედიციას ამზადებს, რომ ახლა თურქებისაგან მიტაცებული და გავერანებული, მაგრამ ოდესღაც ადრეფოდალური საქართველოს კულტურის ერთ-ერთი უდიდესი აკვანი მოინახულოს.

ივლისი ამ სამზადისში მიიღია. მეცნიერმა ექსპედიციის წევრებად ინჟინერი ანატოლ კალგინი და მოხალისე ფოტოგრაფი — თბილისის მეორე ვაჟთა გიმნაზიის ფრანგული ენის მასწავლებელი ედუარდ ლიოზენი მოიწვია. გადაწყდა კოლა-ოლთისის უბნისა და ჩანგლის ეკლესიის შესწავლა. კოლა-ოლთისში მოგზაურობა ექვთიმეს ადრევე ჰქონდა განზრახული. ჯერ კიდევ 1902 წელს მოიარა სამხრეთ საქართველოს ერთი ნაწილი, და იქაური ძეგლების მდგომარეობა რომ ნახა, გადაწყვიტა, რაც შეიძლება ჩქარა მოეხდინა მათი დაწვრილებითი აღწერა. ეს ძეგლები სრული განადგურების წინაშე იდგა. ის, რაც თავის დროზე დიმიტრი ბაქრაძემ აღწერა, 1902 წლისათვის სანახევროდ დანგრეული იყო. ზოგი ეკლესია-მონასტრის ნაკვალევი მხოლოდ ქვების გროვაში ჩანდა. მოსახლეობა ანგრევდა ძველ ნაგებობებს, ქვებს საცხოვრებელი ბინების ასაგებად იყენებდა. ეკლესიათა მხატვრობას წვიმა და ნესტი ანადგურებდა. რამდენიმე დიდებული ციხე-კოშკი თუ საკულტო ნაგებობა უკვე გავერანებული იყო, დროის უმოწყალო ხელი ყველაფერს მუსრავდა. ამიტომ ესწრაფოდა მეცნიერი კოლა-ოლთისისაკენ. ეგების ნაწილობრივ მაინც მოხერხებულიყო აღდგენა იმ დიდი კულტურული კერების გარეგნული სახისა, რაც შემდეგ ჟამთა სიავემ გააპართახა.

1907 წლის პირველ ივლისს ექსპედიცია თბილისიდან ყარსში გაემგზავრა. ყარსიდან ბულა-ტოპის უღელტეხილით ნიაკოშში გადავიდნენ და პირველი ბინა კოლაში დაიდეს.

კოლა მტკვრის სათავეა. იგი მთებით შემოზღუდული ქვაბურია. მთებიდან მრავალი წყარო მოედინება. ერთ არხში მოქცეული მდინარე მტკვრის სათავე ხდება. კოლაში ექსპედიციას ჰრელი მოსახლეობა დახვდა — გამაჰმადიანებული ქართველები, უპირატესად, მესხები, ქურთები, ბერძნები და სომხები. ადრეფოდალურ ეპოქაში აქ ქართული კულტურის ერთ-ერთი მძლავრი კერა ღვიფოდა. ახლა ნანგრევებია მხოლოდ. „არ არის სოფელი, ან ნასოფლარი, სადაც არ იყოს ნანგრევები ან ნაშთები ეკლესიებისა, კოშკებისა თუ ციხეებისა, მაგრამ ახლა ყველა ეს უმეტეს შემთხვევაში განადგურებულია. ჩვენამდე მოღწეული ძეგლები შედარებით სხვა სამუსლიმანო საქართველოს რაიონებთან, — ცოტაა. ეკლესიები უმეტეს შემთხვევაში ჩვეულებრივი რიგის არის, ერთნავიანი ბაზილიკაა, ნაშენი გათლილის პატარა ოთხკუთხედი ქვებით. გუმბათიანი ეკლესიები ზევრი არ ყოფილა, ბერძნებს და სომხებს ძველი ქართული ეკლესიები ზოგი გადაუკეთებიათ, ზოგი დაუშლიათ და მათ ადგილას ქვებით ახალი აუშენებიათ. მაჰმადიანებს კიდევ თავის მხრით დაუშლიათ ეკლესიები და მათი ქვე-

ბი გამოუყენებიათ თავიანთი სახლების და ჯამეების ასაშენებლად“ — წერს დღიურში მეცნიერი¹.

ექსპედიციაზე მძიმე შთაბეჭდილება დატოვა დადაშენის ეკლესიამ, რომლის მხოლოდ ნანგრევებიღა იხილეს. ეს გუმბათიანი ლამაზი ეკლესია, რომელსაც საგანგებოდ იხსენიებს და აქებს ვახუშტი ბატონიშვილი, ისე იყო იავარქმნილი, რომ მისი აგებმაც ვერ მოხერხდა. თლილი წითელი ქვა, რომლითაც ეკლესია იყო ნაგები, თურქებს ჯამეს ასაგებად მოეხმარათ. ექვთიმეს ვარაუდით დადაშენის ეკლესია მაშინ არის აგებული, როდესაც ბაგრატიონების რეზიდენცია ჯერ კიდევ არტანუჯი იყო (IX—X საუკ.).

შემდგომი ძეგლები, რამაც ექსპედიციის ყურადღება მიიქცია, იყო დორთკილისა, კოლას ერთ-ერთ ბორცვზე გაშენებული ოთხი ეკლესიის ნანგრევი, აგრეთვე სოფელ ოკამის, ტახტოკრანის, ჯიჯორის, თურქაშენის, მუზარეთის, არგინისის, უჩ-კილისას, სამუთის, კალკოსის ლაგასტანის ეკლესიები, რომელთაგან უმრავლესობა ნანგრევებად იყო ქცეული. ჯიჯორიდან ხუთი ვერსის დაცილებით მათ დაათვალიერეს კალაჯუხის ციხე — ექვთიმეს თქმით — ერთი საუკეთესო ძეგლი კოლას რაიონისა. „ჩვენის აზრით — შენიშნავს ექვთიმე — კალა-ჯუხი ის ციხეა, რომელსაც ვახუშტი ქუმურლუხის სახით იხსენიებს — ის წერს „ხოლო მტკვრის სათავეს ზევით, ყალბუშთის ძირზე, არს ციხე შენი ქუმურლუხი, მაგარი და შეუვალი (ვგონებ ბექის ციხედ) აწ ცარიელ არს. ამას ზედა გარდავალს გზა ბანას და ფანასკერტს“². ციხე-კოშკები შეხვდათ მათ აგრეთვე სოფელ ვალავერის, ოჩხისა და მეხკერაყის მიდამოებში.

არტაან-კოლას გზატკეცილის გავლით ექსპედიცია აგუნდარაში ჩავიდა. ესაა კოლას ბოლო სოფელი, სადაც გზატკეცილიც მთავრდება და იწყება აგუნდარის უღელტეხილი, რომელიც ოლთისის ოლქში გადადის. ექსპედიცია ამ გზას გაჰყვა.

ოლთისის მხარე ძველი ქართული პროვინციის — ტაოს ნაწილია. იგი XVII საუკუნეში მიიტაცეს თურქმა დამპყრობლებმა და იქ ცეცხლითა და მახვილით გაავრცელეს ისლამის სჯული. მოსახლეობას 900-იან წლებშიც უპირატესად გამაჰმადიანებული ქართველები შეადგენდნენ. მოხუცებამო — შენიშნავს ექვთიმე — ქართული იცოდნენ. ახალგაზრდობას, მართალია, მშობლიური ენა დავიწყებული აქვს, მაგრამ ეროვნებით რომ ქართველები არიან, ეს ყველასათვის კარგადაა ცნობილი. ამ მხარის ბეგებმა — ხიმშიაშვილებმა ექსპედიციას კარგი მასპინძლობა გაუწიეს. ოთხი ძმა ხიმშიაშვილიდან ერთი, დურსუნ ბეგი, ყველაზე შეძლებული ყოფილა და ტაოს კარში უცხოვრია. მეორე — ფა-

¹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს. პარიზი, 1938, გვ. 10.

² იქვე, გვ. 15.

ნასკერტის მუხთარი (მამასახლისი) ყოფილა. მესამე — კარნავაზისა, მეოთხე — სტრაუნიკი, რომელიც ოკრუგის უფროსმა ექსპედიციას მცველად და დამხმარედ გააყოლა. ექვთიმე პირადად გასცნობია ხიმშიაშვილების დედას—100 წლის მოხუცს, ეს გურული ქალი (გვარით ბერიძე) ძალზე მხნე და წარმოსადგეი ყოფილა. იგი 16 წლისა გაჰყოლია ბეგ ხიმშიაშვილს. ექვთიმეს XIX საუკუნის ოციანი წლების გურიის ამბებს მოუყვა თურმე და გურიის იმდროინდელი მმართველების მალაქია და დათა გურიელების, ყარამან თავდგირიძისა და სხვათა ამბებიც მოიკითხა.

ოლთისის პროვინციის ყველაზე შესანიშნავი ძეგლი ბანას სახელგანთქმული ტაძარია. 1843 წელს ეს ტაძარი პირველად ბოტანიკოსმა კარლ კოხმა აღწერა. იგი აღტაცებული აღნიშნავდა, რომ ეს ყველაზე ლამაზი და მშვენიერია იმათ შორის, რაც მე აღმოსავლეთში მინახავს აია სოფიას გამოკლებით. 1881 წელს ბანა ქართველთაგან პირველად დიმიტრი ბაქრაძემ ინახულა. მაშინ შენობას მხოლოდ გუმბათი ჰქონდა ჩაქეული. 1902 წელს — სამხრეთ საქართველოში პირველი მოგზაურობის დროს ტაძარი ექვთიმემაც აღწერა. ამ დროისათვის იგი საგრძნობლად იყო დანგრეული, მაგრამ შიდა აღმოსავლეთის მხარე მისი პატრონიკენით, ევკდერით და გარედან მიშენებული აღმოსავლეთის და სამხრეთის კოშკებით გადარჩენილი იყო. ახლა, სულ რაღაც 5 წლის შემდეგ, ექვთიმეს თვალწინ სამწუხარო სურათი წარმოუდგა: აღმოსავლეთის გალერეის კამარები სრულად ჩამონგრეულიყო და დაზიანებული იყო საერთოდ მთელი აღმოსავლეთი მხარე¹. „ასე სამწუხაროა ბედი ჩვენი დიდებული კულტურის ნაშთებისა“ — მწუხარებით შენიშნავს მეცნიერი თავის დღიურში.

ბანას ტაძარი ზემოთ დავაკებულ მრგვალ ბორცვზეა აგებული. ადრე იგი ქვითკირის გალავნით ყოფილა შემოზღუდული. ესაა კოლოსალური ზომის სამსართულიანი მრგვალი ეკლესია რთული კომპოზიციისა, მხატვრულად შესრულებული.

ტაძარი აგებულია IX—X საუკუნეებში. „და ამან ადარნასე (888—923), ძემან დავით მოკლულისამან, აღაშენა ბანა, ხელითა კვირიკე ბანელისათა, რომელი იგი იქმნა პირველი ეპისკოპოს ბანელ“ — გვამცნობს ისტორიკოსი სუმბატ დავითის-ძე².

ექსპედიციამ დაწვრილებით შეისწავლა ტაძრის ყველა დეტალი და მოგვცა მათი აღწერილობა. ექვთიმეს მიაჩნია, რომ ბანა ზვართნოცის ტიპის ნაგებობაა, „მაგრამ ბანა იჩენს ისეთ თავისებურებას, ისეთ გადამუშავებას შინაგანი კონსტრუქციისა სამსართულიანი პატრონიკეთა მოწყობით, რომ ის უნდა ჩა-

¹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წ., გვ. 19.

² ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. 116.

ითვალს უფარესად განვითარებად, გაუმჯობესებად ძირითადი გეგმისა, ძირითადი ტიპისა. ამან მისცა ბანას ტაძარს სიმტკიცე და გამძლეობა; მან გასძლია მეთვე საუკუნის დამდევიდან მეცხრამეტე საუკუნის ნახევრამდის, მაშინ როდესაც ნერსესის იშხანს და ზვარტნოცს ორი საუკუნეც არ დასცალვებიათ, ხოლო გაგიკის ტაძარმა ნახევარი საუკუნე ვერ გასძლია. მასთან, ეს პატრონიკენი არა თუ არ აუშნოებენ შინაგან სახეს ტაძრისა, არამედ ისე არიან შეხამებული საერთო კონცეფციასთან, რომ, პირიქით, აშშვენებენ და ალამაზებენ საერთო სურათს. ბანას ხუროთმოძღვარი დიდ ხერხს და გენიალურ ნიჭს იჩენს ამ შემთხვევაში“¹.

ტაოს მხარე და განსაკუთრებით ბანას არე-მარე, როგორც საუკეთესო ადგილი ოლთისის ოლქისა, სავსეა ეკლესიის ნაშთებით — მოგვითხრობს მეცნიერი. ექსპედიციას უნახავს და შეუსწავლია ბანას პატარა ეკლესია, ბანას მღვიმეში დაცული ეკლესია კიაგმის-ალტი, ჩამსუხის ეკლესიათა ნანგრევები, სოლომონისის ციხე და სოლომონისის მღვიმის ეკლესია და სხვ. ექვთიმე ამ შენობათა გეგმებს რომ ერთმანეთს უდარებს, იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ძველი დროიდან X საუკუნის დასასრულამდის, ამ მხარეს ნაირნაირის გეგმების ძებნა ახასიათებს: არც ერთ სხვა კუთხეში ამდენი სხვადასხვა გეგმის ტაძრებს ვერ იპოვნით, როგორც აქაო² — შენიშნავს იგი.

სოლომონისის მღვიმის ეკლესია მიუვალ ადგილზეა აგებული. ჯერ კიდევ ექსპედიციის სამხრეთ საქართველოში გამგზავრებამდე, თბილისში, ექვთიმე ოლთისის ოლქის უფროსს მოუნახულებია. როცა ლაპარაკი ექსპედიციაზე ჩამოვარდნილა, სტუმარს ექვთიმესათვის თავმომწონედ უთქვამს: ჩამობრძანდით, ისეთი რამ უნდა განახოთ, რაც დღემდე არავის უნახავსო. თან დასძინა თურმე: ადგილი სრულად მიუვალი იყო, მე მივიღე ზომა, დავაკიბინე კლდე და ახლა თქვენ ადვილად ახვალთო. ექვთიმეს ღიმილით უპასუხნია: ეს ადგილი მე უკვე ნახული მაქვსო. სტუმარს, ცხადია, არ დაუჯერებია; კიბეების გაკეთებამდე იქ მე ვერ ავედი და თქვენ როგორ ახვიდოდითო. ექვთიმეს მაშინ ეკლესიის გეგმა და ფრესკის სურათი გადმოუღია. სტუმარი გაოცდა თურმე, მაგრამ ყველაფერი ადვილი ასახსნელია, მის ღრმა მეცნიერულ გატაცებას და მშობლიური კულტურისადმი თავდავიწყებულ სიყვარულს თუ გავითვალისწინებთ. ახლა ექვთიმემ ეს საინტერესო ეკლესია მეორედ ინახულა. იგი ადვილად ავიდა დაკბილულ კიბეზე. მაგრამ „ვაი იმ ნახვას, — მწუხარებით შენიშნავს მეცნიერი, — სწორედ ამ გზის გაკეთებას ლამის დაეღუპა ეს კოპწია ეკლესია. საქმე ის არის, რომ გზის გაკეთების შემდეგ დაუწყიათ აქ ხშირად მოსვლა... სალოცავად და დროს გასატარებლად, როგორც დღეობაში. ენთოთ ცეცხლი

¹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წ., გვ. 25.

² იქვე.

ეკლესიაში და ფრესკები სულ შემურვილი იყო კვარტლით ისე, რომ არავითარი ფრესკის გადმოღება შესაძლებელი აღარ იყო¹.

სოლომონისის შემდეგ ექსპედიცია ათვალიერებს კოსორის მღვიმის ეკლესიას, არსენიაკის ძველი ეკლესიის ნანგრევებს, კალკოსის ძველ ეკლესიას, სადაც მათ ყურადღებას იქცევს ძველი ქართული სახარება არა უგვიანესი XIII საუკუნისა. მესხების დიდ სოფელში—ოროთულში უნახავთ „იშვიათი რამ, აბსიდიანი ეკლესია“, რომლის კედლები და თალები ჩამონგრეული იყო. აქვე, სასაფლაოზე იპოვეს „ოზელისკის მსგავსი სვეტი ქვისა სიმაღლით სამი არშინი და 5 ვერშოკი, განით 9 1/2 ვერშოკი, რომლის წახნაგებზე გამოქანდაკებული ყოფილა ფიგურები — ქრისტე და ღვთისმშობელი, ადამის ცდუნება და წმინდანთა სახეები. ექვთიმეს აზრით, ძეგლი მე-8-9 საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს. ექსპედიციამ ეს ქანდაკება მნიშვნელოვან ძეგლად მიიჩნია და გადასწვრიტა მისი თბილისის მუზეუმში გადმოტანა. მიუხედავად დიდი თხოვნისა, ადგილობრივმა ხელისუფლებამ ეს საქმე მაშინ ვერ მოაგვარა. 1917 წლის რევოლუციის დროს ერთ ქართველ ოფიცერს უთავებია ჯვრის ქანდაკების წამოღება, მაგრამ სოფელ კოსორის ახლოს მიუტოვებია. სადაა ეს ძეგლი ახლა არავინ იცის. ექსპედიციამ ის მაინც მოახერხა, რომ ძეგლი აღწერა, სურათი გადაიღო, რაც ნაჩვენები იყო კიდეც 1920 წელს, ქართული ლიტერატურის ძეგლთა გამოფენაზე, რომელიც ე. თაყაიშვილის ინიციატივით მოეწყო.

ყურადღებით შეისწავლა ექსპედიციამ ათაბაგ მზეჭაბუკის ციხედარბაზის და ეკლესიის ნანგრევები თავისი საყურადღებო წარწერებით, აგრეთვე კოპის, პეტრუსის, ბობისგერის, ქარგლუხის ეკლესიები და ლექსორის ლავრა. ეს ლავრა, ნაგებობათა მთელი კომპლექსი, რომელიც კაკლის ხეების ხეივანში, თუთის და ქლიავის ბაღებში ყოფილა ჩაფლული, ახლა გავერანებულია.

ქალაქ ოლთისში ექვთიმეს ყურადღება მიიქცია ოლთისის ძველმა ციხემ, რომელიც ოლთისის წყლის მაღალ კლდოვან ნაპირზეა აგებული, და ასლან ფაშის ჯამემ, რომელიც შიგნიდან ქართული ჩუქურთმებით ყოფილა შემკული. ექვთიმეს სიტყვით, ეს ჯამე ყველაზე საუკეთესოა ყარსის ოლქში. მისი აღმშენებელი ((XVII საუკუნისა) ყოფილა ქართველი, ათაბაგის ჩამომავალი, რომელიც შემდეგ სიკვდილით დაუსჯიათ.

ექსპედიცია ოლთისიდან გზას განაგრძობს ვაჩე-ძორის მიმართულებით. გზადაგზა მრავლადაა ეკლესიათა ნანგრევები. ყურადღებას იპყრობს კალმახის ციხე და დიდი მონასტერი ვაჩე-ძორი. ციხე მერვე საუკუნის ძეგლია, გრანდიოზული. „ჩვენ მორებული გვაქვს თითქმის მთელი ტაო და არსად ისე შეუვალი და მიუდგომელი ციხე არ გვინახავს, როგორც აქ“ — შენიშნავს ექვთიმე. კალგინი და ის ბევრს ცდილან, მაგრამ ციხეზე ასვლა ვერ მოუხერხებიათ. მხოლოდ ლიოზინი ასულა კლდეზე და ციხე ფოტოგრაფიულად გადაუღია. ამ ციხის

¹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია, გვ. 33.

მფარველობის ქვეშ ყოფილა აშენებული ნიაკომის ხეობაში დიდი ლავრა ვაჩე-ძორი, რომელიც აქამდე უცნობი იყო... ეს მონასტერი ერთი საუკეთესო ძეგლთაგანია ოლთისის ოლქში, უფრო დიდია და უფრო ლამაზი, ვიდრე ლექსორის მონასტერი თავის სირთულით და მოგვაგონებს საფარის მონასტერს ახალციხის მახლობლად¹ — აღნიშნავს მკვლევარი. ეკლესიის ნანგრევ ქვებში ექსპედიციამ მონახა ქვები ქართულ ასომთავრულ წარწერებით და ფოტო სურათები გადაიღო.

ვაჩე-ძორის მახლობლად მღვიმეში, სწორედ ექსპედიციის მუშაობის დღეებში ერთ-ერთმა ადგილობრივმა მონადირემ იპოვა მთელი შეკვრა საბუთებისა, რომელიც მან „უჩასტის უფროსს“ მიაჩუტა. ეს უფროსი ექსპედიციას ახლდა. ექვთიმე გაეცნო ხელნაწერებს, გადაიღო მათი ფოტოსურათები და გადმოიწერა მთლიანად (დედანი უფროსმა გუბერნატორს გაუგზავნა). წერილები ვაჩე-ძორისა და ერისთავთ ერისთავის ზაზა ფანასკერტელის შესახებ საყურადღებო ცნობებს შეიცავს.

ტაოსკარში ექვთიმეს ყურადღება მიიქცია ორი ძველი (IX—X საუკ.) ქართული ეკლესიის ნანგრევებმა, რომელთა გეგმა მან მეტად ორიგინალურად და ლამაზად მიიჩნია. ტაოსკარიდან ექსპედიცია ამ მხარის ერისთავთ ერისთავის რეზიდენციაში — ფანასკერტში გაემგზავრა. — აქ ჩვენ ბევრ რამეს მოველოდით, მაგრამ იმედი გაგვიცრუვდა. არათუ ეკლესიები, ისტორიაში კარგად ცნობილი, შესანიშნავი ციხეც სულ განადგურებულია — შენიშნავს ექვთიმე. ექსპედიციამ ქვების გროვაში რამდენიმე წარწერიანი ქვა იპოვა, ასოების მოხაზულობის მიხედვით მეცნიერი ასკვნის, რომ ეს წარწერები X საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

ფანასკერტიდან ექსპედიცია ხოშევანქში გაემგზავრა. გზაზე ნორპეტთან, დიდ ვაკეზე, მათ ნანგრევებად ქცეულ შენობათა კომპლექსს მიაგნეს. ექვთიმეს აზრით, აქ ოდესღაც ქალაქი ყოფილა. ადგილის სახელწოდებაც — ახშევრ — (თეთრი ქალაქი) მიგვანიშნებს ამაზე. სოფელ კარანავაში ნახეს ციხის ნანგრევები. კინეპოსში — ლავრის ნანგრევები, აზნაის ხეობაში — ციხის ნანგრევი და პატარა ეკლესია, ერუკაზნავეში — ქოროღლის ციხე (ძველი ქართული სახელწოდება უცნობია). ამის შემდეგ ექსპედიცია ოლთისში დაბრუნდა.

6 აგვისტოს ოლთისიდან ექსპედიცია ყარსში ჩავიდა, ხოლო ყარსიდან სოფელ ჩანგლში გაემგზავრა საგანგებოდ, რომ იქაური ეკლესია მოენახულეზინა. ჩანგლი სომხური სოფელია ალაშქერტში, ყალიზმანის მახლობლად. ექსპედიციამ დაწვრილებით აღწერა ეკლესიის შენობა. გადმოიღო მისი ქართული წარწერები. ექვთიმეს დასკვნით „გეგმა, სტილი და ზოგიერთი შემოკბილობა ჩანგლისა მოგვაგონებს მე-11-13 საუკუნეთა ეკლესიებს და მათი მიბაძვით არის აშენებული, ხოლო შედარებით მაღალი გუმბათის ყელი უფრო ეგუება

¹ ე. თ. ა. ა. შ. ე. ლ. ი, არქეოლოგიური ექსპედიცია... 1907 წ., გვ. 56.

მე-14 საუკუნეს“. მეცნიერის აზრით, „აქ ყოფილა მართლმადიდებელ სომხების, ანუ ხალკედონისტთა სომხების მონასტერი და ამით აიხსნება ქართული წარწერები ამ სხვაგვარი ეკლესია-მონასტრებისა სომხეთში. მართლმადიდებელ სომხებს წირვა-ლოცვა ქართულ ენაზე ქონდათ და მათი მწყემსმთავარი ქართველი ეპისკოპოზები იყვნენ“.

18 აგვისტოს ექსპედიციამ თავისი ნაყოფიერი მუშაობა დაამთავრა და 20 აგვისტოსათვის თბილისში დაბრუნდა. ექსპედიციის მასალებზე ექვთიმემ დაწერილებით ანგარიში წარუდგინა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას. ექსპედიციის მთელი მასალა მეცნიერმა 1938 წელს გამოსცა პარიზში. უნდა აღინიშნოს, რომ ექსპედიციის ამ მასალებმა ფრიად მნიშვნელოვნად შეუწყვეს ხელი ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების საკვანძო საკითხების გაშუქებას. ექვთიმეს მიაჩნდა, რომ მან სამხრეთ საქართველოს ერთი ნაწილი შეისწავლა და კვლავ ფიქრობდა ამ მხარეში ექსპედიციის მოწყობას, რაც 1917 წელს განახორციელა კიდეც, რაზედაც საუბარი გვექნება ქვემოთ.

1907 წელს წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ გამოსცა ექვთიმეს „მასალანი საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში“. აქ მოტანილია უძვირფასესი ცნობები საბარათაშვილო სომხთის, არაგვის ხეობის მოსახლეობაზე 1721 და 1774 წლის აღწერილობათა მიხედვით. ამავე წელს გამოვიდა მისი „არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წ. I“. წიგნში წარმოდგენილია საინტერესო მასალები, რომელიც პირადად ექვთიმეს მიერ არის მოპოვებული იმერეთში, გურიაში, ქართლში, კახეთში და სხვა ადგილებში მოგზაურობის დროს.

საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სათავეში

პირველი რევოლუციის პერიოდში, როცა რუსეთის ლიბერალური ინტელიგენციის განწყობილება მკვეთრ ოპოზიციურ ხასიათს ატარებდა, თვითმპყრობელობა იძულებული გახდა მასთან გათამაშების პოლიტიკა ეწარმოებინა და ზოგი რამ დაეთმო; ამ ვითარებაში იმპერიაში მომრავლდა ე. წ. ნებაყოფლობითი საზოგადოებანი, რომელთა ტრიბუნას დემოკრატიული ინტელიგენცია თავისი აზრების და იდეების საპროპაგანდოდ იყენებდა. მეფე და მისი მოხელეები დიდი ხალისით როდი იძლეოდნენ ასეთ საზოგადოებათა შექმნის ნებართვას, მაგრამ ვარაუდობდნენ, რომ ეს მხარდაჭერა ინტელიგენციის რევოლუციურ განწყობილებას ერთგვარად მაინც შეანელებდა და ცარიზმს სულის მოთქმის საშუალებას მისცემდა. მართალია, განაპირა ნაციონალურ რაიონებში ცარიზმის სატრაპები ამ მხრივაც განსაკუთრებულ სიფხიზლეს იჩენდნენ და ყოველგვარი ნებაყოფლობითი საზოგადოების უკან სეპარატისტთა შენიღბული დაჯგუფება ელანდებოდათ, მაგრამ სრულ შეზღუდვას მაინც ვერ ბედავდნენ. სამაგიეროდ პერიფერიიდან წარმოდგენილ საზოგადოებათა წესდებებს განსაკუთრებული გულისყურით იბილავდნენ და ნებართვის გაცემას აჭიანურებდნენ.

1906 წელს კავკასიის მეფისნაცვალს წარედგინა თხოვნა თბილისში საისტორიო და საეთნოგრაფიო სამეცნიერო საზოგადოების დაარსების შესახებ. თხოვნა ქართული საისტორიო ძეგლების დაცვის და შესწავლის გადაუდებელი საჭიროებით იყო მოტივირებული. საქართველოს ისტორიის შესწავლას მეცნიერული ძალების მოზიდვა, კოორდინაცია და გეგმაზომიერი წარმართვა სჭირდება, რაც სათანადო დაწესებულების შექმნის შემთხვევაში გახდება შესაძლებელი — მითითებული იყო განცხადებაში. თხოვნას თან ერთვოდა წესდების პროექტი, სადაც აღნიშნული იყო, რომ საზოგადოების საქმიანობა იწარმოებს საჯარო კრებების გამართვის, მეცნიერული მოხსენებების მოსმენის და განხილვის სახით, რომ საზოგადოება მოაწყობს საჯარო ლექციებს მოწვეული ძალებით, გამართავს გამოფენებს, ჩაატარებს არქეოლოგიურ ექსკურსიებსა და ექსპედიციებს, სათავეში ჩაუდგება საგამომცემლო მუშაობას საქართველოს სიძველეთა გამოსამზეურობლად, შექმნის წიგნთსაცავს, მუზეუმს და სხვ.

კავკასიის ხელისუფალთა თვალში მეტი ნდობისათვის განცხადებას ექვთიმესთან ერთად ხელს აწერდნენ თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურობის წი-

ნამძლოლი გ. ბაგრატიონ-დავითაშვილი, სამხედრო-ისტორიკოსი ბორის ესაძე, ექიმი გრიგოლ გაბაშვილი, ვლადიმერ მიქელაძე.

მეფის ნაცვალმა ვორონცოვ-დაშკოვმა თხოვნას საგანგებო განხილვის შემდეგ დიდი გაკიანურებით მოაწერა ხელი 1907 წლის ივნისში. 30 ივნისს შეიკრიბნენ საზოგადოების პირველი დამფუძნებელნი. მაგრამ, იმის გამო, რომ ზაფხული იდგა და დედაქალაქის ინტელიგენცია დაფანტული იყო, ამასთან თვით ექვთიმე თაყაიშვილი, ამ საზოგადოების მესვეური, სამხრეთ საქართველოში ექსპედიციის მოსაწყობად საგანგებო მზადებას ეწეოდა, საზოგადოების დამფუძნებელი კრების ჩატარება სექტემბრის პირველი რიცხვებისათვის გადაიდო.

1907 წლის 20 სექტემბერია. თბილისის თავადაზნაურთა სადებუტატო საკრებულოს დარბაზში (დ. სარაჯიშვილის სახლი ბელინსკის ქუჩაზე) თავი მოუყრია საქართველოს დედაქალაქის ინტელიგენციას. პრეზიდენტის მაგიდას უსხედან საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების დამფუძნებელი წევრები. პირველი სიტყვას იღებს საზოგადოების პირველი თაოსანი ე. თაყაიშვილი. იგი დამსწრე საზოგადოებას თხოვს ფეხზე ადგომით სცენ პატივი ილია ჭავჭავაძის ხსოვნას. წუთიერი სიჩუმის შემდეგ იხსენბა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების პირველი კრება. ექვთიმე შეკრებილთ აცნობს საზოგადოების შექმნის ისტორიას და წესდებას. აცხადებს მის პირველ დამფუძნებელ შემადგენლობას. საზოგადოების ნამდვილ და დამფუძნებელ წევრებად ცხადდებიან კრების მონაწილენი — პავლე თუმანიშვილი, ივანე აფხაზი, მიხეილ მაჩაბელი, ალექსანდრე სარაჯიშვილი, გრიგოლ ყიფშიძე, დავით კარიჭაშვილი, ილია ფერაძე, გრიგოლ დიასამიძე, კონსტანტინე მაყაშვილი, კორნელი კეკელიძე, კალისტრატე ცინცაძე, სერგი გორგაძე, ალექსანდრე მდივანი, გიორგი ჯაფარიშვილი, გერასიმე იმნაიშვილი, გიორგი ამირეჯიბი, ალექსანდრე ყანჩელი და სხვები. კრებას გამოაქვს დადგენილება, დამფუძნებელ წევრებად ჩაითვალოს ისინიც, რომლებიც კრებას სხვადასხვა მიზეზით ვერ დაესწრნენ, მაგრამ გულწრფელი სურვილი აქვთ საზოგადოებაში მუშაობისა. თავმჯდომარე კითხულობს ამ მოღვაწეთა სიას. მათ შორის არიან: პროფესორი ალექსანდრე ცაგარელი, ვ. ლორთქიფანიძე, დ. მუსხელიშვილი, დ. მელიქიშვილი, გ. მუსხელიშვილი, მ. ჯანაშვილი, პ. კარბელაშვილი, დ. სარაჯიშვილი, ი. აბულაძე, ალ. ყიფშიძე, ა. ხელაია, ი. გოგებაშვილი და სხვები.

დამფუძნებელი კრება ფარული კენჭისყრით ირჩევს საბჭოს და მის თავმჯდომარედ ამტკიცებს ექვთიმე თაყაიშვილს, მოადგილედ — დავით კარიჭაშვილს, ხაზინადარად — ალ. სარაჯიშვილს, მუზეუმის და ბიბლიოთეკის მდივნად — ილია ფერაძეს, საზოგადოების მდივნად — სერგი გორგაძეს.

საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების შექმნამ საქართველოში, და მის ფარგლებს გარეთაც, ფართო გამოსხაურება ჰპოვა. ქვეყნის კულტურული ძალები თავის მოვალეობად თვლიდნენ ამ დაწესებულებების წევრობას.

განცხადება განცხადებაზე მოდიოდა. 1907 წლის მიწურულისათვის საზოგადოებას უკვე 250-ზე მეტი ნამდვილი წევრი ჰყავდა. მათ შორის იყვნენ: აკაკი წერეთელი, ნ. მარი, ვ. პეტრიაშვილი, ალ. ხახანაშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ალ. ჯავახიშვილი, ზ. ავალიშვილი, პ. მელიქიშვილი, ი. თარხნიშვილი, კ. აბაშიძე, დ. არაყიშვილი, ვ. ბარნოვი, ლ. ბოცვაძე, დ. კლიაშვილი, გ. ლასხიშვილი, ნ. ლომოური, მ. დემურია, გ. გეხტმანი, გ. ზდანოვიჩი, ს. მგალობლიშვილი, ი. ნაკაშიძე, ნ. ნაკაშიძე, თ. ჟორდანიას, ი. ოცხელი, თ. და ი. რაზიკაშვილები, ან. ფურცელაძე, ნ. ცხვედაძე, ალ. ჯაბადარი და მრავალი სხვ.

საზოგადოების ნამდვილი წევრი ყოველწლიურად იხდიდა საწევრო შესატანს სამ მანეთს. მათ საზოგადოების გამოცემანი უფასოდ ურიგდებოდათ. ახალ წევრთა მიღება, როგორც წესი, საზოგადოების კრებაზე ხდებოდა, რაც თვეში ერთხელ მაინც იმართებოდა სამეცნიერო კრებებისაგან დამატებით. 1917 წლისათვის საზოგადოება დახლოებით 470-მდე წევრს ითვლიდა. ცხადია, ეს დიდი ციფრი არ იყო და საზოგადოებას თანხების მხრივ უჭირდა.

საზოგადოების მატერიალური მდგომარეობის გაუმჯობესებას დიდად უწყობდნენ ხელს მზრუნველი და დამხმარე წევრები. მზრუნველ წევრად წესდების მიხედვით ითვლებოდა ის, ვინც ერთდროულად შესწირავდა საზოგადოებას, არანაკლებ ექვსი ათასი მანეთისა, ან ყოველწლიურად ექვსას მანეთს შეიტანდა. ექვთიმემ ამ საქმეში ჩააბა ქართველი კომერსანტები. იმედი ჰქონდა, რომ ქართველი კაპიტალისტები და მდიდარი მემამულენი ამ დიდ პატრიოტულ წამოწყებას მატერიალურ დახმარებას არ მოაქვდნენ. მაგრამ, ქართველ კაპიტალისტთა წრე, როგორც ცნობილია, მეტად ვიწრო იყო და იმათგანაც მხოლოდ ორ-სამს აღმოაჩნდა ეროვნული საქმისადმი სამსახურის სურვილი, ეს იყო ცნობილი ქველმოქმედის დავით სარაჯიშვილის ოჯახი, რომელსაც სიცოცხლეშივე ჰქონდა განზრახული მუზეუმის აშენება და არ დასცალდა. მაგრამ საზოგადოებას ანდერძით დაუტოვა დიდი თანხა; აკაკი ხოშტარია, რომელმაც საზოგადოებას რვა ათასი მანეთი შესწირა, ნიკოლოზ ჯაყელი და სხვ.

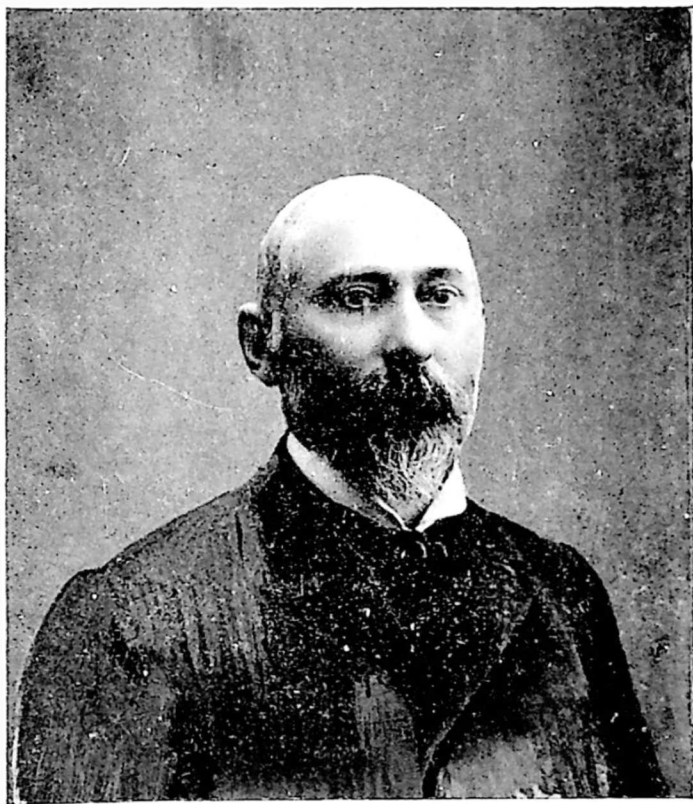
გარდა ამისა, ქართველი მოღვაწენი, რომელთაც კარგად ესმოდათ საზოგადოების დანიშნულება, თავიანთ კეთილშობილურ ვალდებულებად თვლიდნენ მთელი პირადი ქონება ან მისი გარკვეული ნაწილი ანდერძით დაეტოვებინათ საზოგადოებისათვის. მაგალითად: აკაკი წერეთელმა საზოგადოებას ანდერძით დაუტოვა თავისი მამული საჩხერეში და ფონდი, რომელიც გვირგვინების სანაცვლოდ უნდა შეკრებილიყო (ამ თანხამ 13 ათას მანეთზე მეტი შეადგინა); იაკობ გოგებაშვილმა საზოგადოებას ანდერძით მსხვილი თანხა დაუტოვა; საგანგებოდ აღსანიშნავია ღვაწლი პავლე თუმანიშვილისა, რომელმაც საზოგადოებისათვის შეიძინა მიწა ქართული გიმნაზიის მახლობლად, შექმნა მდიდარი ბიბლიოთეკა კავკასიოლოგიაში და საზოგადოებას უანდერძა, ფოტოგრაფ ერმაკოვს შეუკვეთა და საზოგადოებისათვის უსასყიდლოდ დაამზადებინა ქართული ეკლესია-მონასტრებისა და ეროვნული მნიშვნელობის სიძველეთა ფო-

ტო ალბომები, პ. თუმანიშვილის პირადი ხარჯებით მოეწყო საზოგადოების წევრთა ზოგი არქეოლოგიური ექსპედიცია. „იგი მართლა რომ ნამდვილი მზრუნველია ამ საზოგადოებისა ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით“ — აღნიშნავდა საზოგადოების 10 წლისთავის საანგარიშო მოხსენებაში ექვთიმე თაყაიშვილი. ასევე დასდეს ღვაწლი საზოგადოებას: ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძემ — ქართველ სამოციანელთა სახელოვანმა თანამებრძოლმა, მან ქონების ნაწილი უანდერძა საზოგადოებას; ალექსანდრე სარაჯიშვილმა, რომელიც, ექვთიმეს სიტყვებით რომ ვთქვათ, დაარსების დღიდან საზოგადოების ბურჯი იყო და მისმა უდროვოდ გარდაცვალებამ საზოგადოებას „მარჯვენა ხელი მოკრა“, ასევე გამგეობის წევრმა ალექსანდრე ყიფშიძემ (ფრონელი), სოლ. გაბაშვილმა, მიხეილ მართამულმა, ცნობილმა რუსმა კოლექციონერმა დიმიტრი ივანეს ძე შჩუკინმა, რომელმაც შესწირა საზოგადოების მუზეუმს ზვენიგოროდსკისა და ბოტკინის მინანქრის კოლექციები, მრავალი იშვიათი გამოცემა წიგნებისა. საზოგადოების საბიბლიოთეკო და სამუზეუმო ფონდი პირადი შეწირულებით დიდად გაამდიდრეს პროფესორმა ს. ავალიანმა, რ. დათეშიძემ, კათალიკოსმა კირიონ II, ექიმ მრეწლიშვილის ოჯახმა და სხვებმა.

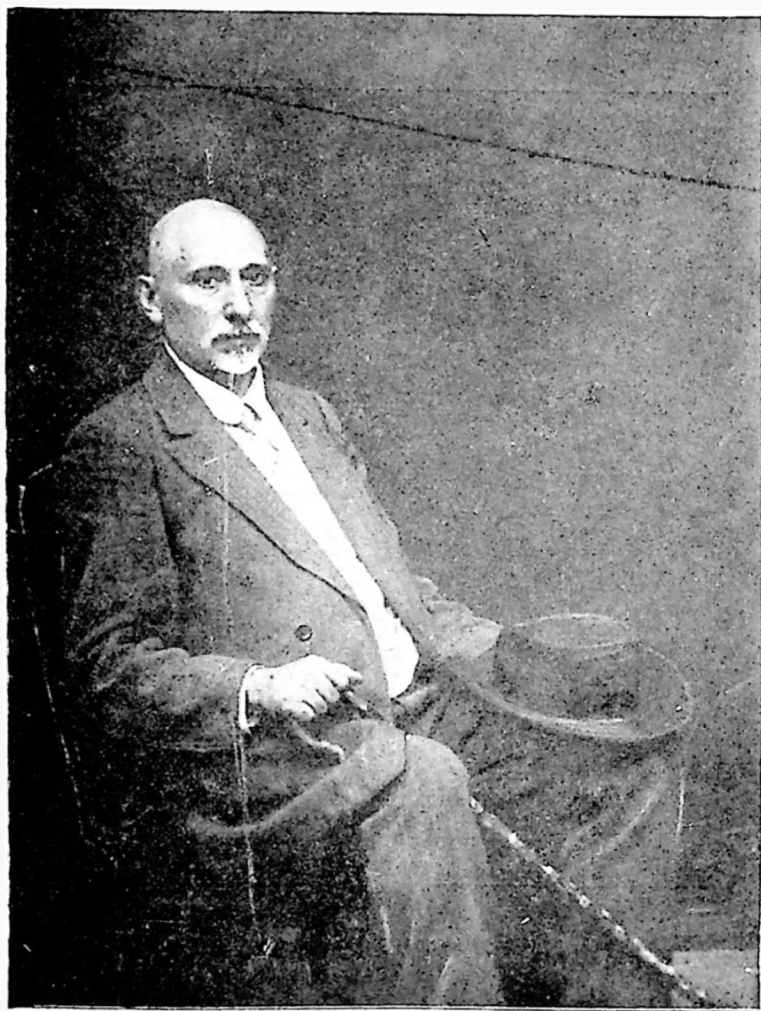
ამ თანხებით და მცირეოდენი საწევრო გამოსაღებით არსებობდა საზოგადოება და დიდ საქმეებს აკეთებდა. საზოგადოებას ჰყავდა აგრეთვე სამი საპატრიო წევრი — აკაკი, ნიკო მარი, ალექსანდრე ცაგარელი, რომელთა „გამოკვლევანი. ექვთიმეს სიტყვით, ქვაკუთხედია ჩვენი ენის, ლიტერატურის და საზოგადოდ წარსულის შესასწავლად“¹.

საზოგადოება სისტემატურად მართავდა კრებებს და საჯარო ლექციებს, ისმენდა მკვლევართა მოხსენებებს საქართველოს ისტორიისა და კულტურის საკითხებზე, აწყობდა ექსკურსიის-ექსპედიციებს საქართველოს წარსულის მატერიალური და სულიერი ძეგლების გამოვლინება-შესწავლისათვის, გაჩაღებული ქონდა ნაგამომცემლო მოღვაწეობა. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში საზოგადოებას ჰქონდა ფილიალები, ჰყავდა რწმუნებულები. რომლებიც ფოლკლორულ და ეთნოგრაფიულ მასალებს აგროვებდნენ. დაარსებიდან 1917 წლის თებერვლის რევოლუციამდე საზოგადოებამ 124 საზოგადო კრება ჩაატარა. წაკითხულ იქნა 88 მოხსენება. მომხსენებელთა შორის იყვნენ: ივანე ჯავახიშვილი, ალ. ხახანაშვილი, ი. ყიფშიძე, აკაკი შანიძე, დავით კარიჭაშვილი, სერგო გორგაძე, კორნელი კეკელიძე, პავლე ინგოროყვა, იუსტინე აბულაძე. გიორგი ჩუბინაშვილი, ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, სარგის კაკაბაძე, ალექსანდრე ჯავახიშვილი, მოსე ჯანაშვილი, გიორგი მამრაძე, აბელ იაშვილი. მარტო ექვთიმე თაყაიშვილმა ათი წლის განმავლობაში 13 მოხსენება წაკითხა. მოხსენებათა ირგვლივ იმართებოდა გაცხოველებული კამათი. საზოგადოების ოქმებ-

¹ ე. თაყაიშვილი, მცირე უწყება საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა იხ. კრებული აკად. ექვთ. თაყაიშვილი, გვ. 203.

ექვთიმე თაყაიშვილი 910-იან წლებში.

ექვთიმე თაყაიშვილი 920-იან წლებში.

ში ფიქსირებულია თითოეული მეცნიერის მოსაზრება მომხსენებლის მიერ წამოყენებულ პრობლემაზე. ექვთიმე, როგორც თავმჯდომარე, აჯამებდა ხოლმე კამათის შედეგებს.

განსაკუთრებული ყურადღება საჯარო ლექციის კარგად ორგანიზებას ენიჭებოდა. რადგან დიდი იყო მისდამი საზოგადოების ინტერესი. საჯარო ლექციის წასაკითხად იწვევდნენ ცნობილ სპეციალისტებს, მაგრამ ლექციების მოწყობას აფერხებდა ბინის მეტისმეტი სიძვირე და ნებართვა მთავრობის მხრივ. იგი ამ ლექციების მკაცრ რეგლამენტაციას მიმართავდა და წინასწარ ცენზურის ქვეშ ატარებდა თითოეულ ლექციას. საჯარო ლექციების ჩატარებაში განსაკუთრებით დიდი იყო ივანე ჯავახიშვილის დამსახურება. 10 წლის საანგარიშო მოხსენებაში ექვთიმე საგანგებოდ აღნიშნავდა: „მეტად დავალებული ვართ ამ მხრივ ჩვენი საზოგადოების წევრის პროფესორი ივანე ალექსანდრეს ძე ჯავახიშვილის მიერ, რომელიც საზოგადოების სახელით და საზოგადოების სასარგებლოდ თითქმის ყოველ წელს კითხულობდა ლექციებს ან საყურადღებო მოხსენებებს საზოგადოების კრებაზე. ამ ლექციების საგანი იყო ქართული სამართლის ისტორია, ძველი ქართული ხელოვნების ისტორია, ეკონომიური სტრუქტურა და მდგომარეობა საქართველოსა. ქართველი ისტორიკოსები და მათი ნაწარმოებები, სახელმწიფო წყობილება ძველ საქართველოში და სხვ“¹.

საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების შექმნა ღიდმნიშვნელოვანი ეროვნული ღონისძიება იყო: დაარსებიდანვე იგი მეცნიერული ქართველოლოგიის ცენტრი გახდა თბილისში. მართებული შეფასება მისცა საისტორიო საზოგადოების დანიშნულებას მისმა აქტიურმა წევრმა კორნელი კეკელიძემ — „ეს იყო მაშინ ჩვენი უნივერსიტეტიც, აკადემიაც და სამეცნიერო-საკვლევო ინსტიტუტიც“.

საზოგადოებამ წამოიწყო და ინტენსიური მუშაობა ჩაატარა ქართული ზეპირსიტყვიერების შეკრება-გამოცემის მიმართულებით. ცნობილია, რომ ზეპირსიტყვიერებას, ერის ამ უმდიდრეს სულიერ საგანძურს განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ ილია და აკაკი. „ზეპირსიტყვაობა — მიუთითებდა აკაკი — არის სარკე ჩვენის წარსულის, როგორც ხორციელის, ისე სულიერის ცხოვრე-

¹ ექვთიმე თავაიშვილს ივანე ჯავახიშვილთან, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, მჭიდრო შემოქმედებითი თანამშრომლობა ჰქონდა. ექვთიმეს ივანე მიაჩნდა ყველაზე ნიჭიერ, ნაპოვად და პერსპექტიულ მკვლევარად ქართველოლოგიაში. ამიტომ იყო, რომ 1907 წელს, საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების დაარსებისთანავე, მან წერილობით მიმართა ივანეს და ამ საზოგადოების თავმჯდომარეობა შესთავაზა. ივანეს პეტერბურგის დატოვება და საქართველოში ჩამოსვლა მაშინ არ მიუჩნევია მიზანშეწონილად. მეცნიერს პერსპექტივაში ქართული უნივერსიტეტის შექმნა ჰქონდა და ფიქრობდა, რომ ამ დიდი საქმისათვის საჭირო იყო ორი-დღი კერა—პეტერბურგისა და თბილისისა, რომელთაგან ერთს ოვითონ, მეორეს ექვთიმე უხელმძღვანელებდა.

ბისა... იმისი დაკარგვა, დავიწყება ჩვენი სიკვდილია და თუ სიკვდილი არ გვინდა, უნდა მალე მივეშველოთ და შევაგროვოთ... ბევრს მარგალიტს შევიძენთ საშვილიშვილოდ ხელიხელ საგოგმანებელს“... დიდ პოეტს ზეპირსიტყვიერება მიაჩნდა აგრეთვე ეროვნული ისტორიის უმნიშვნელოვანეს წყაროდ: „ხალხური პოეზია უტყუარი სარკეა გადასული ცხოვრებისა და ისტორიის მტკიცე საძირკველიც“ — მიუთითებდა იგი.

80-იან წლებში აკაკი თვით შეეცადა სათავეში ჩადგომოდა ზეპირსიტყვიერების შეგროვებას. სწორედ მისი ინიციატივით დაარსდა ფოლკლორის შესწავლის სპეციალური ფონდი. მოწოდებაში ქართველი ხალხისადმი აკაკი წერდა: „ქართველებს ხომ დღეს ბევრი სხვადასხვა საჭიროება გვაქვს და აუარებელი საქმეც გვაწევს ტვირთად, ეს ვინ არ იცის... მაგრამ არც ერთი მათგანი ისეთი საჭირო და სასწრაფო არ არის, როგორც „ზეპირ მეტყველების შეკრება და შეგროვება“. პოეტის თაოსნობით ამ მიმართულებით მართლაც ნაყოფიერი მუშაობა გაიშალა, მაგრამ მას მაინც ეპიზოდური ხასიათი ჰქონდა და მაშინ ვერ მოხერხდა ვერც ნიმუშების შეგროვება სრულყოფილად, ვერც მათი გამოცემა.

საისტორიო საზოგადოება დაარსებისთანავე დიდი მონდომებით და გეგმაზომიერად შეუდგა ფოლკლორის შეგროვება-გამოცემას და ამ საქმეში ჩააბა საქართველოს მთელი კულტურული ძალები. თვით ექვთიმე იგონებს: „როდესაც მე დავაარსე საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, შევუდექით სხვათაშორის სახალხო პოეზიის შეკრებას და გამოქვეყნებას. გვინდოდა შეგვეკრიბა დაწვრილებით ეთნოგრაფიული მასალები საზოგადოდ მთიელთა ცხოვრების შესახებ და განსაკუთრებით, ფშავ-ხევსურების შესახებ“.

ექვთიმემ ამ დიდ ეროვნულ საქმეში აკაკი და ვაჟაც ჩააბა. აკაკის მაღალი ავტორიტეტი და ამ მიმართულებით აღრინდელი ღვაწლი ექვთიმეს აზრით საზოგადოების წამოწყებას დიდ ავტორიტეტს მოუპოვებდა. მსცოვანი პოეტი დიდი მოწონებით შეხვდა საზოგადოების ინიციატივას და მაღალ შეფასებას აძლევდა საზოგადოების ამ საქმიანობას. აკაკი საზოგადოების სახელით საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მოგზაურობდა კიდეც და პროპაგანდას უწევდა ფოლკლორის შეგროვების საქმეს, აღვივებდა ენთუზიაზმს საქართველოს რაიონებში მომსახურე კულტურულ ძალებში. საინტერესო დეტალს გვაწვდის ექვთიმე თავის მოგონებაში: 1911 წელს აკაკის ექვთიმესთან სპეციალურად ჰქონია საუბარი ფოლკლორის თაობაზე და უთქვამს: „ჩვენისთანა ხალხური პოეზია სხვა ხალხს იშვიათად თუ აქვს. ამიტომ შენ დიდი სამსახური მიგიძღვის, რომ ასე ბევრი მასალა გამოაქვეყნე თქვენს საისტორიო და საეთნოგრაფიო ორგანოში, „ძველ საქართველოში“. მაგრამ ხალხში გაბნეული მასალა აუარებელია, ამოუწურავი, მათი შეგროვება-გამოცემა გაასკეცბულ მუშაობას თხოულობს. მინდა ამ საქმეში დაგეხმაროთ. მოწმობა მომეცი, რომ მე თქვენი საზოგადოება მაგზავნის კახეთში, სახალხო პოეზიის შესაკრებადო“. მე სიცი-

ლით შეეხვდი ამ წინადადებას და ვუთხარი: „თუ ღმერთი გწამს აკაკი, მაგას ნუ დამავალებ, თორემ უხერხულ მდგომარეობაში ჩავვარდები. შენ მთელი საქართველო გიცნობს და მის უგვირგვინო მეფეს გეძახიან, ექვთიმე თაყაიშვილმა უნდა მოგცეს შუამდგომლობის მოწმობა და რეკომენდაცია? მე მხოლოდ სასაცილოდ ამიგდებენ და იტყვიან: ეს როგორ გაკადნიერებულა და ჩვენ გვასწავლის, ვინ არის აკაკი და როგორი პატივით უნდა მივიღოთ-მეთქი?

— „აი, ასე იცი შენ, — მითხრა მან — შენ რა გენაღვლება, მე ასეთი მოწმობა გამომადგება. ჩემი ხალხს არაფერი არ სჯერა. აკაკიმ ლექსის წერის მეტი არაფერი იცისო, შენ სერიოზული კაცი ხარ და მე შენს მოწმობას გამოვიყენებო“.

მე ვუთხარი: „დიდის სიამოვნებით, მაგრამ სიცილს მაინც დამაყრიან. სამისოდ დიდი ფული ჩვენ არა გვაქვს, მხოლოდ 100 მანეთს მოგართმევთ, თუ ეს გეყოფათ წასასვლელად, მიიღეთ და წაბრძანდით. — „თავსაყარად მეყოფა, მეტი არ მინდა“.

დავწერე ჩვეულებრივი მოწმობა და მივეცი 100 მანეთი. ამის გარდა მივწერე ჩემს მეგობრებს თელავში, განსაკუთრებით ვასილ კახიძეს, რაფიელ ერისთავის სიძეს, რომ ჩვენმა დიდმა მგოსანმა განიზრახა ფოლკლორული მასალების შეგროვება და გთხოვთ დიდით პატივით შეხვდეთ, წაიყვან-წამოიყვანოთ სხვადასხვა სოფლებში და კმაყოფილი დააბრუნოთ უკან-მეთქი.

მართლაც, კახელები დიდის ამბით შეხვდნენ აკაკის და შესაფერი პატივი არ დაუკლიათ მისთვის“¹.

აკაკი ბოლომდე დიდი მოამაგე დარჩა საისტორიო საზოგადოებისა. საზოგადოებისადმი მზრუნველობა დიდმა პოეტმა, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, თავისი ანდერძითაც გამოხატა.

ზეპირსიტყვაობის შეგროვებაში დიდად სასარგებლო აღმოჩნდა ვაჟას და მისი ძმების მონაწილეობა. ვაჟა ამ დროს უკვე მთელ საქართველოში სახელმწიფოებრივი პოეტი იყო. ექვთიმე მას ჯერ კიდევ პეტერბურგის სტუდენტობის დროიდან იცნობდა, ხოლო 900-იან წლებში დაუახლოვდა. ექვთიმემ კარგად იცოდა, რომ ვაჟა იყო ფშაველთა უმდიდრესი ფოლკლორის უბადლო მცოდნე. ექვთიმემ სთხოვა მას დაეწერა ეთნოგრაფიული ნარკვევი ფშავის შესახებ. ვაჟამ დაკვეთა დაუგვიანებლავ შეასრულა და ექვთიმეს წარმოუდგინა „ფშაველი და მისი წუთისოფელი“, რომელიც „ძველ საქართველოში“ დაიბეჭდა. ექვთიმე აღნიშნავს, რომ ვაჟამ „ბრწყინვალედ განახორციელა დავალება და ის ვრცელი წერილი მისი შემოქმედების ერთ-ერთი შედეგრიცაა და ქართული ეთნოგრაფიული ლიტერატურისაც!.. რა თქმა უნდა, ჰონორარიც კარგი გადაუხადეთ ისე, რომ ერთხანს სულს მოითქვამდა. მერე ისეთივე წერილები უნდა მოეტანა ზევსურებისა და მოხვევების შესახებაც, მაგრამ ვეღარ მოიცალა...

¹ ე. თაყაიშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 284.

საკვირველია, რომ ძმებიც ყველა ნიჭიერი პოეტი თუ პროზაიკოსი ჰყავდა. ერთ-მა მათგანმა, თედო რაზიკაშვილმა აუარებელი კარგი მასალა შეგვიგროვა ხალხური სიტყვიერებისა¹.

ამ ნიმუშების შეგროვებაში დიდი მეცადინეობის შედეგად საზოგადოებას დიდძალი მასალა დაუგროვდა.

1908 წლის 7 დეკემბერს ქართველმა ხალხმა დიდი ზეიმით გადაიხადა აკაკი წერეთლის იუბილე — მისი სამწერლო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ორმოცდაათი წლისთავი. იმ შავზნელი რეაქციის ვითარებაში ეს იუბილე გრანდიოზულ სახალხო დღესასწაულში გადაიზარდა: მასში მონაწილეობდა არა მარტო დედაქალაქი, არამედ საქართველოს ყველა კუთხე და ქართული სათვისტომოები რუსეთსა და უცხოეთში. ექვთიმე აკაკის იუბილეს აქტიური მონაწილე იყო. მისი წინადადებით იუბილეს წინ აკაკი საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საპატიო წევრად აირჩიეს. ექვთიმემ შეადგინა საიუბილეო ადრესი, რომელიც საზოგადოების სახელით მიართვა იუბილარს. აქ ნათქვამი იყო შემდეგი:

„დიდებულო მგოსანო!

საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება წრფელის გულით გილოცავს შენი ბრწყინვალე მოღვაწეობის ნახევარი საუკუნის შესრულებას!

ჩვენს ისტორიას, ჩვენს ეთნოგრაფიას, ჩვენს ენას დიდი ამაგი დასდო შენმა ზეგარდმოცხებულმა ნიჭმა.

შენის მაღლიანი კალმის მეოხებით ჩვენი ენა დღეს წმიდაა და მსუბუქი, ტკბილია და მომზიბლავი;

შენის ძლიერი პოეტური ნიჭით შენ შეიგენი, თუ რა უძლეველი ზღვაა პოეზიისა ხალხური სიტყვიერება, და შეუდექი მისი მარგალიტების გამოქვეყნებას;

შენის საისტორიო პოემებით და დრამებით შეაყვარე ქართველ ერს მისი მივიწყებული წარსული;

ამ წარსულის სიყვარულმა მოამზადა ნიადაგი, რომელზედაც აღმოცენდა თვით ჩვენი ნორჩი „საზოგადოება“.

„საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება“ დიდათ აფასებს ამ თვალსაჩინო ღვაწლს, — და ნიშნად მაღლობისა და პატივისცემისა, ერთხმად აგირჩია თავის პირველ საპატიო წევრად.

გისურვებთ მგოსანო, ხანგრძლივ სიცოცხლეს, რომ შენმა მაღლიანმა ჩანგმა კიდევ დიდხანს იღეროს სამშობლო პოეზიის დიდებულ ტაძარში უწინდებულის „აღტაცებით“ და მომზიბლავის მშვენიერებით“².

¹ ე. თაყაიშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 360.

² საისტორიო მოამბე, ტ. I, განკ. 5, გვ. 45.

ექვთიმე დასძენს, რომ „აკაკის იუბილე თბილისით არ დამთავრებულა. შედგა ჯგუფი, რომელმაც აკაკი დაატარა საქართველოს ყველა კუთხეში — ქართლში, კახეთში, იმერეთში, რაჭა-ლეჩხუმში. სხვათა შორის აკაკი ესტუმრა ილიას სოფელს, ყვარელს. აქ იური ჭავჭავაძემ (გენერალ ნიკო ჭავჭავაძის ძმისწულმა) ისეთი საზეიმო შეხვედრა მოუწყო აკაკის, რომ ხარჯების დასაფარავად, როგორც გადმოგვცეს, მას მოუხდა ათიოდე დესეტინა მამულის გაყიდვაო“¹.

¹ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, თხზ., ტ. I, გვ. 295.

„ხეაგრიელი წელი“

„მოგონებებში“ ექვთიმე მიუთითებს, რომ 1908 წელი ჩემთვის განსაკუთრებით „ხეაგრიელი“ აღმოჩნდაო. მართლაც ასე იყო, მაგრამ ნათქვამს დაზუსტება სჭირდება ერთი მიმართულებით: როცა ექვთიმე წერს ჩემთვისო, ამ ნათქვამში ყოველთვის ეროვნული იგულისხმება. მთელი მისი სიცოცხლე, საქმიანობა ეროვნული საგანძურის შეგროვებას ხმარდებოდა. ეს იყო ექვთიმეს „მისი“, სხვა რამ პირადული, ამ გასაოცარი ენერგიისა და ენთუზიასტი კაცი-სათვის საერთოდ არ არსებობდა.

1908 წელს ქართლის ახალქალაქის მახლობლად გლეხებმა მიწის სამუშაოების დროს სპილენძის ძველი იარაღები იპოვეს. საქართველოს ყველა კუთხის კულტურული ძალები ექვთიმეს კარგად იცნობდნენ, როგორც ერის სიძველეთა პირველ მოპირნახულეს და როცა ძველი ნივთების პოვნის შესახებ ამბავი დაირხა სოფელში, სასწრაფოდ აცნობეს ექვთიმეს. ისიც დაუყოვნებლივ გაემგზავრა ქართლში და იქ მთელი საგანძური დახვდა. ეს იყო — 17 ბრინჯაოს ცული, ექვს ფუთზე მეტი სპილენძის ზოდები, რომლებიც მიწაში ყოფილიყო დაფლული თიხის დიდ ქურჭელში¹. ეს ნივთები მეცნიერმა თბილისში ჩამოიტანა, აღწერა, დაახარისხა, შეადგინა მოკლე ანგარიში აღწერილობისა და გამოთქვა მეცნიერულად სწორი ვარაუდები ნივთების წარმომავლობის შესახებ: — რაჟი ერთ ადგილას ამდენი ცულები და თან დიდძალი დაუმუშავებელი ლითონი დაუფლავთ (მათში ორი წუნდებულიც ურევია) უნდა ვიგულისხმოთ, რომ აქ ცულების ჩამოსასხმელი სახელოსნო ყოფილა. თუ ეს ვარაუდი სწორია, შენიშნავს ფრთხილი მეცნიერი, მაშინ ისიც უნდა ვაღიაროთ, რომ ამგვარი ცულები კავკასია-საქართველოში უცხოეთიდან არ შემოქონდათ და აქვე ამზადდებდნენო. ამ ცულების ერთ-ერთი სახელოსნო ახალქალაქის მიდამოებშიც უნდა ყოფილიყო. ეს, როგორც არქეოლოგი გ. ლომთათიძე შენიშნავს, იმ დროს ნოვატორული აზრი იყო.

1908 წელს, ქსნის ხეობაში, სოფ. საძეგურთან მიწის სამუშაოების დროს გლეხებმა მიაგნეს საფლავს, რომელშიც ოქროსა და ვერცხლის ქურჭელი და

¹ გ. ლომთათიძე, ე. თაყაიშვილი როგორც მთხრელი არქეოლოგი. იხ. კრებული ე. თაყაიშვილი, გვ. 110.

სამკაულები იპოვეს. ეს ძვირფასი მონაპოვარი გლეხებმა, როგორც ჩანს, ვაქარ-სპეკულანტებს მიჰყიდეს. ეს ამბავი ექვთიმემ შემთხვევით გაიგო. იგი ქსანში გაეშურა. აქ მან დაწვრილებით გამოიკითხა ნივთების პოვნის ამბავი. კვალდაკვალ მიჰყვა განძეულს და ორი წლის მეცადინეობით ამ განძეულის უდიდესი ნაწილი შეაგროვა (ოქროს საყელური, საყურეები, ყელსაბამი, მდიდრულად შეკაზმულ ცხენთა მცირე ქანდაკებანი, სარტყელი, ფასკუნჯიანი ბალთები, კილიტები, საკიდები, ვერცხლის ჯამები, სურა და სხვ.)¹. ექვთიმემ აღწერა ეს ნივთები და მოკლე ანგარიშით გამოვიდა მოსკოვის საარქეოლოგიო საზოგადოების კავკასიის განყოფილების სხდომაზე. მეცნიერმა თავისი ვარაუდები გამოთქვა ამ უმდიდრესი განძის თაობაზე, რომელიც ახლა მთელ მსოფლიოშია ცნობილი ახალგორის განძის სახელით. იგი მართლაც ერთ-ერთი უმდიდრესი მონაპოვარია ქართული არქეოლოგიისა და მისი გადარჩენა 1908 წელს და, შემდეგშიც, ექვთიმეს ერთ-ერთი დიდი ეროვნული დამსახურებაა.

1908 წელს გამოვიდა „აღწერილობის“ II ტომის III წიგნი. მეცნიერმა აქ მოიხილა მრავალი ქართული ხელნაწერი, განსაკუთრებით ვახტანგ VI-ისა და მისი თანამოკალმეების ნამოღვაწარი საქართველოდან გარდახვეწის პერიოდში. ამავე ტომში ექვთიმემ აღწერა „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერები და მათი სიძველის თაობაზე დასკვნებიც გააკეთა.

„ვეფხისტყაოსანი“ — მსოფლიოს კულტურის ეს ობოლი მარგალიტი ბავშვობიდანვე ექვთიმეს სათაყვანებელი თხზულება იყო და, ბუნებრივია, მისი მეცნიერული მოღვაწეობის პირველ საზრუნავს შოთას პოემის ხელნაწერებისა და მისი ავტორის გარშემო ცნობების შეკრება შეადგენდა. „სხვა ძეგლთა შორის, — იგონებს თავმდაბალი მეცნიერი — განსაკუთრებულ ყურადღებას ვაქცევდი „ვეფხისტყაოსნის“ ძველი ხელნაწერების აღმოჩენას და ლიტერატურაში უკვე ცნობილ ხელნაწერთა შეძენას მფლობელთაგან. სულ იმის იმედით მქონდა, არ შეიძლება სადმე არ მოიძებნოს XVII საუკუნეზე უძველესი ხელნაწერი-მეთქი. მოლოდინი კი არ გამართლდა, მაგრამ ის მაინც შევძელი, რომ სხვადასხვა გზით შემეგროვებინა 16 თუ 17 ხელნაწერი, მათ შორის ზოგი ფრიად საყურადღებო გამოდგა როგორც ვარიანტებით, ისე საუცხოო მხატვრობითა და აშიათა შემკულობით. საერთოდ კი მოვკრიბე ცნობა 24 ხელნაწერის შესახებ, მათ შორის, უძველესნი და უმნიშვნელოვანესნი, დიდი ცდით შევიძინე წერა-კითხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკა მუზეუმისათვის“.

„ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთ ხელნაწერთა გადარჩენისათვის ექვთიმეს დიდი ჯაფა გადახდა. ამ დროს საქართველოში მომრავლდნენ ვაქარ-სპეკულანტები, ისინი ძვირფას ხელნაწერებს თუ ძველ მხატვრულ ნივთებს იძენდნენ

¹ გ. ლომთათიძე, ე. თაყაიშვილი როგორც მთხრელი არქეოლოგი. იბ. კრებული ე. თაყაიშვილი, გვ. 100.

და შემდეგ უცხოელებზე ჰყიდდნენ. ბევრი ქართველი თავადი, რომელთა საგვარეულო ბიბლიოთეკაში ძვირფასი ხელნაწერებიც მოიპოვებოდა, ადვილად ეგებოდა სპეკულანტების ანკესზე და ფულს დახარბებული, ეროვნულ სიმდიდრეს ანიაგებდა. შემოვიდა ერთი ყოვლად გაუმართლებელი ჩვეულება — ძვირფასი ნივთების გაჩუქება. „ვინ იცის, რამდენი რამ იქნა დაუღევრად გაბოძებული, გაყიდვაზე და გადამთიელთაგან მითვისებაზე რომ ალარაფერი ვთქვათ? ასე თუ არა, ჩვენი მუზეუმები ახლა ერთი ათად უფრო მდიდრები უნდა გვქონდეს ხელნაწერებითა და სამახსოვრო საგნებით, ხოლო უცხოეთის მუზეუმებში ქართული კულტურის ამდენი ჩვენთვის სანუკვარი ძეგლი არ უნდა იყოს მოხვედრილიო“ — დანანებით შენიშნავს მეცნიერი¹. ამრიგად, იმ დროს „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა შეგროვება მართლაც საშური საქმე იყო და ექვთიმეს განსაკუთრებულმა ყურადღებამ და მონდომებამ ჩვენ ქვეყანას ეს საუნჯე ნამდვილად გადაურჩინა.

ყველაზე ცნობილი ხელნაწერი, გადაწერილი მამუკა თავაქარაშვილის მიერ „წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“ ექვთიმემ ვინმე კორინთელისაგან შეაძენინა. ეს უძველესი ხელნაწერი 1646 წლისა, ცხადია, უმნიშვნელოვანესი ძეგლია ქართული კულტურისა.

ექვთიმეს თაოსნობით იქნა შეძენილი „ვეფხისტყაოსანი“, გადაწერილი მეფე გიორგი XI-ისათვის 1680 წელს ბეგთაბეგოვის მიერ. ხელნაწერი ვახტანგის ამაღლას თან წაუღია მოსკოვში. იქ ერეკლე მეორის სახლთუხუცესს, გრიგოლ ჩოლოყაშვილის შვილს, ქაიხოსროს შეუძენია და 1795 წელს თბილისში ჩამოუტანია. ექვთიმეს დროს ხელნაწერის მფლობელი იყო ყაზახაშვილი, მისი ვაჟები სწავლობდნენ სათავადაზნაურო გიმნაზიაში, რომლის დირექტორი ექვთიმე იყო. ექვთიმეს ახალგაზრდებისაგან შეუტყვია ამ ხელნაწერის შესახებ და ჩაუგონებია მათთვის ეს ეროვნული განძი წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმისათვის მიეყიდათ. ვაჟების რჩევით დედას იგი გაუყიდა, მაგრამ 1919 წელს ოჯახს გასჭირვებია და ინგლისელი სიძის რჩევით გადაუწყვეტიათ ხელნაწერის უკანვე დაბრუნება, რომ უცხოეთში დიდ ფასში გაეყიდათ. ექვთიმეს, რა თქმა უნდა, ისევ თავისი ნამოწაფარი ვაჟები მოუშველებია, ოჯახის ინგლისელ სიძესთანაც საუბარი ჰქონია და დაურწმუნებია ისინი, რომ ხელნაწერის საქართველოდან გატანა შეუძლებელი იყო. ამასთან, ოჯახისათვის დახმარებაც გაუწევია.

ასევე იხსნა ექვთიმემ საზღვარგარეთ გატანისაგან, რუსთველოლოგიურ ლიტერატურაში კარგად ცნობილი, „ვეფხისტყაოსნის“ XVIII საუკუნის ხელნაწერი, რომელიც პელაგია წერეთელს ეკუთვნოდა. პელაგია შემოქმედელი ქაიხოსრო გურიელის ქალი იყო, საჩხერეში წერეთელზე გათხოვილი. „ვეფხისტყაოსანი“ მამას მზითვად გაუტანებია საჩხერეში. წერეთლის ოჯახი XIX

¹ ე. თაყაიშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 313.

საუკუნის 80-იან წლებში თბილისში გადმოსულა საცხოვრებლად. „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერის ძვირფას ყდაში ჩასმა გადაუწყვეტიათ. პელაგიას შვილებს ხელოსნიდან წამოღებული ხელნაწერი ეტლში დარჩენიათ, ვაჟარ ფორაქიშვილის ნოქარს უპოვია და დავით სარაჯიშვილისათვის მიუყიდი. ამ დროს თბილისში სტუმრად იმყოფებოდა ფრანგი ბარონ დე ბაი, — სიძველეების მოყვარული კაცი, სარაჯიშვილების ოჯახთან დიდად დაახლოებული. დავით სარაჯიშვილს გადაუწყვეტია ხელნაწერი ბარონისათვის ეჩუქებინა. ამ ოჯახთან ექვთიმეც დაახლოებული იყო და შემთხვევით გაუგია დავითის განზრახვა. ექვთიმემ სთხოვა დავითს — ხელნაწერი მათხოვე, გამოკვლევისათვის მჭირდებაო. რამდენჯერაც არ სთხოვეს ხელნაწერის დაბრუნება, ექვთიმე პასუხობდა — მუშაობა ჯერ არ დამიმთავრებიაო. ექვთიმემ ეს ხელნაწერი მართლაც აღწერა და შემდეგ წერა-კითხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკას შეწირა. ბარონ დე ბაი უკვე გაემგზავრა საქართველოდან. სარაჯიშვილებიც კმაყოფილი დარჩნენ. მაგრამ ხელნაწერს ისევ გამოუჩნდნენ პატრონები. პელაგია წერეთლის ვაჟებს გაეგოთ, რომ ეს ხელნაწერი ე. თაყაიშვილის განკარგულებაში იყო და მიაკითხეს. ექვთიმეს მოლაპარაკებამ გაჭრა. ხელნაწერი წერა-კითხვის საზოგადოების ბიბლიოთეკას დარჩა.

ექვთიმემ გადაარჩინა ამ ხელნაწერის ძვირფასი სურათებიც, რომლებიც ადრე ყოფილა ამოჭრილი და სპეკულანტების ხელიდან პარიზის ბაზარზეც კი მოხვედრილა, სადაც მარჯორი უორდროპს უნახავს და ამის თაობაზე ექვთიმესათვის დეპეშით უცნობებია. ხელნაწერის 16 სურათი ექვთიმემ პარიზიდან სამშობლოში დააბრუნა. ამ ხელნაწერის 5—6 სურათი კი თბილისელი ებრაელი ჩარჩისაგან შეიძინა.

ამრიგად, ხელნაწერიც და მისი დიდებული სურათებიც ექვთიმეს თაოსნობით საქართველოში დარჩა.

ექვთიმე პარიზში ყოფნის დროსაც გულმოდგინედ განაგრძობდა „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა ძებნას და როგორი იყო მისი გაკვირება და სიზარული, როცა ერთ დღეს ქართველმა ემიგრანტმა, ექვთიმეს უნივერსიტეტის მეგობარმა იოსებ დადიანმა მას „ვეფხისტყაოსნის“ ძვირფასი ხელნაწერი აჩვენა. ექვთიმემ მაშინვე იცნო: ეს იყო ელენე კონას ასული ერისთავი—თარხნიშვილის საკუთრება. ეს ქალი რევოლუციამდე ყირიმში ცხოვრობდა და თბილისში შეძენილი ხელნაწერი თან ჰქონდა წაღებული. ექვთიმეს სცოდნია ამ ხელნაწერის არსებობა და 1912 წელს ელენესათვის ყირიმში მიუკითხავს. მაგრამ თავადის ქალს ხელნაწერიც და სხვა ძვირფასეულობაც „შიშინაობის გამო“ სევასტოპოლის ბანკში ჰქონია შენახული. ექვთიმემ მოახერხა, რომ თარხან-მოურავს პირობა დაადებინა, — „ვეფხისტყაოსნის“ და ძვირფას ნივთებს, რომელთაც სამუზეუმო ღირებულება ჰქონდათ, ანდერძით საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას შესწირავდა. და, აი, — პარიზში—

თარხან-მოურავის სიძის იოსებ დადიანის თაოსნობით ექვთიმემ ეს ხელნაწერი ისევ ნახა.

„მას შემდეგ — იგონებს ექვთიმე — ოც წელიწადს იყო ჩემთან ეს ხელნაწერი. რა თქმა უნდა, აღეწერე, ყველა ცნობილ ხელნაწერს შევადარე, ამის შესახებ მოკლე ცნობები გამოვაქვეყნე („საქართველო“, 1935, № 118), აღწერილობა თბილისის უნივერსიტეტსაც გამოვუგზავნე, მაგრამ, გამოცემით კი, აბა, რას გამოვცემდი, სადა მქონდა ამის საშუალება? ხელნაწერში კარგი მინიატურები იყო — ზოგი უფრო ძველი, ვიდრე სხვა ცნობილ ხელნაწერებში. სამი თუ ოთხი მათგანი იმეამად პარიზს მყოფმა მხატვარმა დავით კაკაბაძემ გადმოიღო ფოტოგრაფიულად და გამოუგზავნა ძმას, სარგის კაკაბაძეს, რომელმაც ისინი დაბეჭდა თავის მიერ გამოცემულ „ვეფხისტყაოსანში“.

იოსებ დადიანს „ვეფხისტყაოსნის“ ეს ხელნაწერი ვიღაც ინგლისელი სათვის მიუყიდა 25000 ფრანკად. ამ ინგლისელს ხელნაწერი ბოლოს ბრიტანეთის მუზეუმისათვის შეუწირია, სადაც ამაჟამადაც ინახება¹.

„აღწერილობაში“ ექვთიმემ არა მარტო „ვეფხისტყაოსნის“ იმ დროს ცნობილი ხელნაწერი დაახასიათა, არამედ ბოლოს მცირე მოცულობის გამოკვლევაც დაურთო, სადაც მოგვცა ამ ხელნაწერთა კლასიფიკაცია, „ვეფხისტყაოსნის“ ვრცელ და მოკლე ვარიანტთა შორის არსებული ურთიერთობა გაარკვია და მათ შესახებ თავისი დაკვირვებანი გაგვიზიარა.

„ვაჯამებთ რა ჩვენს მიერ განხილული „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერების მიმოხილვას, ჩვენ მივედით დასკვნამდე: დასახელებული ნაწარმოების ხელნაწერებიდან ჭერჭერობით XVI საუკუნეზე ადრეული არ გაგვაჩნია. ყველაზე ძველი დათარიღებული ხელნაწერი 1616 წლისაა“². აქვე მიუთითებს მკვლევარი, რომ ვახტანგ VI მიერ გამოცემული „ვეფხისტყაოსანი“ (1712 წლისა) კრიტიკული გამოცემა: „ქართული მეცნიერებისა და კულტურის სარბიელზე ამ შესანიშნავმა მოღვაწემ შექლო განეწმინდა „ვეფხისტყაოსანი“ იმ მინარევებისაგან, რაც მას XVII საუკუნეში გაუჩნდაო“³. ეს აზრი, შემდეგ, როგორც ცნობილია, კ. კეკელიძემაც გაიზიარა.

ექვთიმე თაყაიშვილი არ ეთანხმებოდა იმ მოსაზრებას, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ-ერთ წყაროს თითქოს „ბარამ გულიჯანიანი“ წარმოადგენდეს. მან ცხადჰყო, რომ „ვეფხისტყაოსანს“ ბარამ გულიჯანიანთან არაფერი ჰქონდა საერთო. მეცნიერი საჭიროდ მიიჩნევდა „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის ხელნაწერ-ნუსხათა ყველა ვარიანტით გამოცემას, რაც, მისი აზრით, მყარ ნიადაგზე დააყენებდა რუსთველოლოგიას. 1913 წელს ეს საკითხი ექვთიმემ საგანგებოდ დააყენა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებაზე. საზო-

¹ ი. მ. გ. რ. ე. ლ. ი. ძ. ე., რუსთველოლოგები, თბ., 1970, გვ. 194.

² ი. ქ. ვ. ე.

³ ი. ქ. ვ. ე., გვ. 195.

გაღობამ მეცნიერის წინადადება მოიწონა და დადგენილებაც მიიღო, მაგრამ რევოლუციამდე ეს დიდი საქმე პრაქტიკულად ვეღარ განხორციელდა. ექვთიმეს ისიც განუზრახავს, რომ შის მიერ 1908 წელს განხილულ ხელნაწერთა მიხედვით „ვეფხისტყაოსანი“ ივანე პოლტარაკის რუსული თარგმანითურთ გამოეცა. სამწუხაროდ, ვერც ეს განზრახვა განხორციელდა.

1908 წელს კიდევ ერთი დიდი აღმოჩენით გაამდიდრა მეცნიერმა ქართველოლოგია. ეს იყო „ხელმწიფის კარის გარიგება“. ძეგლს ექვთიმემ მიაგნო ზაფხულში ქართლში მოგზაურობის დროს, ერთს გაპარტახებულ სახლში, ნავაგიდან ამოიღო იგი, რომელიც მის თვალწინ გამოგავეს ოთახიდან. ექვთიმემ ეს ძეგლი მის მონაპოვართა შორის ყველაზე მნიშვნელოვნად მიიჩნია. გახარებულმა ამის შესახებ დაუყოვნებლივ მისწერა ივანე ჯავახიშვილს და ნიკო მარს. ივანე ჯავახიშვილი 1908 წლის 11 ნოემბერს საპასუხო წერილით ულოცავდა ამ ბედნიერ შემთხვევას: „გიორგი ბრწყინვალის კარის გარიგების პოვნამ ძალიან გამახარა. გულწრფელად მომილოცავს და გთხოვთ, რაც შეიძლება მალე გამოაქვეყნოთ. მოუთმენლად ველი მის დაბეჭდვას“. ასევე აღაფრთოვანა ამ ძეგლის აღმოჩენამ ნიკო მარი, რომელმაც მას საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანესი ძეგლი უწოდა.

ექვთიმემ ამ ძეგლის აღმოჩენისა და მისი მნიშვნელობის თაობაზე წაიკითხა მოხსენება საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სხდომაზე. იგი დიდის გულისყურით მუშაობდა კარის გარიგების გამოცემაზე. ძეგლი ნაკლული აღმოჩნდა. მის წაკითხვას, მეცნიერულ გაანალიზებას ხანგრძლივი დრო დასჭირდა და მხოლოდ 1920 წლისათვის შეძლო მისი გამოცემა. წინასიტყვაობაში ექვთიმე მიუთითებდა: „ამ ოცდაათის წლის განმავლობაში აუარებელი ძეგლები და ისტორიული საბუთები აღმოჩნდა და გამოქვეყნდა, რომელთა მეოხებით ქვაკუთხედი ჩაეყარა ჩვენი ისტორიის შესწავლას, მაგრამ ჯერ არ აღმოჩენილა ძეგლი, რომელსაც საქართველოს სახელმწიფო წყობილების, სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრების და შინაგანი ორგანიზაციის შესასწავლად ასეთი დიდი მნიშვნელობა ჰქონდეს, როგორც ხელმწიფის კარის გარიგებას აქვს... თქმა არ უნდა, მრავალ სხვა ძეგლებში და ისტორიულ საბუთებში არის გაბნეული ცნობები ზემოაღნიშნული საგნების შესახებ, მაგრამ ასე მთლიანად დალაგებული და ასე დაწვრილებით გაშუქებული სახელმწიფო წესწყობილების სურათი, როგორსაც ხელმწიფის კარის გარიგება გვაძლევს, არც ერთს ძეგლში და საბუთში არ მოგვეპოვება. უნდა გამოვტყდეთ, ჩვენ არც მოველოდით ასეთი ძეგლის აღმოჩენას ჩვენს ძველს მწერლობაში. ასეთი ძეგლი იშვიათია თვით უაღრესი კულტურისა, ან დიდი ხალხების და სახელმწიფოთა ისტორიაშიც. რომ ეს ძეგლი მთლიანად შენახულიყო, ჩვენ სრული სურათი გვექნებოდა საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებისა და ყოფა-ცხოვრებისა. მაგრამ რამაც ჩვენამდის მოაღწია, ისიც ფასდაუდებელია და ისიც საკმაოდ გვიშუქებს მრავალ მხარეს საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებისა მე-

ცამეტე საუკუნის დასაბრუნს და მეთოთხმეტის დასაწყისში. ეს წესწყობილება, რასაკვირველია, თანდათანობით გამომჟღავნებულია საუკუნეთა განმავლობაში, დაახლოებით მეათედან მეთოთხმეტე საუკუნემდის, მას თავისი ევოლუცია აქვს და ნიშანია საქართველოს რთული კულტურული ცხოვრებისა და განვითარებისა...”

ექვთიმე ძეგლის ტექსტს წინასიტყვაობის სახით საკმაოდ ვრცელი გამოკლევა წარუძღვარა. წინასიტყვაობის დასასრულს გამომცემელი ერთხელ კიდევ მიგვანიშნებს „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მნიშვნელობაზე: „ჩვენ თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ კარის გარიგების აღმოჩენა ზეიშია ჩვენი ისტორიისათვის და კიდევ უფრო დიდი ზეიმი იქნება, როდესაც მისი სრული ტექსტი აღმოჩნდება“.

ძეგლისადმი წამძღვარებულ ამ ნარკვევში განხილულია მისი შედგენის დრო და ადგილი, შემდგენლის ვინაობა, ავტორის ხელთ არსებული წყაროების ხასიათი, ლიტერატურული ცნობები ძეგლის შესახებ, მასში მოხსენიებული სასულიერო პირთა ვინაობა და მოცემულია ძეგლის მნიშვნელობის შეფასება საქართველოს ისტორიისათვის. ამ ნარკვევში გამოთქმულ მრავალ მოსაზრებას უდაოდ იზიარებენ დღესაც ქართული სამართლის ისტორიის მკვლევარები, იგი დამკვიდრდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ძეგლის ანალიზმა მეცნიერი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ საქართველოში სახელმწიფოებრივი ცხოვრების დიდი ტრადიციების გამო სასახლის კარზე მეტად რთული ეტიკეტი იყო დამკვიდრებული და ამ მხრივ იგი განვითარებულ ევროპულ სახელმწიფოებს არ ჩამოუვარდებოდა. „კ. გარიგება — წერს ექვთიმე — გვიხატავს სურათს თვით ხელმწიფის კარისა ანუ დარბაზისა და იმ რთულის ეტიკეტის და ცერემონიებისა, რომელიც არსებობდა ხელმწიფის კარზე, თითოეულის ხელმწიფის ფეხის გადადგმაზედ და რომელიც მოგვაგონებს ლუდოვიკო მეთოთხმეტის კარის ეტიკეტს“¹.

ექვთიმეს ამ ძეგლის დიდი მნიშვნელობის გამო განუზრახავს მისი რუსულად გამოცემა (მის პირად არქივში ინახება „კარის გარიგების“ რუსული თარგმანის სრული ტექსტი), მაგრამ 1921 წლამდე ეს ვერ მოახერხა. სხვათა შორის, ხელმწიფის კარის გარიგებაზე ნაყოფიერად მუშაობდა ნიკო მარიც და დაწერა კიდევ ვრცელი გამოკლევა ამ ძეგლის შესახებ. მეგობრებს — ექვთიმეს და ნიკოს — ნაუარაუდები ჰქონდათ რუსული მეცნიერული საზოგადოებისათვის ეს ძეგლი ერთობლივი შრომით მიეწოდებინათ, მაგრამ ვერც ეს მოხერხდა. რევოლუციამ დააშორა ერთმანეთს ეს მკვლევარები².

¹ ხელმწიფის კარის გარიგება, 1920, გვ. XXXV.

² ხელმწიფის კარის გარიგება 1966 წელს გამოსცა პროფ. ი. დოლიძემ (იხ. „ქართული სამართლის ძეგლები“, II, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბილისი, 1966 წ.), ხოლო 1970 წელს — პროფ. ი. სურგულაძემ (იხ. ქართული

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ აღმოჩენამ ექვთიმეს ყურადღება იმ მხრივაც მიიქცია, რომ დადგინდა ავტორი ერთი შესანიშნავი ლექსისა, რომელიც მანამდე ხალხური ეგონათ. ესაა ძველი შაირი:

„ვის ნაჰარაგევს მეფენი თორმეტნი პურად დამესხნეს,
თურქნი, სპარსნი და არაბნი საზღვართა გარე გამესხნეს,
თევზნი ამერთა წყალთაგან იმერთა წყალთა შთამესხნეს,
აწი ამათსა მოქმედსა ხელნი გულზედან დამესხნეს“.

ექვთიმე შენიშნავს: „ხელმწიფის კარის გარიგება“ გვამცნევს, რომ ამ ლექსის ავტორი ყოფილა ქართულ ისტორიაში კარგად ცნობილი დავით აღმაშენებლის თანამედროვე არსენ იყალთოელი, ხოლო არ ვიცით, ეს განცალკევებითი ლექსია, თუ ნაწყვეტი მთლიანი პოემისა. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი ეკამათება უცნობ ავტორს, რომელსაც არ ეთანხმება ცნობაში, თუ როგორ დასვან პურობის დროს გარეშე სახელმწიფოს მეფენი, როდესაც ესენი ესტუმრებიან საქართველოს მეფეს, ერთად თუ ცალ-ცალკე. დავითის აზრის გასამართლებლად არსენ იყალთოელის ავტორიტეტზე მიუთითებს და ამბობს...“ (მოტანილია ტექსტი), ლექსის ავტორის მიგნებასთან დაკავშირებით ექვთიმე საერთოდ გამოთქვამს საგულისხმო მოსაზრებას: „აქედან კარგად ჩანს,—წერს მეცნიერი, — ზოგიერთს ჩვენამდის მოღწეულს სახალხო ლექსებს თავისი ცნობილი ავტორები ყოლია, მაგრამ მათი სახელი აღარ დაცულა, ხოლო თვითონ ნაწარმოები ჩვენ ხალხს არ დაუეწყებია. კარგად რომ გამოიკვლიო იქნებ დარწმუნდე, რომ აბესალომ და ეთერის ამბავი ერთი მთლიანი პოემა იყო რომელიმე პოეტისა და ეს დაიკარგა, მაგრამ სახალხო პოეზიამ ჭერჭერობით მხოლოდ ნაწყვეტები შეგვინახა“¹.

1908 წელს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ გამოსცა კრებული „ძველი საქართველო“, ექვთიმე თაყაიშვილის რედაქტორობით. კრებული, როგორც წინასიტყვაობა აუწყებდა მკითხველს, დროდადრო გამოიცემოდა და მათში მოთავსებული იქნებოდა რეფერატები და გამოკვლევანი, აგრეთვე ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალა. „ჩვენი საზოგადოება — მიუთითებდა ექვთიმე წინასიტყვაობაში — ჯერ ნორჩი საზოგადოება არის, ხოლო ყოველი საზოგადოების წარმატება ერის თანაგრძნობაზეა დამყარებული. ნუვინ იფიქრებს, რომ სპეციალურ საზოგადოებას მარტო სპეციალისტების დახმარება ეჭირებოდეს. ჩვენი საზოგადოების მიზანი ძლიერ ფართოა. მას საგნათ აქვს შესწავლა საქართველოს წარსულისა და აწმყოსი.

სამართლის ძეგლები, 1. ხელმწიფის კარის გარიგება, 2. დისტურლამალი. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო ი. სურგულაძემ. თბილისი, 1970) (ი. სურგულაძემ ამ გამოცემაში შეიტანა ხელმწიფის კარის გარიგების გარდა ქართული ტექსტისა, აგრეთვე ექვთიმესეული თარგმანი რუსულ ენაზე).

¹ ხელმწიფის კარის გარიგება, 1920, გვ...

მაგრამ საქართველოს ყოველგვარი შესწავლისათვის მასალაა საჭირო და მასალის შეკრება ამჟამად უმთავრეს მიზანს შეადგენს ჩვენი საზოგადოებისათვისა. ყველა შეგნებულს ქართველს შეუძლია დიდი დახმარება აღმოუჩინოს ჩვენს საზოგადოებას. ვის არ შეუძლია მაგალითად, შეკრიბოს და მოგვაწოდოს ძველი ზელნაწერები, სიგელ-გუჯრები, ძველი იარაღები, ძველი სამაულები, ძველი ქურკლები, ძველი ტანისამოსები, ძველი ნაქსოვები, ძველი ფულები და სხვა მრავალი არქეოლოგიური ნივთები? ვის არ შეუძლია შეკრიბოს ცნობები ავთენტური ეკლესიებზე, მონასტრებზე, ციხეებზე, კოშკებზე, დარბაზებზე და სხვა ჩვენს ძველ ნაშთებზე? ვის არ შეუძლია მოგვაწოდოს სხვადასხვა ნივთები, რომელთაც ათასობით პოულობენ ყოველ წელს მიწის თხრის დროს საქართველოს ყოველს კუთხეში? ვის არ შეუძლია ჩაწეროს და მოგვაწოდოს ხალხური ზღაპრები, სიმღერები, გადმოცემანი, არაკები, თქმულებანი, შელოცვები და გამოცანები? ვის არ შეუძლია აღწეროს და მოგვაწოდოს ყველა ქართული მოღვმის ხალხის ზნე-ჩვეულება დაბადებიდან დაწყებული სიკვდილამდე, ქორწილი, ტირილი, დღეობა, ხატობა, სხვადასხვა გართობა, მგლოვიარობა, მიცვალებულთა სამსახური და სხვა? რომელ განათლებულ ქართველს არ შეუძლია შეკრიბოს სიტყვები, რომელნიც ამა თუ იმ კუთხეში საქართველოსა იხმარებიან და ცნობილ ლექსიკონებში არ მოიპოვებიან? რომელ განათლებულ სამეგრელოს მკვიდრს არ შეუძლია შეადგინოს ლექსიკონი ქართულ-მეგრული და მეგრულ-ქართული და დაგვიწეროს მეგრულად მეგრული სახალხო სიტყვიერება? რომელს განათლებულ სევანს არ შეუძლია შეადგინოს ქართულ-სევანური და სევანურ-ქართული და ჩაწეროს სევანური ხალხური ნაწარმოები? ყველა ეს მასალა აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს ჩვენი ერის, მისი ენის, ზნე-ჩვეულების და კულტურის შესასწავლად. დიახ, ყველა შეგნებულ ქართველს შეუძლია თვალსაჩინო დახმარება გაუწიოს ჩვენს საზოგადოებას, როგორც თავის წვლილის მიწოდებით საზოგადოების ღონისძიების გასაძლიერებლად, ისე საისტორიო და საეთნოგრაფიო მასალის შეგროვებით და ნივთების მიწოდებით“¹.

ეს იყო მოწოდება საქართველოს კულტურული ძალებისადმი და მათი წაქეზება ეროვნული საქმისაკენ. უნდა აღვნიშნოთ, რომ მოწოდებას ფართო გამოხმაურება მოჰყვა. განსაკუთრებით დიდი ენთუზიაზმი გამოიჩინა მასწავლებლობამ და საზოგადოებას მოსდიოდა უამრავი მასალა საქართველოს ყველა კუთხიდან. „ძველი საქართველოს“ შემდგომ ტომებში ქვეყნდებოდა სია შეწირულებისა, იბეჭდებოდა მასწავლებელთა მიერ ჩაწერილი ხალხური ლექსები, თქმულებები და სხვა ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალა.

პირველ ტომს ექვთიმემ წაუშმღვარა წინასიტყვაობა და შინაარსი რუსულ და ფრანგულ ენებზე. კრებული ხუთი განყოფილებისაგან შედგება: პირ-

¹ ძველი საქართველო, ტ. I, 1908., გვ. IV.

ველ განყოფილებაში დაიბეჭდა იმ მოღვაწეთა ნეკროლოგები, რომელთაც ქართული კულტურის სამსახურში გაატარეს მთელი სიცოცხლე და ღვაწლი დასდეს ეროვნულ ისტორიას. მათ შორის იყო ნიკო ხიზანაშვილი, იგი 1906 წლის 15 დეკემბერს დაიღუპა ტრაგიკულად. XIX საუკ. 70—80-იან წლებში ის მხარში ედგა ილია ჭავჭავაძეს ეროვნულ-გამათავისუფლებელ მოძრაობაში. ნაყოფიერ ჟურნალისტურ მოღვაწეობასთან ერთად ნ. ხიზანაშვილი (ურბნელის ფსევდონიმით) ისტორიულს კვლევა-ძიებას ეწეოდა და მისმა მონოგრაფიებმა გაამდიდრა საქართველოს ისტორიის, განსაკუთრებით, სამართლის ისტორიის საგანძური. 1907 წლის 12 ოქტომბერს გარდაიცვალა ალექსანდრე მირიანის ძე ჭკონია, ჟურნალ „მოამბის“ რედაქტორი. იგი დიდად განათლებული ჟურნალისტი იყო და წერდა ევროპისა და საქართველოს ცხოვრების მეტად საინტერესო საკითხებზე.

კრებულში გამოქვეყნდა 1907 წელს საზოგადოების სხდომაზე წაკითხული რეფერატები და საისტორიო მასალები, ე. თაყაიშვილის „მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის“, მისივე „ყანჩაეთის ტყავის სახარება და მისი მინაწერები“. აგრეთვე, იუსტინე აბულაძის, დ. კარიკაშვილის, ს. გორგაძის, არქიმანდრიტ ამბროსის რეფერატები, მ. ჯანაშვილის „კორიდეთის ოთხთავი და მისი ქართული მინაწერები“. მთელი განყოფილება ეთმობოდა ეთნოგრაფიულ და ფოლკლორულ მასალას — დაიბეჭდა სევასტი გაჩეჩილაძის მიერ ჩაწერილი ხალხური ზღაპრები, ხალხური ლექსები, ია კარგარეთელის მიერ ჩაწერილი ქართული ხალხური სიმღერები, ნოტების ტექსტები.

ისტორიისათვის ძვირფას წყაროდ დარჩა კრებულში გამოქვეყნებული ოქმები საზოგადოების სხდომებისა. 18 სხდომის ოქმში მოცემულია მთლიანი სურათი საზოგადოების სამეცნიერო კრებებისა. მოკლედაა წარმოდგენილი წაკითხული მოხსენებების შინაარსი, მათ გარშემო გამართული კამათი. ოქმები ნათლად ადასტურებენ, რომ საზოგადოების სხდომებზე გამოქონდათ ფრიად სერიოზული საკვანძო და პრობლემური საკითხები საქართველოს ისტორიისა და ამ საკითხების ირგვლივ კეშმარიტების დასადგენად იმართებოდა პირუთენელი კამათი, რომ საზოგადოების ეს გეგმაზომიერი მუშაობა მიმდინარეობდა მაღალ დონეზე. მაგალითად, აქ, 1908 წ. 14 ივნისს ივანე ჯავახიშვილმა—მაშინ უკვე პეტერბურგის უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტმა წაკითხა თავისი გამოკვლევა „ქართველ ისტორიკოსთა ფილოსოფიური და მეთოდოლოგიური შეხედულების განვითარება VIII—XII საუკუნეთა განმავლობაში“, რამაც ცხარე კამათი გამოიწვია. 1908 წლის 28 აპრილის კრებაზე ექვთიმემ საზოგადოებას წარუდგინა ანგარიში სოფ. ბორის (შორაპნის მაზრა) განძეულობის შესახებ. ბორში, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, 1902 წელს იპოვეს ვერცხლის თევზი, რომლის აღწერილობა ექვთიმემ გამოაქვეყნა კიდეც. მაგრამ 1907 წლის დეკემბერს და 1908 წლის იანვარ-თებერვალში იმავე ბორში ვენახის დამუშავების დროს აღმოჩნდა ძველი საფლავები ძვირფასი არქეოლოგი-

ური ნივთებით. ისინი თომა მაჭავარიანმა ჩამოუტანა ექვთიმეს. ექვთიმემ გადაიღო ამ ნივთების ფოტო, აღწერა ისინი, ამავე დროს ბორის არქეოლოგიური განათხარი ადგილზევე მოინახულა და თავისი დაკვირვებები წარუდგინა საზოგადოებას. „ბორში ნაპოვნ ნივთებს, — მიუთითებდა ექვთიმე. — მნიშვნელობა აქვთ საქართველოს და საზოგადოდ კავკასიის ისტორიისათვის; ისინი რეალურად ამტკიცებენ იმ დროის კულტურისა და ისტორიის შესახებ ცნობებს, რომელთაც კანტი-კუნტად მოუღწევიათ ჩვენამდე. ამიტომაც საჭირო ჩვენში მათი დაცვა, თორემ დასავლეთ ევროპის მუზეუმებში ამგვარი ნივთები იშვიათ მოვლენას არ წარმოადგენს“.

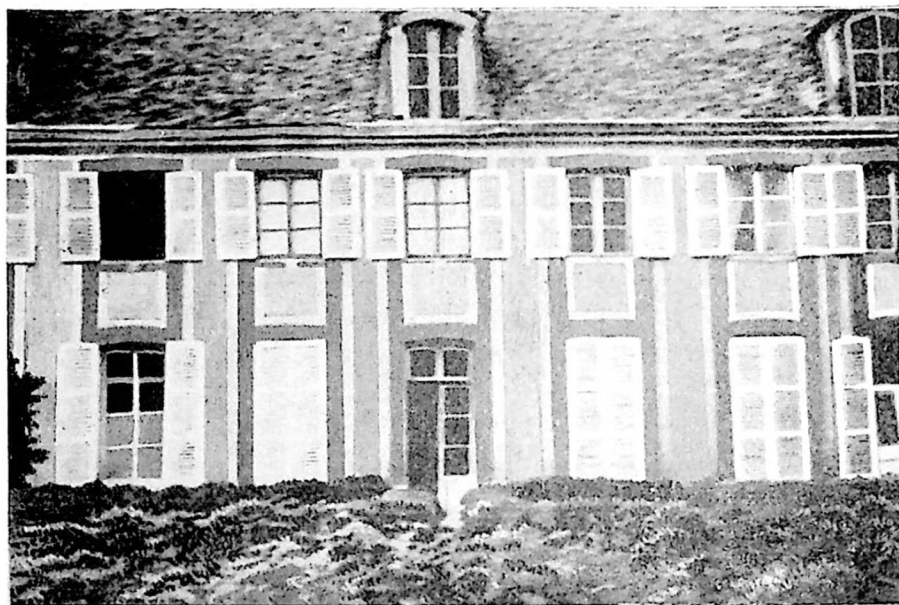
1908 წელსვე გამოვიდა „საქართველოს სიძველენის“ მეორე ტომი. პირველი ტომი, ზევით აღვნიშნეთ, რომ 1899 წელს გამოსცა ექვთიმემ და მეცნიერული საზოგადოება მას დიდი ინტერესით შეხვდა. მეორე ტომის გამოცემა დაგვიანდა, საჭირო მასალების სიმცირის გამო. კრებული შეიცავდა 500-ზე მეტ სიგელ-გუჯარს და სხვა აქტებს მეთოთხმეტე საუკუნიდან მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისამდე. წინასიტყვაობაში კრებულის რედაქტორი — ექვთიმე მიუთითებდა, რომ ექვსიოდნე სიგელ-გუჯარს გარდა აქ სულ უცნობი მასალაა შეკრებილიო. ტომში მოთავსდა 900-იან წლებში წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა და საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების წიგნთსაცავებში მოძიებული და ექვთიმეს მიერ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში შეკრებილი მასალები, უპირატესად სიგელ-გუჯარები ჯავახიშვილებისა, ორბელიანთა, ბაგრატიონ-დავითაშვილებისა, ერისთავთა, წინამძღვრიანთა, ფიცხელაურთა და სხვა ცნობილ გვართა და მოხელეთა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ეს ტომი სიგელ-გუჯარებისა, გამოიცა პალეოგრაფიული ალბომით, რომელშიც მოთავსებული იყო ბაგრატ IV და დავით IV სიგელთა პალეოგრაფიული პირები.

„საქართველოს სიძველენის“ მორიგი III ტომი ექვთიმემ ერთი წლის შემდეგ, 1910 წელს გამოსცა. თუ გავითვალისწინებთ ბეჭდვის სირთულეს იმ პერიოდში (თავი რომ დავანებოთ მუშაობას მასალის მოპოვებაზე), უთუოდ გაოცებას იწვევს ასეთი სქელტანიანი წიგნების ზედიზედ გამოცემა. ამასთან, საკვირველია ისიც, რომ ამ ძნელად საკითხავ ტექსტებში თითქმის არ გაპარულა კორექტორული შეცდომები.

„საქართველოს სიძველენის“ III ტომი 587 სიგელ-გუჯარს და სხვადასხვა საბუთს შეიცავს. ქრონოლოგიური ჩარჩოა 1408—1836 წლები. მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ქართველ მეფეთა, დედოფალთა, ბატონიშვილთა და სხვა წარჩინებულ პირთა წერილებს (XVIII საუკუნე, XIX საუკ. დასაწყისი). ეს წერილები შეიცავენ ძვირფას მასალას საქართველოში რუსეთის მფლობელობის დამკვიდრების თაობაზე. ექვთიმე სამართლიანად შენიშნავს, რომ „აქ შემოკრებილი მასალა საუცხოოდ ავსებს „აქტებს“, რომელიც გამოსცა კავკასიის არ-

ექვთიმე თაყაიშვილი თავის ახლობლებს შორის სოფელ ლიხაურში
(ბოლო რიგში)

სახლი ლევილში (პარიზის ახლოს), სადაც ცხოვრობდა ექვთიმე თაყაიშვილი
(1944 წ.).

ქოგრაფიულმა კომისიამ. მეტსაც ვიტყვით, თუ არ ეს მასალა, ბევრი რამ გაუგებარი იქნებოდა ხსენებულს აქტებში¹.

1909 წლის 19—20 დეკემბერს თბილისში შედგა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრთა წლიური კრება. ილია ჭავჭავაძის გარდაცვალების შემდეგ ქართველი ხალხის ამ დიდ ეროვნულ დაწესებულებას სათავეში ჩაუდგა გიორგი ყაზბეგი — დიდად განათლებული და ენერგიული მოღვაწე, გულწრფელი პატრიოტი, რომელსაც საქართველოს ისტორიასა და გეოგრაფიაში საყოფადღებო ნარკვევები ჰქონდა გამოქვეყნებული². გიორგი ახლო მეგობარი იყო ექვთიმესი, მისებრ დაუცხრომელი მოპირნახულე ქართველი ხალხის კულტურული მემკვიდრეობის გამომზეურებისა. გიორგი ყაზბეგი ყოველმხრივ ცდილობდა, რომ ორ დიდ ეროვნულ დაწესებულებას — წერა-კითხვის გამავრცელებელს და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას კოორდინირებულად, ხელისუფლებასთან დაკავშირებულად ემუშავა.

ამ კრებაზე, ექვთიმე საყურადღებო წინადადებით გამოვიდა, როგორც წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობის წევრი.

„დაუყოვნებელ, საჩქარო საქმედ მიმაჩნია მუზეუმისა და ბიბლიოთეკისათვის საკუთარი შენობის აგება. ჩვენ თვითონ ბარბაროსებს ვუწოდებთ იმათ, ვისაც ერის დიდების მაჩვენებელი ძვირფასი ნაშთები ესპობა, როგორც ჩვენ მოგვდის. ეს ძვირფასი განძი მეტად უხეირო ადგილას არის, უსისტემოდ ჰყრია, რომელიც დღითიდღე ფუჭდება. ჩემის აზრით ფონდები უნდა შეერთდეს და შენობის აგებას ახლავე უნდა შეეუდგეთ... განათლების და სწავლა-აღზრდის საქმე დიდად არ შეფერხდება, თუ ილიას ფონდს დროებით შეეუერთებთ სამუზეუმო ფონდს. პირიქით, თუ ეს ძვირფასი განძი და მასალა დავკარგეთ ან გავაფუჭეთ, რომლითაც შეგვიძლია ვიამაყოთ, ადვილად ვეღარ ვიშოვით, ვეღარ მოვიპოვებთ მას. აი, რატომ არის დასაჩქარებელი შენობის აგება. ამისათვის სხვა მიზნისათვის შეკრებილი ფულიც არ უნდა დავიშუროთ. დროებით მუზეუმი და ბიბლიოთეკა შეიძლება მართლა ისევ ძველ ადგილას დავტოვოთ, თუ, რა თქმა უნდა, სადგომი გაფართოვდება იმით, რომ მალე იქედან გამგეობა წიგნის მაღაზიას გადაიტანს სხვა უფრო მოხერხებულ ადგილას³.

ექვთიმეს სიტყვას კრების მონაწილეები ტაშით შეხვდნენ. კრებამ პირველ ამოცანად დაადგინა მუზეუმის შენობის აგება. ამისათვის მიზანშეწონილად ჩაითვალა. ფონდების შეერთება, აგრეთვე ხელმოწერის ჩატარება შენობისათვის საჭირო თანხის შესაგროვებლად. შეიქმნა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა და საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების შერეული კომისია.

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, 1910, გვ. VIII.

² ნ. ნაკეცი, ქართველი მოგზაური გიორგი ყაზბეგი, თბ., 1960.

³ გაზ. „დროება“, 1909 წ. 22 დეკემბერი.

1910 წლის გაზაფხულზე ექვთიმემ საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების დადგენილებით დაგეგმა დიდი არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში. ექსპედიციის ხარჯები თავის თავზე აიღო საზოგადოების მზრუნველმა და დიდმა მოპირნახულემ პავლე თუმანიშვილმა, რომელსაც სურვილი ჰქონდა პირადად მიეღო მონაწილეობა ექსპედიციაში, მაგრამ მოუტლელობის გამო (მაშინ თბილისის გუბერნიის თ/აზნაურთა მარშალი იყო) ვერ მოახერხა. ექსპედიციაში ექვთიმემ მიიწვია იმ დროს განთქმული ფოტოგრაფი დიმიტრი ერმაკოვი, ხუროთმოძღვარი — თბილისის უნივერსიტეტის შენობის ავტორი სიმონ კლდიაშვილი, თბილისის პირველი გიმნაზიის მასწავლებელი ივანე ნიჟარაძე, რომელიც სვანების დიდი მოამაგე და მზრუნველი იყო იმ პერიოდში, ამასთან, ექვთიმეს ყოფილი მოწაფე და პირადი მეგობარი. ექსპედიციას განზრახული ჰქონდა ლეჩხუმ-სვანეთის სიძველეთა დათვალიერება-აღწერა, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალებისა და ნივთების შეკრება „საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმისათვის“.

სვანეთში მოგზაურობა მაშინ დიდ სიძნელებთან იყო დაკავშირებული. გზა მეტად უხეირო იყო. მაგრამ ექსპედიციას სიძნელებებს შედარებით უადვილებდა ის, რომ იმავე ზაფხულს კავკასიის „ნამესტნიკის“ თანაშემწე ვ ა ტ ა ც ი უნდა წვეოდა სვანეთს და ადგილობრივ მოსახლეობას დააკისრეს გზის საგანგებოდ შეკეთება. უყურადღებოდ მიგდებულ სვანეთში, — შენიშნავს ექვთიმე, — ამ დიდი მოხელის მოგზაურობა უჩვეულო მოვლენა იყო, რადგან ეს მხარე ერთი „პრისტავის“ ამარა იყო მიგდებული, ლეჩხუმზე მიწერილ სვანეთში მაზრის უფროსიც კი იშვიათად გამოჩნდებოდა.

თავდაპირველად ექსპედიცია ქუთაისში ჩავიდა. აქ მას შეუერთდა ცნობილი მოღვაწე გიგო დიასამიძე, რომელიც მეუღლით ლეჩხუმში მიემგზავრებოდა დასასვენებლად.

„ლინეიკით“ გაუდგნენ გზას ლეჩხუმისაკენ. პირველი ღამე სოფ. ალპანაში, მდ. რიონის ნაპირზე გაათიეს. გიგოს რჩევით ლაბეჭინაში გაემგზავრნენ იქაური სიძველეების დასათვალიერებლად. გაიარეს საირმე. ლეჩხუმში ექსპედიციას მასპინძლობდა მარგიანი, სვანეთში — ბესარიონ ნიჟარაძე, ჩვენს ლიტერატურაში „თავისუფალი სვანის“ ფსევდონიმით ცნობილი. სიძველეთა შეგროვებაში ექვთიმეს დიდ დახმარებას უწევდნენ აგრეთვე ოთარ, თათარ-ყან, ლევან და ჯანსუღ დაღეშქელიანები, რომლებმაც არა ერთი ხელნაწერი და სამუზეუმო ნივთი გადასცეს ექვთიმეს. ორი თვის განმავლობაში ექსპედიცია დაუღალავად მოგზაურობდა. მათ მოიარეს ლეჩხუმის თემები — ლაჯანა, ორბელი, ლაცორია, მცხეთა (ლაჯანურას ხეობაში), ქალაქი ცაგერი; სოფლები — ზუბი, ოყურეში, ნაყურალეში, ქვემო ალვი, ნასპერი, ხვამლი და სხვ.

ლეჩხუმიდან ექსპედიცია ქვემო (სადადიანო) სვანეთში გადავიდა და პირველად ლენტეხის თემს ეწვია. აქ დაათვალიერეს და აღწერეს ფაყის, ლექსურას, გულიდას სიძველენი. ჩოლურის თემში შეისწავლეს სოფლები: საყდარი,

მამი და თეკალი; ლაშხეთის თემში — სასაში, ჯახუნდერი, ჩუკული, ჩიხარეში, მახაში, დაბიში, ახაშენი, მელე, ნაცული, ხერია, შგედი, მარგვიში, ღობი, ლამ-ზაგორი.

მოგზაურობის მთავარი დრო მოანდომეს ზემო სვანეთს, ე. წ. „თავისუფალ სვანეთს“. დავლილი იქნა უშკულის, კალას, იფარის, მუჟალის, მულაყის, მესტიის, ლენჯერის, ლატალის თემში შემავალი სოფლები.

შემდეგ ექსპედიცია სადადეშქელიანო სვანეთში ავიდა. მოიარეს ბეჩოს, ცხომარის, ეწერის და ფარის თემთა სოფლები.

აქ ვერ გადმოვცემთ დაწვრილებით, თუ რა ხასიათის სამუშაოები შეასრულეს ექსპედიციაში. ყოველივე ამის შესახებ მოთხრობილია სქელტანიან წიგნში, რომელიც ექვთიმემ 1937 წელს გამოსცა პარიზში¹.

ამ წიგნის ბოლოს ექვთიმე აჯამებს ექსპედიციის მუშაობის შედეგებს, ან-ზოგადებს მათ მიერ მოპოვებული ნივთების ხასიათს და მიუთითებს, რომ „წიგნში განხილული ნივთები უმეტეს შემთხვევაში ეკუთვნიათ ქრისტიანული კულტურის ნაშთებს. ქრისტიანობა სვანეთში, ექვსგარეშეა, შემოსულია ბი-ზანტიიდან, ალბათ იმ დროს, როდესაც ლაზებმა და აფხაზებმა მიიღეს ქრისტი-ანობა... სვანეთი ჯერ შეადგენდა კოლხეთის ავტონომიურ ნაწილს, შემდეგ ლაზთა სამეფოს ნაწილს და ბოლოს შედიოდა აფხაზთა სახელმწიფოში. როდესაც აფხაზეთი და საქართველო გაერთიანდა, ბაგრატ მესამის უფლების ქვეშ 980 წელს, სვანეთიც საქართველოს ნაწილი გახდა... ეტყობა საქართველოს მე-ფენი დიდ ყურადღებას აქცევდნენ სვანეთს. იფარის ეკლესია დავით აღმა-შენებლის მხატვრის მიერ არის ფრესკებით მოხატული, ალბათ მეფისავე ბრძა-ნებით. ამავე ეკლესიის ღვთისმშობლის ხატზე წარმოდგენილია მეფე დავით მეხუთე გიორგი ლაშას ძე და მოხსენებულია მისი მეუღლე გუანცა. ლატალის მაცხოვრის ეკლესია დიმიტრი პირველის დროს არის დახატული 1142 წელს და აქ ფრესკით წარმოდგენილია დიმიტრის გვირგვინის კურთხევა და მისი ერის-თავები... თამარ მეფე, რუსუდან დედოფალი და სხვები ღვთისმშობლის ხატებით ამკობენ სვანეთის ეკლესიებს. თვით სვანთა ხეების მიერ შემკობილ ხატებზე გამოსკვივის მკიდრო ერთობა მთელ საქართველოსთან; მუხელის მთავარანგე-ლოზის ხატის წარწერაში ვკითხულობთ: „ადიდენ მეფენი ბაგრატიონიანნი, და-ლიანნი და ერთობილ სანნი“².

ექვთიმე აქვე საკვებით მართებულად უარპყოფს სვანეთში აღრინდელ მოგზაურთა თვალსაზრისს იმის თაობაზე, რომ აქ შემორჩენილი აუარებელი ლიქველენი მეტწილად შეტანილია საქართველოს სხვა კუთხეებიდან მათი დარ-ბევის საშიშროების ვითარებაში. ექვთიმე შენიშნავს: „წინათ ფიქრობდნენ.

¹ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს. პარიზი, 1937.

² ი ქ ვ ე, გვ. 435.

სიმრავლე ჯვარ-ხატებისა და ხელნაწერებისა, რომელნიც სვანეთში იყო და დღესაც არის (უმეტეს შემთხვევაში ძალზე დაზიანებული მოუვლელით და მტაცებლობით), აიხსნებოდა იმით, რომ სვანეთში ეზიდებოდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან ამ ნივთებს შესანახად და გადასარჩენად განადგურებისაგან მტერთა შემოსევის დროს. ექვი არ არის, ამასაც ადგილი ჰქონდა, მაგრამ ჩვენის დაკვირვებით, ცხრა მეათედი ჯვარ-ხატებისა თვით სვანეთშია დამზადებული. ამას მოწმობს სვანიზმები წარწერების, გვარები — შემკვეთელებისა და ოქრომჭედელთა. საზოგადოდ, ოქრომჭედლობა სვანეთში დიდად განვითარებული ყოფილა. არაფერი ისე არ ახასიათებს საზოგადო კულტურის აყვავებას თუ დაცემას, როგორც ოქრომჭედლობის ევოლუცია. კლასიკური დროის შემდეგ ეს ხელობა თანდათან ეცემა სვანეთში, ისე როგორც საქართველოში, მაგრამ უაღრესად მისი დაცემა ეკუთვნის მეთვრამეტე საუკუნეს და მეცხრამეტის დასაწყისს. ეს ერთგვარად ახასიათებს როგორც სვანეთს, ისე ლეჩხუმსაც“¹.

მეცნიერი ვარაუდობდა, რომ სვანეთის წინაქრისტიანული კულტურა იგივე იყო, რაც ყობანური კულტურა. იმ დროისათვის სვანეთში არქეოლოგიური გათხრები არც კი იყო დაწყებული და მეცნიერის ეს ვარაუდები შემთხვევით მოძიებული ნივთების ხასიათს ემყარებოდა. სვანეთის არქეოლოგიურმა შესწავლამ, რომელიც ახლა მიმდინარეობს, და შესწავლის პირველმა შედეგებმა დაადასტურეს ექვთიმეს ეს მოსაზრებანი. ისტორიოგრაფიაში გაზიარებულია ექვთიმეს შეხედულება აგრეთვე სვანეთის მჭიდრო საღებ-მიცემო კავშირის არსებობის შესახებ წინა აზიისა და საბერძნეთის ხალხებთან.

„არქეოლოგიურმა გათხრებმა სვანეთში დიდი შედეგები უნდა მოგვცეს“ — ასე ამთავრებს თავის წიგნს მეცნიერი.

პირველი რევოლუციისა და რეაქციის წლებში, როცა რუსული შოვინიზმის საპირისპიროდ ქართული ინტელიგენციის ერთ ნაწილში მომძლავრდა ნაციონალისტური ტენდენციები და ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური პარტიები მას ყოველმხრივ აღვივებდნენ, ნიკო მარს, ივანე ჯავახიშვილს და ექვთიმე თაყაიშვილს არა ერთხელ მოუხდათ დასაბუთებული მეცნიერული გალაშქრება როგორც საქართველოს ისტორიის ნიჰილისტების, ისე ნაციონალისტ „ადვოკატების“ წინააღმდეგ.

ცხრაასიან წლებში ქართულ სასულიერო წრეებში საეკლესიო ავტოკეფალიის ფართო კამპანია მიმდინარეობდა. კამპანიას ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული ინტელიგენციაც მხარს უჭერდა. ამ დროს სცენაზე გამოჩნდა ბნელეთის

¹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, გვ. 436.

მოციქული, არქირეაქციონერი დეკანოზი ვოსტოგოვი, რომელიც ყოველმხრივ აბიაბრუებდა საქართველოს ისტორიულ წარსულს, ქართულ ეკლესიას, ამასთან, მთელ ერს უყენებდა პოლიტიკურ ბრალდებას — საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია „პოლიტიკური განზრახვლებათა, რომელიც თავის თავში ავტონომიას იფარავს და მასში შენიღბულია კავკასიის რევოლუცია“. მთელი ერი-სადმი სიძულვილითა და ცილისწამებით გაუღენთილ ამ გამოხდომის წინააღმდეგ გამოვიდა ნიკო მარი, რომელმაც დაწერა ვრცელი პოლემიკური სტატია „საქართველოს ისტორია“. ესაა იმ დროისათვის მაღალმეცნიერულ დონეზე დაწერილი მოკლე ნარკვევი საქართველოს ისტორიული წარსულისა, სადაც სათანადოდაა შეფასებული ქართული სულიერი კულტურა, მოცემულია ქართული ეკლესიის სახე და როლი კულტურის სფეროში. მარი თავის ნარკვევში ამავე დროს საკადრისად ეპასუხება და სასაცილოდ იგდებს ვოსტოგოვის ბრალდებებს ერის მისამართით. ერთი სიტყვით მარის ეს ნარკვევი ღირსეული მათრახი იყო არა მარტო ვოსტოგოვის, არამედ ყველა იმ შოვინისტ-ნიჰილისტების წინააღმდეგ, რომლებიც ცარიზმის რუსიფიკატორული პოლიტიკიდან გამომდინარე, შეურაცხყოფდნენ ქართველ ხალხს, მის წარსულს, ტრადიციებს, მამუზღარობასაც არ თაკილობდნენ კატკოვის მსგავსად. ნ. მართან ერთად კავკასიის სახელის აბუჩად აგდების ცდის წინააღმდეგ მკაცრად ილაშქრებდა ივანე ჯავახიშვილი — პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის კათედრიდან, ექვთიმე თაყაიშვილი — მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების ტრიბუნიდან.

მაგრამ მეცნიერები იძულებულნი გახდნენ მეორე მხარისთვისაც მიეხედათ, მეცნიერული სიდიდით გაეცათ პასუხი იმ ტენდენციის წინააღმდეგ, რომელიც არ ერიდებოდა მშობლიური ისტორიის ფაქტების რომანტიკულ წარმოსახვას, მის შელამაზებას, იდეალიზაციას და, ჭეშმარიტი მეცნიერების საზიანოდ, ზღაპრულსა და ლეგენდარულს ზოგჯერ უტყუარ ისტორიულ ფაქტად წარმოადგენდნენ.

ერის ისტორიისადმი ეს „ადვოკატური გამოსარჩლება“ საზიანო იყო მეცნიერებისათვის და ამ ტენდენციის წინააღმდეგ ივანე ჯავახიშვილი იძულებული შეიქნა სპეციალური სტატიით გამოსულიყო. იგი მკაცრად იცავდა იმ აზრს, რომ ნაციონალურ ზოტბას ჭეშმარიტი მეცნიერებისათვის ზიანის მეტი არაფერი მოაქვს, რომ... „ყოველი განათლებული ეროვნებისათვის, რომელსაც თვითშემეცნება მოეპოვება, აუცილებლად საჭიროა იცოდეს თავისი წარსული საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორია, უნდა იცოდეს, რასაკვირველია, უტყუარი ჭეშმარიტი ისტორია და არა გაზვიადებული, ყალბი“¹.

ი. ჯავახიშვილის ეს სტატია იცავდა ნიკო მარს, რომელსაც საქართველოს ისტორიის, კულტურის ფაქტებისა და მოვლენების შეფასებაში ყოველთვის

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, მამულიშვილობა და მეცნიერება, თბ., 1904, გვ. 8.

მკაცრი მეცნიერული პოზიცია ეკავა და, რომლის ზოგი შეხედულება, ახლებური და საკამათოც, მკაცრ თავდასხმას იწვევდა ქართველ ინტელიგენტთა იმ წრეებში, რომლებიც ისტორიის დეტალებში ნაკლებად იყვნენ ჩახედულნი.

ივ. ჯავახიშვილის ამ სტატიამ ქეშმარიტად დადებითი როლი შეასრულა. ისტორიული წარსულისადმი „ადვოკატური გამოსარჩლების“ ტენდენციები მინელდა. მაგრამ რეაქციის წლებში, როცა ნაციონალისტურმა ტენდენციებმა სწრაფად იწყო გაფურჩქვნა და ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური პრესა აყვავდა, საქართველოს ისტორიაში ახალი მოხალისენი გამოჩნდნენ. 1909 წელს გიორგი გვაზავამ გაზ. „ნოვია რეჩის“ ფურცლებზე გამოაქვეყნა სტატია „მეცნიერება და შარლატანიზმი“, სადაც უდიერად იყო გალანძღული ნიკო მარი და მისი ქართველოლოგიური ნაშრომები.

ამ ყოვლად დაუსაბუთებელმა ლანძღვა-გინებამ ქეშმარიტი მეცნიერისა, აღაშფოთა ექვთიმე თაყაიშვილი და გაზ. „დროების“ 1909 წ. 29 დეკემბრის ნომერში იგი გამოვიდა საგანგებო წერილით „აკადემიკოსი მარი და ბ-ნი გვაზავა“, რომელშიც გამოამზეურა გვაზავას უსუსურობა საკამათო საკითხებში და დაგმო მისი „სამწუხარო და სამარცხვინო“ ბრალდებანი მეცნიერების მიმართ:

„ადამიანმა, რომელსაც, როგორც ჩანს, არა გაეგება რა აღმოსავლეთის ხალხთა ლინგვისტიკაში, არქეოლოგიასა და თვით ისტორიაში, ადამიანმა, რომელიც, როგორც ჩანს, არა იცის რა ისტორიული გამოკვლევის თანამედროვე მეთოდებზე, ადამიანმა, რომელსაც მგონია, არც კი გაუგონია, რომ პროფ. მარი ერთ-ერთ საუკეთესო ორიენტალისტად ითვლება დღეს არა მარტო რუსეთში, არამედ თითქმის ევროპაშიც, ისეთ მეცნიერად, რომელმაც მეტად დიდი უნარი გამოიჩინა მეცნიერული შრომისა, მრავალი ძვირფასი გამოკვლევა გამოაქვეყნა და რომელიც დღეს აკადემიკოსად იქნა არჩეული, რომლითაც უნდა ამაჟობდეს ქართველობა, როგორც თავის თანამოდემთი, ბ-ნმა გვაზავამ შარლატანად გამოაცხადა. მერე რისთვის? იმისათვის, რომ პროფ. მარი მუდამ იმის ცდაშია, — ქართველობა და მისი წარსული დაამციროსო.

განა, მერე, მართალია ეს?

თუ არ წაუკითხავს, ნუთუ გაგონებით მაინც არ გაუგონია ბ-ნ გვაზავას, რომ პროფ. მარმა მრავალი ძველი ქართული ლიტერატურული ნაშთი გამოაქვეყნა, რომ მათ შესახებ მეტად სერიოზული გამოკვლევანი დასწერა და ქართული ტექსტების საშუალებით აღადგინა მრავალი დეფექტი ბერძნულ, სლავიანურ და სხვა ხალხთა ფრაგმენტებში, ტექსტები მათთვის უკვე დაკარგული, და ამით სხვა ერებისთვისაც და მათი მეცნიერებისთვისაც ძვირფასად გახდა ქართული ფილოლოგია? თუ არ წაუკითხავს, ნუთუ არ გაუგონია რა ბ-ნ გვაზავას პროფ. მარის გამოკვლევათა შესახებ ქართულ ძველ ლიტერატურიდან? ან იქნებ მხოლოდ ბ-ნ ჯავახიშვილის წიგნაკებიდან იცნობს მათ? რომ წაეკითხა, ანდა მხოლოდ სხვისაგან მაინც გაეგონა, მიხედვით, რომ ეს გამოკვლევანი

ძვირფასი განძია ჩვენის, მეცნიერული შრომებით ესოდენ ღარიბი ფილოლოგიისათვის. ამას ეძახის ბ-ნი გვაზავა შარლატანობას?

მაგრამ, ვთქვათ, ყველა ამაზე ბ-ნმა გვაზავამ არა იცის რა, ნუთუ პროფ. მარის წიგნებს მაინც არ შეხვედრია, თუ გინდა გურიის მოძრაობის შესახებ ან და დეკ. ვოსტორგოვის წინააღმდეგ დაწერილს? დარწმუნებული ვარ, მარტო ეს წიგნაკებიც რომ წაეკითხა ბ-ნ გვაზავას, ექვიც არ დაებადებოდა პროფ. მარის სიძულელილში ქართველებისა და მათი წარსულისადმი და გაიგებდა, რომ მის მიერ „შარლატანად“ მონათლულ პროფ. მარს უფრო ძლიერ უყვარს საქართველო და მისი წარსული, ვიდრე ბევრს ჩვენგანს, ყოველ შემთხვევაში, ბ-ნ მარს უფრო მეტი დამამტკიცებელი საბუთი მიუცია ამ სიყვარულისა, ვიდრე ბ-ნ გვაზავას და მრავალ სხვას, რომელთაც საქართველო მარტო პირზე აკვრიათ...“¹.

ე. თაყაიშვილის წერილმა, როგორც ჩანს, საზოგადოებაზე ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა. თვით გვაზავას შერცხვა და იძულებული შეიქნა ელიარზინა, რომ კილო მისი წერილისა უვარგისი, გადაჭარბებული იყო. მიუხედავად ამ აღიარებისა, იგი კვლავ მოჰყვა მტკიცებას წერილის ფაქტიური მხარის სამართლიანობის შესახებ.

ექვთიმე იძულებული შეიქნა პასუხის პასუხი დაეწერა. 1910 წლის 9 იანვარს იმავე „დროების“ ფურცლებზე გამოქვეყნდა სტატია „კიდევ ბ-ნ გვაზავას“, სადაც ექვთიმემ ერთხელ კიდევ გამოამწეურა გვაზავას უფიცობა საკამათო საგანში და მარისადმი მისი ბრალდებების უსაბუთობა. ექვთიმე აქ ვრცლად შეეხო პროფ. მარის მიერ თავის დროზე გამოთქმულ თვალსაზრისს რუსთველის გენიალური პოემის „ვეფხისტყაოსნის“ ფაბულის სპარსული წარმომავლობის შესახებ, რასაც გვაზავა იყენებდა იმის საბუთად, რომ მარი ქართველობის მტერია და მეცნიერებაშიც უფიცო, და ამ დებულების შესახებ გამოთქვა თავისი თვალსაზრისი: „ბ-ნ გვაზავას წარმოუდგენია, რომ რუსთველისათვის დამამტკიცებელ ფაქტად უნდა ჩაითვალოს პროფ. მარის მიერ გამოთქმული აზრი, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტი სპარსულიდან არის ნათარგმნო. რა ნახა აქ სამარცხვინო რუსთველისათვის და სამწუხარო ჩვენთვის ბ-ნმა გვაზავამ, თუ გინდ ეს აზრი მართალიც იყოს და როდისმე დამტკიცდეს კიდევ? ნუთუ ბ-ნ გვაზავას ჰგონია, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ ჩვენთვის უმთავრესად ფაბულით არის საინტერესო? ჩვენ კი გვგონია, რომ რუსთველის გენიალურ პოემაში ჩვენთვის ძვირფასია არა ფაბულა, არამედ ის აზრები. რომელიც მასშია გამოთქმული XII საუკუნეში, აზრები, რომელნიც დღესაც, XX საუკუნეში, სავსებით არ არის განხორციელებული და მთელი მოწინავე კაცობრიობის იდეალებს წარმოადგენს, რომ რუსთველის პოემაში ჩვენთვის ძვირფასია ის შესანიშნავი ფორმა, რომელშიდაც ჩამოყალიბებულია შედარებით უბრალო

¹ გაზ. „დროება“, 1909, 29 დეკემბერი.

სიუჟეტი, ის მხატვრული ნიჭი, რომელიც გამოიჩინა უკვდავმა შოთამ, განა ფაბულით განიზომება მხატვრული ნაწარმოების მნიშვნელობა?

მაშ, გიოტეს „ფაუსტი“ არაფრად ღირებულა, რადგან მისი სიუჟეტი ნა-სესხებია, მაშ, არაფრად ღირებულა დიდებული შექსპირი, რომელსაც თითქმის ყველა თავის ნაწარმოებში ფაბულა აქვს ნასესხები? არაფრად ღირებულა... მაგრამ აღარ განვაგრძობთ, რადგან, კიტა აბაშიძისა არ იყოს, „ხელოვნებაში სრულიად უვიცი უნდა იყოს, და ლიტერატურაში არაფერი გაგება არ უნდა ჰქონდეს კაცს, რომ სიუჟეტის სესხებით დააფასოს მხატვრული ნაწარმოები“. მაგრამ ესეც რომ არ იყოს, რათა სურს ბ-ნ გვაზავას გზა დაუხშოს მეცნიერს ქემმარიტების კვლევა-ძიებაში? რათა სურს რაღაც შუათანა საუკუნეთა ბორკილებით შებოკოს ამ კვლევა-ძიების და ფაქტების შესწავლის შედეგად გამოთქმული აზრი, თუ გინდ ეს აზრი ქართველების თავმოყვარეობისათვის რაღაც არასასიამოვნო იყოს და ძველ ტრადიციულ შეხედულებებს არღვევდეს? ნუთუ ბ-ნი გვაზავა ამით ქართველთა ამაღლებას ფიქრობს? ნუთუ მას ჰგონია, რაღაც საშვილიშვილო საქმეს აკეთებს? ჰეროსტრატეს წარმოდგენაა¹.

ექვთიმე ამ წერილით არა მარტო გვაზავას, არამედ მისი პოზიციის ზოგ ქართველ ინტელიგენტსაც ამოთახებდა, მეცნიერული „კვლევა-ძიებისადმი სათანადო პატივისცემას მოითხოვდა, „ურაპატრიოტიზმს“ დასცინოდა. „ვეფხის ტყაოსნის“ ირგვლივ კვლევა-ძიებაში მარის მიერ გამოთქმული მოსაზრებანი შეიძლება მართლაც არ იყო მართებული, შეიძლება მათ შემდგომი მეცნიერული დაზუსტება ესაჭიროებოდა, მაგრამ ამის შესახებ მსჯელობის უფლება სპეციალისტს ჰქონდა. იმ დროს „ვეფხის ტყაოსნის“ ფაბულის სპარსულ წარმოშობას სხვებიც ამტკიცებდნენ (მაგ. პროფ. ი. აბულაძე), მაგრამ ეს თვალსაზრისი სრულიადაც არ იყო გამიზნული ამ დიდებული პოემის საკაცობრიო მნიშვნელობის დასამტკიცებლად ან რუსთაველის ქმნილების ეროვნული კუთვნილების უარსაყოფად. იგივე ნ. მარი „ვეფხის ტყაოსნის“ მთავარ მოტივებად XII საუკ. საქართველოს პოლიტიკურ იდეალებს აღიარებდა და ამ პოემას სისხლხორცეულად აკავშირებდა იმ დროის ქართულ სასულიერო და საერო პოეზიასთან, ხალხურ სიტყვიერებასთან. მეცნიერულ წრეებში ნ. მარის ნაშრომების ღირსება საყოველთაოდ იყო აღიარებული. ტყუილად როდი წერდა ი. ჯავახიშვილი: „ვეფხის ტყაოსნის“ გენიოსი ავტორის მსოფლმხედველობისა, მიზნისა და პოეტური მრწამსის შესახებ პირველი მშვენიერად დაწერილი მონოგრაფია აკად. ნ. მარის კალამს ეკუთვნის. მისმა ამ გამოკვლევამ „ვეფხის ტყაოსნის“ შესწავლის ახალი ხანა შექმნა, ხოლო მსოფლიო ლიტერატურასთან პარალელების წამოყენებამ, შოთა რუსთაველის მნიშვნელობის წინანდელი ვიწრო, მხოლოდ საქართველოთი შემოფარგლული საზღვრები გადალახა და ცხადყო ის ადგილი, რომელიც, შესაძლებელია, ქართველი მგოსნის უკვდავ

¹ გაზ. „დროება“, 1910, 9 იანვარი.

ქმნილებას კაცობრიობის პოეტური და გონებრივი კულტურის ისტორიაში მიეკუთვნოს“¹.

* * *

ინგლისელ და-ძმა უორდროპებს, როგორც ცნობილია, ქართველოლოგიაში დამსახურება მიუძღვით. ისინი 1894 წლის მიწურულში ეწვიენენ პირველად საქართველოს. ძლიერ დაინტერესდნენ ჩვენი ქვეყნის კულტურით, ისტორიით. მარჯორი 1898 წელს მეორედ ჩამოვიდა საქართველოში. ამ დროისათვის იგი უკვე ახლო მეგობარი იყო ილია ჭავჭავაძისა, აკაკი წერეთლისა, ი. მაჩაბლისა და სხვა ქართველი მოღვაწეებისა. მარჯორიმ ინგლისურად თარგმნა ქართული ხალხური ზღაპრები, ილიას „მგზავრის წერილები“, „განდეგილი“. 18 წელი მოანდომა მარჯორიმ „ვეფხისტყაოსნის“ თარგმნას, დაასრულა კიდეც, მაგრამ ახალგაზრდა ქალი 1909 წელს გარდაიცვალა და პოემა ინგლისურად გამოუქვეყნებელი დარჩა.

„ვეფხისტყაოსნის“ მარჯორისეული თარგმანის გამოცემა ინგლისურ ენაზე მისმა ძმამ, ოლივერ უორდროპმა იდო თავს. ოლივერმა თვითონაც იცოდა ქართული ენა და საქართველოს ისტორიას და ლიტერატურას ინტერესით ეცნობოდა. მან ლონდონში ჯერ კიდევ 1888 წელს გამოაქვეყნა წიგნი „საქართველოს სამეფოს“ სახელწოდებით. მანვე თარგმნა „ვისრამიანი“, „წმინდა ნინოს ცხოვრება“. სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნე სიკრუისა“ და სხვ. დის გარდაცვალების შემდეგ ოქსფორდის უნივერსიტეტში ოლივერმა დააარსა მარჯორი უორდროპის ფონდი (1910 წ. 23 ივლისს), რომელსაც ქართველოლოგიაში მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის. ისიც აღსანიშნავია, რომ ოლივერმა ოქსფორდის ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობაც შეადგინა (არმენოლოგ კონიბირთან ერთად).

„ვეფხისტყაოსნის“ დისეული თარგმანის გამოსაცემად მომზადების პერიოდში ოლივერ უორდროპს მიმოწერა ჰქონდა ნიკო მართან, რომელიც მისი მთავარი კონსულტანტი იყო და ექვთიმე თაყაიშვილთან, რომელიც მას დახმარებას უწევდა როგორც „ვეფხისტყაოსნის“, ისე სხვა ძველი ქართული ხელნაწერების გაცნობაში. ქართველოლოგიაში ამ ინგლისური ოჯახის დამსახურება ექვთიმეს საგანგებო მოვლენად მიაჩნდა და დიდი პატივისცემით ეპყრობოდა ოლივერს, რომელიც 1910 წლის დეკემბერში ექვთიმეს წინადადებით საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების წევრად იქნა არჩეული. თბილისში ოლივერის მთავარი მასპინძელი ექვთიმე იყო. სხვათა შორის, 1911 წლის 24 იანვარს ქართველმა საზოგადოებრიობამ ო. უორდროპს საგანგებო

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბ., 1966.

ნადიმი გაუმართა. მას სიტყვით მიმართეს წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობის თავმჯდომარემ გიორგი ყაზბეგმა და საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების თავმჯდომარემ ექვთიმე თაყაიშვილმა¹. ექვთიმემ თავის სიტყვაში მადლიერების გრძნობით დაახასიათა უორდროპების დამსახურება ქართველოლოგიაში, შეეხო ოლივერის მოგზაურობის მიზანსაც. ტფილისში დიდიდან საღამომდის ბ-ნი ოლივერი დადის წიგნების მაღაზიაში, ბუკინისტებთან, ყიდულობს ძველ და ახალ გამოცემულ წიგნებს ქართულ ენაზე და აგრეთვე სხვა ენებზედაც, თუკი ეს წიგნები ეხებიან საქართველოს შესწავლას და აგზავნის ოქსფორდში. ქართულ წიგნებს და ხელნაწერებს იგი ეძებს ყველგან, სადაც კი ხელი მიუწვდება“...

ო. უორდროპს ქართული წიგნების შესაძენად ფართო ქსელი ჰქონდა გაბმული. მას საგანგებო კომისიონერები ჰყავდა. ექვთიმეს დავალებით საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება სისტემატურად უგზავნიდა ქართულ პერიოდულ გამოცემებს. ამ წიგნებს და ჟურნალებს უორდროპი ბოდლის ბიბლიოთეკას სწირავდა, სადაც მარჯორისეული კოლექცია იყო დაცული. თავის მხრივ, უორდროპი ექვთიმეს უგზავნიდა ბრიტანეთის მუზეუმის ბიბლიოთეკის კატალოგებს, უცხოეთში დაცულ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობას და სხვ. საინტერესოა ამ მხრივ ო. უორდროპის წერილი ექვთიმესადმი 1911 წ. 21 მაისის თარიღით.

„ჩემო ძვირფასო მეგობარო!

დიდად მადლობელი ვარ თქვენი წერილისა და „სამი ხრონიკისათვის“. ვაპირებ თქვენთვის ზოგიერთი წიგნისა და ბროშურის გამოგზავნას. პოლტორაკის მთელი თარგმანის გადაწერა (იგულისხმება „ვეფხისტყაოსნის“ ი. პოლტორაკისეული თარგმანი) მეტად მომქანცველი და არასასურველი იქნებოდა, მაგრამ თუკი რომელიმე თქვენი ახალგაზრდა მოწაფე პატივს დამდებდა და რამოდენიმე გვერდს გადამიწერდა (მაგალ. მეოთხე 769—794, 887—893, 937—947, 1269—1286 კარიჭაშვილის გამოცემის მიხედვით), მე დიდად მადლობელი ვიქნებოდი.

არუსთაველის ინგლისური თარგმანი შემოდგომაზე გამოიცემა. ახლა მე მხოლოდ ამით ვარ დაკავებული.

დარწმუნებული ვარ, რომ ჩვენს მეგობრებს საქართველოში არ დააეწყდებათ ჩვენი ბიბლიოთეკის არსებობა და გამოგვიგზავნიან წიგნებს, ბროშურებსა და ჟურნალებს.

გისურვებთ ყოველივე კარგს. მეგობრული სალამი ყველა მეგობარსა და ნაცნობს.

ო ლ ი ვ ე რ უ ო რ დ რ ო პ ი

¹ გაზ. „თემი“, 1911, № 5.

ოლივერ უორდროპი ექვთიმეს უგზავნიდა ყველა, მის მიერ შეძენილი საყურადღებო ხელნაწერის აღწერილობასაც. ოლივერის მეცადინეობას ქართული ხელნაწერების შეძენის საქმეში ქართველი მეცნიერი მიესალმებოდა, მაგრამ სამართლიანად წყდებოდა გული იმ მხრივ, რომ ზოგიერთი, ფრიად საჭირო ხელნაწერი — ეროვნული მნიშვნელობისა, საქართველოს გარეთ გადიოდა და ქართული მუზეუმისათვის ხელმიუწვდომელი ხდებოდა. ექვთიმემ ოლივერს რამდენჯერმე, თავაზიანად, ხელი შეუშალა კიდეც საქართველოდან ხელნაწერის გატანაში. ასე იყო მაგალითად, ხელნაწერის — ვახტანგ მეფის კანონების კრებულის მიმართ, რომელსაც დართული ჰქონდა დავით ბატონიშვილის სამართალი, შედგენილი 1800 წელს. ექვთიმეს ეს ხელნაწერი მიაჩნდა ყველაზე საუკეთესოდ ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერთა შორის. ე. თაყაიშვილის თხოვნით ეს ხელნაწერი უორდროპმა საქართველოში დატოვა.

ხელნაწერთა ინსტიტუტში ე. თაყაიშვილის პირად ფონდში ინახება ოლივერ უორდროპის მიერ ოქსფორდის უნივერსიტეტისათვის შეძენილი ქართული ხელნაწერი წიგნების აღწერილობა, რომელიც შედგენილია ექვთიმეს მიერ რუსულ ენაზე (Рукописи Оксфордской библиотеки, приобретенные в Тифлисе Оливером Вардропом)¹. მის პირად არქივშივეა დაცული ოლივერ უორდროპის წერილები ექვთიმესადმი. ეს წერილები 1911—1912 წლებს განეკუთვნება და ნათელს ფენს მათ მკიდრო შემოქმედებითა თანამშრომლობას. ავრეთვე იმას, თუ როგორ იღვწოდა ექვთიმე, რომ საქართველოს დაბრუნებოდა ის ცნობილი მინიატურები „ვეფხისტყაოსნის“ წერეთლისეული ხელნაწერისა, რომელიც კომისიონერების მეშვეობით ო. უორდროპის ხელში მოხვდა. სსვათა შორის, ექვთიმეს დახმარებით ოლივერ უორდროპმა ინგლისურად თარგმნა გიორგი ბრწყინვალის კანონები, რომელიც 1914 წელს გამოქვეყნდა კიდეც.

• • •

1912 წელს გაზ. „თემის“ ფურცლებზე ექვთიმემ გამოაქვეყნა წერილი „მოკუთროთ ვახუშტის ძვირფას საფლავს“. ექვთიმე, პირველ ყოვლისა, აქ იმაზე მიუთითებდა, რომ ბოლო წლებში საქართველოში გაცხოველდა ინტერესი წარსულისადმი და ამ მიმართულებით განსაკუთრებით სასარგებლო მუშაობას ეწევა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება. მაგრამ, მიუთითებს ავტორი, ჯერ კიდევ წარსულის მრავალი ძვირფასი ძეგლი და რელიკვია გვაქვს მოსაველელო.

„ყველას მოეხსენება, — წერდა ექვთიმე, — რომ ჩვენი წარჩინებული ის-

¹ ე ლ ე ნ ე კ ე ლ ე ნ ჯ ე რ ი ძ ე, უორდროპისეული ქართული ხელნაწერების აღწერა ე. თაყაიშვილისა, გვ. 189.

ტორიკოსი ბატონიშვილი ვახუშტი დაკრძალულია მოსკოვში, დონის მონასტრის ქვემო სართულში. დონის მონასტერში დაკრძალვა — ნატვრა იყო ყველა წარჩინებული რუსისათვის. ისე რომ დიდი გავლენა, ძალა და სიმდიდრე უნდა ჰქონოდა გადახვეწილ ქართველებს, რომ ამ მონასტრის კედლებში საუკუნო განსასვენებელი ეპოვათ.

ძნელად წარმოსადგენია იმ დროის რუსეთი მთელის თავისი ბნელეთით, თითო-ორი პირით, განათლებისათვის მბეუტავ ლამპარით ხელში. სწორედ ამ დროს ცხოვრობდა იქ ბუმბერაზი კულტურული მოღვაწე ბატონიშვილი ვახუშტი. მეტად მცირე რაზმში მუშაობდა ვახუშტი მოსკოვის უნივერსიტეტის, ამ რუსული განათლების უძველესი ლამპარის ფეხზე დაყენებისათვის. მან უკვდავყო თავისი სახელი. დღესაც, უნივერსიტეტის სააქტო დარბაზში, მარმარილოს რამდენიმე დაფაზე, რომლებზედაც აღბეჭდილია უნივერსიტეტის საკეთილდღეოდ მოღვაწეთა სახელები, ვახუშტის დაფას უკანასკნელი ადგილი არ უჭირავს...

ბატონიშვილს თავისი მახლობელ მეგობრებზე დიდხანს უცოცხლია. მშობლიური მზრუნველობით დაუსაფლავებია ყველა მათგანი. მშვენიერი ქვებით, ქართული ჩუქურთმებით და ქართულ-რუსული წარწერებით შეუშკია მათი საფლავები. თვითონ კი, სიღარიბეში ჩაყარდნის, გულშემატკივარი არვინ ჰყოლია. უპატრონოდ, უადგილოდ, შესავალ კარებთან დაუსაფლავებიათ. ზედ ფხვიერი, რუსული ქვა დაუდვიათ შესაფერი წარწერით, მაგრამ ბერების ზედ სიარულს წარწერა წაუშლია და შარშან, რამდენიმე კაცს საფლავის პოვნისათვის დიდი შრომა დაგვჭირდა. დღეს კიდევ ოდნავ ირჩევა თითო-ორი ღარი ჩენილი ასოს წყალობით ძვირფასი სახელი, მაგრამ გაივლის მცირე ხანი და მომავალი თაობა ამოდ დაუწყებს ძებნას ძვირფას საფლავს. თუ ჩვენ არა, — სხვები მზრუნველობას და გულშემატკივრობას არ გამოიჩენენ...

დროა, და მოვალენიც ვართ, ვახუშტის საფლავს მოეუაროთ. ამ მოვალეობის ასრულება უსათუოდ უნდა ითავოს ჩვენმა ისტორიულმა საზოგადოებამ“.

ექვთიმეს გულისტკივილი სამართლიანი იყო. საზოგადოებრიობა მას გულთბილად გამოეხმაურა. მოსკოვის ქართველმა მოღვაწეებმაც ყურადღება გაამახვილეს. ვახუშტის საფლავის გადასარჩენად დაიწყო თანხების შეგროვება.

1912 წლის 1 ივნისს საქართველო დიდად დაამწუხრა გამოჩენილი ქართველი პედაგოგის, დიდი სამოციანელის, უანგარო და დაუღალავი საზოგადო მოღვაწის იაკობ გოგებაშვილის გარდაცვალებამ. მისი დაკრძალვა სახალხო გლოვად იქცა. დაკრძალვის დღე ნამდვილი სახალხო დათვალიერება იყო ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ მებრძოლი ძალებისა. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ ექვთიმეს მეთაურობით გულწრფელად დაიტირა ამ საზოგადოების საამაყო წევრი იაკობი. მრავალრიცხოვან

გვირგვინთა შორის საისტორიო საზოგადოების გვირგვინს თვალსაჩინო ადგილი ეკავა.

1913 წელს თბილისში შეიკრიბა ადგილობრივი სომხური ინტელიგენცია სომხური ანბანის შემოღების 1500 და სომხური ბეჭდვითი სიტყვის 400 წლისთავის აღსანიშნავად. ექვთიმემ მონაწილეობა მიიღო მოძმე სომეხი ხალხის ამ ზეიმში. მეტად გულთბილი, მეგობრული სიყვარულის, ორი მეზობელი ხალხის მკიდრო ისტორიულ-კულტურული ურთიერთობისადმი ღრმა პატივისცემის გრძნობით იყო გამსჭვალული მისასალმებელი სიტყვა, რომლითაც ექვთიმე ამ ზეიმზე გამოვიდა.

„საქართველოს ისტორიული და ენოგრაფიული საზოგადოების სახელით გულწრფელად ვულოცავ მთელ სომეხ ხალხს აქ შეკრებილ მის წარმომადგენელთა სახით სომხური ანბანის გამოგონების 1500 და სომხური დამწერლობის 400 წლისთავს.

ეს კულტურული დღესასწაული ისეთივე ნაციონალური ზეიმია ქართველი ხალხისათვის, როგორც სომხებისათვის. რა საჭიროა კამათი იმის შესახებ, თუ ვინ და როდის გამოიგონა ორი მოძმე და მეზობელი ხალხის — სომხებისა და ქართველების ანბანი, ჩვენ უნდა ვაღიაროთ ფაქტი, რომ ისინი ერთმანეთის მსგავსია და მათმა გამოგონებამ სომხურ და ქართულ კულტურებს ჩაუყარა საფუძველი. თუ ქართველები და სომხები არ აღიგავენ პირისაგან მიწისა და შეინარჩუნეს თავისი ეროვნულობა და ნაციონალური სახე — ამას ისინი თავიანთ წარსულ მაღალ კულტურას უნდა უმადლოდნენ, რომელიც ახლა, სამწუხაროდ, დავიწყებულია. ამ ხალხთა კულტურაში უფრო მეტია მსგავსება, ვიდრე განსხვავება. ამიტომ გასაგებია ის დიდი ინტერესი, რომლითაც ჩვენ თვალყურს ვადევნებთ ყველაფერ იმას, რაც სომეხი ხალხის კულტურული მემკვიდრეობის შესწავლისა და გამოვლინებისათვის კეთდება.

ჩვენ სულითა და გულით ვისურვებდით, რომ დღევანდელი ღირსსახსოვარი კულტურული დღესასწაული არ დაემსგავსოს უბრალო ზეიმს, რომელსაც მაღლე ივიწყებენ, არამედ გადაიქცეს იმპულსად სომხური ისტორიის, ლიტერატურისა და ხელოვნების, სომხურ სიძველეთა ინტენსიური შეკრების, დაცვისა და შესწავლისათვის“.

1913 წელს ექვთიმეს რედაქტორობით გამოიცა „ძველი საქართველოს“ მეორე ტომი. პირველი განყოფილება ტრადიციის მიხედვით ღვაწლმოსილ გარდაცვლილ ქართველთა მოსაგონარით იწყებოდა.

რომის მახლობლად ტრაგიკულად დაიღუპა საქართველოს ისტორიის უღალავი მკვლევარი მიქელ თამარაშვილი, საქართველოდან გადახვეწილი ჯერ იერუსალიმში, შემდეგ ესპანეთში და პარიზში. განსწავლული ქართველი ახალგაზრდა დიდი მონდომებით ჩაუჭდა მშობლიური ქვეყნის წარსულის შესწავლას. მისმა სქელტანიანმა ნარკვევებმა „კათოლიკობის ისტორია საქართველოში“, „საქართველოს ეკლესიის ისტორია“ და სხვა, მთელი ევროპის

მეცნიერთა ყურადღება მიიქცია. აქ იყო გამომზეურებული უცხოეთის არქივ-საცავებში მოძიებული მრავალი მასალა, რომელიც შუქს ფენდა საქართველოს არამარტო სასულიერო, არამედ საერო ისტორიას, ქართულ კულტურას, საქართველოს ურთიერთობას ევროპის ცივილიზებულ სამყაროსთან. რომის უმაღლეს კათოლიკურ წრეებში მიღებული და დაფასებული მიქელი, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, დაიხრჩო ზღვაში 1911 წელს, როცა იგი ლელვის დროს გადასარჩენად მიეშველა ერთ-ერთ რომაელ ხელოსანს.

საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ გულწრფელად იგლოვა ცნობილი ქართველი მეცენატის დავით სარაჯიშვილის გარდაცვალება 1911 წელს. ჩვენს ნივთიერ სიღარიბესა და განათლების წყურვილში ქველმოქმედება საჭირო—მიუთითებდა ნეკროლოგი. „და ამ ნაციონალურის საჭიროების შეგნება და მის შესავსებად სრულის თავის ქონების შეწირვა არის ის ღვაწლი, რომელიც მიუძღვის დავითს საქართველოს წინაშე და, რომელმაც მოუპოვა მას საერთო სიყვარული“... კერძოდ, ჩვენი საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება მადლიერი უნდა იყოს დავითისა და პატივსა სცემდეს მის სახელს. დავითი გულით თანაუგრძნობდა ჩვენის საზოგადოების მიზანს და მას დაარსებიდანვე უხვი შემწეობა გაუჩინა“.

1911 წელსვე გარდაიცვალა ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, თერგდალეულთა სახელოვანი პლეადის ერთ-ერთი წარმომადგენელი ნიკოლოზ ლოლობერიძე. ნიკოლოზი ილიასა და აკაკის უახლოესი მეგობარი, მათთან ერთად ჩაება საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში და ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო მოღვაწე იყო, უმთავრესად, დასავლეთ საქართველოში.

ხანგრძლივი მოღვაწეობის პერიოდში არ ყოფილა რაიმე მნიშვნელოვანი წაშოწყება საქართველოში, რომ ბესარიონს აქტიური მონაწილეობა არ მიეღოს. იგი XIX საუკუნის სამოციან წლებში ქართული სტამბის გამართვის ერთ-ერთი მონაწილე იყო. მას დიდი ღვაწლი მიუძღოდა ქართული ჟურნალ-გაზეთების დაარსებაში, ქუთაისში თვითმმართველობის შემოღებაში, ბანკის დაარსებაში, წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების საქმიანობაში, ჭიათურის შავი ქვის წარმოების შექმნაში, ქართველი ნიჭიერი ახალგაზრდების საკუთარი ხარჯით აღზრდაში და სხვ. იგი დიდი მოამაგე იყო საისტორიო საზოგადოებისა და თავის ანდერძში ამ საზოგადოებას მსხვილი თანხაც შემოსწირა.

კრებულში ყურადღებას იპყრობს რეფერატები და გამოკვლევები, რომლებიც საქართველოს ისტორიას შეხება. აქ დაბეჭდილია ს. გორგაძის, „თავისუფალი სვანის“, პ. კარბელაშვილის, თათარყან დადემქელიანის საყურადღებო ნარკვევები და შენიშვნები, რომლებიც სხვადასხვა დროს საზოგადოების კრებებზე იყო წაკითხული.

კრებულში გამოქვეყნებულია ექვთიმეს საისტორიო მასალები. კერძოდ: „რას შეიცავდა ეგრეთ წოდებული აფხაზეთის ისტორია ბაგრატ მეფისა, რო-

მლითაც უსარგებლია იერუსალიმის პატრიარქს დოსითეოსს თავის იერუსალიმის პატრიარქთა ისტორიაში“; „მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან და შენიშვნები ამ ცნობების შესახებ“. „ქამ გულანი“ № 381 საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა და ისტორიული მინაწერები მისი კვინკლოსისა“; „მეფის გიორგის ძის დავით ბატონიშვილის ზელით დაწერილი-ქრონოლოგიური ნუსხა“. ამავე განყოფილებაში დაბეჭდილია ეპისკოპოს კი-რონის სალექსიკონო მასალა.

უაღრესად საინტერესო მასალებია წარმოდგენილი ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში, კერძოდ: ნიკო ჩიმაკაძის „თავისუფალი სვანეთი“, მაგმაძის „ზეპირ-თქმულებები იმერეთის მეფის სოლომონ დიდის დროიდან“, მაღალაშვილის „ხალხური გადმოცემები თამარ მეფის ცხოვრებიდან“, მ. ჯანაშვილის „საინგილო“, ვაჟა ფშაველას „ფშაველი და მისი წუთისოფელი“ და სხვ. აქვეა ბუქურაულის, ზ. ბილანიშვილის, ვინმე მესხის, დ. კარიჭაშვილის, ალ. სარაჯიშვილის შეკრებილი ხალხური ლექსები და ანდაზები.

1913 წლის ივნისში თბილისში მოწვეულ იქნა რუსეთის ბუნებისმეტყველთა და ექიმთა XIII ყრილობა. ექვთიმე ამ ყრილობის ქართული და სომხური ეთნოგრაფიის სექციის გაერთიანებულ სხდომაზე გამოვიდა მოხსენებით საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუშაობის შესახებ. მან გააკეთა მოკლე მიმოხილვა იმ ეთნოგრაფიულ-არქეოლოგიური მოღვაწეობისა, რომელსაც XIX საუკუნეში საქართველოში ეწეოდნენ ქართველი სწავლულები, აქ საგანგებოდ მოვლინებული რუსი და უცხოელ მეცნიერები, შემდეგ დაახასიათა საზოგადოების 6 წლის საქმიანობა სამეცნიერო კვლევის დარგსა და სიძველეთა შეგროვების საქმეში.

ამ წლის ზაფხული ექვთიმემ ჯერ ბორჯომსა და შემდეგ სამეგრელოში გაატარა მოგზაურობაში. ბორჯომის ხეობაში მეცნიერმა აღწერა ძველი ეკლესიები და ციხეები, აგევმა ისინი, გადაიღო ფოტოსურათები, ბანის ხევში გათხარა რამდენიმე საფლავი და მნიშვნელოვანი ნივთები მოიპოვა ბრინჯაოს ეპოქიდან.

სამეგრელოში ექვთიმემ მოიარა მარტვილის, სუჯუნის, სეფიეთის, ხობის, წალენჯიხის, ზუგდიდის და სხვა ეკლესია-მონასტრები, აღწერა მათი სიძველენი და გადაიღო ფოტოგრაფიულად.

ამ წელს გამოიცა რუსულ ენაზე ექვთიმეს „არქეოლოგიური ექსკურსიები, ძიებანი და შენიშვნები“, ნაკვ. IV (თბილისის გუბერნიის ბორჩალოს მაზრა: შორაპნის მაზრა).

• • •

1914 წლის აგვისტოში დაიწყო პირველი მსოფლიო ომი. მეფის რუსეთი გერმანიის წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაება. ბურჟუაზიული და წვრილბურჟუა-

ზიული პარტიები თვითმპყრობელობას გვერდში ამოუდგნენ, ომის პროპაგანდას მიჰყვეს ხელი. მხოლოდ ბოლშევიკური პარტია დადგა მშრომელი მასების მხარეზე და ყველა მეომარი ქვეყნის მშრომელ მასებს თავიანთი ქვეყნის ექსპლოატატორული რეჟიმის დამხობისაკენ მოუწოდა...

შემოდგომიდან ომის ასპარეზი კავკასიაკ გახდა. თურქეთის მმართველმა წრეებმა გერმანიასთან კავშირში რუსეთს ომი გამოუცხადეს. შავ ზღვაში თურქთა მხარდაჭერით შემოიჭრნენ გერმანული კრეისერები. ენვერ ფაშას სარდლობით თურქეთის არმიამ კავკასიის სამხრეთ საზღვრებს შემოუტია — სარიყამიშისა და ოლთისის მიმართულებით.

ომმა ამიერკავკასიის წვრილბურჟუაზიული პარტიების საქმიანობა გააცხოველა. ისინი ომში ცარიზმის მხარდამჭერად გამოვიდნენ. მენშევიკური პარტიის შენიღბული ნეიტრალიტეტიც სხვა არა იყო, თუ არა თვითმპყრობელობის მხარდაჭერა. ქართველ ნაციონალისტებს იმედი აღეძრათ ომში რუსეთის დამარცხების შედეგად ეროვნული დამოუკიდებლობის მოპოვებისა და ცალი თვალი თურქეთისა და გერმანიისაკენ ეჭირათ.

პირველ მსოფლიო ომში ჯანსაღი პოზიცია დაიკავა ქართველი დემოკრატიული ინტელიგენციის იმ ჯგუფმა, რომელსაც ექვთიმე ეკუთვნოდა. მაშინ, როდესაც ნაციონალისტური პარტიები სეპარატიზმამდე ჩამოქვეითდნენ, წვრილბურჟუაზიულ-შემთანხმებლური პარტიები „ობორონცობის“ პოზიციას დაადგნენ, ამ მიმდინარეობამ მართებული შეფასება მისცა საქართველოს ადგილს მძვინვარე ომში და გაიზიარა ის თვალსაზრისი, რომელიც ომის მიმართ ბოლშევიკურმა პარტიამ შეიმუშავა.

ეროვნული მოძრაობის ეს დემოკრატიული მიმდინარეობა ომის წინა დროის მთელ მანძილზე აქტიურად მოღვაწეობდა ქართველი ხალხის გათვითნობიერებისათვის. რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში ჩამოყალიბებული ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოები, რომლებიც ილიას, აკაკის, ნიკო ნიკოლაძის, ი. გოგებაშვილის და სხვათა იდეებზე იზრდებოდნენ, „მამების“ მსგავსად სასწავლებლის კედლებშივე იწყებდნენ პრაქტიკულ მოღვაწეობას ეროვნული საქმისათვის. სანიმუშოდ დავასახელებთ პეტერბურგის უნივერსიტეტის ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოს ი. ჯავახიშვილის მეთაურობით, რომელმაც თავიდანვე აიღო გეზი საქართველოს კულტურული წარსულის შესწავლისაკენ და ამავე დროს შეუდგა სამეცნიერო ძალების შემოკრებას ეროვნული უმაღლესი სასწავლებლისათვის. ამავე მიზნით წარმოიშვა მოსკოვის უნივერსიტეტში ქართული კულტურის მოყვარულთა წრე, რომელსაც ილია ჭავჭავაძის სახელი ეწოდა. ამ წრის ინიციატორი იყო თედო ჟორდანიას ვაჟი, მოსკოვის უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის სტუდენტი გ. ჟორდანიას. ამ წრის სამოღვაწეო ასპარეზმა 1912 წლიდან საქართველოში გადმოინაცვლა. მართალია, 1907—1915 წლებში ეროვნული მოძრაობის ამ ნაკადმა დიდი დანაკლისი განიცადა, იმით, რომ მამების თაობის დიდი წარმომადგენ-

ლები ილია და იაკობი მიიცვალნენ, მაგრამ ამას მიმდინარეობის დაშლა არ მოჰყოლია. უმაღლესი სასწავლებლებიდან ახალი ძალებით შევსებული, იგი კვლავ ღონივრად გრძნობდა თავს და ხალხის სამსახურს განაგრძობდა.

ომის დაწყებისას ქართული ინტელიგენციის უპარტიო, დემოკრატიული ნაკადი კვლავ ჩანსად ეროვნულ პოზიციაზე იდგა. პეტროგრადის უმაღლესი სასწავლებლის ქართველმა სტუდენტობამ ეს პოზიცია ჩამოაყალიბა კიდევ საგანგებო პროკლამაციაში. ამ დოკუმენტში იმპერიალისტური ომი ყაჩაღურ ომადაა აღიარებული, დაგმობილია სეპარატიზმი ქართული ბურჟუაზიული პარტიებისა და გარკვევითაა მითითებული, რომ „ჩვენი ქვეყნის თავისუფლების საქმე — ეს რუსეთის პროლეტარიატისა და ყველა მოწინავე დემოკრატიის საქმეს წარმოადგენს“.

ომი მთელს რუსეთს მოედო. ცხოვრება გაძვირდა. მშვიდი სამეცნიერო-კვლევითი საქმიანობის ატმოსფერო გაქრა. გაჭირდა ტრანსპორტი და დაუღალავ მოგზაურს მრავალი დაბრკოლება გადაეღობა წინ, რომ კვლავ ეძია საქართველოს სიძველენი მთასა და ბარში. გაქრა ქალაქი და დამზადებული ნაშრომების გამოქვეყნების საქმეც დაბრკოლდა. მაგრამ ამ მძიმე ვითარებაშიც მეცნიერი დაუღალავად მუშაობს და ახალი შრომით ამდიდრებს ქართველოლოგიურ წიგნად ფონდს.

1914 წელს ექვთიმეს რედაქტორობით გამოვიდა „ძველი საქართველოს“ III ტომი. კრებულის პირველ განყოფილებაში გამოქვეყნებულია 1913 წლის ზაფხულში დასავლეთ საქართველოში მეცნიერის არქეოლოგიური მოგზაურობის შთაბეჭდილებანი და შედეგები. მეორე განყოფილებაში თავმოყრილია ძვირფასი ეთნოგრაფიული მასალა, კერძოდ, ხალხური ლექსები, რომელიც ქართლსა და კახეთში, მესხეთში საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების დავალებით შეუკრებიათ თედო რაზიკაშვილს და კარგარეთელს, ი. გვარამაძეს (ვინმე მესხი), აგრეთვე მესხეთში, გურიასი შეკრებილი ანდაზები და აფორიზმები.

როგორც ისტორიული წყარო ძვირფასია საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სხდომათა ოქმების პუბლიკაცია, რომელიც მოთავსებულია ნაშრომის მესამე განყოფილებაში. აქ წარმოდგენილია საზოგადოების სხდომებზე წაკითხული მოხსენებებისა და მათ ირგვლივ გაჩაღებული კამათის მოკლე შინაარსი 1909 — 1913 წლების მანძილზე, აღხუსებულია შემოწირულობანი საზოგადოების სახელზე ცალკეული პირებისა, წარმოდგენილია ხარჯთაღრიცხვა, მნიშვნელოვანი დადგენილებანი. ყოველწლიური კრებების ანგარიშები და სხვ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საქმიანობის გასაშუქებლად ეს პუბლიკაცია მდიდარ მასალას იძლევა.

ამავე წელს ექვთიმემ ცალკე გამოსცა „არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“, წიგნი მეორე. წიგნში გარდა სამეგრელოსა და ხონში შეკრები-

ლი მასალების აღწერილობისა, შეტანილია „შესავალი ეფრემ მცირის შრომისა — თარგმანებაჲ ფსალმუნთა წიგნისაჲ, ლექსიკონითურთ“.

1914 წლის დასაწყისში ექვთიმემ საჯაროდ გამოსთქვა თავისი გულის-ტკივილი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების დიდებულ ძეგლთა მოუვლელობის გამო. ამჟამად საქმე ჯვრის მონასტრის შეეხებოდა: გაზ. „სახალხო ფურცლის“ 1914 წ. თებერვლის ნომერში გამოქვეყნდა ექვთიმეს სტატია სათაურით „უნდა ვუშველოთ ჯვარის მონასტერს!“.

„საქართველოში აუარებელი ძვირფასი ნაშთია ხუროთმოძღვრებისა, მაგრამ მათ შორის ჯვრის მონასტერს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს, — მიუთითებს ექვთიმე, — ჯვარის მონასტერი შესანიშნავი ნაშთია არა თავის სიდიდით და, ჩვეულებრივ, ჩუქურთმათა სიმრავლით, არამედ თავის სიძველით, უძველესი ფორმების დაცვით, უძველეს ქანდაკებათა და წარწერათა შენახვით. ეს არის დასაბამი, პროტოტიპი გუმბათიანი ეკლესიისა საქართველოში...“

ექვთიმე ამ წერილში აღწერს ჯვრის მონასტრის აგებულებას, ახასიათებს მისი წარწერების მნიშვნელობას, როგორც ქართული დამწერლობის ერთ-ერთ უძველეს ნიმუშისას, ეხება ცნობებს ჯვრის მონასტრის აშენების შესახებ და ბოლოს აღწერს ამ ძეგლის მდგომარეობას:

„ეხლანდელი მდგომარეობა ხსენებული ძეგლებისა გულსაკლავია... ცინკის სახურავი ქარს გადაუძვრია, ეკლესიაში... ყოველი წვიმის შემდეგ წყალი დგება, გუმბათის ქვები აქა-იქ შერყეულია და ლამის არის ჩამოინგრეს, თუ დროზედ არ მივეშველეთ... თბილისის ხუროთმოძღვართა წრემ დახმარება აღგვითქვა უსასყიდლო რჩევით, გეგმის შედგენით და ტექნიკური მხარის გამოკვლევით, ხოლო საცმად თანხაა საჭირო ვუშველოთ ამ შესანიშნავ ძეგლს ქართულის ხუროთმოძღვრებისა, ამ თორმეტი საუკუნის მოწმეს საქართველოს თავგადასავლისა, უძველეს ნაშთებს ქართული ქანდაკებისა, ქართულის ანბანისა და ქართულის ჩუქურთმებისა... ყველამ გამოვიღოთ წვლილი დიდმა და პატარამ, ერმა და ბერმა, განათლებულმა და გაუანათლებელმა, გვეყოფა ამდენი გულგრილობა ჩვენი ძვირფასი ნაშთებისადმი. მომავალი თაობა არ გვაპატიებს თუ ეს ძეგლი ჩვენს თვალწინ დაინგრა“!

ექვთიმეს მეზნებარე მოწოდებამ, რომელიც 1914 წლის დასაწყისში გაისმა, ფართო გამოხმაურება ჰპოვა. ჯვრის მონასტრის შესაკეთებლად თანხების შეგროვებაც დაიწყო. სპეციალური კომიტეტი შედგა, რომელიც ამ საქმის მომზადებას შეუდგა. მაგრამ ეს საქმე, ისე როგორც მრავალი სხვა სასარგებლო წამოწყება, ომის დაწყებამ შეაჩერა. ჯვრის მონასტერი ისევ ისე დარჩა მხოლოდ სახურავი შეუკეთეს.

1914 წლის 1 ივნისს გარდაიცვალა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზო-

1 გაზ. „სახალხო ფურცელი“, № 31, 1914 წ. თებერვალი.

გადოების აქტიური მოღვაწე, მისი ბიბლიოთეკა-მუზეუმის გამგე, საზოგადოების ხაზინადარი ალექსანდრე სარაჯიშვილი.

ალ. სარაჯიშვილი ქართული კულტურის დაუცხრომელ მოღვაწეთა ავანგარდს ეკუთვნოდა. მას დიდი ღვაწლი მიუძღვის, პირველ ყოვლისა რუსთველოლოგიაში, რომლის ტექსტოლოგიურ კვლევა-ძიებაში ხანგრძლივად იმუშავა და მრავალი საყურადღებო მოსაზრება წამოაყენა. იგი ამასთან, ძველი ქართული საისტორიო წყაროების, ძეგლების დაუღალავი მაძიებელი იყო და საზოგადოების ფონდის გამდიდრებასა და მოვლა-პატრონობაში ნიჭსა და ენერგიას არ იშურებდა.

ექვთიმემ პირადი მეგობრისა და საზოგადოებრივ საქმიანობაში ერთგული თანაშემწის დაკარგვა მძიმედ განიცადა და თავისი გულისტკივილი მშვენივრად გამოხატა სიტყვებში, რომელიც სარაჯიშვილის ცხედართან წარმოთქვა:

„შენს სიცოცხლეში შენი ღვაწლი არავის დაუფასებია, ახლა მაინც ნება გვქონდეს ორიოდ სიტყვით, სულ მოკლედ აღვნიშნოთ ვინ დაგეარგეთ, ვის ვეთხოვებით... აღარ გვყევხარ ადამიანი, რომელიც თავს დასტრიალებდა ამ ჩვენს ნორჩ საზოგადოებას, რომელიც დღე და ღამ საზოგადოების კეთილდღეობაზე ზრუნავდა. რა დროს გვიმუხთლა ბედმა, რა დროს მოგვაშორა შენი თავი! სწორედ იმ დროს, როდესაც მუზეუმი დღითი დღე ზრდაშია, როდესაც მუზეუმის შენობის საკითხი კისერზე გვაწევს, როდესაც დავით სარაჯიშვილის ანდერძის საქმე არ დაგვიმთავრებია და, როდესაც ყველაზე უფრო გვესაჭიროებოდა შენისთანა გამოცდილი, შენისთანა პრაქტიკის მქონე, მუყაითი და უანგარო მუშაკი, მაგრამ ბედი უბედო ჩვენზედა, არახალია ძველია“. შენგან არავის სმენია ქართული „მე“, შენს პირადულს ყოველთვის მალავდი, შენ კარგად შეგნებული გქონდა რომ იქ, სადაც ყველა ბელადობს და ჯარისკაცი არ არის, საქმე არ გაკეთდება. სიძნელე ჩვეულებრივს გულწრფელ მუშაობაშია. დიად, სახელს არ ეძებდი, მაგრამ სახელი კი მოიხვეჭე, შენი სახელი და ხსოვნა უკვდავი იქნება“¹.

ექვთიმემ გაზ. „კლდეში“ ალ. სარაჯიშვილის ნეკროლოგი დაბეჭდა და რწმენაც გამოთქვა, რომ ალ. სარაჯიშვილის ღვაწლი ქართველ ერში მალე იქნებოდა დაფასებული.

¹ არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წიგნი მეორე, საქ. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა, ტფილისი, 1914.

აკაკის ანდერძი

1915 წლის იანვარს სამუდამოდ დადუმდა აკაკის ქნარი. ილიას და იაკობის გარდაცვალების შემდეგ საქართველოში ასეთი სახალხო გლოვა არ ყოფილა. ასეთი ერთსულოვანი დატირება არავის ღირსებია. აკაკი უგვირგვინო მეფე იყო დაჩაგრული ქვეყნისა. მისი ლექსები ყველა ქართველის ქოხში იმედად და მოწოდებად ჟღერდა. მწუხარებით ეთხოვებოდა საქართველო თავის ბუღბუღს. სხვიტორიდან თბილისს პოეტის წასვენება დიდი სახალხო დემონსტრაციის ელფერს ატარებდა. საქართველოს ყველა კუთხიდან ჩამოსულ დელეგაციებს დედაქალაქი ვერ იტევდა. მთელმა საქართველომ მიაცილა თავისი გულის მესაიდუმლე მთაწმინდის საფანემდე.

ექვთიმე განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობოდა აკაკის, მისი ნიჭის თაყვანისმცემელი იყო. ექვთიმეს და აკაკის, მიუხედავად ასაკობრივი სხვაობისა, ახლო მეგობრობაც ჰქონდათ. აკაკი დიდად აფასებდა ექვთიმეს დაუღალავ შრომას საქართველოს ისტორიისა და კულტურის სფეროში და უმცროს მეგობარს ამხნევებდა და აქეზებდა ეროვნული საქმეებისათვის.

საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ვალდებულება დიდი მგოსნის წინაშე ექვთიმემ ნათლად გამოჰხატა იმ სიტყვაში, რომელიც პოეტის ორმოცზე წარმოსთქვა. ეს სიტყვა მრავალმხრივ საყურადღებოა ჯა მცირედი შემოკლებით მოვიტანოთ:

„ეს თვე დიდებულის მგოსნის აკაკის გლოვის თვე არის. მისი სიყვარულით გაერთიანებული საქართველო გლოვობს თავის საუკეთესო შვილს. ყველას სურს სიტყვით თუ კალმით გამოხატოს მისი ღვაწლი სამშობლოსადმი, გაგვიტვალისწინოს მისი სამსახური, საესებით დაგვიხატოს მისი სურათი. მაგრამ ამაოდ! ყველა გრძნობს, რომ ვერ უთქვამს ის, რისი თქმაც უნდოდა; ოდნავადაც ვერ დაუხატავს ის, რისიც დახატვა სურდა. ზოლო, როდესაც ჩვენი მგოსნის სახელს ვახსენებთ ზოლმე, მის სპეტაკ სახელთან ერთად თვალწინ გვეშლება დიდებული სურათი. ეს სურათი რთულია. ამ სურათში ჩაქსოვილია მთელი საქართველოს ნახევარი საუკუნის ისტორია, მისი თვითშეგნების განვითარება. ერთობის ქადაგება, მამულის სიყვარული, საუცხოო პოეზია და დიდებული ენა. საუცხოოა ეს სურათი, რომელსაც ყველა გრძნობს, ყველას თვალწინ უძევს, მაგრამ არავის ძალუძს სიტყვით გადმოგვცეს, კალმით დაგვი-

ხატოს. ასეთია საიდუმლოება ხალხის სულმნათისა, ხოლო ორი რამ თვალსა-
ჩინოდ სჭარბობს ამ სურათში: სიმშვენიერე პოეზიისა და სიყველუცე ენისა.
აკაკის ენა! ეს ის ენა არის, რომლის ყველას ეშინოდა და ამავე დროს ყველას
უყვარდა! ეს ის ენა არის, რომელიც ყოველთვის გულს მოგვხდებდა ხოლმე და
საუკეთესო გრძნობებს აგვიშლის. ეს ის ენაა, რომელიც ყოველთვის აღგვაფ-
რთოვანებს. ეს ის ენაა, რომელიც ყველას ერთგვარად ესმის, დიდს და პატა-
რას, გლეხს და მუშას, განათლებულს და გაუანათლებელს. ეს ენაა განსპეტა-
კებული ხალხური პოეზიის ენა, ხალხური პოეზიის შვილია, მისებრ მსუბუქია,
ხან ნაზია, ხან ჭადოქარი, მაგრამ ყოველთვის საყვარელია, ყოველთვის მომ-
ხიბლავია. მე ღრმად ვარ დარწმუნებული, აკაკის რომ დედის ძუძუსთან ერ-
თად ხალხური ჰანგები არ შეეთვისებია, ხალხური ზღაპრები, ლექსები და არა-
კები არ ჩანერგოდა გულში, აკაკი ჩვენთვის „აკაკი“ აღარ იქნებოდა, ქართუ-
ლი პოეზიის ქურუმად და ენის მეუფედ ვერ გამოდგებოდა. მე არ ვიცი ხალ-
ხურმა პოეზიამ შეიპყრო აკაკის სული და გული, თუ აკაკიმ შეითვისა ხალ-
ხური პოეზია, მაგრამ, ცხადია, ესენი ერთმანეთში ივაითქვიფნენ და საუცხოო
რამ წარმოშვეს, აკაკის პოეზია და ენა შექმნეს. ამიტომ იყო, რომ ხალხური
პოეზიის მნიშვნელობა ისე კარგად არავის არ ჰქონდა შეგნებული, როგორც
აკაკის.

ქართული ხალხური სიტყვიერება დაუშრეტელი ზღვა არის, რომელიც
კოვზით არ ამოიწურება. ამ ზღვაში ათასი აკაკისებური პოეტის ნაწარმოებია
გალესილი, მთელი ქართველი ერის ისტორიაა შერთული, მასში იხატება ჩვე-
ნი ხალხის სიბრძნე, გონების სიმკვირცხლე, მსოფლიოს თვალსაზრისი. მისი
სულისკვეთება, სიმღერა და გალობა, გლოვა-გოდება, ზნე-ჩვეულება და შემო-
ქმედებითი ნიჭი. ყველაფერი ეს ღრმად შეგნებული ჰქონდა ჩვენს ღიღებულ
მგოსანს.

აკაკი გრძნობდა თავის შემოქმედების ძირითად კავშირს ხალხურ პოეზი-
ასთან და სულ იმის ცდაში იყო, როგორმე საფუძველი ჩაეყარა ხალხური პოე-
ზიის შეკრებისათვის, საფუძველი თავის პოეზიისა გაეცნო ჩვენთვის. ამ მიზ-
ნით „კრებულის“ კი დააარსა. პირველ ნომერში ამ კრებულისა (№ 1, სექტემ-
ბერი, 1897 წ.) საუცხოვოდ განგვიმარტა მნიშვნელობა ზეპირსიტყვიანობისა,
ლექსებიც გვიკითხა, ზოგი რამ კიდევაც დაბეჭდა, მაგრამ საჭირო დახმარება
ჩვენში ვერ პოვა. გვიქადაგებდა, გვიხსნიდა ამ პოეზიის სიღიადეს, მის მნიშვნე-
ლობას და გვთხოვდა ხელი გაგვემართა მისთვის, დაეხმარებოდით და ხალ-
ხური პოეზიის შეკრება მოგვეწესრიგებინა. მაგრამ ამაოდ! აქაც ჩვენი გულ-
გრილობა გამოვიჩინეთ, ვაშა, ვაშა ბევრი ვუძახეთ ლექციების შემდეგ, მაგრამ
სახსარი კი ვერ მივაწოდეთ, დახმარება ვერ აღმოუჩინეთ.

როდესაც „საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება“
დაარსდა და ამ საზოგადოების გამოცემაში „ძველი საქართველოს“ პირველ
და მეორე ტომში დაიბეჭდა ხალხური ლექსები და ზღაპრები, აკაკის სიხა-

რულს საზღვარი არ ჰქონდა. ეხლაც სიკვდილის წინა დღეებში ჩვენ მივაწოდეთ ჯერ არ დამთავრებული მესამე ტომი „ძველი საქართველოსი“, რომელშიც დიდძალი მასალაა სახალხო პოეზიისა და როგორც მისმა მომვლელმა და ნების აღმსრულებელმა კონსტანტინე აბდუშელიშვილმა გადმოგვცა, მომავლადი მგოსანი ალტაცებაში მოსულა და მოუთხოვია წაკითხვა მისთვის ლექსებისა. ჩვენს სასიქადულო მგოსანს ხშირად უთქმეს, ქართველი ერი არ გაქრება, თუ მისი სახალხო პოეზია არ დაიკარგაო. ჩვენ ვიტყვი, ის ერი არ გაქრება. რომელსაც აკაკი მოევლინა. მაგრამ მისი სახალხო პოეზია შეიძლება გაქრეს, თუ დროზე არ მივეშველეთ და არ შევკრიბეთ. თანამედროვე პირობებში ხალხური პოეზია ისპობა, საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში კიდევაც თვალსაჩინოდ გაქრა. ხალხური პოეზია იმასვე განიცდის, რაც არქეოლოგიურ ნაშთებს მოსდით, ერთიც და მეორეც ისპობა. თუ საჭიროა არქეოლოგიური ნაშთების შეკრება და შესწავლა, აგრეთვე საჭიროა ხალხური სიტყვიერების შეკრება, გამოქვეყნება და შესწავლა, როგორც არქეოლოგიური ნაშთების შეკრებას და შესწავლას ესაჭიროება მომზადებული პირები, ისე სახალხო პოეზიის შეკრებასაც — სპეციალურად მომზადებული ადამიანები.

აკაკის სწორედ ჯავრად ჩაპყვა სამარეში, ვაი თუ ქართული ზეპირსიტყვიანობა დაიკარგოსო. რომ ეს არ მოხდეს, ჩვენ საზოგადოებას ანდერძით დაგვიტოვა ამის შესახებ ზრუნვა და თავისი ავლადიდება ამ საქმის განსახორციელებლად გვიანდერძა. როგორც ჩვენს საზოგადოებას, ისე მთელ ქართველ ერს ვალად აქვს პირნათლად შეასრულოს ეს ანდერძი...

საქართველოს ერის წარმომადგენელნო, აკაკის ცხედარს გაფიცებთ, ნუ უმტყუნებთ ამ ანდერძს, მოგვენმარეთ, მოგვეცი თუ საშუალება ეს უკანასკნელი ანდერძი მაინც შევუსრულოთ დიდებულ მამულიშვილს. თუ ამდენხანს არ ვუჯერებდით, ეხლა მაინც დავეუჯეროთ. ჩემს უბრალო სიტყვას გასავალი არ ექნებაო და ნოტარიუსის წესით მოგმართავდათ.

გვაძლევთ სიტყვას რომ ანდერძს აუსრულებთ?

გვაძლევთ! აი, აკაკი, სიტყვა მოგცეს, აწ იმედია, კიდევ შეასრულებენ¹.

ვინც დაინტერესდება და საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ოქმებს გადახედავს (დაცულია საქ. ხელოვნების მუზეუმში), ნათლად დარწმუნდება, რა გულმოდგინედ, დიდი გულისყურით მოჰკიდა ხელი საზოგადოებამ აკაკის ანდერძის შესრულებას. იგი ჯერ ერთი, დიდის პასუხისმგებლობით შეუდგა აკაკის მემკვიდრეობის სრული გამოცემისათვის მზადებას და მთელ ქართულ საზოგადოებას სთხოვდა მოეწოდებინათ ყველა მასალა აკაკის ცხოვრებასთან და შემოქმედებასთან დაკავშირებით. ამავე დღის ინტენსიურად მიმდინარეობდა ზეპირსიტყვიერების ნიმუშების შეკრება, რაშიც საქართველოს ყველა კუთხის კულტურული ძალები მონაწილეობდნენ. ომმა და რევოლუციამ

¹ ე. თაყაიშვილის პირადი არქივი, 1106. იხ. მიხ. ჩიქოვანი, ექვთიმე თაყაიშვილი და ხალხური სიტყვიერება. კრებული: „ე. თაყაიშვილი“, გვ. 162.

საზოგადოების მოქმედების მასშტაბი ფრიად შეზღუდა და შექმნა მრავალი დაბრკოლება, რომელთა გადალახვა საზოგადოებას თავისი ძალებით აღარ შეეძლო, ამიტომ ვერ მოხერხდა აკაკის თხზულებათა გამოცემა. მაგრამ დიდი საქმე იყო ის მოსაზრადებელი მუშაობაც, რაც ამ საზოგადოებამ საბჭოურ ეპოქამდე ჩაატარა დიდი მგოსნის შემეკიდრეობის მოვლისა და ანდერძის შესრულების მიზნით.

დიდი პოეტის წლისთავზე ექვთიმე ისევ გამოვიდა სიტყვით. მან დაწვრილებით დაახასიათა აკაკის ანდერძის აღსრულების საქმეში საზოგადოების მიერ ჩატარებული მუშაობა. ეს სიტყვა მრავალმხრივია საინტერესო. პირველ რიგში დიდად საინტერესოა ქართულ საზოგადოებრიობაში აკაკის როლის შეფასება და თვით პირადად ექვთიმეს დამოკიდებულება იმ მიმდინარეობასთან, რომლის მესვეურნი ილია და აკაკი იყვნენ. ეს სიტყვა არსად არაა დაბეჭდილი. მისი დედანი ექვთიმეს პირად არქივში ინახება:

„დღეს შესრულდა ერთი წელი მას შემდეგ, რაც დავეყრეთ საუკეთესო მამულიშვილი, ქართველი ერის მოამაგე, დიდებული მგოსანი აკაკი. ეს დღე ჩვენთვის სამგლოვიარო დღე არის და სამგლოვიარო დღეთ დარჩება, მანამ ქართველი ერი იარსებებს. ამ დღეს სხვა რაიმე არ შეჰფერის, თუ არა ერთად შეკრება ყველა ქართულ საზოგადოებათა წარმომადგენლებისა, გაცნობა აკაკის ღვაწლისა, მოსმენა მისი ლექსებისა და მის შესახებ ზოგონებათა...“

შემდეგ ექვთიმე საზოგადოებას ესაუბრება აკაკის ანდერძზე და ამ ანდერძის შესრულებისათვის გაწეულ საქმეებზე:

„პირველი ზრუნვა ჩვენი მგოსნის გარდაცვალების შემდეგ ის იყო, რომ შეგვეკრიბა და ცნობაში მოგვეყვანა მისი ნაწარმოებები, შეგვეკრიბა მასალა მისი ცხოვრების და მოღვაწეობის შესახებ. ამ მიზნით მივმართეთ წერილებით ყველა მის მეგობრებს და ახლობლებს და ვთხოვეთ მოეწოდებინათ ჩვენთვის რაც რამე მასალა მოეპოვებათ. (ავტოგრაფები თუ წერილები, მოგონებანი, ოხუნჯობანი აკაკისა და სხვ.). ასეთი მასალა თანდათან გროვდება ჩვენ საზოგადოებაში... ამ მასალების მომზადების შემდეგ საზოგადოების მიერ არჩეული კომისია შეუდგა აკაკის ნაწარმოებთა გამოცემას და გამოსცემს ჭეროვნად, როდესაც დღევანდელი პირობები შეიცვლება, ე. ი. როდესაც შესაძლებელი იქნება ქალაქის შოვნა და ბეჭდვის მოწყობა...“

გვირგვინების ნაცვლად, თანახმად განსვენებულის სურვილისა, დაარსდა სახალხო პოეზიის ფონდი, რომლისთვისაც დღემდის შეგროვდა ხუთმეტიათას მანეთზე ცოტა მეტი... ამჟამად დაიბეჭდა და ცალკე წიგნად გამოვა სულ მოკლე ხანში ყველა ის ლექსები, იგავ-არაქები, სიმღერები, სიტყვის მასალანი, რომელიც ჩვენი საზოგადოების გამოცემაში იბეჭდებოდა, ცალკე გამოვა აგრეთვე იქვე დაბეჭდილი ხალხური ზღაპრები...“

ექვთიმემ ილაპარაკა იმაზეც, რომ საზოგადოება ზრუნავს, მომავალ მუ-

ზეუმში გამოჰყოს აკაკის დარბაზი და ამისათვის საჭირო ნივთების შეგროვებასაც აწარმოებს.

ექვთიმემ სიტყვა ასე დაასრულა:

„მაგრამ ეს ანდერძი კერძო ანდერძია. აკაკიმ უფრო დიდი და საზოგადო ანდერძი დაუტოვა ჩვენს საზოგადოებრიობას, ჩვენს ხალხს, ჩვენს ინტელიგენციას. ამ ანდერძის ასრულებაზეა დამოკიდებული ჩვენი აწმყო, ჩვენი მომავალი, ჩვენი ყოფნა და არყოფნა. ეს ანდერძი ნატარიუსს არ დაუმტკიცებია, მაგრამ მტკიცეზე უფრო მტკიცეა ამ ანდერძის ასრულება ჩვენი ბედნიერებაა, არასრულება — დალუპა.

რა ანდერძია ეს ანდერძი? ეს არის პრაქტიკულად იმის განხორციელება, რასაც აკაკი და მისი თანამოაზრე ნიჭიერი და შეგნებული წრე ემსახურებოდა, რასაც აკაკიმ და მისმა წრემ გზა გაუკაფეს, ნიადაგი მოუმზადეს და ჩვენ მემკვიდრეობით გადმოგვცეს.

ეს გახლდათ თვითგანწირული ზრუნვა ქართველი ერის კეთილდღეობისადმი, მისდამი სიყვარული, მისდამი თავგანწირვა, მისი კულტურის დაცვა, ტერიტორიის შერჩენა, ენის და ლიტერატურის განვითარება, ეროვნული თვითშეგნება, დემოკრატიული მისწრაფება და თავისუფლების მოპოვება. აი, აკაკის ანდერძი, აი, რას გვასწავლიდა და გვიქადაგებდა აკაკი და ის მადლიანი წრე, რომლის დედაბოძნი იყვნენ აკაკი, ილია, დიმიტრი ყიფიანი, ნიკო ნიკოლაძე, გიორგი წერეთელი, სერგეი მესხი, იაკობ გოგებაშვილი, ნიკო და ბესარიონ ლოლობერიძეები და სხვ“¹.

ძნელია უკეთ გამოხატოთ თერგდალეულთა იდეალი; ექვთიმე, ისე როგორც მრავალი დიდებული მოღვაწე ჩვენი ქვეყნისა, სიცოცხლის ბოლო წლებამდე თერგდალეულთა ამ ანდერძის ერთგული დარჩა.

* * *

დაიწყო 1917 წელი — ომის მესამე მრისხანე წელი. სამეურნეო ორგანიზმი მოშლილია და ქვეყანა კატასტროფის პირამდეთა მისული. ფრონტებზე დამარცხებას დამარცხება მოსდევს. კაიზერული გერმანია რუსეთის დასავლეთ მხარეებს დაპყრობით ემუქრება. ცარიზმის სიღამპლემ და უძლურებამ ნათლად იჩინა თავი. საზოგადოებრივი დაძაბულობა მატულობს. მთელს იმპერიაში ბოტოქრობს რისხვა განაწამები, უუფლებო, დამშეული, საზარბაზნე ხორცად განწირული ხალხისა.

კავკასიაში სამხედრო მდგომარეობა შედარებით უკეთესია იმ მხრივ, რომ ფრონტი თურქეთის ტერიტორიაზეა გადაწეული და რუსეთის ჯარებს შემტევი პოზიცია უჭირავთ. მაგრამ ქვეყნის საერთო მოშლილობის ვითარებაში წინ სასიკეთო არაფერია. ჯარისკაცები შიმშილობენ, ომი აუტანელი გახდა და დე-

¹ ე. თ. ა. ი. შ. ი. ლ. ი., პირადი არქივი, საქმე 1107.

ზერტირობა კატასტროფულ ხასიათს ღებულობს. არმიაში რევოლუციური განწყობილება იქმნება. მთელ იმპერიაში და, ცხადია, აქაც, უკიდურესი დაძაბულობაა და საზოგადოებრივი ბარომეტრი ქარიშხალს უჩვენებს.

თებერვალში ქარიშხალი მართლაც დაიწყო. პეტროგრადის მუშებმა და ჯარისკაცებმა პირველმა შეუტეეს ცარიზმს.²⁷ თებერვალს ცარიზმის „სისხლიანი ურემი“ გადაბრუნდა, თვითმპყრობელობა დაემხო, მაგრამ რევოლუციის ნაყოფით ბურჟუაზიამ ისარგებლა, რადგან საბჭოებს — ხალხის წიაღში რომ აღმოცენდა, შემთანხმებლური პარტიების მერყეობის გამო, ძალა არ ეყოთ ბოლომდე მიეტანათ გამარჯვება.

ცარიზმის დამხობის სასიხარულო ცნობა ქვეყნის კიდითი-კიდეს მისწვდა. აღფრთოვანებით შეხვდნენ ამ ცნობას საქართველოს მშრომელი მასებიც. მარტის პირველი რიცხვებიდან ომისაგან ჩალამებული თბილისი უეცრად გამოფხიზლდა, საზეიმოდ მოირთო. იგი იმითინგების, მილოცვის, გრანდიოზული დემონსტრაციების ქალაქად იქცა.

მაგრამ რევოლუციას ექსპლოატირებული ხალხის ცხოვრებაში არსებითი ცვლილება არ გამოუწვევია. აქაც, ხელისუფლების სათავეში ბურჟუაზიული დროებითი მთავრობის ფილიალი — ამიერკავკასიის განსაკუთრებული კომიტეტი ჩადგა. საბჭოებმა, სადაც უმრავლესობა მენშევიკებს და ესერებს ერგოთ, მხოლოდ კონტროლის პოზიცია დაიკავეს. მემამულეთა და კაპიტალისტთა თვითნებობა ძალაში დარჩა.

რევოლუციამ წვრილბურჟუაზიული და ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური პარტიების სამოქმედო ასპარეზი გაათავო. ამ პარტიებმა რევოლუცია დამთავრებულად ჩასთვალეს. თავიანთი პროგრამის განსახორციელებლად ისინი ხალხთა მასების მიზიდვას ლაშობდნენ და მათ ოქროს გორებს აღუთქვამდნენ. ერთადერთი პარტია, რომელსაც სწამდა, რომ რევოლუცია ბოლომდე უნდა მიეყვანათ და ცარიზმთან ერთად ბურჟუაზიის ბატონობაც დაემხოთ, ბოლშევიკური პარტია იყო. 1917 წლის აპრილის კონფერენციაზე ვლადიმერ ილიას ძე ლენინმა შეიმუშავა ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის სოციალისტურში გადაზრდის გენიალური პროგრამა. ამ აზვირთებული წვრილბურჟუაზიული ტალღის შემობრუნება ხელახალი რევოლუციისაკენ ძალების უდიდეს დარაზმებას მოითხოვდა. კომუნისტები ამ ამოცანის განხორციელებისათვის შეუპოვარ ბრძოლაში ჩაებნენ.

საქართველოს დემოკრატიული ინტელიგენცია, რომელსაც ექვთიმე თაყაიშვილი ეკუთვნოდა, ცარიზმის დამხობას დიდი სიხარულით და იმედებით შეხვდა. ეს ინტელიგენცია შეიპყრო ილუზიამ, რომ თებერვლის რევოლუცია მათი დიდი ხნის სანუკვარი ოცნების განხორციელება იყო. თვითმპყრობელობის კოლონიური უღლის დამხობა თითქოს საკმარისი აღმოჩნდა, რომ საქართველოს ცხოვრება დემოკრატიულ საწყისებზე წარმართულიყო. თავისუფლების ის მოჩვენებითი ხასიათი, რომელიც რუსეთში თებერვლის შემდეგ შე-

იმჩნეოდა, თითქოს იძლეოდა კიდევ ამის გარანტიას: დროებით ბურჟუაზიულ მთავრობას ჯერ კიდევ სავსებით არ გამოემქლავნებინა თავისი დიდმპყრობლურ-შოვინისტური ტენდენციები. ძნელად გამოსაცნობი იყო ისიც, რომ რუსეთის ბურჟუაზიული ხელისუფლება მონარქიის აღსადგენად იღვწოდა. ქართულ დემოკრატიულ ინტელიგენციას გულწრფელად სჯეროდა, რომ თვით-მპყრობელობის ნანგრევებზე რუსეთის დემოკრატია და რუსეთის იმპერიაში შემავალი განაპირა — ნაციონალური რაიონები შეთანხმებულად იმუშავებდნენ და ამ ვითარებაში განხორციელდებოდა ის იდეალები, რომლებიც XIX საუკ. 60-იანი წლებიდან რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურების — თერგდალეულების დროშაზე იყო წარწერილი.

ამით უნდა ავხსნათ, რომ თებერვლის რევოლუციის გამარჯვებისთანავე ჩვენში ეროვნული დემოკრატიული ძალების ენთუზიზმმა იჩინა თავი. ამ ვითარებაში დაისვა და პრაქტიკულად განხორციელდა კიდევ ქართველი ხალხის უდიდესი ოცნება — ეროვნული უნივერსიტეტის დაარსება, რასაც სათავეში ჩაუდგა დიდი ილია ჭავჭავაძის იდეური მემკვიდრე, სასიქადულო მამულიშვილი და მეცნიერი ივანე ჯავახიშვილი. ამ დროს გაიხსნა ქართული ოპერა, ქართული კონსერვატორია, რომელთა საფუძველი ზაქარია ფალიაშვილმა და დიმიტრი არაყიშვილმა ამოაშენეს.

საქართველოს დემოკრატიულ ძალებს სხვა მრავალი შესანიშნავი ეროვნული თაოსნობა ჰქონდათ მოფიქრებული და მზად იყვნენ მათი განხორციელებისათვის. მაგრამ მენშევიკურმა მთავრობამ გზა გადაუღობა ამ წამოწყებებს. მთავრობის უგუნური საგარეო და საშინაო პოლიტიკა დემოკრატიის ინტერესების წინააღმდეგ იყო მიმართული. შექმნილმა მძიმე ვითარებამ ეროვნულ საქმიანობას ნიადაგი მოუწყია. ამიტომ, შემთხვევითი როდი იყო, რომ დემოკრატიული ძალები მენშევიკ-ხელისუფალთ ოპოზიციაში ჩაუდგნენ და სრულიადც არ თანაუგრძნობდნენ მათ საშინაო და საგარეო პოლიტიკას, გმობდნენ მათ ღალატს მშრომელთა ინტერესებისადმი, იმპერიალისტების მონურ მორჩილებას და ობიექტურად, მოკავშირედ გამოდიოდნენ იმ შეუწელებელი ბრძოლებისა, რომელსაც საქართველოს მშრომელი მასები, ბოლშევიკების მეთაურობით, ეწეოდნენ საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისათვის.

* * *

თბილისში ქართული უნივერსიტეტის დაარსების იდეა ჩაისახა XIX საუკუნის 30—40-იანი წლებიდან, როცა საქართველომ მუსლიმანური გარემოცვის წინააღმდეგ ბრძოლისაგან მოისვენა და თავისი ბედი საბოლოოდ რუსეთს დაუკავშირა, როცა ერის სულიერი ძალების თანდათანობითი აღორძინება და-

იწყო. ამის საჭიროებას ცარიზმის ზოგი ოფიციალური მოხელეც კი აღიარებდა. მაგრამ XIX საუკუნის მთელ მანძილზე ვერც ქართველი ინტელიგენციის თავგამოდებულმა ბრძოლამ, ვერც მთავრობის ლიბერალურ მოხელეთა თანაგრძნობამ შედეგები ვერ გამოიღო.

XIX საუკუნის დამდეგიდან ერის შემოქმედებითი ძალების ნაწილი განათლებას უპირატესად რუსეთის უნივერსიტეტებში ღებულობდა და სამეცნიერო-კვლევითი მოღვაწეობისათვის იქვე რჩებოდა. ასე გაჩნდა ახალ ვითარებაში ქართველოლოგიის კერები საქართველოს ფარგლებს გარეთ. საქმარისია დავასახელოთ პეტერბურგის ქართველოლოგიური კერა, რომელიც ქართული ფილოლოგიის მეცნიერულ შესაწვლას ემსახურებოდა და ნაყოფიერ კვლევადიებასთან ერთად ამ დარგის სპეციალისტებს აზზადებდა. ამ კერასთან, კერძოდ პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლური ენების ფაკულტეტთან იყო დაკავშირებული გამოჩენილი ქართველი მეცნიერების დ. ჩუბინაშვილის, ალ. ცაგარელის, ნ. მარის, ე. თაყაიშვილის, ი. ჯავახიშვილის საქმიანობა. ბოლო თვით საქართველოში, XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX საუკ. დასაწყისში აღმოცენებული ეროვნულ-კულტურული დაწესებულებანი („წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“, „საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება“) თავიანთ დაუღალავ სასწავლო და სამეცნიერო საქმეებს მაშინდელი ვითარების შესაბამისად უთავსებდნენ უნივერსიტეტის ფუნქციებს.

ამრიგად, „ქართული უმაღლესი სასწავლებელი, — აკადემიკოს კორნელი კეკელიძის სიტყვებით რომ ვთქვათ, — პოტენციურად მუდამ არსებობდა ჩვენს საზოგადოებრივ შეგნებაში“. შემთხვევითი არ არის ის ფაქტი, რომ ილია ჭავჭავაძე, ი. გოგებაშვილი, ნ. ცხედაძე, ექვთიმე თაყაიშვილი და სხვები 1900 წელს სრულიად დაუსახლებელ ვაკეში ქართულ გიმნაზიას რომ საფუძვლებს უყრიდნენ, ამ შენობაში გონების თვალთ წინასწარ ჰკრეტდნენ ქართულ უნივერსიტეტს, რომლის შექმნა, რეაქციონერთა წინააღმდეგობის მიუხედავად, ყოველმხრივ შემზადებული იყო. სავსებით მართალი იყო ექვთიმე, როცა 1917 წელს, 26 ნოემბერს, მომავალი უნივერსიტეტის საბჭოს საორგანიზაციო სხდომაზე ამბობდა, გიმნაზიის შენობის აგებით სანახევროდ გადაწყდა უნივერსიტეტის დაარსების დიდი საქმეო.

თბილისში უნივერსიტეტის დაარსების საკითხი პირველი რევოლუციის შემდეგ სახელმწიფო ორგანოებშიც დაისვა, მაგრამ პრაქტიკულად მისი განხორციელება განგებ ჭიანურდებოდა. კავკასიის მეფისნაცვალს საჭიროდ მიაჩნდა თბილისში რუსული უნივერსიტეტის გახსნა. მაგრამ სატრაპი იქვე იზიარებდა შინაგან საქმეთა სამინისტროს შიშს, რომ უნივერსიტეტი თბილისში რევოლუციის კერად გადაიქცევაო. შინაგან საქმეთა სამინისტროს რეაქციონერი მოხელეებიც კი ძალზე მუქ ფერებში ხატავდნენ კავკასიელი სტუდენტების ბუნტარულ განწყობილებას რუსეთის უნივერსიტეტებში და აშინებდნენ მთავრობას — მდგომარეობა ამ მხრივ გაუარესდება, როცა ასეთი არეულობის კერად თვით

თბილისი გადაიქცევაო. როგორც ცნობილია, თბილისში უნივერსიტეტის გახსნის იდეას 1912 წ. გამოენმაურა გაზ. „პრავდა“ და ამხილა რეაქციის ნამდვილი ზრახვები.

ქართველი მოღვაწეები თბილისში ქართული უნივერსიტეტის გახსნისათვის იღწოდნენ და ამ მიმართულებით პრაქტიკულადაც მუშაობდნენ. 1907 წლის მიწურულში ივანე ჯავახიშვილის თაოსნობით და ხელმძღვანელობით პეტერბურგის უნივერსიტეტში შეიქმნა ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრე, რომელმაც პეტერბურგის ყველა უმაღლესი სასწავლებლის ქართველი სტუდენტობა შემოიკრიბა. წრეში გაჩაღდა მუშაობა ქართველი ხალხის ისტორიის, ენის, კულტურის შესასწავლად, ქართველოლოგიის დარგში არსებული მემკვიდრეობის შესაფასებლად. აქ იკითხებოდა სამეცნიერო მოხსენებები, წარმოებდა ბიბლიოგრაფიის შედგენა, სალექსიკონო მასალის შეგროვება, ტერმინოლოგიის დამუშავება, ძველი ხელნაწერების ძიება და მეცნიერული შესწავლა. წრემ ექვსი წლის მუყაითი მუშაობით აღრიცხა და წესრიგში მოიყვანა XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში დაბეჭდილი მასალები ჩვენი ერის წარსულს რომ შეეხებოდნენ. ივანეს უახლოესი თანაშემწენი ამ დიდმნიშვნელოვან ეროვნულ საქმიანობაში იყვნენ აკაკი შანიძე, იოსებ ყიფშიძე, შემდეგში ი. ლომია, გ. ახვლედიანი და სხვები. წრეს მკვიდრო შემოქმედებითი კავშირ-ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებასთან. ექვთიმემ დაწვრილებით იცოდა წრის საქმიანობისა და მომავალი გეგმების შესახებ, მას ყოველმხრივ უწევდა დახმარებას. ექვთიმე ა. შანიძეს, ი. ყიფშიძეს და სხვებს საზოგადოების ფონდიდან აძლევდა საჭირო თანხებს ექსპედიციების მოსაწყობად და საენათმეცნიერო მასალების შესაყრებად საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. მოპოვებული მასალების შესახებ საზოგადოების სხდომებზე მოხსენებით გამოდიოდნენ როგორც წრის ხელმძღვანელი, ისე მისი წევრები. ექვთიმეს ამ ორი კერის გაერთიანებაც კი სურდა და ივანეს წინადადებას აძლევდა გადმოსულიყო თბილისში, თვით აეღო ხელში საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მეთაურობა. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, ივანემ იმხანად მიზანშეწონილად არ მიიჩნია პეტერბურგის დატოვება. სამეცნიერო წრემ 1911—1912 წლებში ჩაატარა საანკეტო გამოკვლევა რუსეთსა და საზღვარგარეთ უმაღლეს სასწავლებლებში მოსწავლე ქართველი სტუდენტებისა. ეს ღონისძიება გამიზნული იყო საქართველოს მომავალი უმაღლესი სასწავლებლების დაახლოებითი კონტიგენტის გასარკვევად. გამოკვლევის შედეგები ოპტიმისტური იყო: „ნათელი გახდა, რომ ქართული უმაღლესი სასწავლებლების საქმე ამ მხრივ სრულიად უზრუნველყოფილი იყო“ — იგონებს აკაკი შანიძე — წრის გამგეობის მდივანი იმ პერიოდში.

უნივერსიტეტის დაარსების ამ დაუღალავ ენთუზიასტებს დაწყებული საქმის წარმატებით დაგვირგვინების რეალური იმედები გაუორკეცდათ 1914

წელს, როცა იმპერატორმა, როგორც იქნა, ხელი მოაწერა კანონს რუსეთში კერძო სასწავლებლების გახსნის შესახებ. მართალია, დებულება მეტად შეზღუდული იყო და ეროვნული სასწავლებლების მკაცრ რეგლამენტაციას გულისხმობდა, მაგრამ იმ ვითარებაში ეს მაინც დიდი მოვლენა იყო და ქართველი მეცნიერები ამ კანონს დიდი სიხარულით შეხვდნენ, პრაქტიკული სამზადისიც გაცხოველეს.

მაგრამ ერთი იყო უფლება, მეორე — მისი განხორციელების პირობები. ცარიზმი ყოველმხრივ აკიანურებდა უმაღლესი სასწავლებლის გახსნის საქმეს. მას გაგონებაც კი არ სურდა ეროვნული უნივერსიტეტისა და პოლიტექნიკური ინსტიტუტის გახსნას ემხრობოდა.

ამ დავაში ორი წელი გავიდა და ცარიზმის დამპალი ტახტიც დაემხო. თებერვლის რევოლუციამ ქართული უნივერსიტეტის მესვეურებს საშუალება გზები გაუხსნა. ივანე ჯავახიშვილს არ დაუყოვნებია. 1917 წლის მარტში პეტერბურგში შეკრიბა ჯგუფი ქართველ მეცნიერებისა და პირველი საგანგებო თათბირი ჩაატარა უნივერსიტეტის გახსნისათვის მზადების თაობაზე. ამ საქმეში მალე ჩაება პეტერბურგის ქართველი ინტელიგენცია. საერთო კრებაზე, რომელიც იმავე თვეში ჩატარდა კინოთეატრ „ელიტას“ დარბაზში, ივანე მოხსენებით გამოვიდა ქართული უნივერსიტეტის შესახებ. კრება მოწონებით შეხვდა წამოწყებას. აპრილში ივანე თბილისში გამოემგზავრა.

თბილისში ყველაზე დიდი ენთუზიასტი და მხარდამჭერი ამ დიდ ეროვნულ საქმეში ივანეს ექვთიმე თაყაიშვილი ეგულებოდა და, ბუნებრივია, პირველ რიგში იგი მოინახულა. ივანემ და ექვთიმემ მოილაპარაკეს, საუნივერსიტეტო საზოგადოება დაეარსებინათ. აქედან უნდა დაწყებულყო პრაქტიკული საქმე უნივერსიტეტის დაარსებისა.

12 ივნისს თბილისში შეიკრიბნენ ქართული მეცნიერებისა და კულტურის წარმომადგენლები. ეს იყო დამფუძნებელი კრება, რომელსაც 28 გამოჩენილი ქართველი მონაწილე ესწრებოდა. ივანეს წინადადებით კრების თავმჯდომარეობა ექვთიმეს დაეკისრა. საერთო მხარდაჭერა და აღფრთოვანება დაიმსახურა ივანეს ვრცელმა მოხსენებამ ქართული უნივერსიტეტის დაარსების აუცილებლობის შესახებ. კრებამ გადაწყვეტილება მიიღო: „დაარსდეს განსაკუთრებული საზოგადოება ქართული თავისუფალი უნივერსიტეტისა, რომლის დამფუძნებელ კრებად დღევანდელი კრება ჩაითვალოს“. აქვე შეიქმნა კომისია ი. ჯავახიშვილის, ე. თაყაიშვილის, ფ. გოგიაშვილის, კ. აფხაზის, ვ. ყიფიანის, ი. ლორთქიფანიძის, გ. ჟურულის შემადგენლობით, რომელსაც დაევალა სახსრების შეგროვებისა და უნივერსიტეტის მომავალი ხარჯთაღრიცხვის შემუშავება“¹.

¹ ს. ჯოგბენაძე, თბილისის უნივერსიტეტის დაარსება და განვითარება. იხ. თბილისის უნივერსიტეტი, 1918—1968 წწ., თბილისი, 1968, გვ. 15.

ამ გადაწყვეტილებას მთელი ქართული ინტელიგენცია გამოეხმაურა. ქუთაისში, სადაც ივანე ჯავახიშვილის მოხსენება იქნა მოსმენილი, შეიქმნა უნივერსიტეტის დაარსების საორგანიზაციო კომიტეტი, რომელსაც თბილისში არჩეულ კომიტეტთან კოორდინირებულად უნდა ემუშავა. ივანე ჯავახიშვილმა შეიმუშავა „ქართული უნივერსიტეტის საზოგადოების“ წესდება და მომავალი უნივერსიტეტის დებულებანი. ეს დოკუმენტები განხილულ იქნა საორგანიზაციო კომისიის შორიგ სხდომაზე (1917 წლ. 3 აგვისტო). მას ექვთიმეც ესწრებოდა. საორგანიზაციო კომიტეტის წევრთა ხელმოწერით ეს დოკუმენტები ამიერკავკასიის განსაკუთრებულ კომიტეტს წარედგინა.

უნივერსიტეტის დაარსებისათვის საჭირო სახსრების შეგროვება დიდ სახალხო მოძრაობად იქცა. ყველა განათლებული ქართველი ცდილობდა თავისი წვლილი შეეტანა ამ დიდ ეროვნულ საქმეში. მოდიოდა შემოწირულებანი საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან, რუსეთში მოსახლე ქართველებიდან. მაგრამ ომისა და შიმშილობის ვითარებაში შემოწირულებანი მაინც არ იყო საკმარისი. მთავრობის წრეებში კვლავ აჭიანურებდნენ საქმისათვის მსვლელობის მიცემას. ისევ გრძელდებოდა დავა იმის თაობაზე, უნივერსიტეტი თუ პოლიტექნიკური ინსტიტუტი გაეხსნათ. ივანეს, ექვთიმეს და ვიწრო წრის ფანატიკურა ენთუზიაზმი რომ არა, წამოწყება უთუოდ ჩაკედებოდა, იმდენი იყო წინააღმდეგობა და ეჭვები, გულცივობა და ინდიფერენტიზმი. ამ დაბრკოლებათა გადალახვისათვის ბრძოლის ვითარებაში დაემხო დროებითი მთავრობა, დიდი ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ ალგავა დიდმაყრობელურ-შოვინისტური სულისკვეთების ბურჟუაზიული ხელისუფლება და დააკანონა რუსეთის იმპერიაში შემაგალი ერების სუვერენული უფლებები. მაგრამ საქართველოში ბურჟუაზიულ-მემამულურმა კლასებმა და პარტიებმა ისევ შეინარჩუნეს ძალაუფლება. ოზაკომის ნანგრევებზე ამიერკავკასიის კომისარიატი აღმოცენდა. 1917 წლის 27 ნოემბერს ი. ჯავახიშვილმა ამიერკავკასიის კომისარიატს მიმართა თხოვნით, დაემტკიცებინა უნივერსიტეტის წესდება ძირითადი დებულება.

საორგანიზაციო კომიტეტი დაუღალავად მუშაობდა და უკვე იწვევდა გამოჩენილ მეცნიერებს, ადგენდა პროფესორთა კოლეგიას.

1917 წლის 26 ნოემბერს ექვთიმეს ბინაზე შედგა მომავალი უნივერსიტეტის პროფესორთა საბჭოს პირველი, წინასწარი სხდომა, რომელსაც ესწრებოდნენ ივანე ჯავახიშვილი, ფილიპე გოგიჩაიშვილი, კორნელი კეკელიძე, დიმიტრი უზნაძე, აკაკი შანიძე. სხდომაზე მიღებულ იქნა გადაწყვეტილება, ჯერჯერობით დაარსებულიყო სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტი ჰუმანიტარული, სამათემატიკო და საბუნებისმეტყველო განყოფილებებით. პირველ რიგში დაკომპლექტებულ იქნა ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა განყოფილების პროფესურა — ს. ავალიანის, გ. ახვლედიანის, ფ. გოგიჩაიშვილის, კ. კეკელიძის, შ. ნუცუბიძის, დ. უზნაძის, ი. ყიფშიძის, ა. შანიძის, ი. ჯავახიშვილის და მეცნი-

ერხელმძღვანელების — იუსტინე აბულაძისა და ექვთიმე თაყაიშვილის შემადგენლობით. რიგი წინასწარი სხდომებისა დასჭირდა ისეთი საკითხების გადაწყვეტას, როგორიც იყო მიღების პირობები, სასწავლო ცხრილი, აუდიტორიების განაწილება, შენობის გათბობა და განათება. მთელი სიმძიმე ამ საორგანიზაციო საქმიანობისა ი. ჯავახიშვილს გადაჰქონდა. იგი კატეგორიული წინააღმდეგი იყო უნივერსიტეტის გახსნის გადავადებისა და ენთუზიაზტა ჯგუფთან ერთად შეუდრეკლად ებრძოდა და სძლევდა ყველა დაბრკოლებას.

1918 წლის 13 იანვარს გაიმართა უნივერსიტეტის პროფესორთა კოლეგიის პირველი ოფიციალური სხდომა, არჩეულ იქნა უნივერსიტეტის გამგეობა. ყველას მიაჩნდა, რომ რექტორი ივანე უნდა ყოფილიყო, რადგან პირადად მისგან მომდინარეობდა ყველა ინიციატივა საუნივერსიტეტო მშენებლობაში. მაგრამ ივანემ კრებას პეტრე მელიქიშვილის კანდიდატურა შესთავაზა. „ყველას გვინდოდა, რომ რექტორი ივანე ჯავახიშვილი ყოფილიყო, — იგონებს ექვთიმე, — მაგრამ იგი უარზე დადგა და წამოაყენა პეტრე მელიქიშვილის კანდიდატურა — ცნობილი მეცნიერია, რუსეთშიცა და საზღვარგარეთაც და მისი არჩევა დიდ პრესტიჟს შეუქმნის ჩვენს უნივერსიტეტს“.

მისი წინადადების თანახმად, რექტორად არჩეულ იქნა პ. მელიქიშვილი, დეკანად აირჩიეს ივ. ჯავახიშვილი, ხოლო მდივნად — იოსებ ყიფშიძე. ფაქტიური რექტორი მაინც იყო ივ. ჯავახიშვილი, ურომლისოდაც პ. მელიქიშვილი არავითარ მნიშვნელოვან საკითხს არ გადაწყვეტდა ხოლმე.

1918 წელს 26 იანვარს, დავით აღმაშენებლის ხსოვნის დღეს გიმნაზიის (დღევანდელი უნივერსიტეტის) შენობა ველარ იტევდა ხალხს. ენით გამოუთქმელ აღფრთოვანებას მოეცვა ყველა — სტუდენტიც და პროფესორიც, მისალოცად მოსულიც და ტექნიკური თანამშრომელიც. აქ იყო ექვთიმეც. თვალებში სიხარულის ცრემლები უციმციმებდა. ამ დღეს შენატროდა თავის 30 წლიან მოღვაწეობაში და წაღილი აღუსრულდა. გელათის აკადემიის ფესვებზე კვლავ წამოიზარდა ეროვნული უმაღლესი სასწავლებელი. ქართველოლოგიას ამიერიდან ყველაზე საიმედო და ავტორიტეტული პატრონი გაუჩნდა... გაიხსნა ქართული უნივერსიტეტი — ამოჩუხჩუხდა ცოდნის წყარო, ამოქმედდა კულტურის წმინდა ტაძარი.

1918 წლის 21 მაისს პროფესორთა საბჭოს წინაშე ივანე ჯავახიშვილმა წინადადება წამოაყენა ექვთიმე თაყაიშვილისათვის „პონორის კაუზა“ მიენიჭებინათ — ქართული არქეოლოგიის დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი. მან ვრცლად ილაპარაკა ექვთიმეს დამსახურებაზე, 28 წლის განმავლობაში მის მიერ გაწეულ დიდ საქმიანობაზე ქართველოლოგიაში საერთოდ, კერძოდ, არქეოლოგიის დარგში. საბჭომ ერთხმად დაუჭირა მხარი ამ წინადადებას და ექვთიმეს არქეოლოგიის დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი მიანიჭა.

ექვთიმეს დაეკისრა სიბერძნისმეტყველების ფაკულტეტზე წაეკითხა ქართული არქეოლოგიის კურსი. ცხადია, მანამდე ამ საგნის კითხვის ტრადიცია არ

არსებობდა. ექვთიმეს თვით უნდა შეექმნა კურსი, გამოეყვითა მისი ყალიბი, ჩარჩოები. მის პირად არქივში შენახულია ქართულ არქეოლოგიაში ლექციების გეგმის მონახაზი, პირველი ლექციის ტექსტი. შესავალი ლექციის გეგმა მეცნიერს ასე განუსაზღვრავს:

- „1. არქეოლოგიის, როგორც მეცნიერების განმარტება;
2. რა მისცა კაცობრიობას არქეოლოგიამ. XIX საუკ. მეორე ნახევრის არქეოლოგიური მიღწევები.
3. კაცობრიობის ისტორია და პრეისტორია.
4. გეოლოგია, პალეონტოლოგია, დედამიწის ისტორია.
5. ქვის, ბრინჯაოს, სპილენძისა და რკინის ხანა.
6. ქვის ხანის ფართო დახასიათება. პალეოლითი, ნეოლითი, ენეოლითი.
7. პალეოლითი კავკასიაში. მოწამეთა „რგანი“, გვარჯილას კლდე, თარო-კლდე, საკაჟიას გამოქვაბული...“.

ექვთიმეს კარგად ჰქონდა შეგნებული პასუხისმგებლობა იმისა, რომ ამ კურსის პიონერი ქართულ უნივერსიტეტში თვითონ იყო. ლექციებისათვის გულმოდგინედ ემზადებოდა. წერდა მას. მისი შესავალი ლექცია ასე იწყებოდა:

„საგანს, რომელიც ჩვენ უნდა შევისწავლოთ, ჰქვია „საქართველოს სიძველენი“. ამავე საგანს ჩვენ შეგვიძლია დავარქვათ ქართული არქეოლოგია. სიტყვა „არქეოლოგია“ ბერძნულია და ნიშნავს მოთხრობას წარსულზე. ე. ი. ძველ დროზე. მაგრამ ახლა ეს სიტყვა ნიშნავს მეცნიერებას სიძველეთა შესასწავლად. სხვადასხვა მკვლევარი ამ სიტყვას სხვადასხვა მნიშვნელობით ხმარობს და ჯერაც ვერ შეთანხმებულან მეცნიერების ამ დარგის განმარტებაში. სხვადასხვა აზრი სუფევს, თუ რა უნდა შეადგენდეს არქეოლოგიის საგანს. ფილოსოფოსი პლატონი, რომელსაც ეს ტერმინი პირველად აქვს ნახმარი, არქეოლოგიას გულისხმობს როგორც ძველი დროის ისტორიას. დიონისე ჰალიკარნასელმა (I-ლი საუკ. ქრისტეს წინ) თავის რომის ისტორიას დაარქვა რომის არქეოლოგია. მას შიშბაძა იოსებ ფლავიოსმა (37—100 ქრ. შემდეგ) და თავის იუდეველთა ისტორიას უწოდა „იუდეველთა არქეოლოგია“. რომაელებს ძველი ისტორიის გამოსახატავად ჰქონდათ სიტყვა „antiquitates“, რომელიც უდრის ქართულ სიტყვას „სიძველენს“. ამავე სიტყვას ხმარობს ქრისტიანი მწერალი ნეტარი ავგუსტინე...“ ამას მოსდევს სიძველეთა შესწავლის ისტორია ევროპაში, რუსეთში, კავკასიაში... მორიგი ლექცია კონკრეტულად საქართველოს სიძველეებს შეეხება. აქ იგი ფართოდ მოიხილავს პალეოგრაფიას, ნუმიზმატიკას, გეხელოგიას, ქრონოლოგიას, ჰერალდიკას, ისტორიულ ფეოგრაფიას, ეთნოგრაფიას, და განმარტავს თითოეულის როლს მეცნიერული ისტორიის შექმნის საქმეში. შემდგომ ლექციებში ვრცლადაა წარმოდგენილი არქეოლოგია.

„აღნიშნული კონსპექტი — შენიშნავს გ. ლომთათიძე — შეიცავს, სხვათა

შორის, თვით ავტორის მრავალ მნიშვნელოვან დაკვირვებას, დასკვნას, განზოგადებასა და ვარაუდს, რომელიც მის ნაშრომებში არსად გამოქვეყნებულა და თან დღემდე არ მოძველებულა. ავტორი, სადაც კი ჯერ არს, ხაზგასმით აღნიშნავს, რაც რამ ახალი ამომზეურებულა მიწის წიაღიდან; რაც აუქმებს და ამტყუნებს დასავლეთ ევროპის და რუს მკვლევართა ცალმხრივსა და დიდმპყრობელურ — ქედმაღლურ შეხედულებას საქართველო-კავკასიაში ძველისძველი კულტურულ-ისტორიული (ქვის ხანის, სპილენძ-ბრინჯაოს ხანის) პერიოდის არ არსებობის, საკუთარი საწარმოო კერების და ფაქიზი კულტურის უქონლობის შესახებ. დასაწანი, რომ ასეთს გონიერულად, ფხიზელი კრიტიკული მიდგომით გამართულ კურსს თავის დროზე არ ღირსებია ჯეროვანი ლიტერატურული გაფორმება“.

სალექციო კურსის გარდა ექვთიმე უნივერსიტეტის ყველა საქმის აქტიური მონაწილეა. იგი პროფესორთა საბჭოს წევრია და აქტიურად ერევა ახალფეხადგმულ უნივერსიტეტის მშენებლობაში. მისი სამუშაო კაბინეტების, მუზეუმის, ბიბლიოთეკის გამართვაში. ამისათვის არ იშურებს პირად თანხას, საკუთარ ბიბლიოთეკას. იგი მუდამ ივანეს გვერდითაა, მასთან ერთად სძლევს დაბრკოლებას

უნივერსიტეტში სულ რამდენიმე დღე იყო მეცადინეობა დაწყებული, რომ თურქეთის აგრესიის საფრთხე ჩამოწვა. ამიერკავკასიის კომისარიატისა და სემის უგუნური პოლიტიკის მეოხებით, საბჭოთა რუსეთს იძულებით მოგლეჩილი საქართველო მართლმართო აღმოჩნდა თურქეთის პირისპირ. ბათუმის და თბილისის მიმართულებით თურქმა დამპყრობლებმა შეტევა წამოიწყეს და სწრაფად მოიწვედნენ წინ. დედაქალაქს საფრთხე დაემუქრა. საფრთხეში აღმოჩნდა უნივერსიტეტიც. პროფესორთა საბჭოს (პეტრე მელიქიშვილი, ივანე ჯავახიშვილი, ექვთიმე თაყაიშვილი, კორნელი კეკელიძე, ფილიპე გოგიჩაიშვილი, აკაკი შანიძე, შალვა ნუცუბიძე, გიორგი ახვლედიანი, იოსებ ყიფშიძე) გადაწყვეტილი აქვს ხელში აიღოს იარაღი და დაიცვას უნივერსიტეტი, ამასთან, ამ ვითარებაშიც არ შეწყდეს მეცადინეობა. საგანგებო დადგენილებაში ნათქვამია:

„უნივერსიტეტი არ დაიკეტოს და ლექციების კითხვა გაგრძელდეს. იმ სტუდენტთა და მსმენელთათვის, რომელნიც ომში წავიდნენ, გამოტოვებული ლექციები განმეორებულ იქნეს... ეთნოვოს ვისაც ჯერ არს — დაყენებულ იქნეს საიმედო დარაჯები და ყოველგვარი ზომები იქნეს მიღებული, რომ საომარ ასპარეზად არ გახდეს უნივერსიტეტისა და მუზეუმების ახლო-მახლო მიდამოები. საშიშროების მოახლოების დროს პროფესორები უნივერსიტეტის შენობაში უნდა დარჩნენ და ხელი შეუწყოს მის დაცვას“.

ქეშმარიტად, თავანასაცემია ქართული მეცნიერების რაინდთა ეს გადაწყვეტილება...

1917 წელი საქართველოს დედაქალაქის მეცნიერულ ცხოვრებაში კიდევ ერთი თვალსაჩინო ფაქტით აღინიშნა. ეს იყო კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტის დაარსება.

კავკასიოლოგიის სამეცნიერო ცენტრის თვით კავკასიაში შექმნისათვის ბრძოლას ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ჯერ კიდევ 1906 წელს ნიკო მარმა წამოაყენა წინადადება თბილისში სამეცნიერო აკადემიის გახსნის შესახებ, მაგრამ იმ მომენტსა და ვითარებაში, ეს აზრი, როგორც ი. ჭავჭავაძის ალნიშნავს, „უნიადგო“ იყო. პირველი რევოლუციის შემდეგ მრავალჯერ დადგა საკითხი თბილისში კავკასიოლოგიის კვლევა-ძიების ცენტრის შექმნის შესახებ, მაგრამ მთავრობის წრეებში იგი დიდ წინააღმდეგობას აწყდებოდა ყოველთვის და პრაქტიკულად განუხორციელებელი რჩებოდა. ნ. მარმა ვერ მოახერხა სომხურ-ქართული ფილოლოგიის მოღვაწეთა ყრილობის მოწვევაც. თუმცა, ამის თაობაზე რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ მთავრობის წინაშე 1913 წელს საკმაოდ დასაბუთებული მოხსენება წარადგინა. ყრილობის მოწვევის საორგანიზაციოდ თბილისში საგანგებო კომიტეტიც შეიქმნა ექვთიმე თაყაიშვილისა და ა. კალანტარის თავმჯდომარეობით. ბევრი შრომა დაიხატა აქაც და პეტერბურგშიც ამ ყრილობის მოწვევის მზადებაზე. მასზე დიდ იმედებს ამყარებდა ნიკო მარი:

„ვიმედოვნებ, —წერდა იგი ექვთიმეს, — უფრო მეტიც, დარწმუნებული ვარ, რომ ჩვენ ვიწყებთ (თუკი იგი დაიწყება თქვენის ხელშეწყობით) დიდი ხნის საქმეს და არა ფეერიას კომეტით, და რომ ყრილობა იქნება საწმიანი და საქმისათვის... და არა საზეიმო სიტყვებისა და საჯარო ლექციებისათვის. შეიკრიბებიან სპეციალისტები ყველას მიერ დავიწყებული და მოუგვარებელი სპეციალური საქმის მოსაგვარებლად და შეეცდებიან გახდნენ უპატრონო სფეროს პატრონები — აი ყრილობის აზრი“.

კავკასიის მეფისნაცვალის ყრილობის მოწვევის წინააღმდეგი თითქოს არ ყოფილა. მაგრამ, ჯერ ერთი, ძალზე გააჭიანურა განათლების სამინისტროდან ნებართვის აღება და, მეორეც, ისეთ რეგლმენტაციაში მოაქცია ყრილობის საქმიანობა, რომ მისი ინიციატორები იძულებული გახდნენ ხელი აეღოთ ამ განზრახვაზე.

კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტის შექმნის საკითხი ისევ დაისვა იმპერიალისტური ომის წლებში. ახალი მეფისნაცვალის კავკასიაში გარეგნულად მოწონებით შეხვდა ამ ღონისძიებას და მხარდაჭერაც აღუთქვა. ეს მითაც იყო ნაკარნახევი, რომ მას ადგილობრივი კულტურული ძალების გულის მოგება სურდა, მაგრამ წინასწარ მოითხოვდა იმის პირობას, რომ ეს დაწესებულება ეროვნული ინტერესების გამომხატველ ცენტრად არ გადაქცეულიყო.

1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ ნ. მარმა სამეცნიერო აკადე-

მიაში კვლავ ააღორძინა ეს საკითხი. მოხსენებით ბარათში მან შესანიშნავად დაახასიათა კავკასიოლოგიის შესწავლის მხრივ არსებული მდგომარეობა დასავლეთ ევროპასა და რუსეთში და ხაზი გაუსვა იმას, რომ კავკასიოლოგიური მუშაობა უცხოეთში თავიდანვე განწირული იყო კრაზისათვის, ხოლო რუსი მეცნიერების მუშაობა შეუძლებელი იყო საერთო თეორიული ბაზის უქონლობის გამო:

„მრავალი მეცნიერული შთანფიქრი არსებობდა, რომლებიც ჩვენს ინტერესებს კავკასიის მასალებისაკენ წარმართავდნენ, მაგრამ მათგან არც ერთი არ გამოძინარეობდა თვით კავკასიური მასალების სისავსის შინაგანი შუქიდან. თვით კავკასიაში მეცნიერული მსოფლმხედველობის გამომუშავებისათვის დიდ შეიძლება ითქვას, გადაულახავ დაბრკოლებას წარმოადგენდა არა მარტო სამეცნიერო ცენტრის უქონლობა და მეცნიერულად მოაზროვნე პირთა ნაკლებობა, არამედ ის ფაქტიც, რომ კავკასიათმცოდნეობის საკითხი უპირატესად მუშავდებოდა ორ ნაციონალურ არეში — სომხურსა და ქართულში, რომელთაგან თითოეულს საკუთარი ტრადიციული კულტურულ-ისტორიული მრწამსი ჰქონდა, რომელსაც გაბატონებული საზოგადოებრივი განწყობილება უკანასკნელ მომენტამდე მტკიცედ იცავდა მისი ნაციონალისტური საფუძვლების კრიტიკისაგან, როგორც ამა თუ იმ ხალხის ნაციონალური ღირსების მოსალოდნელი ხელყოფისაგან“¹.

მარის აზრით ახალი ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტი კავკასიაში უზრუნველყოფილი იყო იმ ბაზაზე, რომელიც კავკასიოლოგიაში პეტერბურგის უნივერსიტეტმა შექმნა.

ნ. მარს ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტის გახსნის საქმეში აქტიურად მხარდამკერ და დასაყრდენ ძალად ექვთიმე თაყაიშვილი ევლდება. 1917 წლის 15 მარტს იგი სწერს ექვთიმეს: „მინდა ინსტიტუტი დავაფუძნებო და, იმედია, ისე მწარს მომცემთ, რომ ყველასათვის სასარგებლო დარჩეს“. შექმნილი პოლიტიკური ვითარება ექვთიმეს გულდამწვდებული ნეცნიერული საქმიანობისათვის შეუფერებლად ეჩვენება და ნ. მარს ურჩევს მოიცადოს, ვიდრე პოლიტიკურ ჰორიზონტზე გამოიდარებს. მაგრამ ნ. მარს საქმის გადადება, პირიქით, საზიანოდ მიაჩნია და მეგობარს საპასუხო წერილში არწმუნებს: „მოიცადეთ — იწერები ინსტიტუტის შესახებ. ალბათ მანდ ასე ფიქრობენ, ეს შემოქმედებითი დრო მუდმივი დარჩება. რაჟაე მოაწარებ შენა, რაე არა — დაკარგულია. ოღონდ მოსწრება კანონიერი გზით არის საჭირო“².

რევოლუციის წინ დაწყებული საქმე 1917 წლის 27 ივნისს დამთავრდა — დამტკიცებულ იქნა დებულება თბილისში ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტი-

¹ В. А. Муханкова. Николай Яковлевич Марр. Москва, 1949, стр. 245.

² ე. მეტრეველი, ნიკო მარისა და ექვთიმე თაყაიშვილის მიმოწერიდან. მრავალთავი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. თბილისი, 1971, გვ. 368.

ტუტის დაარსების შესახებ. ნ. მარი სასწრაფოდ აცნობებს ექვთიმეს ამ წარმატებას და თხოვს ახლა მთელი ენერგია ინსტიტუტის მუშაობას მოანდომოს. თავი დაანებოს გიმნაზიაში მასწავლებლობას. მარის ვარაუდით მისი პირველი მოადგილე და ფაქტიური ხელმძღვანელი ინსტიტუტის სამეცნიერო საქმიანობაში თბილისში ექვთიმე უნდა იყოს. ექვთიმე თანახმაა, ოღონდ ზაფხული ექსპედიციას უნდა მოახმაროს.

1917 წლის 10 სექტემბერს ექვთიმემ რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიისაგან ასეთი ცნობა მიიღო:

„რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიულ მეცნიერებათა და ფილოლოგიის განყოფილებამ 6 სექტემბრის სხდომაზე აგიორჩიათ თქვენ კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტის ნამდვილ წევრად.

დარწმუნებული ვარ, რომ თქვენთვის აქამდეც ძვირფასი საქმე მშობლიური მხარის მეცნიერული გამოკვლევისა უფრო ძვირფასი გახდება თქვენთვის და თქვენი რეალური მოთხოვნილების შესაბამისად მთლიანად დაიპყრობს ყველასათვის კარგად ცნობილ თქვენს მეცნიერულ ძალას. გთხოვთ შეგვატყობინოთ, ზუსტად, როდის შეგიძლიათ შეუდგეთ თქვენს ახალ მოვალეობას“¹.

ინსტიტუტი, როგორც ეს მის სარეკლამო განცხადებაშია აღნიშნული, მიზნად ისახავდა ფართო ხასიათის მეცნიერულ კვლევა-ძიებას კავკასიაში და, ამ მხრივ, იმ ხარვეზების შევსებას, რაც ამ დარგში დასავლეთ ევროპისა და რუსეთის მეცნიერებაში არსებობდა. მისი საქმიანობის პროფილი განისაზღვრებოდა მეცნიერული კავკასიოლოგიით ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით. ინსტიტუტი შეუდგებოდა კავკასიის მოსახლეობის ენის, ყოფა-ცხოვრების და სიძველეთა შესწავლას, ნივთიერი და სულიერი კულტურის ფასეულობათა დაცვას, გასწევდა მეცნიერულ მოღვაწეობას ისტორიასა და არქეოლოგიაში, ლინგვისტიკაში, ეთნოგრაფიაში, ლიტერატურის ისტორიაში და ყველა იმ დამხმარე დისციპლინაში, რასაც კავკასიის ხალხთა წარსულ ცხოვრებასთან კავშირი ჰქონდა.

ნიკო მარი დარწმუნებულია, რომ ახალი ინსტიტუტის ორგანიზაციას თბილისში ყველაზე უკეთ ექვთიმე თაყაიშვილი გაუძღვება. ამ საქმეზე მიმოწერას მხოლოდ მასთან აწარმოებს. ამასთან, ნიკო რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ხელმძღვანელ წრეებში ეწევა იმის აგიტაციას, რომ ექვთიმე თაყაიშვილი, როგორც გამოჩენილი ქართველოლოგი, არჩეულ იქნას ამ ინსტიტუტის დამფუძნებელ წევრად, მას მიენდოს ადგილზე მისი ხელმძღვანელობა.

მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიული მეცნიერებისა და ფილოლოგიის განყოფილების სხდომაზე 1917 წლის 6 სექტემბერს ნ. მარი დიდი კმაყოფილებით ამბობდა კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიურ ინსტიტუტში ექვთიმე თაყაიშვილის თავდადებულ საქმიანობაზე: „დიდად მოხარული ვარ დავადასტუ-

¹ ე. თაყაიშვილის პირადი არქივი, საქმე № 1198. წერილი 94, იხ. პირადი არქივი, 2153.

რო, რომ ინსტიტუტის ნამდვილი წევრობის პირველმა კანდიდატმა, რომელიც ცნობილია თავისი მრავალმხრივი მოღვაწეობით საქართველოს ისტორიის წყაროთა თეორიული დამუშავების საქმეში და აგრეთვე მრავალრიცხოვანი ნაშრომებით საქართველოს ქრისტიანული წარსულის შესახებ, თვითონ წამოაყენა თავისი პიროვნება კანდიდატად და მე მხურვალედ ვუჭერ მხარს მის არჩევას ინსტიტუტის ნამდვილ წევრად. ესაა ე. ს. თაყაიშვილი, რომლის ერთ-ერთი კაპიტალური ნაშრომის „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ ხელნაწერთა აღწერილობის პირველ ტომს მეცნიერებათა აკადემიამ ჯერ კიდევ 1907 წელს მიანიჭა ოქროს მედალი“¹.

ახალი ინსტიტუტის ნამდვილ წევრად რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ აირჩია აგრეთვე გიორგი ჩუბინაშვილი, აღიუნებებლად — ს. ტიგრანიანი და დ. გორდევი. ნ. მარი ინსტიტუტის სამეცნიერო ბაზის შესაქმნელად თბილისში გზავნის ანისის არქივს — უძველეს კოლექციას, გ. ჩუბინაშვილი პეტერბურგშია — ვაგონს ელოდება, რომ ეს კოლექცია თბილისში ჩამოიტანოს. გამოგზავნა მოხერხდა, მაგრამ საშინელი არეულობის ვითარებაში ვაგონი გზაში დაიკარგა.

ექვთიმე მუყაითად შეუდგა მინდობილ საქმეს. იმ რთულ სიტუაციაში ენერგიას არ იშურებდა, რომ მთავარი საზრუნავი საქმეები — ბინა, ფინანსები მოეგვარებინა: „ძმაო ექვთიმე, მადლობელი ვარ, — სწერს ნ. მარი ექვთიმეს, — რომ ეგრე მუყაითად შეუდექი საქმეს და მკაფიოდ განკვირე საქმე, განარჩიე ზანმოკლე და სამუდამისო ინტერესი ამ საქმეში, რომელიც გვაერთიანებს ჩვენ ინსტიტუტის არსებაში, მისი წმინდა მეცნიერული მხარე... შემდეგში ყველაფერს თვით ინსტიტუტს ვანდობ, მის მეცნიერთ კრებას და საბჭოს. მე აღარ ვერევი, თავისუფლება სრული გაქვს და მწამს საშენებლად საქმის ისარგებლებთ. ხელმძღვანელობას მე თავს არ ვანებებ მეცნიერულს, მაგრამ როგორც ღირეპტორი, ან მისი მოადგილე მე თქვენი მორჩილი მსახური ვარ“².

1918 წლიდან ინსტიტუტის საქმიანობის ნორმალურად წარმართვა შეუძლებელი გახდა. კონტრარევოლუციონერებმა ამიერკავკასია იძულებით მოწყვეტეს საბჭოთა რუსეთს. გაწყდა სატელეფონო კავშირიც, და ნიკო მარი ვერაფრით ვერ ახერხებდა ტელეფონით დაკავშირებოდა ექვთიმეს, თუმცა, საამისოდ საგანგებო ნებართვა ჰქონდა აღებული ლუნაჩარსკისაგან. ინსტიტუტი უსახსროდ დარჩა. ბინაც ვერ გამოუყო მას ადგილობრივმა ხელისუფლებამ და ექვთიმე იძულებული გახდა დაეთმო მისთვის საკუთარი ერთი ოთახი.

ინსტიტუტის სამეცნიერო ბაზა ანისის კოლექციის დაღუპვამ მეტად გააღარიბა. საფრთხეში მოექცა თვით ქალაქი ანისი. თურქთა ძალების შეტევა კომისარიატმა ველარ შეაჩერა. სომხეთისა და საქართველოს სამხრეთის რაიონები

¹ С. М. Джорбенадзе, Учреждения Академии наук Союза ССР и Тбилисский университет, Тбилиси, 1974, стр. 46.

² ე. მეტრეველი, ნიკო მარისა და ექვთიმე თაყაიშვილის მიმოწერიდან, გვ. 389.

ოკუპაციის საფრთხის ქვეშ აღმოჩნდა: „ეხლა ომისა და ზავის გამო დიდი უბედურება ეკაწევის თავზედ, ანისი რჩება თათრებს, ნებით თუ არ მისცემენ, ძალით წაიღებენ, როგორც ჩანს... ჩვენ მივიღეთ ზომა მუზეუმის ევაკუაციისათვის; გორდევები გავგზავნეთ პირველად, სხვა ნივთების გადმოზიდვა ვერ მოახერხა ანუ არ ურჩიეს და მხოლოდ ნუმისმატიკური კოლექცია წამოიღო და ალექსანდროპოლში ქალაქის გამგეობის კვიტანციით ბანკში მიაბარა. ეხლა გადავწყვიტეთ თათბირზე — რისიც წამოიღება შეიძლება, წამოვიღოთ: ბიბლიოთეკა, წერილი საყურადღებო ნივთები, გამოცემანი და სხვა. გარდა წარწერებიანი ქვებისა...

მდგომარეობა აქ ახლა ჯოჯოხეთურია. ყოველი მხრიდან საფრთხე მოდის: ბათუმს, ყარსს — ოსმანები აწობა, ქართლ-კახეთში და რკინიგზაზე ანარქია... ბაქოში გუშინ და გუშინწინ დიდი შეტაკება და სისხლისღვრა მომხდარა. ანისის უფრო ჩვენი მუზეუმებია საშიშო. რაც თქვენ უკვე გადაგხდათ, აქ ამ დღეებშია მოსალოდნელი და გადავრჩებით თუ არა, ღმერთმა უწყის! გულს კი არ ვიტეხთ და გარემოების მიხედვით მზად ვართ კულტურის ნაშთებზე ვიზრუნოთ. ყარსში ტერ-ავეტაშიანი ოყო იქ აღმოჩენილი წარწერისათვის და გასინჯა. ამ საღამოს ჩუბინაშვილს ბორჯომში ვგზავნი, ბორჯომის მამულს კონფისკაცია უყვეს. ჩვენ ვითხოვეთ გადათვალიერება საისტორიო და საარქეოლოგიო ნივთებისა და ბიბლიოთეკისა. მიგვიწვიეს, მე ველარ მივდივარ, აქ ვარ საჭირო და ჩუბინაშვილი მიდის. სეიმში ქალაქი შევიტანეთ რომ საარქეოლოგიო ადგილები მცხოვრებთ არ გადასცენ და სახელმწიფო საკუთრებათ დარჩეს. ვგონებ, გავიდეს“¹ — სწერს ნ. მარს ე. თაყაიშვილი.

ექვთიმეს და მის მცირერიცხოვან კოლექტივს კოლოსალური მუშაობა დასჯირდათ ანისის სიძველეთა გადასარჩენად: „ანისის ევაკუაცია წამხდარ პირობებში კიდევ კარგათ მოხერხდა. გაგიკი (იგულისხმება გაგიკ მეფის ქანდაკება, რომელიც მარმა აღმოაჩინა იქ გათხრებისას—ა. ს.) ადგილობრივ დაიმარხა, დაშლილი, რასაკვირველია, წერილი ნივთები, ბიბლიოთეკა, გამოცემანი და შენი ნივთები წამოღებულა და სანაინშია მოთავსებული. ნუმისმატიკური კოლექცია აქ ჩამოიტანეს“² სწერს ექვთიმე ნიკო მარს 1918 წლის 20 მაისს.

ექვთიმე მწვავედ განიცდის საქართველოში შექმნილ მძიმე პოლიტიკურ და ეკონომიურ ვითარებას. ასეთ პირობებში ბევრი ჩაიქნეოდა კიდევ ხელს, რადგან წინ სასიკეთო არაფერი ჩანდა. მაგრამ ექვთიმეს ნებისყოფა მტკიცეა, ამასთან, მთელი მისი გულისყური იქითაა მიმართული რომ დაიცვას და გადაარჩინოს საქართველოს და კავკასიის ხალხთა ნივთიერი და სულიერი კულტურის ფასეულობანი. „მე არ ვიცი, ახალ პოლიტიკურ სიტუაციაში ინსტიტუტი იარსებებს თუ არა. ჩვენ ყოველ ღონეს მივიღებთ, რომ ასეთი სასარგებლო

¹ ე. მეტრეველი, ნიკო მარისა და ექვთიმე თაყაიშვილის მიმოწერიდან. გვ. 390.

² იქვე, გვ. 391.

ჩვენი მეცნიერებისათვის დაწესებულება ყოველ პოლიტიკურ სიტუაციაში დარჩეს და ჩვენი არქეოლოგიური სიმდიდრე შეისწავლოს. ჩემდა. თავად — მე არც დღე და არც ღამე მოსვენება არა მაქვს. სულ იმის ფიქრში ვარ, თუ როგორ გადავარჩინო ანარქიას ჩვენი ფასდაუდებელი სიძველენი. ღამის გავგიჟდე წარმოდგენით, რომ შესაძლებელია ერთ ბნელ დღეს ყველაფერი დავკარგოთ და ეს კი არ იქნება ანისის დაკარგვა, არამედ მთელი საქართველოს და ამიერკავკასიის კულტურის დაკარგვა“¹.

ამიერკავკასიის უგუნურ ხელისუფალთადმი გულისწყრომით აღსავსე ექვთიმე ერთადერთ შვებას და ნუგეშს ქართული კულტურის ძეგლების მოვლა-პატრონობაში პოულობდა.

¹ ე. მ. ბ რ ე ვ ე ლ ი, ნიკო მარისა და ექვთიმე თაყაიშვილის მიმოწერიდან. გვ. 391.

ექსპედიცია თორთუმის ხეობაში

სამხრეთ საქართველოში ორი არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომლებიც ექვთიმემ 1902 და 1907 წლებში განახორციელა, თავისი შედეგებით ფრიად ნაყოფიერი იყო. ქართულმა საზოგადოებრიობამ გაიცნო და მეცნიერების საგანძურად დარჩა მრავალი შესანიშნავი ძეგლი ქართული ხუროთმოძღვრებისა, რომლებიც ჟამთა სიავის გამო საუკუნეთა მანძილზე საქართველოს საზღვრებს გარეთ იყო მოქცეული და განადგურებას განიცდიდა.

მაგრამ ქართული კულტურის ეს აკვანი სათანადოდ მაინც არ იყო შესწავლილი. წინა ექსპედიციების დროს, ექვთიმემ ვერ მოასწრო, სხვას რომ თავი დაეანებოთ, იშხანის, ოშკის, ხახულის, პარხალის — ქართული ხუროთმოძღვრული ხელოვნების ამ მარგალიტების — საფუძვლიანი დათვალიერება აღწერა. დრო კი არ ითმენდა. ეს ძეგლები ინგრეოდა და მეორეც, — ომის გამო საფრონტო ზოლში იყო მოქცეული. ვინ იცის, ხვალ რუსეთის არმიას წარუმატებლობა რგებოდა წილად და მთელი ეს ტერიტორია, რომელიც საქართველომ 1878 წლის ბერლინის ტრაქტატით დაიბრუნა, კვლავ თურქეთის ხელში გადასულიყო. აქვე შევნიშნავთ, თითქოს ინტუიციის კარნახით მოხდაო, ექვთიმემ 1917 წელს ძლივს მოასწრო თორთუმის ხეობის დიდებული ძეგლების აღწერა. 1918 წლის დასაწყისიდან ამ რაიონში თურქებმა კონტრშეტევა წამოიწყეს და კვლავ დაიკავეს ქართული მიწა-წყლის ეს ნაწილი. ბანაც და ოშკიც, ხახულიც და იშხანიც საქართველოს ტერიტორიის მიღმა დარჩა.

1917 წლის ზაფხული ექსპედიციისათვის ყველაზე ხელსაყრელ დროდ მიჩნია ექვთიმემ. 1915—1916 წლებში კავკასიის ფრონტზე რუსეთის ჯარმა თითქმის მთელი ანატოლია დაიკავა. ჰოროხის ხეობა ზურგში მოექცა რუსის ჯარს და აქ შესაძლებელი გახდა სამეცნიერო ექსპედიციის შედარებით მშვიდი მუშაობა. გზებიც უკეთესი იყო, რადგან ომის განმავლობაში რუსეთის ჯარმა მანამდე უგზო ადგილებში კარგი, ზოგან საავტომობილო გზაც კი გაიყვანა. მდგომარეობას ართულებდა მხოლოდ ის, რომ ეს მხარე გაჩანაგებული იყო საერთოდ, და სურსათი არ იშოვებოდა. ექვთიმემ დახმარებისათვის სრულიად რუსეთის ერობათა კავშირის გამგეობას მიმართა. ერობის მოხელემ ალექსანდრე ციციშვილმა დიდი გულმოდგინეობა გამოიჩინა და ექსპედიციას ერობის საწყობიდან საჭირო სურსათის ფონდი გამოუყო.

ექსპედიციას საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება მოთავეობდა. ექვთიმემ ექსპედიციის შემადგენლობაში კვლავ მიიწვია ინჟინე-

რი ა. კალგინი, რომელიც არაერთხელ ახლდა ექვთიმეს და ამ მხრივ კარგი გამოცდილება ჰქონდა. მოწვეულ იქნა აგრეთვე ხუროთმოძღვარი ი. ზდანევიჩი და მაშინ ახალგაზრდა ნიჟიერი მხატვრები: ლადო გუდიაშვილი, დ. შევარდნაძე და მიხეილ ჭიაურელი. ექვთიმე შემდეგ იგონებდა: „მიხეილ ჭიაურელი რომ წავიყვანე მხატვრად 1917 წელს ექსპედიციაში, ძალიან ყოჩაღად ირჭებოდა. ყველაფერი ეხერხებოდა და თან აცოცხლებდა და ამზიარებდა მთელ ექსპედიციას. ის ხომ მრავალმხრივ ნიჟიერი კაცია და სხვათაშორის, იმიტაციაც ძალიან ემარჯვებოდა. ერთხელ აიპარა მინარეთზე და ისე მიბაძა მოლას ძახილს, რომ იქაური მაჰმადიანები შეცდომაში შეიყვანა. სხვა დროს იშხანში მაჰმადიანებს ფერხული გაებათ და თან დაიმღეროდნენ, ჩადგა ისიც მათ შორის და ისე ცეკვავდა და მღეროდა, რომ ნამდვილი „თათარი“ გეგონებოდათ.

ძალიან სასარგებლო თანამშრომელი გამომადგა იმ ექსპედიციაში დ. შევარდნაძე, რომელიც დიდი ავტორიტეტით იყო მოსილი და დიდი პატრიოტული სულისკვეთებით მუშაობდა...“¹.

ექსპედიცია 1917 წლის 8 ივლისს გაემგზავრა თბილისიდან და მეორე დღეს ყარსში ჩავიდა. 9 ივლისს ნაშუადღევს ყარსიდან ავტომობილით დაბა მენდერეკისაკენ გაემგზავრნენ. 120 კილომეტრი გზა ავტომობილით 4 საათში დაფარეს და ღამე მენდერეკში გაათიეს. 10 ივლისს მენდერეკიდან აგუნდარის უღელტეხილით ოლთისში ჩავიდნენ, ხოლო ოლთისიდან ახპუსორის უღელტეხილით თორთუმის ხეობაში მივიდნენ. ასე მიაღწენ ხახულს, საიდანაც დაიწყო ექსპედიციის სამეცნიერო მუშაობა.

ხახულის წყლის ვიწრო ხეობაში, რომლის სიგრძე სულ 7 კილომეტრია, მდებარეობს სოფელი ხახული. ნიგვზის, მსხლის, ვაშლის, ქლიავ-ჭანჭურის, თუთის ხეხილნარში ჩაფლულია ხისა და ქვის, ბანიანი კოპწია სახლები. აქა-იქ ვაზის ნაშთიცაა, მაგრამ, ჩანს, გატყიურებულია. სოფელში მაჰმადიანი ქართველები, სომხები და თათრები ცხოვრობენ. შუა ხევში, ხახულის წყლის მარცხენა ნაპირზე, მთის ძირას, თითქოს მთის უბეში შემალულაო, აღმართულია ხახულის მონასტერი, რომელსაც სამხრეთით მწვერვალი დაჰყურებს და არც კი მოჩანს. მონასტრის ეზო დიდია, ქვის დაბალი გალავნით შემოზღუდული. აქ შენობათა მთელი კომპლექსია. მთავარ ტაძარს გარს არტყია მცირე ეკლესიები, რომელთაგან ხუთი გალავნის შიგნითაა, სამი გარეთ. ახლა ამ პატარა ეკლესიების უმრავლესობა დანგრეულია. მაჰმადიანებს მთავარი ტაძარიც კი ჯამედ გადაუქცევიათ (ამან, სხვათა შორის, ხელი შეუწყო ტაძრის შემონახვას).

ხახულის ნაგებობათა შორის ორია განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი: დიდი გუმბათიანი ტაძარი, რომელიც დავით დიდი კურაპალატის დროსაა აგებული X საუკუნის მეორე ნახევარში. მეორე — მთავარი ტაძრის სამხრეთით მდებარე ერთნავიანი ბაზილიკა. ცნობილია მისი აშენების დროც. ექვთიმე იმოწმებს ვა-

¹ ე. თაყაიშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 385.

ზუშტის, რომლის „გეოგრაფიაში“ ნათქვამია შემდეგი: „ხევზედ, შიფაქლუს მთის კალთას, არს ეკლესია-მონასტერი ხახულისა, ყოვლად წმიდის ღვთისმშობლისა, დიდი, გუმბათიანი; დიდ-შუენიერად გებულო, შუენიერს, კარგ აღგოლს. ეს ალაშენა დავით კურადპალატმან, ბაგრატ მეფის მამობილმან. აქვე არს ეკლესია ფრიად შუენიერი, დიდშენი, რომელი ალაშენა მ-ჴ მეფემან დავით. არამედ აწ უქმ-ცალიერ არიან...“¹.

ექსპედიციამ ექვთიმეს მეთაურობით დაწვრილებით აზომა ყველა ნაგებობა, შეისწავლა, ჩახატა და გადაიღო ტაძრის ევკდერები, გუმბათის ყელი, რომელიც დიდებულ შთაბეჭდილებას ტოვებს და მდიდარია ორნამენტებითა და წარწერებით, გადაიღო ტაძრის ფასადები და მათი ქანდაკოვან — ჩუქურთმოვანი სამკაული. განსაკუთრებით მდიდარი, ამ მხრივ, სამხრეთი და დასავლეთი ფასადები გამოდგა. ექსპედიციის ახალგაზრდა წევრებმა დიდი მუშაობა გასწიეს გუმბათის ყელის წარწერების გადმოსაღებად. ეს ძველი ადრე სარგისიან-მაც აღწერა, მაგრამ გუმბათის ყელის წარწერები შეუმჩნეველი დარჩენია, რადგან ქვემოდან არ ჩანს. ლ. გუდიაშვილი, მ. კიაურელი გუმბათის ახლო მდგარ დიდ კაკლის ხეზე ავიდნენ და ამგვარად მოახერხეს წარწერათა გადმოღება. ექვთიმე ყურადღებით ათვალიერებს ხახულის ყველა წარწერას და სარგისიანის სხვა უზუსტობასაც ასწორებს².

ექსპედიციამ გულმოდგინედ შეისწავლა ტაძრის შიგნითა მოხატულობაც და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ იგი შედარებით გვიანდელია. მოხატულობიდან მცირე რამაა შემორჩენილი. საკურთხეველში ჩანან მოციქულები, რომელთაც ხელში სახარება უჭირავთ. აქვეა სხვა წმინდანებიც. შემორჩენილია ქართულა ასომთავრული წარწერებიც. აბსიდის ზენიტში დახატული ყოფილა ღვთისმშობელი და მთავარანგელოსები. კარგადაა შენახული ფრესკა — იერუსალიმის მისვლა. იგი ფერადებით გადმოხატა ლადო გუდიაშვილმა.

ექსპედიციამ გულმოდგინედ შეისწავლა მონასტრის მცირე ეკლესიებიც. შთაბეჭდილება დიდებულია. ჩანს, აქ ოდესღაც შემოქმედებითი ცხოვრება დღელდა. ექვთიმემ საქართველოს ისტორიის წყაროებიდან კარგად იცის ხახულის ღვაწლი. მონასტრის აღწერის დასკვნაში მეცნიერი საგანგებოდ მიუთითებს:

„ხახულის მონასტერი ძველი საქართველოს განათლების ერთ-ერთი კერა იყო. აქედან გამოდიოდნენ გამოჩენილი საეკლესიო მოღვაწენი, ღვთისმეტყველნი, მქადაგებელნი, მთარგმნელნი, კალიგრაფები და სხვ. საკმარისია იმის გახსენება, რომ საღმრთო წერილის სახელგანთქმულ მთარგმნელს, გიორგი მთაწმინდელს, პირველდაწყებითი სწავლა სწორედ ამ მონასტერში მიუღია

¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, ს. უახშიშვილის რედაქციით, გვ. 686.

² იხ. 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, 1962, გვ. 65.

და აქვე აღკვეცილა ბერად. ჩვენამდე მოაღწია ხახულის მონასტერში გადაწერილმა ხელნაწერმაც. უეჭველია, ოშკისა და ოთხთა ეკლესიის მსგავსად — ასკვნის მეცნიერი, — აქაც იქნებოდა დიდი სემინარია — საოსტიგნე. იქნებოდა ეპისკოპოსის, მონასტრის წინამძღვრისა და ბერების საცხოვრებელი სახლები და სხვ. მაგრამ არცერთი ამგვარი შენობის კვალიც კი აღარსად გადარჩენილა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ისინი ხისა იქნებოდნენ (ისევე როგორც სოფელ ხახულის თანამედროვე სახლების ერთი ნაწილი), ამიტომ, უკვალოდ გაქრებოდნენ“¹.

• • •

ხახულის შემდეგ ექსპედიცია სახელგანთქმულ ოშკის მონასტერს ეწვია. ოშკი თორთუმის წყლის მარცხენა ნაპირას, მაღალი მთის ფერდობზეა გაშენებული, იქ, სადაც მდინარე თორთუმი ტბას შეერთვის. საგულისხმოა: X საუკუნეში, როცა ოშკი ააგეს, ეს ტბა არც არსებულა, იგი XVIII საუკუნეში გაჩენილა, როცა ძლიერმა მიწისძვრამ ხორს-ბაშ—დაღის მთის მწვერვალი მოაწყვითა და თორთუმის წყალი შეაგუბა. ტბა სიგრძით ცამეტი, სიგანით ორი კილომეტრია.

წყლის ნაპირიდან ოშკის ძოხასტრამდე ხუთი კილომეტრია. „აღმართს რომ შეუდგებით — შენიშნავს ექვთიმე — იგი მოულოდნელად გეცემათ თვალში როგორც ჭაღარა ბუმბერაზი, ბევრი ჭირ-ვარამის გადამხდელი და საკმაოდ დაზიანებული. ეს შთაბეჭდილება ერთი-ორად მატულობს, როდესაც მონასტრის სამხრეთ ეზოდან გადახედავთ თორთუმის წყლის ხეობის დიდებულ სურათს და თორთუმის ტბის დასაწყისს. მთელი ხეობა მოცულია ბაღებით, მდელოთა, ხოლო მისი მაღალი ქედების ფერდობები შემოსილია ტყით“².

მონასტერი ფერდობის დაეკებაზეა აგებული და საკმაოდ დიდი ფართობი უჭირავს. ეზოში, ტაძრის დასავლეთის მკლავის გასწვრივ თაღოვანი საძვალე სარდაფია, რომელიც ტაძრის ქვეშ მოქცეულ საძვალეს უერთდება. ექვთიმეს აზრით, ეს ალბათ საერო პირთათვის იყო განკუთვნილი და ტაოს ზოგიერთი ბაგრატიონიც აქ უნდა იყოს დამარხული. აღმოსავლეთით მონასტერს გასდევს ხრამი, რომელიც დროთა განმავლობაში, როგორც ჩანს, ფართოვდება და ტაძარს ემუქრება. ეს ხრამი ასევე ახლოა მეორე დიდ ნაგებობასთან, სემინარია — საოსტიგნესთან, რომელიც ჩრდილოეთით ეკერის ოშკის ტაძარს.

ექსპედიციის წევრებმა პირველ ყოვლისა შეძლებისდაგვარად გაწმინდეს ტაძრის ტერიტორია, დახაზეს ტაძრის გეგმა, გადაიღეს ფასადების მაღალყელიანი გუმბათის ფოტოსურათები, აღწერეს ორნამენტებით შემკული შესანიშ-

¹ იხ. 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, 1960, გვ. 67.

² იქვე, გვ. 32—33.

ნავი ორი სვეტი, რომლებიც სამხრეთი შტოს უკანასკნელ დასავლეთ მონაკვეთშია მოთავსებული. „ეს ორი სვეტი, — მიუთითებს ექვთიმე, — შემაკულია იშვიათი თავისებური ორნამენტებით, ამათი მსგავსი რამ სხვა ქართულ ტაძრებში ჯერ ცნობილი არ არის“¹.

ოშკის ტაძარი მდიდარია ფრესკებით. მაგრამ უძველესი მხატვრობიდან თითქმის არაფერი შერჩენილა.

მონასტრის კომპლექსის შესწავლისას ექსპედიციის ყურადღება განსაკუთრებით ტაძრის ჩრდილო მკვლავის გაყოლებით უზარმაზარი სამნავიანი ბაზილიკის ნაგებობამ მიიპყრო. ახლა მისი ნანგრევებიღაა შემორჩენილი, მაგრამ ასედაც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს. რა დანიშნულება ჰქონდა ამ ვეებერთელა შენობას? — კითხულობს ექვთიმე.

„საზოგადოდ ასეთი შენობა, — მიუთითებს მეცნიერი, — საოსტიგნედ ანუ ბერების სასაფლად დარბაზად არის მიჩნეული. მაგრამ ეს არ არის სავსებით სწორი. ეს შენობა სასაფლად იქნებოდა გამოყენებული და, აგრეთვე, საერთო საკრებულოდ (უმეტესად ზამთარში), მაგრამ უმთავრესად და, უპირველეს ყოვლისა, იგი წარმოადგენდა სასწავლო სემინარიის შენობას, რომელშიც ამზადდებდნენ მრავალ საეკლესიო მოღვაწეებს. ასწავლიდნენ მათ წერა-კითხვას, კალიგრაფიას, საღვთისმეტყველო საგნებს, საეკლესიო გალობას, ბერძნულსა და სხვა ენებს, საეკლესიო წეს-კანონებს და სხვ. დიდი გუმბათოვანი დარბაზი განკუთვნილი იყო წიგნთსაცავისათვის და ნამეტნავად კი ხელნაწერთა გადაწერაზე მომუშავეთათვის...

ძალაუნებურად მაგონდება ის შესანიშნავი ხელნაწერები, რომელნიც აქ არის გადაწერილი, — უთუოდ ამ დარბაზის გვირგვინს ქვეშ — როგორც, მაგალითად, ათონის ივერიის მონასტერში დაცული ეტრატის დაბადება, 978 წელს გადაწერილი; აგრეთვე „სამოთხედ“ წოდებული, მონასტრებში და ეკლესიებში დაცული ხელნაწერები, რომელთა მინაწერები გვაუწყებენ, რომ ისინი ოშკის მონასტერში არიან გადაწერილნი. ცნობილია, რომ X საუკუნის II ნახევარში ოშკიდან და ტაო-კლარჯეთის სხვა მონასტრიდან ზოგიერთი ბერი გადასახლდა ათონის მონასტერში და მათ თან გადაიტანეს ძვირფასი ქართული ხელნაწერები“¹.

ექსპედიციამ დაწვრილებით შეისწავლა ოშკის ტაძრის ასომთავრული წარწერები. წარწერები ბევრი ყოფილა, მაგრამ ნაწილი ჟამთა ვითარებას მოუხპია. ეს წარწერები მრავალ მნიშვნელოვან ცნობას გვაწვდის იმ დროის სამხრეთ საქართველოს ისტორიულ პირთა და თვით მონასტრის აშენების დროისა და მშენებელთა შესახებ. ექვთიმე ამ წარწერების საფუძველზე დაასკვნის, რომ ოშკის ტაძარი აშენებულია ადარნასე III კურაპალატის ძეთა, ბაგრატ ერის-

¹ იხ. 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, 1960. გვ. 40.

² იქვე, გვ. 45.

თავთ ერისთავისა და დავით დიდის, ტაოს კურაპალატის მიერ. აშენებულია X საუკუნის მეორე ნახევარში და დამთავრებულია, არა უგვიანეს, 961 წლისა,

ექსპედიციამ გადაიღო წარწერათა ფოტოები, ესტამპები, აღწერა მცირე ეკლესიები.

ექვთიმე დლიურში აღნიშნავს: „ოშკი... დღესაც აოცებს მნახველს სიღაღით, სიმაღლითა და ყველა ნაწილების პროპორციულობით, ქანდაკოვანი დეკორითა და აგრეთვე სხვადასხვა პოლიქრომული სამკაულით.

სიდიდისა და ქანდაკოვანი სამკაულის მხრივ ეს ტაძარი ტაოში მეორეა ბანას მრგვალი ტაძრის შემდეგ. იგი თავისუფლად აუბამს მხარს ქუთაისის ტაძარს და მცხეთისა და ალავერდის კათედრალებს.

გეგმა ზოგადად იშხნისგანაა ნასესხები, მაგრამ საგრძნობლად გართულებულია. აქ ჩვენ გვაქვს სამ აფსიდიანი ნაგებობა, ოღონდ ისეთი, რომელსაც ყველა აფსიდის კუთხე მომრგვალებული აქვს და ამიტომ შეგვიძლია ტაძარს მრავალ-აფსიდიანი ვუწოდოთ“...

თორთუმის ხეობის ზემო წელში, მთაზე, თორთუმის ციხის მახლობლად გაშენებულია სოფელი ექექი. სოფლის შუაგულში მუქწითელი ფერის კვით ნაშენი ძველი ტაძარია, რომელიც ამჟამად ჯამედაა გადაკეთებული. შიგნიდან ტაძარი შელესილი და შეთეთრებულია, ამიტომ ძველი მხატვრობის კვალი წაშლილია.

ექსპედიციამ გულმოდგინედ შეისწავლა ხეობის ეს ერთ-ერთი ყველაზე ძველი ნაგებობა. განსაკუთრებით მისი ბერძნული და ქართული წარწერები. ეს წარწერები ადრენ სარგისიანს გადმოუღია, მათზე აზრი გამოუთქვამთ მ. ბროსეს და ადონცს. განსაკუთრებით საინტერესოა ტაძრის დასავლეთით მდგარი შენობის ბერძნული წარწერა.

ექვთიმეს ვარაუდით წარწერის თარიღი — 1006—1007 წლები „ვერას გზით ვერ მიეწერება ექექის მთავარ, გუმბათიანი ტაძრის აშენებას. აღნიშნული თარიღი მხოლოდ იმას მოწმობს, ბროსეს მართებული შენიშვნისა არ იყოს, რომ გრიგოლ პატრიკიოსს ლარისისა და მაკედონიის გამგებელს და სტრატეგოსს ექექის მთავარი ტაძრის მახლობლად აუგია მცირე ეკლესია-სამლოცველო, რომელიც შემდეგ მაჰმადიანებს თავლად გადაუქცევიათ. თითქმის იმავე დროს, 1006 წელს, ქართველმა მეფემ, გურგენმა ააშენა მცირე ეკლესია იშხანის ტაძართან. ექექის მთავარი ტაძარი უეჭველად 1007 წელზე ადრეა აგებული — IX საუკუნის ბოლოს ან X-ის დასაწყისში. იგი ოშკისა და ხახულის წინამორბედი. ქართველ ბაგრატიონთა მიერ ტაო-კლარჯეთში წარმოებული ინტენსიური და შესანიშნავი მშენებლობის პერიოდი IX და, განსაკუთრებით, X საუკუნეზე მოდის. X საუკუნის ბოლოს კი ეს მშენებლობა წყდება, ვინაიდან საქართველოს და აფხაზეთის მთლიან სახელმწიფოდ გაერთიანების შემდეგ პოლიტიკური ცხოვრების ცენტრი დასავლეთ საქართველოში გადადის და ქუთაისი იქცე-

ვა დედაქალაქად გაერთიანებული ქვეყნისა, რომელსაც მას აქეთ საქართველო ეწოდება“¹.

გზადაგზა ექსპედიციის წევრებმა დაათვალიერეს და აღწერეს სოხთოროთის, ისის, სუხბეჩის ეკლესიები.

ოშკიდან თორთუმის ხეობის გავლით ექსპედიცია იშხანში გაემგზავრა. იშხნისაკენ იმ დროისათვის ორი გზა (უფრო სწორად ორი ბილიკი) მიდიოდა, ერთი თორთუმის ტბის მარჯვენა ნაპირის გაყოლებით, მეორე — მარცხენისა. ექსპედიციის ყველა წევრი, გარდა ერთისა, მარცხენა ნაპირს აჰყვა, ერთი წევრი — მარჯვენას, რათა გაერკვია, იყო თუ არა იმ მხარეს ეკლესიის ნანგრევები. მართლაც, ტბის მარჯვენა ნაპირზე აღმოჩნდა ნაშთი ძველი ეკლესიისა.

ექსპედიციამ ყველაზე დიდი დრო მოანდომა და გულმოდგინედ შეისწავლა იშხნის საეპისკოპოსო ტაძარი. ეს ტაძარი ტაოში მდებარეობს, სოფელ იშხანში, ოლთისის წყლის მარჯვენა ნაპირზე. ვახუშტი წერს: „ხოლო ართვანს ზეით მოერთვის ჭოროხის დასავლეთიდან ქვეა, რომელი გამოსდის თორთომისპირის მთასა, მოდის აღმოსავლით. ამ ქვეზედ არს იშხანს ციხე, ფრიად მაგარი, დიდშენი და ეკლესია გუმბათიანი, დიდ-შუენიერად ნაგები. აქ იჯდა ეპისკოპოსი, მწყემსი ისპირისა, თორთომისა, ბაიბურდისა, ვიდრე ტრაპიზონის მთამდე, და აწ ცალიერ არს“².

იშხნის მოსახლეობა გამაჰმადიანებული ქართველებია, მესხები. იმ დროისათვის ზოგ მოხუცს ქართული ესმოდა კიდევ. ტაძარი სოფლის დასავლეთით, მაღალ პლატოზე მდებარეობს. მისი ხედი სოფ. ლოქის ზეკარიდანაც კარგად მოჩანს.

ექვთიმეს დაკვირვებით იმ ადგილს, სადაც ახლა იშხნის საყდარია. წინადაც არსებობდა საეპისკოპოსო ტაძარი, რომელიც მართლმადიდებელ ნერსე ეპისკოპოსს აუგია VII საუკ. პირველ ნახევარში (ეს ის ნერსეა, რომელიც შემდეგ სომეხთა კათალიკოსი ნერსე მეორე გახდა და რომლის სახელთან დაკავშირებულია VII საუკ. მეორე ნახევარში „ზვართნოცის“ აშენება).

ეს ტაძარი დანგრეულა და IX საუკ. პირველ ნახევარში, ძველის ნანგრევებზე ახალი აუშენებიათ. მშენებლობა გრიგოლ ხანძთელის მოწაფის საბას სახელთანაა დაკავშირებული. ყველაფერი ეს გაირკვა მას შემდეგ, როცა ნიკო მარმა გიორგი მერჩულის შესანიშნავი თხზულება „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ აღმოაჩინა. როგორც წარწერებშია მოთხრობილი, ტაძარი გიორგი პირველის და ბაგრატ მეოთხე კურაპალატის დროს განუახლებიათ.

ექსპედიციამ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია იმას, რომ ტაოს ეს ერთადერთი უძველესი, VII საუკუნის პირველი ნახევრის ნაგებობის ნაშთი, ე. ი. გადარჩენილი სვეტნარი ჭეროვნად და დეტალურად ყოფილიყო ახაზული

¹ იხ. 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, 1960, გვ. 70.

² ბ ა ტ ნ ი შ ე ი ლ ი ვახუშტი, გვ. 681.

და ფოტოგრაფიულად გადაღებული, „საბედნიეროდ ეს საქმე კარგათ მოგვარდაო“ — აღნიშნავს ექვთიმე.

მრავალ წარწერათა შორის, რომლებიც ექსპედიციის წევრებმა აღმოაჩინეს და გადმოწერეს, ექვთიმე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ჩრდილო ევკლერის წარწერას ანიჭებს. წარწერა დიდის გულმოდგინებით გადმოიღო მიხეილ ჭიაურელმა, თბილისში ტილოზე გადაიტანა მხატვარმა ქეთო მაღალაშვილმა.

„ეს შესანიშნავი წარწერა — აღნიშნავს ექვთიმე — მრავალმხრივ არის საყურადღებო. პირველყოვლისა, მისი სახით ხელთა გვაქვს იშხანის უძველესი წარწერა ჩვენამდის მოღწეული. იგი ნ. სარგისიანს ვერ შეუნიშნავს და ამრიგად, ჩვენი ექსპედიციის აღმოჩენას წარმოადგენს. მასში მოხსენებული ადარნერსე, ანუ ადარნასე, არის ადარნასე II ტაოს ბაგრატიონთა შტოისა, პირველი ქართველთა მეფე ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შორის (888—923), კუროპალატ—ქმნილი ლეონ ბრძენის მიერ, ბანას შესანიშნავი ტაძრის აღმშენებელი და კარგათ ცნობილი როგორც ქართულ, ისე ბიზანტიურ და სომხურ ისტორიაში... ამას გარდა ჩვენს წარწერაში ჩამოთვლილია ოთხივე შვილი ადარნასე II ქართველთა მეფისა, რომელნიც კარვად არიან ცნობილნი სუმბატის ქრონიკის მიხედვით. ეს გარემოება ერთხელ კიდევ მოწმობს, თუ რამდენათ სწორია სუმბატის გენეალოგიური ცნობები“¹.

ექსპედიციამ დაწვრილებით აღწერა საყდრის ფასადები, გუმბათის ყელი. რომელსაც განსაკუთრებული შთაბეჭდილება მოუხდენია მეცნიერზე. იგი „ამშვენებს იშხანის ტაძარს და მოწმობს, თუ როგორ განვითარებული ყოფილა ქართული ჩუქურთმა—ორნამენტი XI საუკუნის პირველ ნახევარში, ბაგრატ IV-ის დროს“². ასევე მშვენიერი ფრესკული მხატვრობით ყოფილა შემკული იშხნის ტაძრის შიგნითა კედლები, მაგრამ მცირეოდენი ნაშთების გარდა, ყველაფერი მოსპობილია. ექვთიმეს იშხნის მოხატულობა-შემკულობის გაცნობამ მოაგონა მუსულმანური ნათქვამი — „სახელგანთქმულია სილამაზე ოშკის ტაძრისა, ადგილმდებარეობა ხახულისა და მხატვრობა იშხანისაო“. „განსაკუთრებულია მაინც გუმბათის ცაში წარმოდგენილი ფრიალ მდიდრული ორნამენტებით მორთული ჯვარი, რომელიც ოთხფრთა გაშლილ ანგელოზს მოაქვს ცაში“.

ექსპედიციის ყურადღება მიიპყრო აგრეთვე იშხანის ტაძრის გვერდით პატარა, ერთნავიანი ეკლესიის ნანგრევმა. ეს ეკლესია გურგენ მეფეთა მეფის მიერ ყოფილა აშენებული 1006 წელს. „მისი კედლების საფუძვლებზე ნანგრევად წმიდათა ნათალი, სხვადასხვა ფერი კვით და უაღრესად საუცხოო შემკულობა მის ჩრდილო კარისა და ორთავე სარკმლისა, ცხადად მოწმობენ, რომ ეს ეკლესია სამაგალითო ყოფილა. ამ ტიპის ეკლესიებს დიდი სიმრავლეა ნაიწუქ-

¹ 1917 წლის ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში. გვ. 16.

² იქვე, გვ. 19.

ვით ჩვენამდის, მაგრამ ვერც ერთი მათგანი ვერ შეედრება გურგენის ნაგებობას¹ — ასკენის მეცნიერი.

იშხანში მუშაობის დამთავრების შემდეგ ექვთიმე და ინჟინერი კალგინი იძულებული გახდნენ თბილისში დაბრუნებულიყვნენ, რადგან შვეებულების ვადა ამოიწურა. ექსპედიციის ორი წევრი ექვთიმემ ოთხთა ეკლესიაში და პარხალში მიაგვლინა წინასწარი გამოკვლევების ჩასატარებლად. ექვთიმეს იმედი ჰქონდა, რომ შემდეგ წელს კვლავ მოაწყოდა ექსპედიციას სამხრეთ საქართველოში და იშხანიდან ბაიბურთამდე მნიშვნელოვან ძეგლებს შეისწავლიდა. მაგრამ 1918 წლის დასაწყისში ვითარება შეიცვალა, თურქეთის ჯარებმა მთელი ეს ტერიტორია დაიკავეს, ხოლო 1918 წლის მაისში, ბათუმის ხელშეკრულებით, რომელიც მენშევიკურმა მთავრობამ სეპარატულად დასდო გერმანიასთან და თავისი შედეგებით ბრესტის ზავზე გაცილებით მძიმე იყო, ეს ადგილები თურქეთს დაუნარჩუნა. ახალ ექსპედიციაზე ოცნებაც არ შეიძლებოდა. კიდევ კარგი, რომ ექსპედიციის დანარჩენმა წევრებმა დაკისრებული სამუშაო კარგად შეასრულეს ოთხთა ეკლესიის პარხალის გეგმა და დაწვრილებითი აღწერა ჩამოუტანეს ექვთიმეს.

თბილისში ექვთიმეს ხუროთმოძღვართა მთელი კომისია დახვდა, რომელნიც აკადემიკოს უსპენსკის ტრაპიზონის ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ. აქ იყვნენ მ. კერნი, ბ. რუახოვი, ნ. სევეროვი. ექვთიმემ ეს სპეციალისტები მოიწვია და მათ მოპოვებული მასალიდან ძეგლების გეგმებისა და ნახაზების დამუშავება სთხოვა. ეს დავლება პირნათლად შეასრულეს. დამზადებულ იქნა ბარელიეფები ექსპედიციის მიერ ჩამოტანილი ექსპონატების მიხედვით, დაიბეჭდა ფოტო-სურათები, ზოგი წარწერა გადატანილ იქნა ტილოზე, თავი მოეყარა გუდიაშვილისა და მ. ჰიათურელის მიერ გადმოხატულ სურათებს².

ამ მასალების მიხედვით მომზადდა ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენა, მაგრამ მისი გახსნა იშხანად და მომდევნო წლებში ვერ მოხერხდა. მხოლოდ 1920 წელს გაიხსნა თბილისში ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების პირველი გამოფენა. აქ წარმოდგენილი იყო სამხრეთ საქართველოს ექსპედიციების მასალები, რომლებიც საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში ინახებოდა. აქვე იყო ექვთიმეს მიერ ჩატარებულ სხვა ექსპედიციათა მასალებიც. გამოფენის ქართული კატალოგი თვით ექვთიმემ შეადგინა.

* * *

1917 წელს შესრულდა ათი წელი საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების დაარსებიდან. 21 დეკემბერს ამ საიუბილეო თარიღთან დაკავშირებით ჩატარდა საზოგადოების გაფართოებული სხდომა, მოხსენებით გამოვიდა მისი დამფუძნებელი და უცვლელი თავმჯდომარე ექვთიმე თაყაიშვი-

¹ 1917 წლის სამხრეთ საქართველოში, გვ. 31.

² იქვე, გვ. 4.

ლი. „ათი წელი არც ისე ცოტა ხანია საზოგადოების არსებობაში, რომ საჭირო არ იყოს მისი აღნიშვნა — მიუთითებდა მომხსენებელი... ყოველი ჩვენი კულტურული დაწესებულება და საზოგადოება ცდილობდა და ცდილობს თვითშეგნების გზაზე დაეყენებინა ქართველი ერი, შეექმნა ახალი კულტურა ძველი კულტურის ნიადაგზე, გაეცნო ერისათვის თავისი წარსული და აწმყო. ერთს, ფრიაღ მნიშვნელოვან კულტურულ დაწესებულებას წარმოადგენს „საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება“, ამიტომაც ნება მიბოძეთ, სულ მცირედ, მშრალად აღვნიშნოთ, თუ რა გააკეთა საზოგადოებამ ამ ათი წლის განმავლობაში და რაზედ უნდა იყოს უმთავრესად მისი ყურადღება მიქცეული ახლო მომავალში“.

ექვთიმემ საზოგადოების მუშაობის დასახასიათებლად მრავალი ფაქტი მოიტანა: ათი წლის განმავლობაში საზოგადოებამ სულ 124 საზოგადო კრება გამართა, რომელზედაც წაკითხულ იქნა მეცნიერული მოხსენებები და მიმდინარეობდა ბჭობა მათს გარშემო. ამ მეცნიერულ პაექრობაში ჩაბმული იყვნენ ოვალსაჩინო მეცნიერები, კერძოდ, ივანე ჯავახიშვილი, კორნელი კეკელიძე, აკაკი შანიძე, პავლე ინგოროყვა, იუსტინე აბულაძე, იოსებ ყიფშიძე, გიორგი ჩუბინაშვილი, დავით კარიჭაშვილი, სერგი გოზგაძე, ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, სარგის კაკაბაძე, ალექსანდრე ჯავახიშვილი, მოსე ჯანაშვილი, გრიგოლ ყიფშიძე, ექვთიმე თაყაიშვილი და სხვები.

საზოგადოება თავისი ინიციატივით აწყობდა საჯარო ლექციებს. სათავეში ედგა ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალების შეკრების, სისტემატიზაციის, კრიტიკული განხილვის, გამოცემის საქმეს; მკიდრო კავშირში იმყოფებოდა პეტერბურგსა და მოსკოვში მომუშავე ქართველოლოგებთან, — განსაკუთრებით ივანე ჯავახიშვილთან და მის გარშემო შემოკრებილ სამეცნიერო წრესთან. ამ წრის წევრებს აკაკი შანიძეს, იოსებ ყიფშიძეს და სხვ. საზოგადოება ზაფხულობით გზავნიდა თავისი ხარჯით საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მასალების შესაკრებად ფილოლოგიური კვლევა-ძიებისათვის. ექვთიმემ იმაზეც ილაპარაკა, თუ რა დიდ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული საჯარო ლექციის კითხვა, როცა არ იყო ბინა, და როცა ძლიერ ჭირდა ნებართვის აღება, რადგან ცენზურა ლექციის შინაარსის წინასწარ წარდგენას ითხოვდა.

საზოგადოებამ ნაყოფიერი საგამომცემლო საქმიანობა ჩაატარა. განსაკუთრებით აღინიშნა „ძველი საქართველოს“ და „საქართველოს სიძველენის“ გამოცემის მნიშვნელობა. „სულ საზოგადოებას ათი წლის განმავლობაში ჰქონდა ათი გამოცემა. რაღა თქმა უნდა, გამოცემათა რიცხვი მცირეა, მაგრამ ნუ დავივიწყებთ, რომ სამი წლის ომმა თითქმის მოგვისპო საშუალება გამომცემლობის გაგრძელებისა“.

დიდი ყურადღება დაუთმო ექვთიმემ მუზეუმ-ბიბლიოთეკის საკითხს. ეს მართლაც მტკივნეული, მოუგვარებელი საკითხი იყო. საზოგადოება რომ დაარს-

და, მას არავითარი ბინა არ მოეპოვებოდა ექსპედიციების შედეგად შეკრებილი ნივთების შესანახად. ექვთიმემ ბევრი იბრძოლა და ძლივს მიიღო ერთი ოთახი სათავადაზნაურო გიმნაზიის შენობაში მეორე სართულზე, შემდეგ მესამე სართულის მარჯვენა ფრთაზე. ექვთიმეს წინადადებით აქვე გადმოიტანეს წ/კ გამაგრებული საზოგადოების მუზეუმ-ბიბლიოთეკა, რომელიც ადრე თავადაზნაურობის შენობის ქარვასლაში იყო მოთავსებული (კიდევ კარგი რომ ასე მოხდა. 1916 წელს ქარვასლა დაიწვა და მუზეუმის განძეულობა დაღუპვას გადაარჩა).

საზოგადოებამ ბიბლიოთეკის დაარსების ნებართვა 1911 წელს მიიღო, მუზეუმისა — 1912 წელს. იმ დროს ბიბლიოთეკას სულ 75 წიგნი ჰქონდა, ათი წლის თავზე კი — 9875. გარდა ამისა, 160 ალბომი, 1427 ხელნაწერი და რვა ათასზე მეტი სიგელ-გუჯარი, ასევე გამდიდრდა მუზეუმიც, რომელსაც 1917 წლისათვის ჰქონდა: 2.432 საარქეოლოგიო და საეთნოგრაფიო ნივთი, 550 ნაქსოვ-ნაკერი, 62 ქანდაკება, 585 მხატვრული ნაწარმოები, ეკლესია—მონასტრებიდან გადმოღებული დიდძალი ფრესკები. საგრძნობლად შეივსო საზოგადოების ნუმისმატური კოლექცია, რომელიც 3.883 მონეტას შეიცავდა — კოლხიდურიდან 1833 წლამდე, როცა ქართული ფულის მოჭრა შეწყდა.

ყველაზე მტკივნეული საკითხი, რომლის მოგვარებისათვის ექვთიმე მისი მოღვაწეობის დასაწყისიდან იბრძოდა, მუზეუმისათვის შენობის აგების საკითხი იყო. ამ დიდი საქმისათვის ერთობლივად იბრძოდნენ წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისა და საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამგეობები. მათი დაჟინებითი თხოვნის საფუძველზე თბილისის თავადაზნაურობამ ძლივს გაიღო ორმოცდაათი ათასი მანეთი. ამ და სხვა შემოწირულებათა თანხიდან შეძენილ იქნა კიდეც ე. წ. „ფიქრის გორაზე“ სათანადო ადგილი. მსხვილი თანხა შესწირა ამ წამოწყებას მეცენატმა განსვენებულმა დავით სარაჯიშვილმაც. 1917 წლისათვის მუზეუმის მშენებლობის საქმე მკვიდრ ნიადაგზე დადგა. მაგრამ სამწლიანმა ომმა ამ მხრივაც შექმნა მძიმე დაბრკოლებანი. იმედი გვაქვს, რომ მომავალს, მეორე ათი წლის ანგარიშს მომავალი თავმჯდომარე ქართული მუზეუმის საკუთარ სადგომში წაიკითხავს; იმედი მაქვს, რომ მაშინ ჩვენ საზოგადოებას სათავეში ეყოლება ჩვენზე უფრო მომზადებული, ათიოდე მოღვაწე, რომელთაც სხვა საქმე არ ექნებათ, გარდა ამ საზოგადოებაში სამსახურისა. ვიმედოვნებთ, რომ ახლა თუ მარტო სამი მხრუწველი წევრი გვყავს, მაშინ ასი გვეყოლება. ღმერთმან თქვენ ყველანი კარგათ გამყოფოსთ და მრავალი ათი წლის დღესასწაულს დაგასწროთ ჩვენი საზოგადოებისა: — ამ სიტყვებით დაასრულა ობტიმისტმა მეცხიერმა თავისი უანგარო მოღვაწეობის ათი წლის ანგარიში.

შეკვეცილი ფაქტები

1918—1920 წლებში ექვთიმეს მეცნიერული პროდუქცია წინა წლებთან შედარებით ღარიბად გამოიყურება. 1918 წელს მან ჟურნალ „პრომეთეში“ გამოაქვეყნა ნარკვევი „ლაბეჰინის ეკლესიის სახარების“ შესახებ¹ და „ოცურეშის ეკლესია და მასში დაცული ნივთები“². ამავე დროს გამოსცა ზალხურო სიტყვიერება, ზღაპრები. მასალა ამოღებული იყო „ძველი საქართველოს“ პირველი და მეორე ტომებიდან. ეს ცალკე გამოცემა აკაკი წერეთლის ხსოვნას მიუძღვნა. ამავე წელს რუსულ ენაზე გამოქვეყნდა „აფხაზთა მეფეთა დინაია“, რომელსაც შეიცავდა მეფე ბაგრატის ე. წ. „აფხაზეთის ისტორია“. რომლითაც სარგებლობდა იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოსი თავისი „იერუსალიმის პატრიარქთა ისტორიისათვის“³.

1919 წელს უნივერსიტეტის პირველი სამეცნიერო ჟურნალის პირველსავე ნომერში დაიბეჭდა მისი „შენიშვნები ზარზმის ეკლესიისა და მის სიძველეთა შესახებ“⁴. 1920 წელს გამოქვეყნდა ექვთიმეს ერთი უძვირფასესი აღმოჩენა (1908 წ.)—„კელმწიფის კარის გარიგება“ თბილისის უნივერსიტეტის მიერ გამოცემული, მისი რედაქციით, „პალეოგრაფიული აღბომის II რვეული“ და „საქართველოს სიძველენის“ პირველი ტომის პირველი წიგნის მეორე გამოცემა.

ეს წლები მძიმე იყო ყველა ქართველისათვის. ეს იყო მენშევიკური ხელისუფლების ბატონობის წლები, რამაც ჩვენი ქვეყანა რთულ საგარეო და საშინაო ვითარებაში ჩააყენა.

მენშევიკებმა საქართველო მოგლიჯეს საპკოთა რუსეთს და 1918 წლის 26 მაისის აქტით დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს. ეს დღე ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური და შემთანხმებლური პარტიების მესვეურებმა დიდ ისტორიულ აქტად, საქართველოს ისტორიაში ახალი, დიადი ეპოქის დასაწყისად ჩათვალეს.

ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციით დამფრთხალი მენშევიკები საბოლოოდ ქართული ეროვნული ბურჟუაზიის ინტერესების დამცველ პარტიად ჩამოქვეითდნენ. ეროვნული დამოუკიდებლობა მეტად მოხერხებულ, საფარი

¹ ლაბეჰინის ეკლესიის სახარება. ჟურნ. „პრომეთე“, № 1, 1918 წ.

² ი ქ ვ ე, № 3.

³ ЖУРН. «Арг», ТИФЛИС, № 2—3.

⁴ ტფილისის უნივერსიტეტის „მოამბე“, ტ. I, ნაკვეთი 1.

გამოდგა ძალაუფლებისაკენ გზის გასაყად და მენშევიკებიც ამოეფარნენ ამ ლოზუნგს, რომელსაც პირველ ხანებში, შეიძლება ითქვას, გულწრფელად მოჰყვა კიდეც აღფრთოვანება დემოკრატიული ინტელიგენციის წრეებში. მაგრამ საქართველოს მშრომელები იმთავითვე თითქოს ინტუიციით გრძნობდნენ, რომ მენშევიკების მიერ აღებული გეზი მათ ჩაგვრის უფრო მძიმე უღელს უშვადებდა. ამიტომ იყო, რომ მთელი 1918 წლის მანძილზე საქართველოში გლეხთა მოძრაობის ხანძარი არ ჩამქრალა. საქართველოს მუშათა კლასი მწვავე საგადიცო ბრძოლით გამოხატავდა თავის პროტესტს. ქართულ დემოკრატიულ ინტელიგენციასაც იმედები გაუცრუვდა და პრესაში მენშევიკური რეჟიმის მწვავე კრიტიკამ იჩინა თავი. ქვეყანას ჯერ გერმანელი ოკუპანტები, შემდეგ ინგლისელი ინტერვენტები დაეპატრონენ, რომლებიც გვერდში ედგნენ მენშევიკებს მუშათა და გლეხთა აჯანყებების ჩასახშობად და ბურჟუაზიის დასაცავად. ვ. ი. ლენინი წინასწარ ჰკერეტდა, თუ რა უნდა მოჰყოლოდა ასეთ „დამოუკიდებლობას“. როცა მენშევიკებმა გერმანელ ოკუპანტებს გაუხსნეს ქვეყნის კარები, ვ. ი. ლენინი შენიშნავდა: „საქართველოს ეს დამოუკიდებლობა ყოვლად აშკარა მოტყუებად იქცა, — სინამდვილეში ეს არის საქართველოს ოკუპაცია და სრული დაპყრობა გერმანელი იმპერიალისტების მიერ, გერმანელი ხიშტების კავშირი მენშევიკურ მთავრობასთან ბოლშევიკი მუშების და გლეხების წინააღმდეგ¹. ოკუპანტები ძარცვავდნენ საქართველოს. ქვეყანაში თანდათან ძლიერდებოდა შიმშილობა, ცხოვრების ყველა უბანს დაეტყო მოშლილობა. ქვეყანა კატასტროფისკენ მიექანებოდა. საქართველოს პარლამენტის ტრიბუნიდან ახლა უკვე მკვეთრი მამხილებელი სიტყვები გაისმოდა მენშევიკების უგუნური პოლიტიკის გამო.

ექვთიმე თაყაიშვილიც მწვავედ განიცდიდა იმედის გაცრუებას. მას, როგორც მეცნიერს, ქართული მეცნიერებისა და კულტურის უანგარო მოღვაწეს აწუხებდა ბედი საქართველოს მშრომელი მასებისა, რომლებიც უკიდურეს გაჰირვებას განიცდიდნენ და სისხლისაგან იწირებოდნენ ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში; აწუხებდა ბედი ქართული უნივერსიტეტისა, რომელიც უსახსრობის ვითარებაში ძლივს ბოგინობდა და კერძო შემოწირულებაზე იყო დამყარებული; საქართველოს მუზეუმისა, რომლის მშენებლობას საშველი არ დაადგა, ძველი ქართული ეკლესია-მონასტრების, ძველი ქართული ცივილიზაციის დიდებული ძეგლებისა, რომლებიც ნგრევას განიცდიდნენ და მთავრობა ერთ კაპიკსაც არ იღებდა მათი მოვლა-პატრონობისათვის, რადგან ფინანსურ კრახს განიცდიდა. ექვთიმეს პირად არქივში დაცულია ასლები მთავრობის სახელზე გაგზავნილი მოხსენებებისა, რომლებშიც ლაპარაკია საქართველოს ისტორიის ნივთიერი ძეგლების მძიმე მდგომარეობაზე, მათი განადგურების საშიშროებაზე. აქვეა პროექტები, თუ როგორ უნდა მოე-

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 28, გვ. 7.

ლოს ერის საგანძურს. მაგრამ ექვთიმეს მოხსენებანი დამფუძნებელი კრებისადმი, მთავრობის თავმჯდომარისადმი, რჩებოდა „ხმად მლაღაღებლისად უდაბნოსა შინა“, რადგან რევოლუციურ ვულკანზე მსხდომ მენშევიკ ხელისუფალთ არ სცხელოდათ ეროვნული საგანძურის მოსაუღელად. ისინი ყოფნა-არყოფნის წინაშე იდგნენ და მთელ სახსრებს და ძალას შინაური ფრონტის — მუშურ-გლეხური რევოლუციის ჩასახშობად წარმართავდნენ. ერთ-ერთ მოხსენებაში ექვთიმე აღნიშნავს, რომ მას დავლილი აქვს მთელი სვანეთი, როგორც სადადიანო, ისე თავისუფალი და სადადეშქელიანო, დავლილი აქვს მარტვილი, ხობი, ცაიში, ზუგდიდი, წალენჯიხა, აბაძა, ბანძა, სეფიეთი, სუჯუნა, უმთავრესი კახეთის ეკლესიები — ალავერდი, შუამთა, ბოდბე, თელავი, გრემი, იყალთო, ანმეტა. ვყოფილვარ ქართლის, იმერეთის, გურიის, მესხეთის, ქავკასიის რაიონებში, ძველ ტაოში, ყველა ამ ადგილებში ქართველი ერის დიდი საუნჯეა შემონახული, მაგრამ ამ განძეულს განადგურება ემუქრება. ეკლესია-მონასტრები არაა დაცული ავაზაკების თავდასხმისაგან. ამიტომ ზოგჯერ ძვირფას ნივთებს სახლებში მალავენ. აქ ეს ნივთები იკარგება ან ფუჭდება უპაერობით. ნივთების ასეთმა გადამალვამ ვერ იხსნა შემოქმედის ეკლესია. ავაზაკებმა აქ ქვითკირის მთელი კედელი გამოანგრიეს და ისე მოიტაცეს ყველაფერი. ექვთიმე აღწერს თუ რა მძიმე მდგომარეობაშია მაგალითად, გელათი, ჭრუჭი, მარტვილი, დავით გარეჯი, ბერთუბანი, ჭელიში — ათასი ასეთი ძვირფასი ეკლესია, რომელთაც სახურავი აგლეჯილი აქვთ, წყალი ჩამოდის, ინთქმება და ნიავედება ყველაფერი. მთელ ერს, მის მთავრობას ბარბაროსობად ჩათვლება — შენიშნავს გულისტკივილით ექვთიმე — ისეთი დიდებული ძეგლების დანგრევა, როგორიცაა ჯვრის მონასტერი, მცხეთის ტაძარი, ბოლნისის მონასტერი, მარტვილი, გელათი, ბეღია, მოქვი, ბეთანია, წულურაშენი და სხვ. „ეს იქნება ქართული ხუროთმოძღვრების ალგვა დედამიწის პირისაგან“. ექვთიმე გადაჭრით თხოვს მთავრობას:

1. დაარსდეს ორგანო განათლების სამინისტროსთან, რომლის კომპეტენციაში შევა რესპუბლიკის კულტურულ სიძველეთა დაცვა.
2. მიეცეთ წინადადება ერობებს დაუყენონ მცველები ეკლესია-მონასტრებს, რომლებიც საყურადღებონი არიან თავისი განძეულობით.
3. ჩამოტანილ იქნეს თბილისში შემოქმედიდან ნაძარკვი ნივთები, რომლებიც ახლა ოზურგეთის ხაზინაში ინახება და ამ ნივთების რესტავრაცია დაევალოს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას.
4. დაიბეჭდოს საქართველოს ეკლესია-მონასტრების განძეულობათა აღწერილობანი.
5. გამოიკეს ალბომები ამ განძეულისა საზღვარგარეთ და რაც მთავარია, დაჩქარდეს საეკლესიო მუზეუმის დაარსება¹.

¹ აკადემიკოს ექვთიმე თაყაიშვილის არქივი, საქმე 1014.

ექვემოთქმულს ეს მოთხოვნა, ისე როგორც სხვა მისი პატრიოტული წინადადება, ცხადია, განუხორციელებელი დარჩა.

საზოგადოებრივ საქმიანობაში ყოველმხრივ შეზღუდული, დაუღალავი მეცნიერი მთელ ენერგიას მშობლიურ უნივერსიტეტს ახმარს. აქ, ივანეს ხელმძღვანელობით ყველა შავ სამუშაოს ასრულებს, რომ ახლად შობილი „ალმა — მატერი“ ფეხზე დააყენოს. 1919 წლის თებერვალში უნივერსიტეტს დიდი მწუხარება დაატყდა თავს. გარდაიცვალა მისი ერთ-ერთი დამაარსებელთაგანი პროფესორი იოსებ ყიფშიძე.

იოსებ ყიფშიძე დიდი ნიჭის ენათმეცნიერი და, ამასთან, შესანიშნავი ორგანიზატორი იყო. მისი დაკარგვა დიდი დანაკლისი იყო ქართული კულტურისა. ექვთიმემ დიდი გულისტკივილით განიცადა მეგობრის, მოღვაწის, უნივერსიტეტის ბურჯის ასე უღროვოდ გარდაცვალება. ნიჭის გაფურჩქვნის ასაკში, 34 წლისა შეწყდა მისი სიცოცხლე!

ექვთიმე ავად გახდა იმ დღეებში და დაკრძალვას ვერ დაესწრო. მას მომზადებული ჰქონია გამოსათხოვარი სიტყვა, მაგრამ ვერ წარმოუთქვამს ავადმყოფობის გამო. იგი მის არქივში ინახება და იმდენად შთამბეჭდავია, რომ იმსახურებს ახლა მაინც გამოქვეყნდეს:

„დაუვიწყარო ამხანაგო იოსებ! სახელმწიფო უნივერსიტეტის საბჭო უკანასკნელად გეთხოვება. ცუდ დროს გვიმოუხტლა ბედმა და მოგვაცილა შენი თავი აღსაყვამ სიცოცხლითა და იმედებითა. შენში ჩვენ დავკარგეთ პირველად ყოვლისა, დინჯი, მომზადებული და ნიჭიერი მკვლევარი ქართული ენისა და მისი კილოკაუბებისა. შენ შენის შრომით დაგვიმტკიცე, თუ რის გაკეთება შეგეძლო, დიდად ვაფასებთ გაწეულ შრომას და კიდევ მეტს ველოდით... ჩვენ დავკარგეთ შენში არა მარტო სპეციალისტი ქართული ფილოლოგიისა, არა მარტო მკვლევარი საქართველოს წარსულისა, არამედ ერთი დამაარსებელთაგანი და სულის ჩამდგმელი ჩვენი უნივერსიტეტისა. შენ გვერდით ამოუდევქი შენს მოძღვარს ივანე ჯავახიშვილს და მასთან ერთად ჩაუყარე მტკიცე საფუძველი ჩვენს უნივერსიტეტს. არ ყოფილა საქმე, არ ყოფილა შრომა საკეთილდღეოდ უნივერსიტეტისათვის, რომელზედაც შენ უარი გეთქვას, ჩუმო და უპრეტენზიო მუშაო, შენ მოაწყვე და მოაწესრიგე რთული შინაური საქმეები ამ ახალი დაწესებულებისა, შენვე მდივანი, შენვე მეურნე, შენვე მომწყობი კანცელარიისა, აუდიტორიებისა, შემძენი და მომტანი ავეჯისა! ვის არ უნახავხარ საბარგო ეტლზე უნივერსიტეტისაკენ მომავალი! ვის არ დახმარებხარ რჩევით და საქმით? ვისთვის არ გაგიწვდია ხელი? არ გვინახავს სტუდენტი, შენზე გულნატკენი. შენში ვგლოვობთ ჩვენ ჩვენს თავს, ჩვენს უნივერსიტეტს, რომ დიდხანს ვერ ვიმოვიტ შენს მოადგილეს, მომზადებულ ფილოლოგს, თავგანწირულ მოღვაწეს უნივერსიტეტისათვის.

უფრო გვაწუხებს რწმენა — იქნებ ძლიერ დაგლალეთ აუტანელი შრომითა

და ავადმყოფობას, რომლისაგან არავინ არ არის დაფარული, იმიტომ ვერ გაუძლე ახალგაზრდა მოღვაწემ. ახლა გშორდებით, მაგრამ იცოდე, ქართული უნივერსიტეტი არ დაგივიწყებს მის დამფუძნებელს, მის სულისჩამდგმელს და მის დიდ მოამბეს, მეცნიერ-ფილოლოგს იოსებ ყიფშიძეს“¹.

1919 წელს ქართულმა საზოგადოებრიობამ აღნიშნა წინამძღვარიანთკარის სამეურნეო სკოლის 30 წლისთავი. ეს სკოლა საკუთარი ხარჯებით, საკუთარი ინიციატივით დააარსა უანგარო მოღვაწემ ილია წინამძღვარიშვილმა. ექვთიმე ილიას პირადად კარგად იცნობდა, ცოლის მხრივ მისი ნათესავიც იყო. მას დიდ პატივს სცემდა და საქმე, რომელსაც ილია ასე თავგამოდებით ემსახურებოდა, ეროვნულ საქმედ მიაჩნდა.

საიუბილეო დღეს ექვთიმემ წინამძღვარიანთკარის სკოლის დამაარსებელსა და მოჭირნახულეს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სახელით ადრესი მიართვა, რომელშიც კარგადაა აღწუსებული სკოლისა და მისი მეცნატის დიდი დამსახურება:

„საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება დიდის სიხარულით უერთდება სასიქადულო დღესასწაულს, ოცდაათი წლის შესრულებას წინამძღვარიანთკარის სამეურნეო სკოლისას. ეს დღესასწაული ჩვენს პატარა საზოგადოებაში, ჩვენს უფერულ ცხოვრებაში საერთო დღესასწაულად უნდა ჩავთვალოთ. ამ სკოლაში აღზრდილან და მიუღიათ სამეურნეო ცოდნა არა მარტო ერთი მაზრის ახალგაზრდობას, არამედ ყველა კუთხის შვილებს საქართველოსა. ეს სკოლა ერთგვარად ემსახურება და ემსახურებოდა ამ ოცდაათი წლის განმავლობაში როგორც ამერეთს, ისე იმერეთს. ეს სკოლა მარტო წინამძღვარიანთკარის სკოლა არ არის, მთელი საქართველოს სკოლაა. მასთან, ეს სკოლა ცხოველი საბუთია იმისი, თუ რა შეუძლია ერთის ადამიანის მხნეობას, როდესაც ეს ადამიანი განმსჭვალულია პატიოსანის აზრით და გულწრფელის სიყვარულით თავისი საქმისადმი. მეურნეობა პირველი დარგია ჩვენი ეკონომიური წარმატებისა, ქვაკუთხედია ჩვენი ცხოვრებისა. ეს აზრი შეიგნო პატივემულმა ილია ივანეს ძე წინამძღვარიშვილმა ამ ოცდაათი წლის წინათ და... არ დაზოგა ამ საქმისათვის არც თავის მამაპაპისეული მამული, არც თავისი ოჯლით მონაგები და შეძენილი სახსარი. ერთიც და მეორეც სრულად სკოლას მოახმარა და ახმარს დღესაც. თვით ცხოვრობს მწირად, ვითარცა განდევრი და რაც უშოვნია და შონილობს, ახმარს თავის სკოლას, ამ თავის სულსა და გულს, თავის სიცოცხლის მიზანს და იდეალს. მხოლოდ ასეთი შეგნებულის და თავგანწირულის ადამიანებისაგან უნდა ველოდეთ ჩვენ ხსნას და აღორძინებას ჩვენი ქვეყნისას. ის არის ნამდვილი მუშაკი, ნამდვილი მამულიშვილი, ვინც კეთილშობილს და სასარგებლოს აზრს საქმედ აქცევს და საქმეს ნაყოფიერ“

¹ აკად. ექვთ. თაყაიშვილის არქივი, საქმე 1108.

ჰყოფს. ასეთია ილია წინამძღვრიშვილი. ჩვენ ვერ გაგვიჩვენია დღეს, ვისი იუბილეა, ილიასი თუ სკოლისა, ვინაიდან თვით ილია წინამძღვრიშვილი სკოლა არის და სკოლა ილია წინამძღვრიშვილია. ერთსაც და მეორესაც ღმერთმან გაუმარჯოს. გაუმარჯოს დამაარსებელს, მზრუნველს და მამას ამ სკოლისას ილია ივანეს ბე წინამძღვრიშვილს! დღეს მადლიერი საქართველო ულოცავს მას და მის სკოლას ოცდაათი წლის ნაყოფიერ შრომას და კეთილ შედეგს მათი მოქმედებისა! ¹.

იუბილეს შემდეგ ილია წინამძღვრიშვილს დიდხანს არ უცოცხლია. 1920 წელს იგი გარდაიცვალა. დასაფლავებას უამრავი ხალხი დაესწრო, აქ იყო ექვთიმეც. სიონის ტაძრიდან ილია წინამძღვრიანთქარში წაასვენეს და იქ დამარხეს.

1919—1920 წლებში ექსპედიციისათვის არახელსაყრელი ვითარების მიუხედავად ექვთიმემ მაინც იმოგზაურა რაჭაში. აქ მას ახლდა ფოტოგრაფი თ. კიუნე. მეცნიერმა აღწერა და გადმოიღო რაჭის მნიშვნელოვანი ხუროთმოძღვრული ნაგებობანი, შეისწავლა იქ დაცული სიძველენი, რის შესახებ მოხსენებით გამოვიდა კავკასიის არქეოლოგიური ინსტიტუტის სხდომაზე. რაჭის 1919 და 1920 წლების მოგზაურობისას მოძიებული მასალა მხოლოდ 43 წლის შემდეგ იქნა გამოქვეყნებული ².

ექსპედიციების მასალებს ექვთიმე გულმოდგინედ ამუშავებდა ქართული ხუროთმოძღვრების თვალსაჩინო ძეგლთა გამოსაფენად. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სახელით ეს გამოფენა გაიმართა თბილისში 1920 წელს.

გამოფენა შესავალი სიტყვით გახსნა ექვთიმემ:

„ამ საშიოდე წლის წინათ საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ მოაწყო ამ დარბაზში იშვიათი გამოფენა ქართული ფრესკების ნიმუშებისა. ახლა იხსნება ასეთივე იშვიათი გამოფენა ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ნაშთებისა. ამას აქვს მეცნიერული ხასიათი, ვინაიდან აქ არას წარმოდგენილი ნიმუშები ქართული ხუროთმოძღვრებისა VI საუკუნიდან დაწყებული XVII საუკუნემდის. მოგეხსენებათ, რომ საქართველოს ტერიტორია ძლიერ მდიდარია ძველი ძეგლების ნაშთებით, თუ გნებავთ, ძველი საქართველო მუზეუმი ნაშთებისა. მაგრამ ეს ნაშთები დღემდის ნაკლებად არის შესწავლილი და ამ გამოფენის მიზანია, წინ წაწიოს მათი შესწავლა“. ექვთიმემ დამსწრეთ მოუთხრო, თუ რა ძეგლებია წარმოდგენილი. ყურადღება გაამახვილა

¹ იკად. ექვთ. თაყაიშვილის არქივი, საქმე 1105. ჩა მოუზრუნეთაჲს აქ აქვს მოწვევიც.

² არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში 1919 და 1920 წწ. თბილისი, 1963.

სამხრეთ საქართველოს ხუროთმოძღვრებასა და მის ნიმუშებზე. „უკვე გამოცემული და აწ აქ წარმოდგენილი ნიმუშები ძეგლებისა, ვიმედოვნებ, საკმაოდ დაგანახვებთ, თუ როგორ განვითარდა ხუროთმოძღვრება საქართველოში, როგორი კულტურული ცენტრი ყოფილა ახლანდელი სამუსლიმანო საქართველო. ეს სწორედ, კულტურის სავანე იყო ქართველებისა, საიდანაც გამოვიდნენ შესანიშნავი მოღვაწენი“.

გამოფენა გემოვნებით იყო მოწყობილი. კატალოგები ძეგლებისა თვით ექვთიმეს ხელით იყო შედგენილი.

განმეულის სადარჯჯოზე

მენშევიკური მთავრობის სამწლიანი ბატონობა ქართველი ხალხის ისტორიაში ერთ-ერთი უმძიმესი პერიოდია. მენშევიკების მიერ აღებული კურსი საშინაო და საგარეო პოლიტიკაში უგუნური აღმოჩნდა. საქართველოს მშრომელი მასების მდგომარეობა მკვეთრად გაუარესდა და მოთმინებადგისილი ხალხი უარაღიო ხელში ებრძოდა მთავრობას. მთელი სამი წლის მანძილზე საქართველოში გლენთა მოძრაობა მძვინვარებდა. მუშათა კლასის პროტესტი ნათლად კლინდებოდა მზარდ საგაფიცვო ბრძოლებში. ქალაქი და სოფელი შიმშილობდა. ქვეყანა უფსკრულის პირას მივიდა და მენშევიკური მთავრობის თავმჯდომარე 1920 წელს აშკარად აღიარებდა:

„დღეს თითოეული ჩვენთაგანი მწვავედ განიცდის იმ სინამდვილეს, რომ ჩვენ არათუ მივდივართ კატასტროფისაკენ, — ჩვენ უკვე მივდივართ იქამდე“.

უგუნური გამოდგა საგარეო კურსი მენშევიკური მთავრობისა. მან საქართველო იძულებით მოგლიჯა რუსეთს და ჯერ გერმანელ, შემდეგ ინგლისელ ინტერვენტებს ჩააბარა. ამიერკავკასია გადაიქცა არა მარტო პლაცდარმად დასავლელი იმპერიალისტებისათვის, არამედ — ძმათამკვლელი ომების ასპარეზად, მოძმე აზერბაიჯანს, სომხეთსა და საქართველოს შუა მუდმივი შუღლისა და ბრძოლის არენად. საქართველო გახდა საიმედო ზურგი დენიკინისა და ვრანგელისა, ერთ-ერთი ბაზა მათი თეთრგვარდიული ძალების შეიარაღებისა და ცოცხალი ძალით შეესებისათვის. მართალია, 1920 წელს ინტერვენტებმა საქართველო დასტოვეს, მაგრამ ანტანტა ისევ ახალ ინტერვენციას ამზადებდა. პარიზში დგებოდა ფარული გეგმები კავკასიის მიტაცებისა. ამ სამზადისში მცირე როლს როდი ასრულებდნენ საქართველოს, სომხეთის, აზერბაიჯანის მარიონეტულ მთავრობათა წარმომადგენლები.

მაგრამ სოციალისტური რევოლუციის მძლავრი ქარიშხალი ამ დროს შეუჩერებლივ მოიწვედა სამხრეთისაკენ. დენიკინი განადგურებულ იქნა. ჩრდილოეთ კავკასიაში, აზერბაიჯანში, სომხეთში 1920 წელს საბჭოთა ხელისუფლება დამყარდა. ანტანტის ბადეში გახვეული საქართველო ახლა საფრანგეთის რეაქციულ მმართველ წრეებს ჩთხოვდა შველას. საფრანგეთის რწმუნებული გენერალი შევალიე მენშევიკებს „დამოუკიდებლობის“ შენარჩუნებას აღუთქვამდა.

1921 წლის თებერვალში ისევ აგიზგიზდნენ რევოლუციის კერები. ქვემო ქართლის აჯანყებას რევოლუციური კომიტეტის შექმნა მოჰყვა. საქართველოს მენშევიკური მთავრობა ემზადებოდა, რომ ეს აჯანყებაც სისხლში ჩაეხშო და კონტრრევოლუციის ძალებს მთელი ამიერკავკასიის მასშტაბით მობილიზაციას უკეთებდა. ამავე დროს, თურქეთის და ანტანტის დახმარების იმედიც ჰქონდა. რევოლუციის ბედი ახლა საბოლოოდ უნდა გადაწყვეტილიყო და რევკომმა მიზანშეწონილად სცნო საბჭოთა მთავრობისათვის, ლენინისათვის მიემართა, რათა მათ საქართველოს აჯანყებული მასებისათვის ძმური დახმარება გაეწიათ. ეს თხოვნა შეწყნარებულ იქნა. აზერბაიჯანიდან და ჩრდილოეთ კავკასიიდან რევოლუციის ბელადის მითითებით საქართველოს გასათავისუფლებლად წითელი არმიის ნაწილები დაიძრნენ.

კოჯრის მიდამოებში მენშევიკური ჯარის ნაწილებსა და მეთერთმეტე არმიას შორის 21, 22, 23 თებერვალს გადამწყვეტი ბრძოლები მიმდინარეობდა. ამავე პერიოდში მედგრად მიიწევდა წინ მე-9 არმია და აფხაზეთის ტერიტორიას ათავისუფლებდა. საბჭოთა მეომრებმა სერგეი კიროვის მეთაურობით გადალახეს დიგორის თოვლიანი უღელტეხილი. მენშევიკური მთავრობა სასიკვდილო ალყაში მოექცა, მას ყოველი მხრიდან უტევდნენ. მენშევიკური არმია, რომელიც განაწამები მუშებისა და გლეხებისაგან შედგებოდა, თოვლივით დნებოდა: მეომრები სახლში გარბოდნენ ან წითელი არმიის მხარეზე გადადიოდნენ. დღეს თუ ხვალ, კოჯრის მხრიდან მოსალოდნელი იყო საქართველოს დედაქალაქში წითელი არმიისა და აჯანყებულთა რაზმების შესვლა.

თბილისში პანიკა გამეფდა. მენშევიკებს სამხედრო მდგომარეობა ჰქონდათ შემოღებული და გვარდიელები ქუჩაში არავის აჰაჰანებდნენ, დაძაბულობა უკიდურესი იყო. ჩანდა, რომ ძველის აღსასრული დადგა. მთავრობის წრეები, მსხვილი მოხელეები ბარგს ალაგებდნენ. ბევრს უკვე მოესწრო თბილისის შიტოვება. ექვთიმე ამ მღელვარე დღეებშიც, ჩვეულებრივ, მუზეუმში იყო და მის პატარა მეცნიერულ კოლექტივთან ერთად თავაუღებლევ მუშაობდა.

21 თებერვალს საღამოს ექვთიმე გამოიძახეს. ფერდაკარგული, აღელვებული დაბრუნდა იგი მთავრობის სასახლიდან და სასწრაფოდ შეკრიბა კოლეგები. მათ მთავრობის მკაცრი განკარგულება აუწყა: სამუზეუმო ქონება ყუთებში უნდა ჩაელაგებინათ. მთავრობა ქუთაისში გადადიოდა, გახდევლობაც თან მიჰქონდა...

ეს კატეგორიული მითითება კამათს აღარ საჭიროებდა. ან რა უნდა ეკამათათ მუზეუმის მუშაკებს, როცა რამიშვილ-ქორდანაის კაბინეტიდან გამოსული ბრძანება უკვე კანონი იყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში მუზეუმის თანამშრომლებს უმკაცრესად გაუსწორდებოდნენ კედიას რაზმელები, ქონების ევაკუაციას კი დააკისრებდნენ უფიცებსა და ვიგინდარებს, რომელთაც ერის საგანძურის გაძარცვისათვის ხელი არ აუეცნალებოდათ.

ერთი სიტყვით, სხვა გამოსავალი არ არსებობდა. მთელი ღამის განმავლო-

ბაში მუშაობდნენ ექვთიმე და მისი კოლეგები. ფრთხილად ჩაალაგეს ნივთები, ყუთები დაბეჭდეს და მთავრობის ბრძანებით რკინიგზის სადგურში გადაზიდეს.

აღრე დილით, ექვთიმემ სახლში შეირბინა. მეუღლეს აცნობა, რომ ქუთაისში მუზეუმის განძეულს უნდა გაჰყოლოდა, აუხსნა ისიც, თუ რით იყო გამოწვეული მთავრობის ეს განკარგულება. ნინომ ამ რთულ სიტუაციაში თბილისში დარჩენა ვერ გაბედა — „სადაც შენ, მეც იქ ვიქნები“ — სთხოვა ქმარს და სახელდახელოდ ჩააწყო სამგზავრო ნივთები და ტანსაცმელი. გვიანდებოდა. ექვთიმესათვის არავის მოუკითხავს. მთავრობაში თითქოს დაავიწყდათ მისი არსებობა. განძეული ხომ მიჰქონდათ! მომვლელს, ალბათ, იშოვიდნენ!

მაგრამ ექვთიმე ასე ადვილად ვერ დათმობდა ერის საუნჯეს, რომელთა შეგროვებას მისი და მასავით ბევრი პატრიოტი მოღვაწის სიცოცხლე შეეღია. ქუჩაში გამოსულმა ტრანსპორტის ნასახიცი რომ ვერ იპოვა, იძულებული გახდა სანაგვე ცხენ-ურმით მისულიყო რკინიგზის სადგურამდე. კავკასიის მუზეუმის გამგემ ნ. ყიფიანმა განძეულს — მატარებლით ქუთაისამდე გააყოლა იოთანამიშვილი, რომელმაც იგი ქუთაისში უკვე ევაკუირებულ ხაზინას ჩააბარა და თან სათანადო ცნობაც აიღო.

ექვთიმეს, ქუთაისში რომ ჩავიდა, მთავრობის თავმჯდომარე და დამფუძნებელი კრების წევრები იქ დახვდნენ. ფინანსთა მინისტრმა კ. კანდელაკმა მას განკარგულება მისცა, გადაესინჯა ქუთაისის ხაზინაში შენახული ნივთები, გამოეცალკევებინა მათგან სამუზეუმო ღირებულების განძეული (აქ გელათის მონასტრის ნივთები და სხვა განძიც ინახებოდა). სამუშაო რთული იყო და ექვთიმე განძეულის დახარისხებას რამდენიმე დღე მოუწია.

თბილისში ამ დროს უკვე წითელი დროშა ფრიალებდა. საქართველოს დედაქალაქის მშრომელები გათავისუფლებას ზეიმობდნენ. მენშევიკური არმიის ნაწილები უკან, დასავლეთისკენ იხევდნენ. წითელი არმია და აჯანყებული ქართველი მშრომელები მარშით მიიწევდნენ დასავლეთისაკენ, მათ გადალახეს სურამის უღელტეხილი. ამაო გამოდგა მენშევიკური მთავრობის ვარაუდი, „მტერი“ თბილისში ჩაეკეტა. აუცილებელი გახდა ქუთაისის დატოვებაც. ახალ რეზიდენციად „მთავრობამ“ ბათუმი აირჩია. გადაწყდა, სამუზეუმო ქონებაც ბათუმში ჩაეტანათ. განძეულის მეთვალყურეობა ე. თაყაიშვილს დაეკისრა, რომელსაც მთავრობის მხრივ განმკარგულებლად ვაჭრობის მინისტრის მოადგილე იოსებ ელიგულაშვილი მიუჩინეს.

ევაკუაციის წინა დღეს და ღამით ქუთაისის ხაზინაში ექვთიმე, ი. ელიგულაშვილი, კ. კანდელაკი, თბილისის ხაზინის გამგე ბეკი და სხვანი შეუსვენებლივ მუშაობდნენ. დიდძალმა განძეულმა მოიყარა თავი. საჭირო იყო მისი აღწერა, დახარისხება, ყუთებში ჩალაგება, რკინიგზის სადგურზე გადაზიდვა. დილისათვის ყუთები გაიტანეს, მაგრამ სათვალავში ერთი ყუთი, დააკლდათ. ექვთიმესათვის ეს თავზარდამცემი იყო. ბევრი ეძებეს საწყობში, რკინიგზის სადგურში, ხელახლა გადათვალეს, მაგრამ დანაკლისი მაინც ვერ აღმოაჩინეს.

„თავზარდაცემული დავრჩი — იგონებს ექვთიმე, — რაც საუკეთესო იყო, დაკარგული მეგონა. ზოგი სად გავგზავნე, ზოგი — სად, რომ კ. კანდელაკი მოენახათ. გადავწყვიტე, აღარ გავსულიყავი ქუთაისიდან, სანამ იმ ყუთს არ იპოვიდნენ. მომზიდველნი იქვე იყვნენ და როცა განვუცხადე, რომ მათ ერთი ყუთი არ მოუტანიათ, აფრზაური ატეხეს: მთელი ღამე ვიმუშავეთ და მადლობის მაგიერ ქურდობას გვწამებთო!“ ექვთიმე კანდელაკს ეახლა და ქუთაისში დარჩენა სთხოვა, მაგრამ მან მთავრობის განკარგულების შესრულება მოითხოვა. აქ თუ რაიმე აღმოჩნდა, გამოვგზავნი, შენ კი დაუყოვნებლივ გაემგზავრეო — მიუთითა ექვთიმეს.

ექვთიმე მეუღლითურთ იმავე მატარებლით, რომელსაც განძი მიჰქონდა, ბათუმს გაემგზავრა. ეს იყო პირველი მარტი. 4 დღე დაჰყვეს ბათუმის სადგურში, მატარებლის ვაგონში და განძეულს დარაჯობდნენ. აქვე ბორჯომიდან მოიტანეს ყოფილი დიდი მთავრის სასახლის ბიბლიოთეკა ყუთებში ჩალაგებული.

ბათუმში დაძახებული ვითარება იყო. მენშევიკური მთავრობა ირწმუნებოდა, რომ საბჭოთა ჯარების წინსვლას შეაჩერებდა და „დამოუკიდებლობას“ შეინარჩუნებდა, თან ცალი თვალი საფრანგეთის რწმუნებულისაკენ ეკირა, რომლის ორაოდე ზომადლი ნავსადგურში იდგა. კომუნისტები საპატიმროში იყვნენ გამომწყვდეულნი. ქალაქში 11 მარტს თურქი ასკერები გამოჩნდნენ. ყარაბეგირ ფაშა ცდილობდა, საერთო არეულობაში ხელი მოეთხო და მენშევიკური ხელისუფლების ლიკვიდაციის ვითარებაში აჰარა მიეტაცებინა. მენშევიკი ხელისუფალნი საზოგადოებას უმაღლედნენ, რომ თურქმა ოკუპანტებმა ბათუმის ფორტები დაიკავეს.

დროის ოდნავი დაყოვნება შეიძლებოდა აჰარისათვის ტრაგიკული გამხდარიყო. საბჭოთა ხელისუფლებამ მთელ საქართველოში უკვე გაიმარჯვა. რჩებოდა აჰარა — მენშევიკების უკანასკნელი იმედი, ანტანტის ერთდერთი დასაყდენი პუნქტი კავკასიაში.

საბჭოთა სარდლობამ ბათუმის მიმართულებით შექმნა სპეციალური დამკვრელი ჯგუფი — მე-18 საკავალერიო და 28-ე მსროლელი დივიზიები, ცალკეული ბრიგადები. ქალაქის გარშემო რკალი შეიკრა. საფრანგეთის ფლოტმა რამდენიმე უდიდესი ოპერაციის შემდეგ ბრძოლა შეწყვიტა. ბორჯომ-ახალციხის მიმართულებით მოქმედმა წითელი არმიის ბრიგადამ გოდერძის უღელტეხილი გადალახა და კურსი ბათუმზე აიღო.

15 მარტს ბათუმში მენშევიკებმა დამფუძნებელი კრების უკანასკნელი სხდომა ჩაატარეს. მთავრობის მესვეურები კრებაზე ხმამაღლა ლაპარაკობდნენ ქვეყნის „თავდაცვის ღონისძიებებზე“, მაგრამ აღარავის სჯეროდა მენშევიკურ ლიდერთა სიტყვებისა, იცოდნენ, რომ მათ ძალაუფლების შესანარჩუნებლად რეალური ძალები აღარ გააჩნდათ. ჯერ კიდევ 5 მარტს, ექვთიმემ განკარგულება მიიღო, განძეულობა საფრანგეთის კრეისერ „ერენსტ რენანზე“ გადაეტანათ. საომარი მოქმედების ვითარებაში მისი დაცვა უზრუნველყოფილი იქნებოდა —

ასე არწმუნებდნენ ექვთიმეს. მან ჯერ კიდევ არ იცოდა, რომ ჟორდანი — რამიშვილს მიღებული ჰქონდათ გადაწყვეტილება, საფრანგეთში გაქცეულყვნენ. 5—6 მარტს მატარებლიდან საგანძური კრეისერზე გადაზიდეს. როგორი იყო ექვთიმეს სიხარული, რომ ყუთი, რომელიც დაკარგული ეგონათ, ადგილზე აღმოჩნდა. ყუთები თვლით ჩააბარეს კრეისერს, თვით კი, მატარებლიდან სასტუმროში გადმოვიდნენ ღამის გასათევად.

ექვთიმეს ცხოვრებაში ყველაზე მშფოთვარე იყო ეს დღეები ბათუმის სასტუმროში... 7 მარტს მისთვის ცნობილი გახდა, რომ მენშევიკური მთავრობა გაქცევას ამზადებდა და საფრანგეთის კომისართან უკვე ყველაფერი შეთანხმებული იყო. ჟორდანიამ ექვთიმესაც მისცა წინადადება განძეულს უცხოეთში გაჰყოლოდა.

ექვთიმეს და მის მეუღლეს ღამეები არ ეძინათ. როგორ მოქცეულიყვნენ — ამ კითხვაზე პასუხი ძნელი იყო. დარჩენილიყვნენ? — ვინ იქნებოდა განძეულის პატრონი, ეს ხომ ერის საკუთრება იყო, მისი წარსული დიდების უტყვი მოწმე, მისი მაღალი სულიერი კულტურის დიდი საუნჯე. ვინ იცის, რა ბედი მოელოდა ამ საუნჯეს, ვის ხელში აღმოჩნდებოდა იგი, სად განიავდებოდა. ექვთიმეს მთელი შეგნებული ცხოვრება ხომ ამ განძეულის შეკრებას, მის მოვლას, გამონახულებას შეეღია. ახლა ყველაფერი წყალს მიჰქონდა. ვინ იყო პასუხისმგებელი, ვინ იყო გულშემატკივარი! ამ არეულობის დროს ყველა თავის ტყავზე ფიქრობდა!

გაჰყოლოდა განძეულს? მერე სად? ან რა ბედი ელოდა ლტოლვილს. ვის უნდა შეჰკედლებოდა უცხოეთში? აქ, თბილისში რჩებოდა მშობლიური უნივერსიტეტი, რომელიც ახლად ფეხნადგმული იყო და დახმარებას საჭიროებდა. აქ რჩებოდა საისტორიო საზოგადოება, მუზეუმი, — მშობელივით რომ დაჰკანკალებდა თავს, კოლეგები, მეგობრები. იქ, გურიაში — ძმები, ნათესავები, ახლობლები. ცხოვრება ექვთიმეს უცხოებაში ტანჯვად გადაექცეოდა. გამოცდილმა, ცხოვრებაში ჩახედულმა, ბევრის მნახველმა კაცმა ეს კარგად იცოდა.

მაგრამ ამ ორი გრძნობის ჭიდილში — პირადული ცხოვრებისა და საზოგადოებრივი მოვალეობის დაპირისპირების ვითარებაში, ექვთიმეს არჩევანი მეორისკენ გადაიხარა. რა ანგარიშგასაწევი იყო ცხოვრება ერთი კაცისა, როცა საქმე ეროვნულ განძს შეეხებოდა! რა იქნებოდა მისი ცხოვრება ამ განძეულის გარეშე და იმ განცდებით, რომ მძიმე წუთებში არ ეყო გაბედულება გაეზიარებინა განძეულის ბედი და უცხოობაში მისი ერთგული დარაჯი ყოფილიყო.

გადაწყდა. ექვთიმე მეუღლესთან ერთად მცველად მიჰყვებოდა განძეულს. მთავრობის მხრივ მეთვალყურედ იოსებ ელიგულაშვილი რჩებოდა. 10 მარტს ექვთიმე და ელიგულაშვილი კრეისერზე არ აუშვეს — კომისარმა აბელ შევალიმ ის მოიმიზეზა, რომ სამხედრო გემზე არასამხედრო პირთა ყოფნა დაუშვებელიაო. მაგრამ შეპირდა: 11 მარტს, დღის 12 საათზე კრეისერი კურსს კონსტანტინეპოლისკენ აიღებს და იმ დროისათვის გამყოლებსაც მოვათავსებთო.

მეორე დღეს, 11 მარტს დანიშნულ დროზე ექვთიმე, მისი მეუღლე და ელი-გულაშვილი ბათუმის ნავსადგურში მივიდნენ. მაგრამ კრეისერი არსად ჩანდა. თავზარდაცემულებმა ისლა გაარკვიეს, რომ იგი ერთი საათით ადრე გასული-ყო. შორს, პორიზონტზე მოჩანდა მისი სილუეტი. ამ ვერაგობამ ექვთიმეს გაუძ-ლიერა ექვები, რომ განძეულს საფრთხე მოელოდა და გადასწყვიტა, რაღაც არ-უნდა დაჭდომოდა, მიჰყოლოდა მას. კატერით დაწვეა აღარ შეიძლებოდა. მიღე-ბულ იქნა ერთადერთი სწორი გადაწყვეტილება: დაიჭირა კერძო გემი და და კრეისერს დაედევნენ.

გზაზე ქარი ამოვარდა. ლელვამ იმატა. „იმდენად შეარყია ლელვამ გემი, რომ კაპიტანს ხსნის იმედი დაეკარგა და ყველას გამოგვიცხადა, გადასარჩენი ფრთები წამოგვესხა. საბედნიეროდ, ორი საათის შემდეგ ამინდი შეიცვალა. ამრიგად, საშუალება მოგვეცა, მიგველწია კონსტანტინეპოლისათვის“¹ — იგო-ნებს ექვთიმე.

კონსტანტინეპოლის ნავსადგურში იდგა „ერნესტ რენანი“. ექვთიმეს იმე-დი ჰქონდა, რომ ამიერიდან მაინც კრეისერზე მოთავსდებოდნენ და კურსს უშუალოდ მარსელისკენ აიღებდნენ. მაგრამ კომისარ შევალის ახალი გადაწყ-ვეტილება მიეღო: კრეისერი ადგილზევე დარჩენილიყო და ისევ ბათუმში დაბ-არუნებულყო. კომისარმა ბრძანება გასცა, საქართველოს განძეული სატრანს-პორტო გემზე გადაეტვირთათ. ეს იყო ერთი დაძველებული, მწყობრიდან გაშო-სული პატარა გემი, „ბიენ ჰოა“. გემის კაპიტანს ვანდიერს ეექვებოდა — ჩააღ-წევდა თუ არა იგი უვნებლად დანიშნულების ადგილს. გემის დანიშნულება იყო შავი და ხმელთაშუა ზღვის ნავსადგურებიდან დაჭრილი ფრანგი ჯარისკე-ციბი მოეკრიბა და მარსელში ჩაეყვანა.

კონსტანტინეპოლში 6 დღე დარჩნენ. ამ ხნის განმავლობაში ექვთიმე, მი-სი მეუღლე და ელიგულაშვილი შეუსვენებლივ მუშაობდნენ განძეულის წეს-რიგში მოსაყვანად. ბიენ ჰოაზე აზიდეს 236 ყუთი, ერთი კალათი და 12 ტონა-რა. აუცილებელი გახდა ტომრებიდან განძეულის ყუთებში გადალაგება. ეს სა-მუშაოც შეასრულეს და 248 ყუთი და ერთი კალათი გემში ჩაალაგეს.

20 მარტს „ბიენ ჰოა“ კონსტანტინეპოლიდან გავიდა. ამ დროისათვის მენ-შევიკური რეჟიმის ლიკვიდაცია საქართველოში უკვე დამთავრებული იყო. 17 მარტს საქართველოს რევკომისა და მენშევიკური მთავრობის წარმომადგენლე-ბი ერთმანეთს შესვდნენ ქუთაისში. მოხდა შეთანხმება, რომ მენშევიკურ მთავ-რობას დაუყოვნებლივ შეეწყვიტა სამხედრო მოქმედება, გაეუქმებინა ფრონ-ტი საბჭოთა ჯარების წინააღმდეგ, გაეთავისუფლებინა საქართველოს ტერიტო-რიის ის ნაწილი, რომელიც იმ დროისათვის ეკავა და ხელი შეეწყო რევკომის განკარგულებაში მყოფი ჯარებისათვის, გაეთავისუფლებინა ბათუმი თურქთა ოკუპაციისაგან. მაგრამ ეს შეთანხმება ხელმოწერილი ჯერ კიდევ არ იყო, რო-

¹ ე. თაყაიშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 407.

ცა 17 მარტს, დილით, მენშევიკური მთავრობა ზოგიერთი ერთგული თანმხლებით იტალიის გემ „ფერენ-ჟოზეფ მირილით“ პარიზისკენ გაიპარა. ბათუმში კი 18 მარტს შევიდა მე-18 ცხენოსანთა დივიზია და 292-ე მსროლელი პოლკი. დიდი პატრიოტული თაოსნობა გამოიჩინეს ქართული დივიზიის მეომრებმა. ერთობლივი ძალებით 21 მარტისათვის ბათუმი თურქი ოკუპანტებისაგან გაწმენდილ იქნა. იქ საბჭოთა ხელისუფლება დამყარდა.

„ბიენ ჰოამ“ კურსი მერსინისკენ აიღო. 3 დღე დასჭირდა მერსინში ჩასვლას. 23 მარტს მერსინიდან ალექსანდრეტიში ჩავიდნენ, ალექსანდრეტიდან — ბეირუთში, შემდეგ — ბიზერტაში. 8 აპრილს დასტოვეს ბიზერტა და 10 აპრილს, საღამოს, როგორც იქნა, მშვიდობით მიაღწიეს მარსელის ნავსადგურს.

მენშევიკურმა მთავრობამ პარიზს მიაშურა, რა თქმა უნდა, იმ იმედით, რომ ანტანტის იმპერიალისტი მესვეურები კვლავ ახალ ინტერვენციას გააჩაღებდნენ საბჭოთა რუსეთის წინააღმდეგ და ანტანტის ძალებით მენშევიკები კვლავ შეკლებდნენ საქართველოში დაკარგული ხელისუფლების დაბრუნებას.

მთავრობამ იცოდა, რომ განძეული „ბიენ ჰოათი“ მარსელში ჩავიდოდა და 10 აპრილსათვის იქ უკვე მიაღწინა თავისი წარმომადგენლები — ზ. ავალანგილი და ა. დეკანოზიშვილი. მათი განკარგულებით გემიდან გადმოლაგებული განძეული საფრანგეთის ბანკის მარსელის განყოფილებას ჩააბარეს შესანახად. ექვთიმე პირადად ხელმძღვანელობდა ამ საქმეს. მუშაობამ დაახლოებით ერთ თვეს გასტანა. 39 ყუთში საიმედოდ შეფუთული და ჩალაგებული განძეული სათანადო ხელნაწერით მარსელის ბანკს ჩააბარდა. დანარჩენი ყუთები, რომელშიც სახაზინო ვერცხლეული იყო და სამუზეუმო მნიშვნელობა არ ჰქონდა, „მენშევიკური მთავრობის“ წარმომადგენლებმა წაიღეს, რომ ფრანკებად ექციათ (იგი შემდეგ გადაადნეს და 1, მილიონ მანეთად გაჰყიდეს).

* * *

1921 წელი, პარიზი. ევროპა ახლად დამთავრებულ ომის ჭრილობებს იშუშებს. პარიზს ომის ხელი არ შეხებია, მისი ქუჩები და მოედნები გერმანული ზარბაზნების ნგრევით ძალას გადაურჩა, მაგრამ ოთხწლიანი სისხლისმღვრელი ომის ნაკვალევი მაინც მწვავედ იგრძნობა, განსაკუთრებით მუშათა უბნებში, სადაც ცხოვრება მძიმეა და უხალისო, სადაც ბევრია ობლად დარჩენილი ბავშვები და სანატრელი გამხდარა ლუკმაპური.

საფრანგეთის ბურჟუაზია ომში მიღწეული გამარჯვებით ტკბება. მან დაიბრუნა 1871 წელს ევროპაში დაკარგული ტერიტორია, გააფართოვა კოლონიური სამფლობელოები. პარიზში, ვერსალში ხელმოწერილ იქნა ზავი, რომელმაც გერმანული იმპერიალიზმი დააჩოქა და საფრანგეთს მორეცხა 1871 წლის ლაქა. მაგრამ ბურჟუაზია შემფოთებულია იმით, რომ ამ ომის პერიოდში ევროპის

SOCIÉTÉ FRANÇAISE
DE NUMISMATIQUE

FONDÉE A PARIS EN 1861

En vertu de l'Article *Quatre* de ses Statuts, la SOCIÉTÉ FRANÇAISE DE NUMISMATIQUE
dans sa séance réglementaire du *Quatre Février Mil-neuf-cent-vingt-deux* a admis
en qualité de Membre *Lilulavre*

MONSIEUR

E. Kaichvily (Ephim)
Professeur d'Archéologie à l'Université de Tiflis

En foi de quoi nous lui avons délivré le présent Diplôme.

Paris le 1 Février 1922

R. Président

Ch. de la Tour

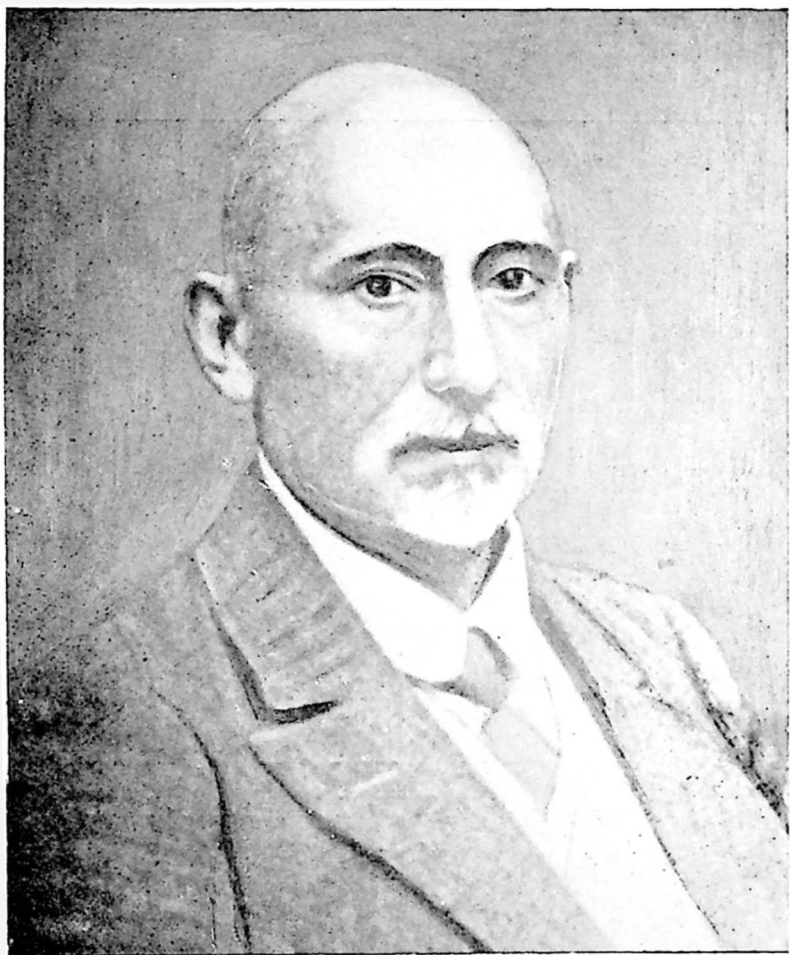
Secrétaire Général

L. Roux

E. Vice-Président

J. Roulet

ცნობა პარიზის ნუმისმატიკური საზოგადოების წევრად ექვთიმე თაყაიშვილის
არჩევის შესახებ.

ექვთიმე თაყაიშვილი 930-იან წლებში.

კონტინენტზე ახალი ტიპის სახელმწიფო აღმოცენდა, ბურჟუაზიის კლასობრივ ბატონობას მუშათა კლასის დიქტატურა დაუპირისპირდა, რომელმაც ანტანტის ყველა შეტევა მოიგერია და განმტკიცდა კიდევ შინაგანი და გარეშე კონტრარევოლუციის წინააღმდეგ ბრძოლაში. საფრანგეთის იმპერიალისტური ბურჟუაზია მზადაა გუშინდელ დაუძინებელ მტერს — გერმანულ იმპერიალიზმს დაუკავშირდეს და ახალი ლაშქრობა წამოიწყოს საბჭოთა ქვეყნის წინააღმდეგ. ფრანგი გენერალი ფოში ვერსალის ზავის შემდეგ ფარულ გარიგებას აწყობს ინგლისის, გერმანიის, იტალიის, პოლონეთის, უნგრეთის, ავსტრიის რეაქციულ ძალებთან ახალი ლაშქრობის დასაწყებად. საფრანგეთის რეაქციის ბელადი კლემანსო აქეზებს რეაქციულ ძალებს გაერთიანდნენ ბოლშევიკური რუსეთის წინააღმდეგ. 1921 წლის იანვარში საფრანგეთის მთავრობაში ცვლილება ხდება. პრემიერის პოსტზე ბრიანს ცვლის პუანკარე — მეტსახელად პუანკარე—ოში, რომელიც ერთ-ერთი მესვეური იყო 1914—18 წლების მსოფლიო სისხლისღერისა.

პუანკარეს მოსვლით საფრანგეთის იმპერიალისტური ბურჟუაზია და მსოფლიოს რეაქციული ძალები ზეიმობენ. ბურჟუაზია მუშათა კლასის წინააღმდეგ შეტევაზე გადადის და ართმევს მას 1919 წლის მონაპოვარს — 8 საათიან სამუშაო დღეს, უმცირებს ხელფასს, კვეცავს პროფესიული კავშირების საქმიანობას. საფრანგეთი ემზადება ახალი ომისათვის. მას არ სურს იცნოს საბჭოთა ქვეყანა. პარიზი დიდი ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ რუსეთიდან გაქცეული ოეთორგვარდიელი გენერლების, კაპიტალისტებისა და მემაშულეების თავშესაფარია და ისინი იმედს პუანკარეს ენერგიულ ანტისაბჭოურ კურსზე ამყარებენ. ყოველდღე ელიან ახალი ლაშქრობის დაწყებას, რომ „დღეა რუსეთში“ დაკარგული ქონება და უზრუნველი ცხოვრება დაიბრუნონ.

პარიზი თავშესაფარი ხდება აგრეთვე რუსეთის იმპერიაში სამოქალაქო ომის პერიოდში აღმოცენებული მრავალი კონტრარევოლუციური „მთავრობისათვის“, რომლებიც წითელმა არმიამ და მუშურ-გლეხურმა ხელისუფლებამ თავისი ქვეყნიდან გააძევეს. 1921 წლის მარტიდან მათ მენშევიკებიც შეემატნენ.

მენშევიკებმა პარიზში ჩასვლისთანავე ინტენსიურად დაიწყეს ევროპის საზოგადოებრივი აზრის დამუშავება. ისინი ცხარე ცრემლებს ღვრიდნენ „დამოუკიდებელი საქართველოს“ დაღუპვაზე, „წითელი იმპერიალიზმის“ მიერ განხორციელებულ „ანექსიაზე“ და „ბარბაროსობაზე“, ევროპელ იმპერიალისტებს აცოდებდნენ „პატარა საქართველოს“, რომელმაც თითქოს სისხლით შეძენილი თავისუფლება დაჰკარგა. ამ გოდებისა და ცილისწამებათა მიზანს ევროპის რეაქციის ძალთა ახალი ლაშქრობის წაქეზება შეადგენდა. მენშევიკები ამასთან, ხარბ იმპერიალისტებს იმასაც მოაგონებდნენ, თუ რა ხელსაყრელი კოლონიური შენაძენი იქნებოდა მათთვის საქართველო და ამიერკავკასია.

„მან, ვისაც სურს ჰქონდეს ბაქოს ნავთი თავის საკუთრებაში, უნდა იცოდეს, რომ ბაქოზე გზა ბათუმ-საქართველოზე გადის. თუ თქვენ გსურთ მიიღოთ

ბაქოს ნავთი, მაშინ, კეთილ ინებეთ, დაგვეხმარეთ ჩვენ ბოლშევიკებისაგან განთავისუფლებაში“ — ევედრებოდა კაპიტალისტურ სამყაროს მენშევიკების ორგანო პარიზში „თავისუფალი საქართველო“.

მარტო სიტყვიერ პროპაგანდას როდი ჯერდებოდნენ მენშევიკები. ისინი კავშირს ჰკრავდნენ დაშნაკებთან, მუსავატელებთან, რომლებიც, ჯერ კიდევ გუშინ, ჰირივით სძულდათ და სამეზობლოდ ვერ იტანდნენ; შედიოდნენ თეთრ გენერლებთან ბლოკში, ბელგრადში მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ ვრანგელთან და პირდებოდნენ ყოველგვარ დახმარებას ამიერკავკასიაზე მომავალ ლაშქრობაში. მათ ჩამოაყალიბეს „კავკასიის გაერთიანებული სააჯანყებო ცენტრალური კომიტეტი“, რომელშიც საბჭოთა ქვეყნის დაუძინებელ მტრებთან ერთად მონაწილეობდა ჟორდანია და ლორთქიფანიძე. „კომიტეტის“ დელეგაცია მოგზაურობდა პრაღასა და ბელგრადში, ვარშავასა და სოფიაში, კავშირს აბამდა რუსეთიდან გადახვეწილ თეთრგვარდიული ბანდების მეთაურებთან, ბლოკს ჰკრავდა „რუსეთის განთავისუფლების შავი ზღვის კომიტეტთან“, რომელსაც როტშილდი, მანთაშევი, იტალიელი კაპიტალისტები აფინანსებდნენ.

ამერიკა-ინგლის-საფრანგეთის დაზვერვითი ორგანოების პირდაპირი დავალებით ეს ყოფილი „მთავრობანი“ ამიერკავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკებში გზავნიდნენ ჯაშუშებსა და დივერსანტებს, რომელთაც ადგილობრივ, მენშევიკურ-მუსავატურ-დაშნაკურ ძალებზე დაყრდნობით ამიერკავკასიაში საბჭოთა ხელისუფლების ძირგამომთხრელი მუშაობა უნდა ეწარმოებინათ. მათი წაქეზებით მოქმედებდნენ საქართველოში ჩოლოყაშვილის, ფაველენიშვილის ბანდები, რომლებიც საქართველოს მშრომელებს საშუალებას არ აძლევდნენ ახალი ხელისუფლების მშვიდობიან მშენებლობაში ჩაბმულობას.

მაგრამ პარიზი როდი იყო მარტო პუანკარესა და ფომის, კლემანსოსა და როტშილდის ქალაქი, მხოლოდ კონტრრევოლუციის ბუდე.

იგი იყო შესანიშნავი რევოლუციური ტრადიციების ქალაქი, კომუნის პირველი სამშობლო, კულტურისა და მეცნიერების, ხელოვნებისა და ლიტერატურის ერთ-ერთი ცენტრი ევროპაში.

პარიზის მშრომელთა მდგომარეობა მეტად მძიმე და გამწვავებული იყო. 1921 წლის სამრეწველო კრიზისმა მათი მდგომარეობა მკვეთრად გააუარესა. შიმშილობდა უმუშევართა ვეებერთელა არმია, რომელიც ყოველდღიურად იზრდებოდა, რადგან ზედიზედ იკეტებოდა ომისათვის მომუშავე წარმოებები. პარიზის პროლეტარიატი თავის პროტესტს კაპიტალისტურ ჩაგვრისადმი საგაფიცო ბრძოლით გამოხატავდა. 1920 წლის მარტში საფრანგეთის რეაქცია შეაშფოთა რკინიგზელთა გაფიცვამ, რომელშიც 250 ათასი კაცი მონაწილეობდა. 1921 წელს გაფიცვები პარიზს გარდა სხვა სამრეწველო ცენტრებშიც იჩენდა თავს. პარიზის პროლეტარიატი და რევოლუციური ინტელიგენცია, ყველა დარგის მშრომელი, ჰგმობდა ანტანტის ლაშქრობას საბჭოთა რუსეთის წინააღმდეგ, რადგან ისინი ოქტომბრის რევოლუციაში თავისუფლების ჩირაღდანს

პნედავდნენ. „ხელები შორს საბჭოთა რუსეთისაგან!“ ასეთი იყო ლოზუნგი არა მარტო ფრანგი, არამედ მთელი ევროპის პროლეტარული მასებისა. საერთაშორისო პროლეტარიატის ეს ძმური მხარდაჭერა ერთ-ერთი მძლავრი ფაქტორი გახდა ახალგაზრდა საბჭოთა რესპუბლიკის არსებობის შენარჩუნებისა.

ქართველი ემიგრაციის ზედა ფენა — ხელისუფლების სიტკბოებას მოკლებული, ფრანგული რეაქციის ბანაკში ჩადგა და საბჭოთა რუსეთის წინააღმდეგ ლაშქრობის მოლოდინში წამქეზებლობისათვის ძალას არ იშურებდა. ქართულ ემიგრაციას გაჰყვა მრავალი რიგითი ქართველი მოქალაქე, ზოგი იძულებით, ზოგი მოტყუებით, ისინი მალე უმწეო ვითარებაში აღმოჩნდნენ და ლუკმაპური სანატრელი გაუხდათ.

ე. თაყაიშვილი მენშევიკური მთავრობის პოლიტიკური ავანტიურისაგან იმთავითვე შორს იდგა. იგი არ იყო ემიგრანტი ამ სიტყვის პოლიტიკური გაგებით. მთავრობის ბრძანებით და გულის კარნახით მცველად გაჰყვა განძეულს პარიზში. იგი ამ განძეულებით უნდა დაბრუნებულიყო სამშობლოში. ხოლო, ვიდრე ეს შეუძლებელი იყო, იგი არა მარტო უვლიდა ქართული კულტურის ამ დიდებულ კოლექციას, არამედ ცდილობდა ახალი მასალებით, ახალი მეცნიერული ძიებით გაემდიდრებია იგი. ექვთიმესათვის პარიზი იყო მეცნიერული აზრის ერთ-ერთი უმძლავრესი კერა, მისი ნაციონალური ბიბლიოთეკით, მისი დიდებული მუზეუმებით, მისი უძველესი სააზიო საზოგადოებით, აღიარებული სპეციალისტებით ხელოვნების ისტორიაში, არქეოლოგიაში, ორიენტალისტიკაში.

ექვთიმეს პარიზში ცხოვრების სახსარი არ გააჩნდა და იძულებული გახდა დასახლებულიყო ლევილში, სადაც მენშევიკურმა მთავრობამ პატარა მამული შეიძინა ორსართულიანი ძველი სახლით და იქ ემიგრაციის „უმოქმედო“ ნაწილი ჩაასახლა. ეს „შატოს სახლი“ პარიზიდან 21 კილომეტრით იყო დაცილებული. ექვთიმეს მეუღლესთან ერთად მეორე სართულზე ერთთახიანი ბინა გამოუყვეს. იგი ამ დროებითს ბინაში იმის მტკიცე გადაწყვეტილებით შევიდა, რომ სამშობლოდან იძულებით გადახვეწილის მძიმე სევდა და გულისტკივილი ისევ სამშობლოსათვის სასარგებლო მეცნიერულ შრომაში გაეტარებინა.

ექვთიმემ, უწინარეს, პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკას მიაშურა. კონტაქტები დაამყარა პარიზის „სააზიო საზოგადოებასთანაც“. ნიშანდობლივია, რომ პარიზის მეცნიერულმა წრეებმა მაშინვე აღიარეს ექვთიმეს დამსახურება. 1922 წლის 4 თებერვალს იგი პარიზის ნუმისმატა საზოგადოების წევრად აირჩიეს. ასევე ჩარიცხა იგი თავის წევრად სააზიო საზოგადოებამაც. ამიერიდან ქართველ მეცნიერს ყველა სხდომაზე იწვევდნენ და მას მოხსენებების წაკითხვასაც ავალებდნენ. 1922 წელს, როცა „სააზიო საზოგადოებამ“ თავისი არსებობის 100 წელი იზეიმა, ექვთიმე თაყაიშვილმა მას საიუბილეო ადრესი მიართვა, რომელშიც საგანგებოდ აღნიშნა ამ საზოგადოების, კერძოდ, მისი სახელოვანი წევრის მარი ბროსეს დამსახურება ქართველოლოგიის განვითარებაში.

მთელი ამ წნის განმავლობაში ექვთიმე თავისი ფიქრებით საქართველოსთან იყო დაკავშირებული. უფრო ძნელი აღმოჩნდა განშორება მშობლიურ ქვეყანასთან, თბილისის უნივერსიტეტთან, ნათესავებთან, ვიდრე ამას წარმოიდგენდა. შინაგან სიცარიელეს გრძნობდა და გული გაუქარვებელი სევდით ჰქონდა დამძიმებული, შრომობდა, მაგრამ აღარ მოსუქვდა აღრინდელი აღმაფრენა...

ყურადღებით ადევნებდა თვალს პარიზულ პრესას, თუმცა იქედან შეუძლებელი იყო ჰეშმარიტების ამოკითხვა საბჭოთა რუსეთისა და საქართველოს შესახებ. კერძო წერილებით იცოდა მხოლოდ, რომ საქართველოში ცხოვრება ახალი გზით მიდიოდა; მისი უნივერსიტეტი ვაჟკაცდებოდა; მისი გამოკვლევები იბეჭდებოდა კიდევ უნივერსიტეტის შრომებში; წარმატებით მოღვაწეობდა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაც, რომელსაც ახლა სათავეში მისი უმცროსი კოლეგა ივანე ჯავახიშვილი ედგა. ექვთიმეს დიდად ახარებდა ქართული კულტურის წარმატებანი და ერთი სანატრელი ჰქონდა — მალე დაბრუნებოდა მშობლიურ ქვეყანას და მისი კულტურის სამსახურში ჩამდგარიყო.

საბჭოთა ხელისუფლებამ საქართველოში ეროვნული კულტურის აყვავების განუსაზღვრელი შესაძლებლობანი შექმნა.

ვ. ი. ლენინის მითითებით რსფსრ ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის პრეზიდიუმმა 1922 წლის 20 ივნისს მიიღო დადგენილება საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკისათვის იმ სამუზეუმო და საარქივო კოლექციების გადაცემის შესახებ, რომლებიც მეფის მოხელეთა მიერ იყო გატანილი და რუსეთის არქივსაცავეებში ინახებოდა. „მეფის ხელისუფლება ავიწროებდა საქართველოს, ითვისებდა და იტაცებდა ერის კულტურის განძს, საბჭოთა ხელისუფლებამ უნდა გაასწოროს ეს შეცდომა და განამტკიცოს რუსი და ქართველი ხალხის მეგობრობა“ — წერდა იმ დღეებში განათლების კომისიის მოადგილე, ცნობილი ისტორიკოსი მ. ნ. პოკროვსკი. ამ დადგენილების რეალიზაციის მიზნით მოსკოვში შეიქმნა სპეციალური კომისია, რომელშიც მონაწილეობდნენ გამოჩენილი ქართველი მეცნიერები — კორნელი კეკელიძე, აკაკი შანიძე, პავლე ინგოროყვა, შალვა ამირანაშვილი, სარგის კაკაბაძე, ხოლო რუსეთის მხრივ — აკადემიკოსი ნიკო მარი, ს. ოლდენბურგი, ვ. ბარტოლდი; იური მარი და სხვები. კომისიის მუშაობის ორგანიზაციული მხარე დაკისრებული ჰქონდა საქართველოს წარმომადგენელს რსფსრ-ში აკადემიური საქმეების ხაზით დამიანე ჯგუშიას¹. კომისიამ შეადგინა სიები ძველი ქართული ხელნაწერებისა, ისტორიული დოკუმენტებისა და ხელოვნების ნაწარმოებებისა, რომლებიც სხვადასხვა დროს იყო გატანილი საქართველოდან. სწორედ ამ დროს ჩამოიტანეს ლენინგრადიდან ქართული ხელნაწერების ძვირფასი კოლექცია, ამჟამად ისინი დაცულია აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში. ასევე ჩამოიტანილ

¹ შ. ა. მ. ი. ა. ნ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი., საქართველოდან სხვადასხვა დროს გატანილი სამუზეუმო განძებულობა და მისი დაბრუნება. თბილისი, 1968, გვ. 5.

იქნა ქართული მინაწერების კოლექცია, რომელიც სხვადასხვა დროს გელათიდან, მარტვილიდან და ჯუმათიდან იყო გატაცებული და რევოლუციამდე ბოტკინის საკუთრებას შეადგენდა, ხოლო რევოლუციის შემდეგ სახელმწიფოს საგანძურში ინახებოდა, საფარის კანკელი, წებელდისა და ბედის ტაძრის ქანდაკებანი და მრ. სხვ.

მაგრამ საქართველოს განძეულის ყველაზე დიდი კოლექცია პარიზში იყო წაღებული და, რა თქმა უნდა, საბჭოთა მთავრობას მისი დაბრუნების საკითხი დიდად აინტერესებდა და ამის შესახებ ზრუნავდა კიდევ.

1923 წლის 15 იანვარს დ. ჯგუშიამ ამის თაობაზე წერილით მიმართა ექვთიმე თაყაიშვილს. ეს წერილი მრავალმხრივ საგულისხმო დოკუმენტია და მთლიანად მოვიტანოთ:

„ექვთიმე თაყაიშვილს
პარიზში.

ქართველ მენშევიკებმა საქართველოდან გაქცევის დროს, თან გაიტანეს ყველაფერი ის, რაც საქართველოს კულტურულ და მატერიალურ განძეულობას შეადგენდა.

ყველამ ვიცით, და თქვენ—კი ყველაზე უკეთესად, თუ რა ჭორებით ისარგებლეს ცრუ-სოციალისტებმა ამ დანაშაულის ჩადენის დროს: „ბოლშევიკები ძალაუფლებას ხელში ჩაიგდებენ — დაანგრევენ, გაცარცავენ და გააოხრებენ ყველაფერს, — მოჰლეტენ ხალხს, გააუპატიურებენ დედა-კაცებს და სხვა“... ასეთი იყო მათი ხალხისადმი მოწოდება, რომელშიაც ეს „წმინდა რევოლუციონერები“ ისე ასურათებდნენ რევოლუციის გამარჯვებას, როგორც ოდესღაც ჰუნთა და ვანდალთა შემოსევას ევროპაში.

მაგრამ... არ ყოფილა ისეთი შემთხვევა ისტორიაში, სადაც ჭორებს დიდხანს ეცოცხლა. პირიქით, საბჭოთა ხელისუფლება საქართველოში სამაგალითო ორგანიზაციით და მწყობრად შეუდგა მუშაობას და, მიუხედავად ეკონომიური სიღატაკისა, რომელიც მენშევიკების წყალობით მეტად საგრძნობი შეიქმნა, ჩვენ დღეს ვხედავთ შესამჩნევ გამარჯვების ნაყოფს აღმშენებლობის ფრონტზე. მენშევიკები — კი გაჰყვიროდნენ: ბოლშევიკები ყველაფერს მოგვისპობენ, რუსები ყველაფერს წაგვართმევენო და ვითომცდა ასეთ „დალუპისაგან ხსნის“ სახით აუარებელი ქონება საზღვარგარეთ გაიტანეს და მისი საშუალებით მშვიდობიანად და არხეინად განაგრძობენ თათქარიძიანთ იდილლიურ ცხოვრებას უცხოეთში.

ფაქტები ყოველთვის ურყევი საბუთია: პირიქით, საბჭოთა რუსეთი საბჭოთა საქართველოს უბრუნებს ყველაფერს, რაც იმპერიალისტურ რუსეთს, თვითმპყრობელობას საქართველოდან გაუტაცნია და რაც მთელი ხალხის კულტუ-

რულ და ისტორიულ ნაშთს წარმოადგენს, — უბრუნებს აგრეთვე არა მარტო მ სიძველეებს, რომელნიც ამა თუ იმ სახით და მიზეზის მიხედვით საქართველოდან ძველ რუსეთს გაუტანია, არამედ იმ ძვირფას ძეგლებსაც, რომელნიც საქართველოში ჯერ არ ყოფილან და რუსეთის სამეცნიერო დაწესებულებებს თავისი ინიციატივით და ხარჯზე შეუძენიათ (ათონში და სინაის მთაზე). ყველაფერი ეს, რა თქმა უნდა, ბურჟუაზიულ თვალსაზრისით სრულიად გაუგებარია, რადგანაც ბურჟუაზიისათვის მცირე ერის კულტურული ინტერესებიც კაპიტალის და კერძო საკუთრების ინტერესებს ემორჩილება. პროლეტარიატის თვალსაზრისი — კი სულ სხვანაირია: მცირე ერის სრული თავისუფლება, მისი თავისუფალი კულტურული ვითარება მუშათა კლასის ხელმძღვანელობით. ამ მოვლენას სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწია მთელმა რუსეთის მეცნიერებმა — ბურჟუაზიული იდეოლოგიის მტკიცე მატარებლებმა — და სამეცნიერო აკადემიამ რამოდენიმეჯერ პროტესტით გაასაჩივრა საბჭოთა ხელისუფლების ცენტრალურ ორგანოების წინაშე, მაგრამ... ასეთია საბჭოთა ხელისუფლების პრინციპები; და არა მხოლოდ სიტყვით, — ნამდვილ საქმიანობით ამას პროლეტარიატი ენერგიულად ატარებს ცხოვრებაში. ვინაიდან ქართული მეცნიერება, ე. ი. საქართველოს ისტორიის, კულტურის, ენის, და სხვ. შესწავლა რეალურად და ნაყოფიერად სწარმოებს საქართველოს უნივერსიტეტში, საბჭოთა ხელისუფლება მოვალედ ხდის თავის თავს ხელი შეუწყოს მას და ამიტომ, უდავოთ სცნობს ტფილისის უნივერსიტეტის უფლებას, რომლის ძალით ყველა ქართული სიძველენი, რომელნიც რუსეთის ტერიტორიაზე გაფანტულნი არიან, დაუბრუნდა საქართველოს სრულიად უსასყიდლოთ.

დღეს—კი მე მინდა მოვმართოთ თქვენ, რათა შეასრულოთ თქვენი დიდი მოქალაქეობრივი მოვალეობა: საქართველოს სიძველეთა სვე-ბედი საზღვარგარეთ (სრულიად) თითქმის თქვენზეა დამოკიდებული, და ამისათვის მათი საქართველოში ხელუხლებლათ დაბრუნება სწორედ თქვენს პირად მოვალეობას შეადგენს.

საქართველოს საბჭოთა მთავრობას განზრახული აქვს ოფიციალური წინადადებით მიმართოს მენშევიკებს სიძველეთა დაბრუნების შესახებ, რათა ტფილისის უნივერსიტეტის ნაყოფიერი მუშაობა შეფერხებული არ იქნეს, მაგრამ ჩვენ გავიგეთ რომ საქართველოს სიძველენი იქ საიდუმლოთ გქონიათ შენახული და ამისათვის ფართო, ოფიციალურ ლაპარაკს შეუძლია დიდი საშიშროება მიაყენოს მათ უკან დაბრუნებას: რომ საფრანგეთის მთავრობა ამა თუ იმ მიზეზების გამო აღნიშნულ სიძველეებს ხელში ჩაიგდებს — ეს თქვენთვისაც ცხადია. ამიტომ სიფრთხილე მეტად საჭირო არის. მიუხედავად ასეთი შესაფერი, საიმედო და კეთილსინდისიერი მეთვალყურისა, როგორც თქვენ ბრძანდებით, დღევანდელ მღელვარე ევროპაში გატანილ ქართულ სიძველეთა სვე-ბედი მცირე რამ შემთხვევაზეა დამოკიდებული.

ამისათვის ყველაფრის, რაც თქვენ გაბარიათ, დაუყოვნებლივ ჩამოტანა

საქართველოში, და თქვენი ჩამოსვლაც თქვენი პრიდაპირი მოვალეობის გასაგრძელებლათ უნივერსიტეტის დღემდე ცარიელ კათედრაზე — აუცილებელი და საჩქარო საქმეა.

რაც შეეხება თქვენი პირადი ხელუხლებლობის საკითხს, სრულიად ოფიციალურად მოგახსენებთ რომ, თუ თქვენ საქართველოს მშრომელ ხალხს დაუბრუნდებით, როგორც პატიოსანი მუშაკი, განაცხადებთ, რომ თქვენ მზადა ხართ საბჭოთა ხელისუფლებას გაუწიოთ სინდისიერი თანამშრომლობა, — თქვენი პიროვნება სრულიად თავისუფალი, ხელუხლებელი იქნება და თამამად შეგიძლიან დაბრუნდეთ საქართველოში.

გთხოვთ პასუხი მომცეთ ამ მისამართით: *Russie, Москва, Мал. Ржевский пер., д. 6. Академическому представителю ССР Грузии в РСФСР Д. Джгушиа*

დ ა მ ი ა ნ ე ჯ გ უ შ ი ა

P. S. იმედია ქართული ენის უცოდინარობას მაპატიებთ: უკანასკნელი 7 წლის განმავლობაში პეტერბურგში და მოსკოვში ვცხოვრობდი და ამიტომ ქართულ ენაში ძლიერ ვკოჭლობ. ყოველ შემთხვევაში მე მგონია აზრი გასაგებია არის.

დ. ჯ გ უ შ ი ა “ 1.

იმავე წლის მარტის თვეში ექვთიმეს პირადი წერილი გაუგზავნა მაშინ ახალგაზრდა ხელოვნებათმცოდნემ შალვა ამირანაშვილმა. შ. ამირანაშვილი თბილისის უნივერსიტეტის სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტის პირველი კურსდამთავრებულთაგანი იყო. იგი ჯერ კიდევ სტუდენტობის წლებში გაიტაცა ქართული ხელოვნების კვლევის საქმემ. პირველი მოხსენება ქართული ოქრომჭედლობის შესახებ მან 1918 წელს წაიკითხა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სხდომაზე, რომელსაც ექვთიმე თავმჯდომარეობდა. აქ მოხდა მათი პირველი გაცნობა და მსცოვანი მეცნიერი უკვე დაინტერესდა მომავალი მკვლევრის პირველი შედეგებით და მას საჭირო რჩევა-დარიგებაც მისცა. 1922—23 წლებში, როგორც აღვნიშნეთ, შალვა მოსკოვში მუშაობდა ქართული განძეულის დაბრუნებაზე. ამის შემდეგ იგი სწავლის გაღრმავებას უცხოეთში აპირებდა და მისი წერილიც ამ სფეროს შეეხება. მაგრამ მასში იმდენად ბევრი საინტერესო დეტალია საზოგადოებრივი მნიშვნელობისა, რომ მიზანშეწონილად ჩავთვალეთ წერილი მთლიანად მოვიტანოთ: „მოსკოვი“.

17/III—23 წ.

დიდად პატივცემულო ბ-ნო ექვთიმე!

კარგა ხანია, რაც მსურს მოგწეროთ თქვენ ბარათი, მაგრამ იმედი არ მქონდა, რომ რაიმე ცნობა თქვენამდე მოაღწევდა. იმედი მქონდა, რომ ველირ-სებოდი პირადად თქვენს ნახვას, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს ჭერჭერობით ჩემგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო თითქმის შეუძლებელი გახდა. ამ წერილთან ერთად გიგზავნით იროდიონ სონლულაშვილის წერილსაც, რომელიც მე თქვენთვის პირადად უნდა გადმომეცა, მაგრამ ისევ ვამჯობინე ფოსტით გადმოგზავნა, ვინაიდან ჩემი ჩამოსვლა, სულ თუ არა, საკმაო დიდი ხნით გადაიდვა. იროდიონმა და ს. გორგაძემ ორივემ დიდი მოკითხვა დამაბარეს და ზოგი შინაური ამბავიც. ღრმად ვარ დაარწმუნებული, რომ თქვენ აქაური საზოგადოებრივი ამბები გაინტერესებთ და ამიტომ მსურს შეგატყობინოთ ისეთი რამ, რაც თქვენ ძლიერ გესიამოვნება. რუსეთიდან ჩვენში ჩამოიბრუნეს და ს. ს. რ. ს. მუზეუმს ჩააბარეს აგვისტოს დამლევს: 1. ქართული დროშა 1711 წლ. [არჩილ მეფის საკუთრება ყოფილა, როგორც წარწერა მოწმობს.] 2. ვეფხისტყაოსანი, გიორგი XI-ის ვეფხისტყაოსნის მსგავსი, მოსურათებული არშიებით. 3. პატარა ტანის ეტრატზე ნაწერი სახარება მინიატურებით XII ს. 4. ტრაქტატი 1783 წ. ორ რვეულად ეტრატზე, მხედრული ხელით ნაწერი. 5. ტყავის ფარი მოხატული წმიდანების სურათებით. 6. ავგაროზი სურათებით შემკული, XVIII ს. დამლევსა.

ამის შემდგომ მოსკოვში გაიგზავნა კომისია, რომელშიაც მონაწილეობა მიიღეს პრ. კ. კეკელიძემ, პრ. ა. შანიძემ და ს. კაკაბაძემ. კომისია მოვიდა დეკემბრის დამლევს მოსკოვში და აქ გაიმართა რამოდენიმე სხდომა, რომელმაც შეიმუშავა რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის წარმომადგენელის თანდასწრებით, საზოგადო ინსტრუქცია ქართული სიძველეების უკან დაბრუნებისა. რუსეთის მთავრობის (სრულიად რუსეთის აღმასრულებელი კომიტეტის) დადგენილება მდგომარეობს შემდეგში: „საქართველოსათვის რსფსრ სიძველეთა საცავებში დაცული ყველა ქართული წარმოშობის ძეგლის დაბრუნება“.

მთავრობა რუსეთისა ამაში დიდ დახმარებას უწევდა და უწევს ჩვენებს, მხოლოდ ამის წინააღმდეგია რუსეთის სამეცნიერო წრეები და განსაკუთრებით სამეცნიერო აკადემია, რომელიც „პრინციპულად არ ცნობს ქართველთა უფლებას სიძველეთა და ისტორიულ ფასეულობათა უკან დაბრუნებაზე“. რუსეთის სამეცნიერო აკადემია მთავრობამ აიძულა დამორჩილებოდა თავის დადგენილებას, მიუხედავად მათი ამგვარი განცხადებისა, მოხდა ამ სახის შეთანხმება. მოსკოვის მუზეუმში დაცული ქართული სიძველეები დაუყოვნებლივ უკან უნდა დაუბრუნდეს საქართველოს უდავოთ და სრულად, ხოლო პეტროგრადის მუზეუმებიდან უნდა გადაეცეს უდავოთ პირველ რიგში ყველა უნიკუმები, ხოლო უნდა დარჩეს პეტროგრადში ის ძეგლები, რომლის მსგავსი მოიპოვება საქართველოს მუზეუმებში.

ამის შემდგომ ამ საკითხის გამოსარკვევად პროფ. ა. შანიძე გაემგზავრა პეტროგრადს ხელნაწერების გადასარჩევად, რომელიც ამ შეთანხმების ძალით ჩვენ გვერგება. მან ეხლა დაამთავრა მუშაობა და ამჟამად პეტროგრადში გაემგზავრა საქართველოს აკადემიური წარმომადგენელი დ. ჯგუშია ხელნაწერების მისაღებად.

პროფ. კ. კეკელიძე დაბრუნდა შეთანხმების შემდგომ საქართველოში, ხოლო ს. კაკაბაძემ როგორც კი მოსკოვში ჩამოვიდა, მიიღო სასწრაფო განკარგულება და გაემგზავრა ჩრდილო კავკასიაში არქივების დასაბრუნებლად. არქივების დიდი ნაწილი, როგორც მან გვაცნობა, დაღუპულა სამოქალაქო ომის დროს, მაგრამ 11 (თერთმეტი) გამოვიდა ის, რაც გადარჩა. ამჟამად არქივები უკვე ტფილისშია და გადაიტანეს მთავარ სახელმწიფო არქივში, რომლის გამგე არის ს. კაკაბაძე.

მე თვითონ ამჟამად მოსკოვში ვარ. საქართველოს აკადემიურმა წარმომადგენელმა დ. ჯგუშიამ მომიწვია მეც ამ საქმეში სამუშაოდ. მივიღეთ უკვე მოსკოვში აქაურ მუზეუმებიდან შემდეგი ძეგლები:

1. — მეფის გვირგვინი ოქროსი ძვირფასი თვლებით შემკული.
2. — მეფის ტახტი.
3. — მინანქრის ხატებით შემკული კვერთხის თავი.
4. — ოქროს კვერთხის თავი სპარსული ყაიდის მინანქრით შემკული.
5. — საფარის კანკელი.
6. — წებელდის კანკელი.
7. — სურათებიანი დავითნი XVI ს. (71 მინიატურა).
8. — ქსოვილი (ენჭერი) [წარწერაში მოხსენებულია მეფე გ. — ი და დედოფალი თამარი]
9. — მუზარადი და რკინის პერანგი და სხვა...

რუსეთის საგანძეულოში ყოფილა ქართული მინანქრის ხატები, რომელიც ბოტკინის კოლექციას ეკუთვნოდა. ეს ძეგლები უნდა მივიღოთ მოკლე ხანში. გაცნობებთ, რაც მივიღეთ პეტროგრადიდან. ჩვენ აქ კიდევ თვე ნახევარზე მეტი ვიქნებით.

ეხლა მსურს ჩემს საქმეზე ცოტა რამ მოგახსენოთ. როდესაც სწავლა დავასრულე ჩვენს უნივერსიტეტში, პროფ. საბჭოს დადგენილებით დამტოვეს ხელოვნების მეცნიერების კათედრასთან და მომცეს მივლინება საზღვარგარეთ სამაცადინებლად. ჩემი მიზანია, შევისწავლო ღრმად სპეციალურად აღმოსავლეთის ქრისტიანული ხელოვნება (ყედლის მხატვრობა და მინიატიურა განსაკუთრებით) და სამუზეუმო ტექნიკა. აგრეთვე, რა თქმა უნდა, მსურს გავეცნო ევროპის ხელოვნების ნიმუშებსაც. ამისათვის ჩემი დიდი სურვილი და ოცნება არის ორი წლის განმავლობაში ვიმაცადინო თქვენი ხელმძღვანელობით Ecole des Hautes Etudes Ch. Duche-თან და G. Meillet-სთან (უკანასკნელთან მინდა შევისწავლო კედლის მხატვრობა და მინიატიურა) შემდგომ თუ მო-

ხერხდებოდა დიდი სასარგებლო იქნებოდა ჩემთვის რამოდენიმე თვის განმავლობაში მემუშავა Strzegowski-თან. როგორც დავბრუნდები უკან, თუ მივიღე ფული უნივერსიტეტიდან, მაშინვე წამოვალ. დარწმუნებული ვარ, რომ მოხერხდება თქვენთვის საჭირო მასალების წამოღება, თუ თქვენ მაცნობებთ, რა არის პირველ რიგში თქვენთვის უფრო საჭირო. გთხოვთ მაცნობოთ და მე დიდი სიამოვნებით შევასრულებ ყოველ თქვენს სურვილს.. ძალიან მსურს პირადათ თქვენი ნახვა... ბევრი მაქვს სათქმელი, მაგრამ წერილი ისედაც დიდი გამოვიდა. ერთი დიდი სათხოვარი მაქვს, ბ-ნო ექვთიმე, თუ ეს თქვენთვის დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს. ამ წერილთან ერთად ვაგზავნი ჩვენი უნივერსიტეტის მიერ მოცემულს ჩემს მოწმობას, რომლის მიხედვით შეიძლება მოხერხდეს ვიზის მიღება. ბოდიშს ვიხდი რომ გაწუხებთ, მაგრამ თქვენს მეტი მანდ დამხმარე არავინ იქნება და ამიტომ გაწუხებთ. თუ რამე იქნება თქვენთვის საჭირო გთხოვთ მაცნობეთ და მე დაუყოვნებლივ შევასრულებ დიდი სიამოვნებით ყოველ თქვენს სურვილს.

ჩემი მისამართი ამგვარია. Москва, Поварская, Малый Ржевский пер., д. № 6, Грузинская к. № 8. Ш. Амиранашвили

ბოდიშს ვიხდი რომ გაწუხებთ

მარადის თქვენი პატივისცემელი

შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი¹.

„ჩემს წერილზე ე. თაყაიშვილისგან მივიღე პასუხი, — იგონებს შ. ამირანაშვილი, — რომელიც დაცულია საქართველოს ყოფილი საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების არქივში. საქართველოს ისტორიის გამოჩენილი მკვლევარი პროფ. ე. თაყაიშვილი გულწრფელად იყო აღფრთოვანებული საბჭოთა მთავრობის დიდი ყურადღებით ქართველი ერისადმი. მან დამატებით მაცნობა საბჭოთა კავშირის რომელ ცენტრებში ინახებოდა კიდევ საქართველოს სიძველეები. წერილში ე. თაყაიშვილმა ხაზგასმით აღნიშნა, რომ საქართველოდან 1921 წელს წაღებული განძი კარგადაა დაცული და მას იმედი აქვს, რომ ახლო მომავალში ყველაფერი ქართველ ხალხს დაუბრუნდება“².

დ. ჯგუშიას წერილი იმის მაუწყებელი იყო, რომ საბჭოთა საქართველოს მთავრობა ექვთიმე თაყაიშვილს სრულებითაც არ თვლიდა საბჭოთა ხელისუფლების მტრად, პოლიტიკურ ემიგრანტად. ექვთიმეს დაბრუნებას სამშობლოში წინ თითქოს არაფერი ელოებოდა. მაგრამ საქმე უფრო რთულად იყო, ვიდ-

¹ აკად. ე. თაყაიშვილის არქივი, საქმე 1513.

² შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოდან სხვადასხვა დროს გატანილი სამუზეუმო განკუთვლა და მისი დაბრუნება. თბილისი, 1968, გვ. 6.

რე ამას დ. ჭგუშია ან შ. ამირანაშვილი ვარაუდობდნენ. ეროვნული განძეულის ბატონ-პატრონი მენშევიკური მთავრობა იყო. მარსელის ბანკში ეს განძეული ა. ჩხენკელის სახელზე იყო შეტანილი და ექვთიმეს დიდი სურვილის შემთხვევაშიც არ შეეძლო მისი გამოტანა, თუ საამისოდ „მენშევიკური მთავრობის“ თანხმობა არ იქნებოდა. რა თქმა უნდა, ექვთიმეს განძეულის გარეშე შეეძლო დაბრუნებულიყო თბილისში, მაგრამ რა აზრი ჰქონდა ასეთ დაბრუნებას? ვისთვის დაეტოვებინა ეს განძეული? რა ბედი ელოდა მას ან სხვა ვინ იყო ჭეშმარიტი გულშემმატკივარი და საიმედო მცველი ამ ფასდაუდებელი ეროვნული ქონებისა. რა უნდა ეპასუხა ქართველი ხალხისათვის ამ განძეულის ბედი რომ უკუღმა დატრიალებულიყო, ან საკუთარი სინდისის წინაშე თავი როგორ ემართლებინა. მრავალი უძილო ღამე გაატარა ექვთიმემ ამ ფიქრებში და საბოლოოდ იმის მტკიცე გადაწყვეტილება მიიღო, რომ ამ განძეულს არ მოცილებოდა, მხოლოდ იმისათვის ეზრუნა, რომ ქართველი ხალხისათვის მისი საკუთრება დაებრუნებინა.

საქართველოს „მენშევიკური მთავრობა“ კი განძეულს მაგრად უპერდა ხელს და იმედოვნებდა საქართველოში დაბრუნებას. მენშევიკთა ლიდერები ამზადებდნენ ავანტიურას—საფრანგეთის, ინგლისის, ამერიკის შეერთებული შტატების, პოლონეთის და სხვა კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა რეაქციული მმართველი წრეების დახმარების იმედითა და წაქეზებით.

ნ. ჟორდანიას, რამიშვილის, კედიასა და სხვათა დავალებით საქართველოში აჯანყებას ამზადებენ მენშევიკები, ნაციონალ-დემოკრატები, სოციალ-ფედერალისტები, კონტრრევოლუციური სამღვდელოება, მემამულურ-აზნაურული და კულაკური ელემენტები. ამ ანტისაბჭოთა პარტიებმა აჯანყების მოსამზადებლად ჯერ კიდევ 1922 წ. შექმნეს ე. წ. „პარიტეტული კომიტეტი“, რომელსაც „დამოუკიდებელი საქართველოს კომიტეტი“ უწოდეს. ამ სააჯანყებო შტაბს პარიზიდან მითითებებს აძლევდა ჟორდანიას „ეროვნული მთავრობა“.

პარიზის ქართველ ემიგრანტებს არ გამოპარვიათ, რომ ჟორდანიას-რამიშვილი საქართველოში ავანტიურას ამზადებდა და კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა ჩარევით ვარაუდობდა მშრომელი ხალხის მშვიდობიანი შემოქმედებითი შრომა დაერღვია.

ერთი ნაწილი ემიგრანტებისა მოუთმენლად მოელოდა ამ აჯანყებას და მის წარმატებაზე ამყარებდა სამშობლოში დაბრუნების იმედს.

მაგრამ იყო მეორე ჭგუფიც, რომელიც კარვად ითვალისწინებდა, თუ რა საბედისწერო შედეგები შეიძლება მოჰყოლოდა ამ ავანტიურას და კატეგორიული წინააღმდეგი იყო ხალხის წაქეზებისა.

ექვთიმე, ზიზლით იყო გამსჭვალული ყოველივე იმისადმი, რასაც მენშევიკური თუ სხვა პარტიის მესვეურები აკეთებდნენ პარიზში. „ის ჩვენს კრებაზეც კი არ გამოცხადებულა და შემოგვითვალა, რომ საქართველოს პოლიტიკურ ბედზე მსჯელობა თქვენი საქმე არაა და გთხოვთ მე არავითარ მაგვარ საქმეებ-

ში არ გამრიოთო — იგონებს ყოფილი ემიგრანტი პ. მეხუზლა. ავანტიურა საქართველოში 1924 წლის აგვისტოში მაინც მოეწყო და, როგორც მოსალოდნელი იყო, სრული კრაზით დამთავრდა. ეს იყო მწარე გაკვეთილი მენშევიკ ავანტიურისტებისათვის, თუმცა საქართველოში ექსპლოატატორული რეჟიმის რესტავრაციაზე მათ ხელი არც შემდეგში აუღიათ.

ექვთიმემ 1922 წელს გულმოდგინედ შეისწავლა და აღწერა პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები. აღწერილობა გამოსაცემადც მოამზადა, მაგრამ იმ ვითარებაში ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა. ექვთიმემ სამეცნიერო კავშირ-ურთიერთობა დაამყარა ევროპის სამეცნიერო-კვლევით დაწესებულებებთან და ცდილობდა, მოეკრიბა ცნობები ცალკეული ქვეყნების ბიბლიოთეკა-მუზეუმებში დაცული ხელნაწერებისა თუ ხელოვნების ნიმუშების შესახებ. უცხოეთში მცხოვრებმა განათლებულმა ქართველებმა კარგად იცოდნენ ექვთიმეს საქმიანობის ხასიათი და ყოველივე ახალს, რასაც კი მშობლიური ქვეყნის შესახებ მიაგნებდნენ, ექვთიმეს ატყობინებდნენ, შთაბეჭდილებას უზიარებდნენ, დასკვნით სიტყვას სთხოვდნენ. ექვთიმესთან სამეცნიერო კავშირ-ურთიერთობა ჰქონდათ თბილისის უნივერსიტეტიდან ევროპაში კვალიფიკაციის ასამაღლებლად და სამეცნიერო მუშაობისათვის მივლინებულ ქართველებს. მის პირად საქმეში იხანება გ. ჩუბინაშვილის, ნიკო ქოიავას, დავით კაკაბაძის წერილები. ნიკო ქოიავა ბერლინში ეწევა სამეცნიერო მუშაობას. ექვთიმეს აცნობებს, რომ იგი სწავლობს ახალ მიმართულებებს პოლიტიკონომიაში. უნივერსიტეტთან დაკავშირება უჭირს და ექვთიმეს სთხოვს გაუგზავნოს უნივერსიტეტს მისი სამეცნიერო საქმიანობის ანგარიში.

1923 წელს პარიზში ექვთიმეს ეწვია მწერალი კონსტანტინე გამსახურდია. კონსტანტინე იგონებს: „ხანგრძლივად ვსაუბრობდით საქართველოს ისტორიის საკვანძო საკითხებზე“. კონსტანტინეს ექვთიმესათვის უთქვამს სამშობლოში ებრუნდებო. „შენისთანა ახალგაზრდა რომ ვიყვე და შენისთანა ტალანტი რომ გამაჩნდეს, მე დაუყოვნებლივ წავიდოდი და საბჭოურ საქართველოს შევალევდი ჩემს ძალასა და სიცოცხლეს. ხომ ხედავ, რა განსაცდელშია ჩვენი ხალხის უძვირფასესი საგანძურები? სანამდის პირში სული მიდგას, მე მათ უნდა ვუდარაჯო“¹ — უპასუხია ექვთიმეს.

გიორგი ჩუბინაშვილი მრავალ წერილში უზიარებს ექვთიმეს თავის დაკვირვებას ქართული ხელოვნების ძეგლებზე, ესაუბრება მის სამუშაო გეგმებზე საზღვარგარეთ და საქართველოში. დავით კაკაბაძე ექვთიმეს აცნობებს, რომ მისი ძმა სარგისი თბილისში ამზადებს ვეფხისტყაოსნის გამოცემას და სთხოვს ექვთიმეს — ათხოვოს ერთ-ერთი ხელნაწერი, რომ მისი პირი გაუგზავნოს ძმას თბილისში.

¹ გაზ. „ლიტ. საქართველო“, 1964, 21 მაისი.

ექვთიმეს არქივში ინახება ზ. ავალიშვილის¹ წერილები, რომლებიც საქართველოს ისტორიის სწავდასწავა საპრობლემო საკითხს შეეხება. ექვთიმესთან ახლო ურთიერთობა აქვს ინგლისელ ქართველოლოგ ალენს, რომელმაც, როგორც ცნობილია, ინგლისურ ენაზე გამოსცა საქართველოს ისტორია. ალენის თხოვნით ეს წიგნი ე. თაყაიშვილმა კორექტურაში წაიკითხა (ზ. ავალიშვილმა მიუტანა) და რიგი უზუსტობანი გაასწორა.

1927 წელს ექვთიმეს წერილით მიმართავს ვინმე ქართველი ოფიცერი ივანე ქავთარაძე — ლიხაურელი, რომელიც ვარშავაში ცხოვრობს. პოლონეთის სამხედრო-ისტორიულ ბიუროს მისთვის დაუვალებია პოლონურ ენაზე დავწერა საქართველოს მოკლე ისტორია. „პოლონელებს მეტად ბრუნდი წარმოდეგნა აქვთ ქართველ ხალხზე, მე პოლკიდან გამიწვიეს ამის გამო და სამხედრო-ისტორიულ ბიუროში მიმავლინეს. ზოგი რამ წყაროები ხელთ მაქვს, დანარჩენი თქვენ მომაშველეთ“—სთხოვეს ექვთიმეს. ცნობილი არაა რა წყაროები მოაშველა ექვთიმემ. ოფიცრის წერილიდან ჩანს, რომ მისი ავტორი დიდი ცოდნისა და ტალანტის ისტორიკოსი ვერ იქნებოდა. რამდენადაც ცნობილია, ასეთი ისტორია პოლონეთში არც გამოსულა.

აქვეა წერილი ბარონ ტიპოლტისა, რომელიც ექვთიმეს, როგორც კავკასიოლოგიის დიდ სპეციალისტს, კონსულტაციებს სთხოვს. ბერლინიდან აკაკი პაპავა აცნობებს მეცნიერს, რომ იპოვა ძველი ქართული ფარდაგი, რომელზედაც არის მნიშვნელოვანი ქართული წარწერები და თხოვს კონსულტაციას ამ წარწერის გაშიფვრაში...

ერთი სიტყვით, უამრავია ასეთი წერილი. თუ რაიმე კეთდება იმ დროს საზღვარგარეთ ქართველოლოგიაში, შემაერთებული და მთავარი ცენტრი ექვთიმე თაყაიშვილია. იგი მეთაურობს მეცნიერულ ქართველოლოგიას ევროპის ქვეყნებში, იგია მთავარი კონსულტანტი.

ამ წერილებიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ ექვთიმე თაყაიშვილი მეტად ხელმოკლედ ცხოვრობს. მართალია, ის მალავს თავის მატერიალურ გაჭირვებას. ზოგი თხოვს ეს ზაფხული მასთან გაატაროს ავარაკაზე, მისი სტუმარი იყოს, ზოგიც მისთვის მომვლელ ქალს დაეძებს და ხარკებს თვითონ კისრულობს. ექვთიმეს მამულიშვილური საქმიანობა ეამაყებათ პატრიოტ ქართველებს და მზად არიან ლუკმა გაუყონ ხელმოკლე მეცნიერსა და მამულიშვილს.

1927 წელს პარიზის „სააზიო საზოგადოების“ სსდომაზე ექვთიმე გამოვიდა მოხსენებით — „აფხაზეთის მეფეთა შესახებ იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსის წყაროები“. მეცნიერმა მართებულად მიუთითა, რომ „იერუსალიმის პატრიარქების ისტორიაში“ მოხსენებული „აფხაზეთის ისტორია“ უნდა იყოს მის მიერ მიკვლეული „აფხაზეთის მეფეთა დივანი“, შედგენილი ბაგრატ 111-ის (978—1014) მიერ. აქ არიან სწორედ ჩამოთვლილი ის პირები, რომლებიც აფ-

¹ ცნობილი იურისტი, დიპლომატი, რუსეთის სენატის ყოფილი წევრი.

ხაზეთის სამთავროს (VIII საუკუნიდან სამეფოს) განაგებდნენ. ეს მოხსენება გამოქვეყნდა კიდეც პარიზის „სააზიო საზოგადოების“ ჟურნალში.

მთელ ამ პერიოდში მეცნიერს სისტემატური კავშირი აქვს თბილისის უნივერსიტეტთან, სადაც ხშირად მისი გამოკვლევებიც იბეჭდება.

1922 წელს „ხრისტიანსკი ვოსტოკში“, რომელსაც რუსეთის მეცნიერებათა აკადემია სცემდა, იბეჭდება ექვთიმეს „Древности Гулекарской церкви“¹. 1924 წელს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი აქვეყნებს ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომს, რომელიც ექვთიმემ 1920 წელს შეადგინა. ალბომში წარმოდგენილია 80 ტაბულა, — ნახაზი იმ ძეგლებისა, რომლებიც მეცნიერს თვით ჰქონდა დათვალიერებული საქართველოს სხვადასხვა ადგილას არქეოლოგიური ექსპედიციის დროს².

1926 წელს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებამ გამოსცა საქართველოს სიძველენის III ტომის დამატება, მასში შევიდა ე. თაყაიშვილის მიერ ი. ჭავჭავაძისათვის დატოვებული მასალა.

1927 წელს კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტის მოამბეში გამოქვეყნდა ექვთიმეს ნარკვევი „Церкви и церковные древности Мегрелии“ და „Церковь в Ваши и Имеретии и ее древности“³.

საქართველოს ეროვნული განძეულის ამბავი გახმაურდა. მსოფლიოში ბევრ მდიდარ კოლექციონერს აღეძრა მისი დაპატრონების სურვილი. ძველი ქართული მინანქრების კოლექციის ერთ ნაწილს უკვე ფლობდა ნიუ-იორკის მუზეუმი, რომელსაც იგი ალექსანდრე III მოხელე ზვენიგოროდსკისაგან ჰქონდა შეძენილი. ზვენიგოროდსკიმ ეს ქართული მინანქრები დააგროვა და რევოლუციამდე 200 000 მანეთად გაჰყიდა. ნიუ-იორკის მუზეუმმა კარგად იცოდა მინანქრიანი ხატებისა და მედალიონების ფასი და სურდა მენშევიკებისათვის ეს ძვირფასეულობაც დაეტყუებინა.

მუზეუმის წარმომადგენელი ჯერ „მენშევიკური მთავრობის“ თავმჯდომარესთან მივიდა და პირდაპირ შესთავაზა მიეყიდათ მისთვის მინანქრების განძეულობა, რაშიც იგი მსხვილ თანხას არ დაიშურებდა.

„ეს რომ ჩემს ყურამდე მოვიდა, — იგონებს ექვთიმე, — მე განვუცხადე როგორც თავმჯდომარეს, ისე ნიუ-იორკის მუზეუმის დირექტორს, რომ გაყიდვაზე ლაპარაკი ყოვლად შეუძლებელია. ბევრი წუწუნის და ლაპარაკის შემდეგ მუზეუმის დირექტორმა შემდეგი წინადადება მისცა „მთავრობას“: „მოგვეცით პირობა, რომ თქვენ ამ განძეულობას არ გაჰყიდით და თუ გაყიდვა იქნება, ჩვენ მოგვეყიდოთ, რა თქმა უნდა, შესაფერ ფასში და ამ პირობის ძალით სესხად კარგ

¹ Христианский Восток, изд. Рос. АН, т. VI, вып. 3, Петроград, 1922, стр. 299—302.

² ამ ალბომის წინასიტყვაობა ტენდენციურადაა შედგენილი და სინამდვილეს არ ასახავს.

³ Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе, т. II, 1917—1925, Ленинград, стр. 69—85, стр. 86—110, თანდართული ტაბულებით.

თანხას მოგცემთო“. „მთავრობას“ ეს თითქოს მოეწონა და მზად იყო, მიეცა პირობა. მე, რასაკვირველია, უარი ვთქვი, „რა პირობა უნდა მიეცეთ, ჩვენ კრიმინალურ საქციელს არ ჩავიდნენ და სხვის მიერ დასაცავად მობარებულ ნივთებს არ გავყიდით. ყველა პატიოსან კაცს ელემენტარული პატიოსნება და სვინდისიერება მოეთხოვება, მობარებული ნივთი ხელუხლებლად შეინახოს. ფულის აღება ადვილია, გადახდა კი ძნელია. ვინც მაგისტანა პირობას გვთხოვს, მან კარგად იცის, რომ თქვენ ვალის გადახდა არ შეგიძლიათ და ბოლოს და ბოლოს ამ ვალს არ შეგარჩენენ. რაკი მე ხელი არ მოვუწერე, რა თქმა უნდა, ეს კომბინაცია ჩაიშალა“¹.

შემდეგ ბრიტანეთის მუზეუმის დირექტორსაც აღძვრია სურვილი ქართული განძეულის ზოგიერთი კოლექციის დაპატრონებისა და „მთავრობასთან“ მოსალაპარაკებლად პროფ. ალენი და პროფ. ზ. ავალიშვილი მიუვზავნია.

ექვთიმე განაგრძობს: „ბრიტანეთის მუზეუმმა დაიწყო მოლაპარაკება მთავრობასთან, რომ ქსნის განძეულობიდან, რომელიც ჩემს მიერ იყო შეკრებილი და შეძენილი, ერთი რომელიმე საუკეთესო ნივთი დაგვეთმო მათთვის, და გვპირდებოდა ფასის გაღების გარდა, ჩვენი განძეულობა უფულოდ შეენახათ (მარსელის ბანკი ამ განძეულის შენახვაში ყოველწლიურად 2500 ფრანკს იღებდა. ა. ს.) ბრიტანეთის მუზეუმში და მათი ალბომები გამოეცადა. შუაქაცად პროფესორი ზურაბ ავალიშვილი აიჩიეს. ზურაბი, რა თქმა უნდა, ამ წინადადებით თითქოს თანახმა იყო ამ კომბინაციისა. მაგრამ მე უარი ვუთხარი, რადგან ეს ნივთები მუზეუმის კუთვნილებად იყო გამოცხადებული. ამრიგად, საკითხი ნივთების გაყიდვაზე თუ დათმობაზე, მოსპობილ იქნა“².

რამდენი ენერგია, ნერვების დაძაბვა დასჭირდა ექვთიმეს ქართული განძეულის გადასარჩენად იმ ავანტიურისტებისაგან, რომელთაც ზოგი მხარდამჭერი თვით ქართულ ემიგრაციაშიც აღმოაჩნდათ.

საფრანგეთში იმ დროს ცხოვრობდა გრაფ ალექსანდრე ობოლენსკის ქვრივი სალომე ობოლენსკაია — სამეგრელოს უკანასკნელი მთავრის ნიკოლოზ დადიანის ქალიშვილი (ეკატერინე ჭავჭავაძის შვილიშვილი). მისთვის ამბავი მიუტანიათ, რომ საქართველოდან წამოღებულ განძეულობაში ნიკოლოზ დადიანისეული ნივთებიც ურევია, რომელთაც დიდი ღირებულება აქვსო და თან ურჩევიათ, აღეძრა საქმე მთავრობაში მამისეული ნივთების დაბრუნებაზე. კონსულტანტები ვარაუდობდნენ, რომ საქმის მოგების შემთხვევაში თავადაც მსხვილ გასამრჯელოს მიიღებდნენ. ობოლენსკაიას ეს რჩევა-დარიგება, ცხადია, მოეწონა და მაშინვე წერილით მიმართა „მენშევიკურ მთავრობას“, დაებრუნებინათ მისთვის ყველა ის ნივთი, რომელიც ქართულ სიძველეთა კოლექციაში თავის

¹ იხ. ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, 1967 წ. № 4. როინ მეტრეველის და შოთა ბაღრიძის პუბლიკაცია „ხელოვნების ისტორიის საინტერესო დოკუმენტაცია“. გვ. 55.

² იქვე, გვ. 55.

დროს სამეგრელოს მთავრის ოჯახიდან იყო შეძენილი, წინააღმდეგ შემთხვევაში, საქმის სასამართლოში აღძვრით იმუქრებოდა.

ობოლენსკაიას ქვრივის პრეტენზიებზე „მთავრობამ“ დაუყოვნებლივ აცნობა ექვთიმეს. ექვთიმემ მიუთითა, რომ ობოლენსკაიას ქვრივის საჩივარი უმართებულო იყო და მისთვის კატეგორიული უარი უნდა შეეთვალათ, რადგან 1920 წელს საგანგებო დეკრეტით, ნიკოლოზ დადიანის მთელი ქონება ისტორიული ნივთებითურთ სახელმწიფო საკუთრებად გამოცხადდა.

უარმა ობოლენსკაია, ბუნებრივია, არ დააკმაყოფილა. მრჩევლები შეპირდნენ მას, რომ სასამართლოში საქმეს მოიგებდნენ. ამრიგად, საქმე სასამართლოს გადაეცა.

„ობოლენსკაიას ბევრი დამხმარე აღმოუჩნდა იქაურ არისტოკრატებში --- აღნიშნავს ექვთიმე, --- მისი საჩივრის ირგვლივ მაგარი სპეკულაცია გაჩაღდა. მომჩივანმა გაბერა დადიანების სასახლიდან წამოღებული ნივთების სია და ისე გამოდიოდა, თითქოს აქედან საფრანგეთში გატანილი განძეულის ნახევარი სამეგრელოს მთავრის ქონება ყოფილიყო.

კომბინატორებმა დიდი ფული დახარჯეს ობოლენსკის ქვრივის დასასმარებლად --- იმ იმედით, რომ პროცესს მოიგებდნენ და ერთი ათად მეტ თანხას ელოდნენ. ერთი მათგანი სიკვდილითაც კი მემუქრებოდა“¹.

7 წელიწადს გრძელდებოდა ეს პროცესი. დამცველად აყვანილ იქნა საფრანგეთის პარლამენტის ქვედა პალატის წევრი შ. პომარე, რომელმაც ექვთიმეს მიმართულება მისცა, რა გზით შეიძლებოდა საქმის მოგება. საჭირო იყო დამტკიცება იმისა, რომ განძეული ეკუთვნოდა არა „მთავრობას“, არამედ კერძო საზოგადოებას. ექვთიმემ ამის თაობაზე სპეციალური მოხსენება შეადგინა საფრანგეთის მთავრობის სახელზე.

ქართულ განძეულს სხვა მხრივაც დაემუქრა საფრთხე: საფრანგეთის მთავრობამ „მენშევიკური მთავრობა“ გაუქმებულად გამოაცხადა, მოსპო მისი ლეგაცია. ეს თავისთავად ნიშნავდა იმას, რომ განძეულს „მენშევიკური მთავრობის“ სახით აღარ ჰყავდა კანონიერი პატრონი. სრულიად ადვილი შესაძლებელი იყო ამ ქონების კონფისკაცია.

ექვთიმემ როგორც ამ განძეულის მცველმა სასამართლოს წარუდგინა დასაბუთებული ახსნა-განმარტება იმის შესახებ, რომ ეს განძეული იყო საქართველოს მუზეუმების საკუთრება და „მენშევიკურ მთავრობას“ მასზე არავითარი უფლება არ გააჩნდა.

1935 წლის მაისის დასაწყისში შედგა სასამართლო ობოლენსკის ქვრივის საჩივრის განსახილველად. მრავალი მაქინაციის მიუხედავად, ობოლენსკაიამ საქმე წააგო. სასამართლომ მისი პრეტენზიები უკანონოდ აღიარა, მაგრამ აქვე გამოტანილ იქნა დადგენილება, რომ განძეული შესანახად გადასცემოდა ჟოდონს---

¹ ე. თაყაიშვილი, თხზ., ტ. I, გვ. 409.

ეპეთიმე თაყაიშვილი ლევილში (პარიზის ახლოს) მის
მარჩენალ თხასთან ერთად ოკუპაციის დროს.

ექვთიმე თაყაიშვილი ლევილში (პარიზის ახლოს) 1944 წელს.

ფრანგ მოხელეს, რომელსაც საერთოდ ებარა მეფის რუსეთის მიერ დატოვებული ქონება.

ეს დადგენილება, ცხადია მიუღებელი იყო. ამიერიდან ქართული განძეულის ბედი ბეწვზე ეკიდა. საჭირო იყო დაუყოვნებლივ მიეღოთ ზომები მის დასაბრუნებლად. ექვთიმე ლევილიდან პარიზში გადასახლდა და დაიწყო ენერგიული ბრძოლა ჟოდონისაგან განძეულის დასახსნელად.

პირველ რიგში მეცნიერმა გაუქმებულ „მენშევიკურ მთავრობას“ მოსთხოვა ხელი აეღოთ. განძეულის პატრონობის პრეტენზიაზე და ეს საქმე მთლიანად მისთვის ჩაებარებინათ — მიეცათ უფლება მისი შეხედულებისამებრ განეგო განძეულის ბედი.

ამ დაეინებულები თხოვნის საფუძველზე 1935 წლის 10 აპრილს ექვთიმე თაყაიშვილმა მოიპოვა განძეულის მოვლა-პატრონობის უფლება¹.

ექვთიმეს ხელ-ფეხი გაეხსნა სამოქმედოდ. ამიერიდან შესაძლებელი ხდებოდა მისი სანუკვარი ოცნების შესრულება — განძეულის დაბრუნება სამშობლოში.

ამ დადგენილების წინა დღეს ექვთიმემ საგანგებო წერილთ მიმართა საქართველოს განათლების კომისარიატის სამეცნიერო დაწესებულებათა სამმართველოს უფროსს პროფ. ვუკოლ ბერიძეს:

„ბ-ნო ვუკოლ, როგორც მოგეხსენებათ, თებერვალში 1921 წ. ზოგიერთი ნივთი თბილისის მუზეუმისა და აგრეთვე ის ნივთები გელათის, მარტვილის და ხობის მონასტრებისა, რომელნიც ინახებოდნენ ქუთაისის ზაზინაში, წამოღებულ იქნა მთავრობის მიერ საფრანგეთში დასაცავად და მე დანიშნულ მეთვალყურედ დამფუძნებელი კრების, სამღვდელოების და თვით მუზეუმის მიერ.

ვინაიდან ზოგი სამუზეუმო ნივთი არეული იყო მთავრობის სხვა საქონელთან, ამიტომ მარსელში მისვლისას მოვითხოვე კომისია, რომელიც გამოყოფდა სამუზეუმო ნივთებს სხვა ნივთებისაგან და მიიღებდა ზომებს მათი ჯეროვანი დაცვისათვის.

კომისია შესდგა. ის ყუთები რიცხვით ცამეტი, რომელნიც ტფილისის მუზეუმიდან იყო წამოღებული და მუზეუმის ბეჭდით დაბეჭდილი, კომისიას არ გაუხსნია, სხვები გავხსენით, ნივთები გადავარჩიეთ და სამუზეუმო ფონდში მოვათავსეთ: ყველა წამოღებული გელათის, მარტვილის და ხობის ნივთები, აგრეთვე ყველა წამოღებული ზუგდიდის სასახლის ნივთები და ყველა ის ნივთები, რომლებიც მთავრობას ზაზინაში ჰქონდა შეგროვილი სხვადასხვა გაუქმებულ დაწესებულებათაგან და რომელთაც ახლობელი თუ შორეული მნიშვნელობა ჰქონდა ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის თუ ხელოვნების თვალსაზრისით, ყველა ნივთები აღვნიშნეთ, სია შევადგინეთ, ჯეროვანად ყუთებში ჩავალაგეთ, დავბეჭდეთ მთავრობის ბეჭდით. სულ შესდგა ტფილისიდან წამო-

¹ ე. თაყაიშვილის პირადი არქივი, საქმე № 1141.

ღებულიანად ოცდაცხრამეტი ყუთი, რომელნიც ჩავაბარეთ საფრანგეთის ბანკის მარსელის განყოფილებას შესანახად მთავრობის წარმომადგენლის სახელზე. სხვანაირად შეუძლებელი იყო მოთავსება ნივთებისა, ვინაიდან ნივთები მთავრობის სახელით იყო წამოღებული.

იმ დღიდან უკანასკნელ დღემდე ყუთები იქ ინახებოდა ხელუხლებლად. ხოლო ბოლო დროს ნ. მინგრელსკის ასულმა სალომე ობოლენსკის ქვრივმა საჩივარი შეიტანა სასამართლოში, რომ ზუგდიდის სასახლის ნივთები მას ეკუთვნის როგორც მემკვიდრეს ნ. მინგრელსკისა და ითხოვა წინასწარი „ზაპრეშჩენის“ დადება ამ ნივთებზე.

სასამართლომ გაარჩია საქმე და „ზაპრეშჩენის“ დადებაზე უარი უთხრა ობოლენსკის ქვრივს. მაგრამ რადგანაც იმ დროს გაუქმდა საფრანგეთში საქართველოს რესპუბლიკის ლეგაცია, სასამართლომ დაადგინა მარსელის ბანკში დაღებული 39 ყუთი დროებით შესანახად გადაეცეს მოხელეს ყოდონს, რომელიც შემნახველია აგრეთვე რუსების დატოვილი ნივთებისა. ობოლენსკის ქვრივს ნება აქვს, თუ მოისურვებს სასამართლოს წესით შეეცადოს უფლების აღდგენას ნივთებზე. მაგრამ მას დღემდის საჩივარი არ დაუწყია და რომც დაიწყოს, იურიისტების აზრით, ვერას გახდება, ვინაიდან ნ. მინგრელსკის ქონება დამფუძნებელი კრების დეკრეტით გადარიცხულია კანონიერად საქართველოს სახელმწიფო ფონდში.

სასამართლოს დადგენილების გამო ის 39 ყუთი მარსელის ბანკიდან გადმოუტანიათ პარიზის ბანკში და სხვადასხვა უწყებათა წარმომადგენლების თანდასწრებით უჩვენოდ გაუხსნიათ და ნივთები დაუწყვიათ ერთს სულ მცირე ოთახში.

ჩემი მეთვალყურეობა ამდენხანს იმაში გამოიხატებოდა, რომ იმ ყუთებისა-ივის არავის ხელი არ ეხლო და არც უხლიათ, მანამ საფრანგეთის მთავრობის მოხელეს არ ჩააბარეს ყუთები. ამას მარსელის ბანკის გამგებოდაც დააჩქარებდა.

თქვენ კარგად იცით, თუ მე როგორ მიყვარს ქართულ სიძველეებზე მუშაობა, მაგრამ ჩემს თავს ნება ვერ მივეცი, რომ რომელიმე ნივთი ან ხელნაწერი ჩამომეღო და ჩემი შესწავლის ობიექტად გამეხადა იმ შიშით, რომ ის ხელნაწერი ან ნივთი არ დამკარგოდა; ზოგიერთმა პარიზის პროფესორმა და განსაკუთრებით ცნობილმა ბიზანტიოლოგმა გ. მილემ მთხოვეს, ნება დამერთო ნივთები ფოტოგრაფიულად გადმოეღოთ თავისი ხარჯით, მაგრამ მე უარი ვუთხარი და ავუხსენი, რომ ყუთები მუზეუმის ბეჭდით არის დაბეჭდილი და გადმოცემული შესანახად და ჩვენ მოვალე ვართ, ესე გაუხსნელად პატრონთ ჩავაბაროთ-თქო.

ეხლა მდგომარეობა ძირიანად შეიცვალა, ნივთები უპატრონოდ არის გამოცხადებული. მე აღარა მაქვს საშუალება და უფლება ნივთების დაცვასა და ჯეროვნად შენახვას მეთვალყურეობა გავუწიო, ნებაც რომ მქონდეს, ფიზიკური მდგომარეობა არ მაძლევს ამის საშუალებას, მოვუხდო, ფეხიც დამიშავდა, ძლივს დავდივარ. დღეს ვარ, ხვალ აღარ გიქნები და ჩემთვის მეორე სიკვდილი

იქნება, თუ ის ნივთები ან მისი ნაწილი დაგვეყარება; თქვენ უწყით, თუ რა წილი მიდევს მე მათ შეკრებაში და მათი ღღევანდელი მდგომარეობა მტანჯავს, ვერ დავმშვიდდები, მანამ ის ნივთები საქართველოს არ დაუბრუნდება და მუზეუმს არ ჩაბარდება.

ეხლა მე საფრანგეთის მთავრობას მოხსენებას ვუდგენ, რომელშიც ახსნილია ყოველი გარემოება ამ ნივთებისა, ესე იგი:

1) რომ ეს ნივთები ევაკუაცია ქმნილია საფრანგეთის ყოფილი ელჩის შევალის რჩევითა და დახმარებით.

2) რომ ნივთები შეადგენენ საკუთრებას არა მთ მთელი ცნობილი მთავრობისა, არამედ კერძო მუზეუმებისა, საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა, წერა-კითხვის საზოგადოებისა, საეკლესიო მუზეუმისა, სამხატვრო გალერეისა და საქართველოს მუზეუმისა.

3) რომ ეს ნივთები მხოლოდ შესანახად ჩაბარებული ჰქონდა საქართველოს რესპუბლიკის მთავრობას და მეთვალყურედ მე ვიყავი დანიშნული და

4) რომ ეხლა, როდესაც აქ საქართველოს მთავრობის საელჩო მოხსნილია, რომლის სახელზე ნივთები ინახებოდა ბანკში, ის ნივთები უნდა დაუბრუნდეს თავიანთ პატრონებს, ესე იგი საქართველოს მუზეუმებს, მით უმეტეს, რომ ამ მუზეუმების გარშემო და საქართველოს უნივერსიტეტში ეხლა ინტენსიური სამეცნიერო მუშაობა წარმოებს და მკვლევარნი მოკლებულნი არიან საშუალებას ისარგებლონ ამ ნივთებით. მოხსენებული იქნება აგრეთვე, რომ ამჟამად საქართველოში მუშაობენ რუსთაველის იუბილეის გადახდისათვის. ამზადებენ მისი პოემის სამეცნიერო გამოცემას და სამი საუკეთესო ხელნაწერი რუსთაველის პოემისა აქ არის წამოღებული. აგრეთვე მოხსენებული იქნება, საბჭოების ხელისუფლებამ დაუბრუნა საქართველოს ყველა ის სამუზეუმო ქართული ნივთები, რომელნიც წამოღებული იყო რუსეთში.

ეხლა აუცილებლად საჭიროა, ამ ჩემს მოხსენებას დაერთოს თქვენი, ესე იგი საქართველოს რესპუბლიკის ხელისუფლების ხმა და შუამდგომლობა და მუზეუმების საბჭოების მოთხოვნა საფრანგეთის მთავრობისაგან, რომ მათ დაუბრუნდეს მათი კუთვნილი და შესანახად წამოღებული ნივთები. მართალია, წერა-კითხვის და საეკლესიო მუზეუმები ეხლა გადაცემულია უნივერსიტეტისადმი, მაგრამ მათ მაგიერ უნივერსიტეტი აღძრავს შუამდგომლობას, როგორც მათი კანონიერი მემკვიდრე; საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, სამხატვრო გალერეა და საქართველოს მუზეუმები არსებობენ და მათმა გამგეობამ უნდა აღძრან შუამდგომლობა.

გთხოვთ, ეს წერილი გააცნოთ საქართველოს რესპუბლიკის ხელისუფლებას და დაინტერესებულ მუზეუმებს და დაწესებულებათ და რამდენადაც შეიძლება დაჩქარებით წარმოადგინოთ თქვენი შუამდგომლობა. ამას მოითხოვს ჩვენი ნივთების ინტერესი, რომ განსაცდელში არ ჩავარდეს და არ დაგვეჩაგროს. კიდევ ერთი ცნობა: შესანახი ფული მარტო ერთი წლისაა გადახდილი ორი ათას

ზუთასი ფრანკი. დანარჩენს, რასაკვირველია, მოითხოვენ და უნდა გადაიხადოთ. სამაგიეროდ ბევრს, ერთობ ბევრს ნივთებს მიიღებთ, რომელნიც წინეთ არ ეკუთვნოდნენ მუზეუმებს. სიტყვას აღარ გავაგრძელებ. ველი თქვენს პასუხს.

ღრმა პატივისცემით ექვთიმე თაყაიშვილი“.

იმავე ხანებში, 1933 წლ. მაისში ექვთიმემ მოხსენებითი ბარათით მიმართა საფრანგეთის რესპუბლიკის მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარეს. წერილში იგი ასაბუთებდა, რომ საფრანგეთში ევაკუირებული განძეული შეადგენს საქართველოს მუზეუმების საკუთრებას და მას იგი დაუყოვნებლივ უნდა დაუბრუნდეს, რომ განძეულის გადაცემა მეფის რუსეთის ქონების მცველისათვის უკანონოაა, რაც დაუყოვნებლივ უნდა გამოსწორდესო:

„ძველი საქართველო, — წერს ექვთიმე, — ფლობდა ანტიკვარულ და მხატვრულ ფასეულობათა აურაცხელ რაოდენობას, განძეულს, რომლის დიდი ნაწილი დროთა განმავლობაში განიავდა. ქართველობამ, იმ მიზნით რომ ამ განძეულის ერთი ნაწილი გადაერჩინა მაინც, შექმნა რამდენიმე კერძო მუზეუმი და საზოგადოებანი და მათ დაიწყეს ხელნაწერთა, სიგელთა, არქეოლოგიურ, ისტორიულ, მხატვრულ და ეთნოგრაფიულ ფასეულობათა შეგროვება.

არსებობდა შემდეგი საზოგადოებანი: ქართული ლიტერატურის გამავრცელებელი საზოგადოება თავისი მუზეუმით, ქართული სასულიერო მუზეუმი, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, რომელიც მე ჩამოვყალიბე, სამხატვრო მუზეუმი, იგივე ქართული ეროვნული მუზეუმი.

აღნიშნული მუზეუმების დაფუძნების დღიდანვე მე მთელ ქალ-ღონეს ვახმარდი ანტიკვარულ ფასეულობათა შეგროვებას, ვცემდი ტექსტებს, სიგელებს, წარწერებს და კატალოგებს“. შემდეგ ექვთიმე აღწერს მენშევიკური მთავრობის ევაკუაციას საფრანგეთში და განძეულის გატანას, რაც საფრანგეთის საგანგებო კომისიის შევლივს რჩევით მოხდა, ამ განძეულის შენახვის ისტორიას, სასამართლოს გადაწყვეტილებას ობოლენსკაიას ქვრივის საჩივრის საქმესთან დაკავშირებით და აღნიშნავს:

„სასამართლომ უარპყო გრაფ ობოლენსკის ქვრივის საჩივარი, მაგრამ ამავე დროს, მიიღო რა მხედველობაში, რომ „საქართველოს მთავრობა გაქრა“, დაადგინა: „39 ყუთი, რომლებიც ინახება საფრანგეთის ბანკში, შედიან რუსეთის იმ ქონების კატეგორიაში, რომელიც საფრანგეთშია დატოვებული და რომლის დროებით ადმინისტრატორად დანიშნულია ბ-ნი ჟოდონი“. ამის შემდეგ ჩვენთვის ცნობილი გახდა, რომ 39 ყუთი წამოღებულ იქნა მარსელიდან პარიზში, აქ ისინი გახსნილ იქნა სპეციალური კომისიის თანდასწრებით, მაგრამ სამწუხაროდ, მეპატრონეთა მოწვევის გარეშე. ხოლო შემდეგ ზემოხსენებული განძეულობა მოთავსდა ფრანგული ბანკის პატარა ოთახში.

ამრიგად, სამუზეუმო ქონება არავითარ შემთხვევაში არ ეკუთვნის „საქართველოს მთავრობას“. იგი ეკუთვნოდა და ეკუთვნის ზემოთ მოხსენებულ მუზეუმებს, რომლებმაც მომანდევს იგი საევაკუაციოდ და დასაცავად. ვისთვის

უნდა გამოეცხადებინა ნდობა მუზეუმებს ამ შემთხვევაში, თუ არა მთავრობისათვის, რომელიც „დე-იურე“ იცნო საფრანგეთმა და სხვა სახელმწიფოებმა.

...ქართული უნივერსიტეტი და სამეცნიერო დაწესებულებანი აგრძელებენ სამეცნიერო მუშაობას. ასე, მაგალითად, ამჟამად ისინი ემზადებიან სახელგანთქმული მგოსნის შოთა რუსთველის დაბადებიდან 750 წლისთავის საზეიმო აღნიშვნისათვის და კერძოდ, ამზადებენ მისი ნაწარმოების სამეცნიერო გამოცემას. სამი ყველაზე უფრო ძველი და ძვირფასი ხელნაწერი მისი პოემისა იმყოფება ზემოხსენებულ ყუთებში და უსამართლობა იქნებოდა გამომცემლებისათვის ამ ძირითადი ხელნაწერის გამოყენების საშუალება წაგვერთმია. ყოველივე ამას ისიც უნდა დაეუმატოთ, რომ თუ ამ განძეულობის შენახვა დიდი ხნით გაგრძელდა იმ მდგომარეობაში, რომელშიც ახლა იმყოფება, ეს დამლუპველი იქნებოდა ასეთი ძვირფასი განძისათვის. სამუზეუმო განძეულს სჭირდება სათანადო შენობა, ვიტრინები და საგანგებო მოვლა. მარსელში ისინი ბამბით იყო შეხვეული და ყუთებში ჩადებული, პარიზში კი ისინი ერთ პატარა ოთახში უწესრიგოდაა ერთმანეთზე დაყრილი თაროებზე ყოველგვარი შეფუთვის გარეშე. მათ მტვერი ედება, შავდება და ფასი ეკარგება. ძვირფასი ქვები და მარგალიტი, რომლითაც ზოგიერთი საგნებია შემკობილი, ფუჭდება. სურათები და ნაქარგები ხუნდება.

ყველა ჩვენ, ბატონო თავმჯდომარევ, ვართ კეთილშობილი ფრანგი ხალხის სტუმრები, რადგანაც ჩვენ პარიზში ჩამოვედით და ზემოხსენებული განძეულობა ჩამოვიტანეთ საფრანგეთის მთავრობის მოწვევით... მაგრამ ამჟამად, როცა საქართველოს მისია პარიზში გაუქმებულია და როცა საქართველოს ეროვნული მთავრობა აღარ არსებობს, მე როგორც საქართველოს მუზეუმების წარმომადგენელი, ვშუამდგომლობ თქვენს წინაშე, რათა გადასცეთ ზემოხსენებულ მუზეუმებს მათი კუთვნილი ქონება. ამით ჩვენ თავიდან მოვიხსნით იმ ვეებერთელა პასუხისმგებლობას არა მარტო მუზეუმების წინაშე, არამედ ქართველი ერის წინაშე მის წმინდა განძეულთან დაკავშირებით.

პატივი დამდეთ ბატონო თავმჯდომარევ, და მაცნობეთ თქვენი გადაწყვეტილება ამის თაობაზე.

მიიღეთ თქვენდამი ჩემი მაღალი პატივისცემა.

ექვთიმე თაყაიშვილი¹.

ექვთიმეს ამ განცხადებაზე მთავრობის თავმჯდომარეს პასუხი არ გაუცია. მსგავსი შინაარსის განცხადება რამდენჯერმე გაგზავნა საფრანგეთის მთავრობაში, მაგრამ, უშედეგოდ.

ეს წლები საერთოდ ძალიან მძიმე, მღელვარე, მომქანცველი იყო ექვთიმესათვის. კაცი დიდილამა, თითქმის მოხუცდა კიდეც. ძველი მხნეობა აღარ მოსდევდა. ცხოვრების ერთადერთი მეგობარი—მეუღლე ნინო ჯერ კიდევ 1931 წელს

¹ ე. თაყაიშვილის პირადი არქივი, საქმე № 213.

მიაზარა ღვრილის მიწას. ნინო ხომ მისი გულის მესაიდუმლე, გამამხნევებელი, სათუთი მზონველი აზო. იგი ექვთიმეს სამშობლოდან გარდახვეწილის ცხოვრებას თითქოს უმსუბუქებდა. ახლა ისიც წავიდა ამ ქვეყნიდან.

—თუ საქართველოში ცოცხლად დაბრუნება მეღირსა, ნინოს ნეშოს თან წავიღებო—ამით იმხნევებდა თავს ექვთიმე და ამიერიდან ერთადერთი იმედით ცოცხლობდა: საქართველოში უნდა დაბრუნებულიყო, მშრომელი ხალხისათვის მისი ისტორიული ძვირფასეულობა დაებრუნებინა.

ექვთიმეს პირად არქივში დაცულია მისი ჩანაწერები 1938 წლის იანვარში. ძნელია ამ სტრიქონების აულელვებლად წაკითხვა.

ქართველი ხალხი მშობლიური უნივერსიტეტის დაარსებიდან ოცი წლის იუბილეს იხდის. გაზეთი „კომუნისტი“ ამ თარიღს თითქმის მთელ გვერდს უძღვნის. აქაა წერილები უნივერსიტეტის წამყვანი მეცნიერებისა და უამრავი ფაქტიური მასალა, რომელიც საბჭოთა ხელისუფლების წლებში უნივერსიტეტის დავაჟკაცებაზე, მის დიდ წარმატებებზე მოგვითხრობს.

ექვთიმეს ამოუჭრია გაზეთიდან ეს სტატიები. ამასთან საკუთარი შენიშვნებიც დაურთავს.

ჩანაწერებში ექვთიმეს მოტანილი აქვს უნივერსიტეტის წინსვლა-განვითარების ამსახველი ფაქტები და ციფრები. აი მაგალითად:

„დღეს საქართველოში 19 უმაღლესი სასწავლებელია!“

„ოცი წლის წინათ თბილისის უნივერსიტეტის დაარსებით საფუძველი ჩაეყარა საქართველოს კულტურული აღორძინების საქმეს, დღეს ეს უნივერსიტეტი ერთი მოწინავე უნივერსიტეტია, რომელიც ტონს აძლევს სამეცნიერო კვლევა-ძიებას ჩვენში“ (აკაკი შანიძე).

ასეთივე ხასიათის ადგილები ამოუწერია ექვთიმეს გ. ახვლედიანის სიტყვიდანაც.

„პროფ. მოსე გოგიბერიძე აყენებს საკითხს მეორე უნივერსიტეტის გახსნის ქუთაისში“.

პროფ. გიგო ნათაძის წერილიდან ამოწერილია მთელი რიგი ადგილები, რომლებიც ახასიათებენ უნივერსიტეტის მძიმე პერიოდს მისი გახსნის პირველ წლებში.

ექვთიმეს საგანგებოდ ამოუწერია სახელი და გვარი იმ მეცნიერებისა, რომლებიც უნივერსიტეტში აღიზარდნენ და ახლა მის მეცნიერულ მშვენიებას წარმოადგენენ (ა. ჩიქობავა, ს. ჯანაშია, ვ. თოფურია, ვ. კუპრაძე, ლ. გოკიელი და სხვები).

ამ გახუნებულ ფურცლებს ორ ადგილას დაღვენთილი წვეთის ნაკვალევით ამჩნევია. უეჭველია, რომ ორი მრგვალი მკრთალი ლაქა მარტოხელა, გადახვეწილი, სამშობლოს მოწყვეტილი კაცის ცრემლების ნაკვალევია. თბილისის უნივერსიტეტის დაარსების მთელი ისტორია ექვთიმეს თვალწინ ედგა. ივანესა და მისი თაოსნობით და უშუალო მონაწილეობით დაირწა ქართული კულტურის

ეს დიდებული აკვანი. ახლა? ახლა უნივერსიტეტის სტუდენტები და მეცნიერები ზეიმობენ ოცი წლის სახელოვან ისტორიას. ბედნიერი ხალხი და მთელი სტუდენტი ახალგაზრდობა ნაამაგარ მოღვაწეთა სახელებს მადლიერების გრძნობითა და ღიძის პატივისცემით მოსავენ. ექვთიმე კი არავის ახსოვს. არც გაემტყუნებათ. ბევრმა, ყოველ შემთხვევაში, ახალგაზრდობამ, არ იცის ექვთიმეს ღვაწლი ამ საქმეში. ღვაწლი კი არა, ალბად მას განძის მიმტაცებლადაც თვლიან! არც გაემტყუნებათ იგი ემიგრანტია, ის ხომ მენშევიკურ მთავრობას გაჰყვა რომელმაც ეროვნული განძეულობა პარიზში გაიტაცა. როგორ დაუმტკიცოს მშობლიურ ხალხს სიმართლე, კეთილშობილური მისწრაფება განძეულის დაცვისა და გადარჩენისა, როგორ გააგებინოს, რომ იგი სულითა და გულით საბჭოთა საქართველოსთანაა და მათთან ერთად ზეიმობს უნივერსიტეტის დიდებულ დღესასწაულს...

1935 წელს ექვთიმე იმას მაინც ახერხებს, თბილისის უნივერსიტეტს გამოუგზავნოს დიდი მთავრის ბორჯომის სასახლიდან 1921 წელს გატანილი დიდებული ბიბლიოთეკა. ამ უნიკალურმა წიგნებმა უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა კიდევ უფრო გაამდიდრა.

ერთადერთ შვებას იგი ისევ მეცნიერულ ფუნქტუსში პოვებს. საფრანგეთის ანტიკვარულ დაწესებულებებში გულმოდგინედ ეძებს ქართულ სიძველეებს, რომ მიბარებულ განძეულს რაიმე შემატოს. ზოგჯერ პარიზის აზიურ საზოგადოებას ეწვევა და მის სხდომაზე სამეცნიერო მოხსენებით გამოდის. 1929 წ. ჟურნალ „კავკასიონში“ აქვეყნებს „სომხით-საორბელოს ძეგლების წარწერებს“, ნაწ. I, ორი ტაბულითურთ; გაზეთ „საქართველოში“ ბეჭდავს ბიბლიოგრაფიულ წერილს „ქართული სიძველენი ევროპელ ანტიკვარებთან“. 1933 წელს ძლივს ახერხებს 1922 წელს უკვე დაწერილი წიგნის „პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშნის“ გამოცემას. ეს გამოცემაც მისი მოწაფის არჩილ მეტრეველის მატერიალური დახმარებით განხორციელდა და ექვთიმე წინათქმაში მის ღვაწლს მადლობით იხსენიებს.

პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში სულ 26 ძველი ქართული ხელნაწერი ინახება. ეს ბროსემაც იცოდა. სწორედ მათი საშუალებით მიჰყო ხელი ბროსემ ქართული ენის, ლიტერატურის და ისტორიის შესწავლას. სააზიო ჟურნალის სხვადასხვა ნომერში მოცემულია ბროსეს პირველი დაკვირვებანი ამ ხელნაწერთა შესახებ. შემდეგ ეს ხელნაწერები აღწერა პროფ. ალ. ხახანაშვილმა და დაბეჭდა ჟურნალ „მოამბეში“ (1898 წ. № XXIV). 1908 წელს არმენისტმა ფრედერიკ მაკლერმა დაბეჭდა აღწერა ნაციონალური ბიბლიოთეკის სომხური და ქართული ხელნაწერებისა.

მიუხედავად ყოველივე ამისა, ექვთიმემ მაინც საჭიროდ ჩათვალა ხელნაწერთა ხელახალი აღწერა და აღწერილობის გამოქვეყნება, რადგან აღრინდელ ხელნაწერთა აღწერილობაში მრავალი შეცდომა შენიშნა.

—„ერთი დიდი მნიშვნელობა პარიზის ხელნაწერებისა იმაშიც მდგომარეობს, შენიშნავს ექვთიმე, რომ ესენი გვაძლევენ გასაღებს ოცი ქართული კრიპტოგრაფისა ანუ საიდუმლო დამწერლობისა, რომელსაც ბროსემ მიაქცია დიდი ყურადღება, მაგრამ ჩვენი მეცნიერების მიერ შეუმჩნეველი დარჩა“¹. მართალია, ივ. ჭავჭავიშვილის, აკ. შანიძის შრომებიდან ცნობილია ანჩინური და ანჯანური კრიპტოგრაფიის ნიმუშები, მაგრამ, ჩანს, ამ მეცნიერებს ხელი არ მიუწვდებოდათ მაშინ პარიზის საიდუმლო დამწერლობის ნიმუშებზე და მათს შესახებ ბროსეს ნარკვევზე, სადაც ანჩინურისა და ანჯანურის გარდა, ანპოლური და ანრეული ნიმუშებიცაა მოტანილი და გარჩეული. მაგრამ გასარკვევი რჩებოდა — შენიშნავს ექვთიმე, — თექვსმეტი ნიმუში ქართული კრიპტოგრაფიისა, რადგან მათი პალეოგრაფიული დახასიათება ბროსეს არ აქვს მოცემული. ჩვენი მიზანია ეს ნაკლი შევავსოთ და მკვლევართ მივცეთ საშუალება გამოიყენონ ისინი. ამიტომ ვათავსებთ ყველა კრიპტოგრაფიებს ხუთ ტაბულაზე იმ ზომით და სახით, როგორც დედანშია“.

შემდეგ ექვთიმე აღწერს ოცივე ნიმუშს საიდუმლო დამწერლობისა და გამოცემას ნიმუშებსაც თან ურთავს. აქვეა მოთავსებული ხელნაწერთა აღწერილობა დაბეჭდილი კატალოგის მიხედვით. ძველ, მისთვის ცნობილ ხელნაწერის აღწერილობას ექვთიმე უმატებს ორი ახლად შეძენილი ხელნაწერის აღწერილობასაც. ესენი არიან „ქართული ღრამატიკა შეთხზული თბილისის საკეთილშობილოს სასწავლებლის მოძღუარის პროტოპოპის იოანე ქართველოვისაგან სახმარად მისივე სასწავლებლისა 1809 წელსა“ და „სახარება, ოთხთავი“, ნუსხა ხუცურით ნაწერი. ექვთიმე დაწვრილებით განიხილავს სახარების მინაწერებს. ბოლოს შენიშნავს, რომ ძველი მე-13 საუკუნისაა. „ეს სახარება საქართველოშია დაწერილი და შემდეგ წარგზავნილი იერუსალიმში, ქართველთა ჭვარის მონასტერში. ჭვარის მონასტრიდან კარგა ხანია გაუტანიათ, ვინაიდან ეს სახარება არც ა. ცაგარელის კატალოგშია მოხსენიებული და არც რობერტ ბლეიკისა“².

ექვთიმემ კარგად იცის, რაც კეთდება ქართველოლოგიაში საბჭოთა საქართველოში; იცის რა პრობლემებია მომწიფებული გადასაჭრელად ქართველოლოგიის წინაშე, საერთოდ, და უნდა ამ დიდ ეროვნულ საქმეში თავისი წვლილიც შეიტანოს.

ექვთიმეს პირად საქმეში ინახება მის მიერ მოხაზული სამუშაო პროგრამა:

„რა არის გასაკეთებელი დღეს:

I. ბიზანტიელ მწერალთა საქართველოს შესახებ ყველა ცნობის თარგმნა-გამოცემა.

II. ყველა მუსლიმანი მწერლის ასეთივე ცნობების თარგმნა-გამოცემა.

¹ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, პარიზის მაცნონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიმუში. პარიზი, 1933, გვ. 2.

² ი ქ ვ ე, გვ. 64.

III. მოსკოვ-ლენინგრადის არქივებში დაცული მიმოწერა — საბუთების გამოქვეყნების ბოლომდე მიყვანა.

IV. სიგელ-გუჯართა გამოცემის ბოლომდე მიყვანა.

V. მუზეუმებში შეკრებილ ხელნაწერთა დაწვრილებითი აღწერის დასრულება.

VI. ფოტოგრაფიულად გადმოღება სინას მთაზე იერუსალიმში და ათონზე დაცული ყველა ქართული ხელნაწერისა.

VII. საქართველოში ნამოგზაურევი ყველა ევროპელის ნაწარმოების თუ აღწერილობის შეკრება და ქართულად გამოცემა.

VIII. შეკრება და ქართულად გამოცემა ყველა სომეხი ისტორიკოსის ცნობებისა საქართველოს შესახებ.

IX. გათხრა ძველი ქალაქებისა, ციხეებისა და სასახლეებისა.

X. ეპიგრაფიკული მასალების შეკრება“.

1935 წელს ექვთიმე ბექდავს საინტერესო მოგონებას მისი ბავშვობის მეგობარ ნიკო მარზე, რომლის მეცნიერული დამსახურება კავკასიოლოგიაში მსოფლიოშია აღიარებული. ამავე წელს უხდება მას ნეკროლოგის დაბეჭდვა მარის ვაჟიშვილზე, შესანიშნავ მეცნიერზე იური მარზე, რომელიც 1935 წელს დაიღუპა. წერს გულთბილ მოგონებას პავლე იოსების ძე თუმანიშვილზე, რომელიც საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მზრუნველი წევრი იყო და დიდი ამაგი დასდო ამ საზოგადოების მეცნიერულ საქმიანობას. ამავე წელს ჟურნალ „ბიზანტიონში“ და „გეორგიკაში“ (ლონდონი) ქვეყნდება ექვთიმეს საყურადღებო სტატიები ვანის სახარებისა და ქრისტიანული ქრონოლოგიის შესახებ. იმავე „გეორგიკაში“ 1936 წელს ექვთიმემ კიდევ ორი სტატია მოათავსა.

1937 წელს ექვთიმეს შესაძლებლობა მიეცა განეხორციელებინა დიდი ხნის მომზადებული წიგნის „არქეოლოგიური ექსპედიცია 1910 წელს ლეჩხუმსა და სვანეთში“ გამოცემა. ჩვენ ზევით გვქონდა ლაპარაკი ამ მოგზაურობის დიდ მეცნიერულ მნიშვნელობაზე. აქ ვიტყვით მხოლოდ იმას, რომ ამ წიგნმა სამეცნიერო წრეებში დიდი მოწონება დაიმსახურა.

მომდევნო, 1938 წელს ექვთიმემ გამოსცა „არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს“. ორთავე ეს გამოცემა ქართველოლოგიის უბრწყინვალესი შენაძენი იყო. დასაწყისი მხოლოდ ის წარმოადგენდა, რომ არც ერთ ამ გამოცემას ტაბულები და ფოტო-სურათები არ ახლდა.

1939 წელს ექვთიმემ გამოსცა „მეფეთა და კათალიკოსთა სულთა მატიაწე ნიკორწმინდის ხელნაწერში“. ეს პატარა წიგნაკი 16 გვერდია, მაგრამ ძეგლს საქართველოს ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს.

1938 წლიდან ევროპის ცაზე ომის ღრუბლები ჩამოწვა. ფაშისტური გერმანიის მესვეურები ევროპის კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა რეაქციული მმართველი წრეების წაყრუებით და ფარული წაქეზებით პრაქტიკულად შეუდგნენ მსოფლიოში გაბატონების ყაჩაღური გეგმის განხორციელებას. მიუნხენის გარიგებამ 1938 წლის სექტემბერში ჰიტლერს ხელ-ფეხი გაუხსნა აღმოსავლეთში ლაშქრობისათვის.

დალაღიეს მთავრობა საფრანგეთის მსხვილი ბურჟუაზიის ინტერესებიდან რომ გამოდიოდა, ჰიტლერის ავანტიურის წამქეზებლის როლში მოგვევლინა. მიუნხენიდან საბჭოთა კავშირთან მეგობრობის ხელშეკრულებისა, საფრანგეთის მმართველი წრეები ძირითად მტრად არა გერმანიას, არამედ საბჭოთა რუსეთს თვლიდნენ და ამზადებდნენ კიდევ შეიარაღებულ ინტერვენციას სოციალისტური სახელმწიფოს წინააღმდეგ. ფრანგ იმპერიალისტებს იმისი დიდი სურვილი ჰქონდათ, რომ გერმანიას და რუსეთს ომში ერთმანეთი სისხლისაგან დაეწრიტათ და ამით ევროპაში თავისი ჰეგემონია განემტკიცებინათ.

საფრანგეთის მთავრობის მიერ აღებულმა ამ ანტისაბჭოურმა კურსმა ექვთიმე საგონებელში ჩააგდო. განძეულის ბედი კვლავ გართულდა. მოსალოდნელი იყო, რომ საფრანგეთის მთავრობა, რომელმაც ქართული განძეული ყოფილი რუსეთის იმპერიის ქონების თანრიგში მოაქცია, ასეთი ანტისაბჭოური კურსის ვითარებაში მის კონფისკაციას მოახდენდა და სავსებით მიითვისებდა ქართველი ხალხის საკუთრებას. ამ ვითარებაში ხმაურის ატეხა ეგების არც იყო საჭირო და წაყრუება სჯობდა. მეგობრები საფრანგეთის დემოკრატიული წრეებიდან ექვთიმეს ასეთ რჩევას სთავაზობდნენ, ვნახოთ, როგორ განვითარდება მოვლენები, ჯერჯერობით კი გაჩუმება სჯობია.

მოვლენები კი საშიშარი მიმართულებით ვითარდებოდნენ. 1939 წლის 1 სექტემბერს ფაშისტური გერმანია თავს დაესხა პოლონეთს. იმავე წლის 3 სექტემბერს ინგლისმა და საფრანგეთმა, რომლებსაც პოლონეთთან სამოკავშირო ხელშეკრულება ჰქონდათ დადებული, ომი გამოუცხადეს გერმანიას. 1940 წლის ივნისში გერმანიის მხარეზე ომში ჩაება ფაშისტური იტალია.

ჰიტლერული გერმანიის ტანკები, ავიაცია, კბილებამდე შეიარაღებული დივიზიები პოლონეთში შეიჭრნენ და წინ მიიწევდნენ. ინგლის-საფრანგეთის მმართველი წრეები გულხელდაკრეფილი შესცქეროდნენ, თუ როგორ იცლებოდა სისხლისაგან მათი მოკავშირე პოლონეთი. ნიუნბერგის პროცესზე იოდილი — გერმანიის შეიარაღებული ძალების უმაღლესი მთავარსარდლობის შტაბის უფროსი ამბობდა: „თუ ჩვენ არ გაგვანადგურეს ჯერ კიდევ 1939 წელს, ეს მხოლოდ იმ ფაქტის წყალობით, რომ პოლონეთის მთელი კამპანიის განმავლობაში, დაახლოებით, 110 ფრანგული და ბრიტანული დივიზია დასავლეთით უმოქმე-

დოდ იდგა სრულ საბრძოლო მზადყოფნაში მხოლოდ 23 გერმანული დივიზიის წინააღმდეგ“.

საფრანგეთის მმართველი წრეები ამ დროს მოკავშირის დახმარებაზე კი არა, საბჭოთა ქვეყანაზე თავდასხმისათვის ემზადებოდნენ. ამიტომ იყო გაზაღებული მთელს საფრანგეთში აღვირახსნილი ანტისაბჭოური პროპაგანდა, ამიტომ დევნიდნენ და საკონცენტრაციო ბანაკებში ერეკებოდნენ კომუნისტებს. და არა მარტო კომუნისტებს — ყველა საბჭოთა მოქალაქეს, რუს ემიგრანტებსაც კი. ამ დროს დაარბიეს „სამშობლოში დაბრუნების კავშირი“, რომელიც იქ რუსმა ემიგრანტებმა ჩამოაყალიბეს და კავშირის წევრები საკონცენტრაციო ბანაკებში ჩაკეტეს.

დალადიეს, ხოლო შემდეგ რეინოს მთავრობის დროს საგანგებოდ იხილებოდა გენერალ ვეიგანის გეგმა საბჭოთა კავშირზე თავდასხმის შესახებ. ამ გეგმით ნავარაუდევია იყო ინგლის-საფრანგეთის ავიაციის თავდასხმა ბაქოსა და ბათუმის ნავთგადამამუშავებელ ქარხნებზე. ეს თავდასხმები საკმარისი იქნება საბჭოთა კავშირის ეკონომიკის პარალიზებისათვის — ამტკიცებდნენ ისინი. ვეიგანი იმასაც კი ტრიახობდა, რომ ორი ასეული თვითმფრინავითა და მისი მხარდაშეკერი ძალებით იგი „ისე შევიდოდა რუსეთში, როგორც დანა — კარაქში“. ეს იყო საფუძველი იმ „უცნაური ომისა“, რომელსაც საფრანგეთი ვითომ გერმანიის წინააღმდეგ ეწეოდა და რომელიც აუხსნელი იყო იმ დროს ფრანგი პატრიოტებისათვის.

მაგრამ ფრანგი იმპერიალისტების ვარაუდები ჩაიშალა. ჰიტლერს არ მოსწონდა ფრანგი ბანკირების შორს გამიზნული გეგმები. საფრანგეთის მთავრობის კაპიტულანტი მესვეურების დახმარებით იგი დასავლეთის ფრონტის ლიკვიდაციას ვარაუდობდა, რომ აღმოსავლეთში სალშქროდ გზა გახსნოდა. 1940 წლის მაისში სედანთან გერმანელებმა საფრანგეთის თავდაცვითი ზღუდეები გაარღვიეს, საფრანგეთის გამაგრებულ „მაჟინოს ხაზს“ შემოუარეს და ინგლის-საფრანგეთის მთავარ ძალებს ზურგში მოექცნენ. კაპიტულანტმა ვეიგანმა განაცხადა — საომარი მოქმედების შემდგომ გაგრძელებას აზრი ეკარგებაო. 5 ივნისს გერმანელ-ფაშისტთა ჯარებმა ახალი შეტევის შედეგად გაარღვიეს საფრანგეთის არმიის ფრონტი. სწრაფი უკანდახევა პანიკურ გაქცევაში გადაიზარდა. კაპიტულანტებმა პარიზი „ლია“ ქალაქად გამოაცხადეს. 14 ივნისს იქ მარშით შევიდნენ ფაშისტთა დივიზიები. კაპიტულანტებმა მიზანს მიაღწიეს. 17 ივნისს ხელისუფლების სათავეში ჩადგა გამყიდველი პეტენის კაბინეტი, რომელმაც ჰიტლერულ გერმანიას „დაზავება“ სთხოვა. 22 ივნისს, პარიზის მახლობლად, კომპიენის ტყეში, მარშალ ფოშის ძველ ვაგონში, სადაც გამარჯვებულმა საფრანგეთმა 1918 წელს ხელი მოაწერა დროებით ზავს დამარცხებულ კაიზერულ გერმანიასთან, მარშალ პეტენის მთავრობამ ხელი მოაწერა დროებით ზავს, რომელიც საფრანგეთის სრულ კაპიტულაციას ითვალისწინებდა.

პარიზი და საფრანგეთის ორ მესამედზე მეტი გერმანელთა ოკუპაციის ზონაში აღმოჩნდა. კაპიტულანტთა მთავრობა ჯერ ტურში, შემდეგ ვიშში გადასახლდა და აქედან დაიწყო ჰიტლერის კარნახით ფრანგი ხალხის წინააღმდეგ ფაშისტური გერმანიის ინტერესებით ნაკარნახევ ღონისძიებათა გატარება.

ფრანგი ხალხის ცხოვრებაში შავ-ბნელი ხანა დადგა. ქვეყნის დოვლათს მთავრობის სანქციით ფაშისტები გერმანიაში უზიდებოდნენ. მოიშალა მრეწველობა, სოფლის მეურნეობა. ქალაქი პროდუქტებისაგან დაცარიელდა, შიმშილმა დაისადგურა. პარიზში პურის ნორმა 1 სულზე 100 გრამზე ჩამოვიდა. ოკუპანტები თავისუფლად დათარეშობდნენ პარიზის ქუჩებში და სასტუმროებსა და კაფე-რესტორნებში ღროს ატარებდნენ. მოსახლეობა კი უკიდურეს გაჭირვებას განიცდიდა. შიმშილობას ზამთარში მკაცრი სიცივეც დაერთო. შიმშილისა და სიცივის ვითარებაში ავადმყოფობამ მასობრივი ხასიათი მიიღო და იგი პარიზელებს, განსაკუთრებით ბავშვებსა და მოხუცებს, მუსრს ავლებდა.

ოკუპაციის წლებში ექვთიმეს ცხოვრება აუტანელი გახდა. მოხუცს ფეხის ტკივილი გაუძლიერდა და სიარული თითქმის აღარ შეეძლო. პარიზელები ხანდახან მაინც ახერხებდნენ შორეულ სოფლებში წასვლას, რომ პროდუქტი ეყიდათ, და თუ ჩხრეკას გადაურჩებოდნენ, სული მოეთქვათ. ექვთიმეს მოხუცებულობის გამო არ შეეძლო შორს გამგზავრება და უმეტეს შემთხვევაში 100 გრამ პურზე გადადიოდა. მოხუცს არც შეშა ჰქონდა, რომ მისი ერთი ოთახი გაეთბო.

1941 წლის გაზაფხულზე ფაშისტური გერმანია თავს დაესხა საბჭოთა კავშირს. ამ ვითარებაში ექვთიმეს შიში განძეულის ბედზე კიდევ უფრო გაძლიერდა. ყველაზე ძვირფასი იმ კოლექციიდან, რაც მის სახლში ინახებოდა, ექვთიმემ სარდაფებში გადაშალა.

შიმშილმა ღონემიხდილი მოხუცი აიძულა მებოსტნეობა დაეწყო.

მთელი გაზაფხული და ზაფხული მიწას ჩიჩქნიდა, რომ კარტოფილი და პამიდორი მოეყვანა და 100 გრამ პურზე რაიმე შეეტანებინა. მუშაობამ თითქოს სასოწარკვეთილებიდან გამოიყვანა მოხუცი; დაქანცული იგი სალამოს შატოს ქადრების ჩრდილში ისვენებდა. ექვთიმეს გონება მშობლიური საქართველოს ბედს დასტრიალებდა. მტკიცე იყო მისი შინაგანი რწმენა იმის შესახებ, რომ საბჭოთა რუსეთში ჰიტლერი კისერს მოიტეხდა და მშობლიური საქართველოც ფაშისტურ საშინელებას გადაურჩებოდა.

1941 წლის მკაცრი შემოდგომა — ოქტომბერი მიიწურა, აცივდა. ექვთიმეს ერთი ყუთი ნახშირიც არ გააჩნია, რომ ბინა გაათბოს. წინ მკაცრი ზამთარია, რომელიც აუტანელი სიცივისა და შიმშილის გარდა სხვას არაფერს უქადის მოხუცს. რა გაიტანს ამ ზამთარს — ფიქრობს მარტოხელა ექვთიმე, თავის აღრინდელ ანდერძს ავლებს თვალს და ახალს წერს. პირად საქმეში ინახება 1941 წლის ოქტომბრის თარიღით შედგენილი ანდერძი:

„ჩემი ანდერძი — წერს აქ ექვთიმე — გარემოების მიხედვით ორჯერ გა-

მოცეცალე და ეს მესამეც ოცდახუთ ოქტომბერს დაწერილი 1941 წლისა, დროებითია, იმ შემთხვევისათვის, თუ ერთი წლის განმავლობაში გარდავიცვალე, ან თუ სხვა ანდერძის დაწერა გარემოების შესაბამისად ვერ მოვასწარი“...

ექვთიმე თავის ანდერძში მიუთითებს მისი ცხოვრების მთავარ მიზანზე, წერს, თუ რა საშუალებებს მიმართავდა იგი ქართული განძეულის გადასარჩენად, ემიგრაციის მძიმე ვითარებაში როგორ აგრძელებდა სამეცნიერო საქმიანობას წლების განმავლობაში, ცდილობდა დაგროვილი მასალის გამოცემას და ამ საქმეს სწირავდა ყოველივეს, რასაც კი იშოვიდა. ამ საქმეს შესწირა ერთხელ ბედად ლატარეაში მოგებული ფულიც, ინგლისელი მეცნიერის ალენის მიერ გაწეული დახმარებაც თვალების სამკურნალოდ... „ერთ ქველმოქმედ მანდილოსანს 75 დოლარი გამოეგზავნა ჩემთვის და მირჩია ენევაში წავსულიყავი, სპეციალისტთან. მე იქ არ წავსულვარ, აქ ვიპჩიმე და ფული გამოსაცემ ფონდში გადავრიცხე“. ანდერძით ექვთიმე შეგობრებს ავალებს, ნუ დასტოვებენ უპატრონოდ განძეულთან ერთად ექვთიმეს პირად არქივს და კოლექციებს, რომლებიც ძვირფას მასალას შეიცავენ და მკვლევარებს მომავალში გამოადგებათ.

ძნელია აუღელვებლად წაიკითხო ეს სტრიქონები, თუ წარმოვიდგენთ მართხელა, მშვიერი, შორს გადახვეწილი, ნორმალურ ადამიანურ ცხოვრებას და ნატრებული ქართველი კაცის ამ აღსარებას და უკანასკნელ სურვილებს.

ასეთ წვლებაში, სასოწარკვეთასა და მარტოობაში ზღაზვნით გავიდა ომის უსაშინელესი სამი ზაფხული და სამი ზამთარი. ექვთიმეს რკინისებურმა ჯანმრთელობამ ამ განსაცდელსაც გაუძლო.

1944 წლის გაზაფხულიდან საფრანგეთში ვითარება შეიცვალა. ფაშისტური ოკუპაციის აღსასრულის უამრ დადგა, რაც საბჭოთა არმიის დიად გამარჯვებებთან იყო დაკავშირებული.

1944 წლის ზაფხულში ინგლისისა და აშშ მთავრობები საბოლოოდ დარწმუნდნენ იმაში, რომ საბჭოთა კავშირს ჰყოფნიდა ძალა და ენერგია ბოლომდე აღეკვეთა ფაშისტური აგრესია თავის ქვეყანაში და მტერი მისსავე ბუნაგში გაენადგურებინა, თავისუფლება მოეტანა დამონებული ევროპელი ხალხებისათვის. მათ ისიც გაითვალისწინეს, რომ ევროპაში ფაშისტური რეჟიმისაგან ხალხთა წინააღმდეგობის თანდათანობითი ზრდის ვითარებაში, თუ ისინი უმოქმედობას გააგრძელებდნენ, მოვლენებს უკან ჩამორჩებოდნენ, და უფლებას დაჰკარგავდნენ გამარჯვებულის როლი გაეთამაშებინათ. ამიტომ დააჩქარეს მეორე ფრონტის გახსნა, რასაც აქამდე, საბჭოთა მთავრობის დაჟინებითი მოთხოვნის მიუხედავად, ყოველმხრივ აჭიანურებდნენ.

1944 წლის 6 ივნისს ინგლის-ამერიკელთა დესანტები საფრანგეთის სანაპიროზე გადასხდნენ. როგორც იქნა გაიხსნა მეორე ფრონტი! გერმანელებს ძალები აღარ აღმოაჩნდათ გამკლავებოდნენ მოკავშირეთა ძალების შეტევას. საფრანგეთის ტერიტორია სწრაფად თავისუფლდებოდა გერმანული ოკუპაციისა-

გან, მაგრამ ინგლისისა და ამერიკის მთავრობებს ნავარაუდევია ჰქონდათ განთავისუფლებული საფრანგეთი ემართათ როგორც ოკუპირებული ტერიტორია. უმაღლესი ხელისუფლება ქვეყანაში მოკავშირეთა ჯარების სარდალ ეიზენჰაუერის ხელში იყო მოქცეული.

მაგრამ საათობით იზრდებოდა ფრანგი ხალხის შეუპოვარი ბრძოლა კომუნისტური პარტიის მეთაურობით. ვიშის რეჟიმი საბოლოოდ დაინგრა. ამას აღმოჩნდა კაპიტულანტების ცდა, საერთო ენა მოენახათ ეიზენჰაუერთან. წინააღმდეგობის ფრონტმა პარიზი და მთელი ოკუპირებული ტერიტორია ფეხზე დააყენა. უკვე 1944 წლის მაისში პარიზი მანიფესტაციების და ბარიკადების ქალაქად იქცა. 14 ივლისს, ბასტილიის დაცემის დღეს, პარიზის ქუჩებში 100 ათასი ფრანგი პატრიოტი გამოვიდა დემონსტრაციაზე და საოკუპაციო რეჟიმის გაუქმება მოითხოვა. ინგლისელი და ამერიკელი მესვეურები ნაციონალური განთავისუფლების საფრანგეთის კომიტეტის აქტიურობას არ თანაუგრძნობდნენ, მაგრამ საქმეში საბჭოთა მთავრობის აქტიურმა ჩარევამ ეიზენჰაუერი აიძულა კომიტეტის მეთაურ გენერალ დე გოლისათვის დაპირება მიეცა, რომ საფრანგეთის განთავისუფლების ეროვნულ კომიტეტს საფრანგეთის კანონიერ ხელისუფლებად სცნობდა.

1944 წლის 6 ივნისს საფრანგეთში გრანდიოზული აჯანყება დაიწყო. ეროვნული განთავისუფლების საფრანგეთის კომიტეტის მესვეურები ძრწოლითაც კი შეხვდნენ ფრანგი ხალხის ასეთ შემართებას, რადგან მასში კომუნიზმის საფრთხე დაინახეს და ყოველმხრივ ცდილობდნენ მის შენელებას. დე გოლი აქტიურად მოქმედებდა, რომ მასების აღგზნებაში კომუნისტთა ავტორიტეტი გამოეყენებინა და შემდეგ ისინი გზიდან ჩამოეცილებინა. ამ მხრივ მან მოხერხებულად გამოიყენა პოლიცია და პრეფექტებად თავისი ერთგული ადამიანები დანიშნა.

გერმანელთა პარიზის გარნიზონმა, დარწმუნდა რა წინააღმდეგობის უაზრობაში, 25 აგვისტოს კაპიტულაცია გამოაცხადა. პარიზში შევიდნენ კომუნისტ როლტანგის შეიარაღებული რაზმები და დე გოლის ჯავშან-სატანკო დივიზიის მეომრები. მეორე დღეს აქ ამერიკელთა ჯარებიც გამოჩნდა — ეს მოხდა 15 დღით ადრე, ვიდრე გეგმით იყო გათვალისწინებული.

1944 წელს ოქტომბერში შეიქმნა საფრანგეთის დროებითი მთავრობა, რომელსაც სათავეში დე გოლი ჩაუდგა. ეს ხელისუფლება კანონიერად სცნეს საბჭოთა კავშირმა, ინგლისმა და ამერიკის შეერთებულმა შტატებმა; საბჭოთა კავშირის ელჩად საფრანგეთში ბოგომოლოვი დანიშნა.

ფრანგი ხალხის ისტორიაში ახალი ხანა დაიწყო.

ცა-ფიჩუზ, ხელები ზურმუხტო, ჩემო სამშობლო მხარეო...

როგორც იქნა ექვთიმეს ცაზეც მზემ გამოანათა. საფრანგეთში ფაშისტური რეჟიმის ლიკვიდაცია, საფრანგეთის ახალი მთავრობისადმი საბჭოთა კავშირის კარგი განწყობილება იმას ნიშნავდა, რომ სასიკეთო შემობრუნება იწყებოდა და საქართველოს განძეულიც დაღუპვას გადაურჩებოდა.

ექვთიმემ საქართველოს განძეულის მდგომარეობა აღწერა საბჭოთა ელჩის ბოგომოლოვისადმი მოხსენებითს ბარათში და მოითხოვა, საქართველოს კუთვნილი ქონების სამშობლოში დაბრუნების საქმეში ბოგომოლოვს ეშუამდგომლა საფრანგეთის ახალი მთავრობის წინაშე. ბოგომოლოვმა ეს თხოვნა დაუყოვნებლივ შეასრულა. დე გოლისათვის საქართველოს განძეულის ბედი ცნობილი გახდა.

1944 წლის დეკემბრის პირველ რიცხვებში საბჭოთა მთავრობის მოწვევით მოსკოვში ჩამოვიდა საფრანგეთის ახალი მთავრობის მეთაური გენერალი დე გოლი. 10 დეკემბერს დაიღო საფრანგეთ-საბჭოთა კავშირის ხელშეკრულება მეგობრობისა და ურთიერთდახმარების შესახებ 20 წლის ვადით.

— „ფრანგებმა იციან, თუ რა გააკეთა მათთვის საბჭოთა რუსეთმა, და იციან, რომ სწორედ საბჭოთა რუსეთმა ითამაშა მთავარი როლი მათს გათავისუფლებაში“ — ამბობდა ხელშეკრულების ხელმოწერის ცერემონიაზე წარმომადგენელ სიტყვაში დე გოლი.

იოსებ სტალინთან პირადი შეხვედრების დროს დე გოლმა საუბარი საქართველოს განძეულზე ჩამოაგდო. საბჭოთა კავშირის ელჩის მეშვეობით დე გოლმა კარგად იცოდა ამ განძეულის ისტორია, ისიც, რომ იოსებ სტალინისათვის ამ დიდი ეროვნული განძეულის შესახებ მიღებული მისი გადაწყვეტილება სასიამოვნო სიურპრიზი იქნებოდა. დე გოლმა აღუთქვა სტალინს, რომ საფრანგეთის მთავრობა დაუყოვნებლივ დაუბრუნებდა ამ განძეულს საბჭოთა საქართველოს და სთხოვა პარიზში ამ ქონების მისაღებად მიევლინებინა წარმომადგენლები საქართველოდან.

იოსებ სტალინს საქართველოს განძეულის ბედი მუდამ აწუხებდა და ეძებდა კიდეც ხელსაყრელ შემთხვევას, რათა საფრანგეთის მთავრობის წინაშე ეს საკითხი აღეძრა. დე გოლის ინიციატივა სასიამოვნო იყო. სტალინს პირველს

აღარ დასჯირვებია წამოეჭრა ეს საკითხი. ჰკვიანმა ფრანგმა დიპლომატმა თითქმის გაუგო გულისნადები საბჭოთა მთავრობის მეთაურს და სათქმელი დაასწრო.

საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალურ კომიტეტს მოსკოვიდან აცნობეს დაუყოვნებლივ შეერჩია ორი მეცნიერი და მოსკოვს მიეგვლინებინა საქართველოს განძეულის დაბრუნებასთან დაკავშირებით პარიზს გასამგზავრებლად. ცენტრალური კომიტეტის მდივნის არჩევენი პროფესორ შალვა ამირანაშვილზე და პროფ. პეტრე შარიაზე შეჩერდა.

1945 წლის 12 იანვარს ისინი პარიზს გაემგზავრნენ. ევროპაში ომი ჯერ კიდევ მძვინვარებდა და პირდაპირი მარშრუტით მგზავრობა შეუძლებელი იყო. ქართველი მეცნიერები ირანის, ბაღდადის და ქაიროს გავლით, მარსელში ჩავიდნენ.

თითოეულ ქალაქში ორ-ორი დღე დარჩენა მოუხდათ, რაც მათ ხელოვნების მუზეუმების გულდასმით დათვალიერებისათვის გამოიყენეს.

— „19 იანვარს ჩავედით მარსელში, — იგონებს შ. ამირანაშვილი, 20 იანვარს ერთი დღით გავჩერდით ქ. დიჟონში, 21 იანვარს ჩვენი თვითმფრინავი დაეშვა პარიზში, ორლის აეროდრომზე, სადაც გველოდებოდნენ სსრკ კავშირის საელჩოს წარმომადგენლები. ჩვენ შეგვაცხოზინეს, რომ საქართველოს განძეულობა გენერალ დე გოლის სასწრაფო განკარგულებით უკვე მიეღო საბჭოთა კავშირის საელჩოს და თავის სეიფში შეენახა. სსრკ კავშირის ელჩის ა. ე. ბოგომოლოვის განკარგულებით მე სასტუმრო „ქრისტოლიდან“ საცხოვრებლად გადავედი ჩვენი საელჩოს შენობაში.

22 იანვარს, დილით, ჩვენი საელჩოს წევრებთან ერთად დავესწარიტ სორბონის უნივერსიტეტის საზეიმო გახსნას. ეს იყო ფრანგი ხალხის ნამდვილი ეროვნული დღესასწაული. გერმანელი ოკუპანტების განდევნის შემდეგ აღდგა ეკროპის ერთ-ერთი უძველესი უმაღლესი სასწავლებელი, რომელიც დახურული იყო გერმანელ ფაშისტთა ბატონობის დროს. უნივერსიტეტის წინ ორ მწყრივად იდგნენ სტუდენტები, რომლებმაც ოვაცია გაუმართეს სსრკ წარმომადგენლებს. საზეიმო კრება გახსნა სორბონის უნივერსიტეტის რექტორმა, შეასრულეს საფრანგეთის სახელმწიფო ჰიმნი, შემდეგ — სსრკ და სხვა მოკავშირე სახელმწიფოების ჰიმნები, რის შემდეგაც დაიწყო საზეიმო სხდომა“¹.

იმ საღამოს შ. ამირანაშვილმა პირადად ინახულა ექვთიმე თაყაიშვილი, რომელიც ლევილიდან გადმოეყვანათ და ახლა სსრკ გენერალური კონსულის ბინაში ცხოვრობდა. რა მოუთმენლობით ელოდა მოხუცი თანამემამულეთა შეხვედრას! როგორი იყო მისი სიხარული, რომ დღეგაცაიის ერთი წევრი მისი ყოფილი სტუდენტი და ძველი ნაცნობი შალვა ამირანაშვილი აღმოჩნდა.

აღფრთოვანებული მეცნიერი შალვას დაწვრილებით მოუყვა 'განძეულის

¹ შ. ამირანაშვილი, საქართველოდან სხვადასხვა დროს გატანილი სამუზეუმო განძეულობა და მისი დაბრუნება. თბილისი, 1968, გვ. 12.

ისტორიას და მისი მძიმე პირადი ცხოვრების ეპიზოდებს. სამშობლოს ხსენებაზე მოხუცი კანკალებდა. სასოებით ლაპარაკობდა იგი თბილისის უნივერსიტეტზე. იგონებდა მის კოლეგებს, ხარბად ისმენდა ქართველოლოგიაში მოპოვებულ წარმატებათა ამბავს.

— ბატონო ექვთიმე, პირადად თქვენ გაქვთ სურვილი სამშობლოში დაბრუნებისა? — შეეკითხა მას შალვა.

— როგორ, ბატონო, ამ ოცდაოთხი წლის მანძილზე ეს ჩემი სანუკვარი ოცნებაა, თუ განძეულის საქმე მოგვარებულა, მე აქ რა მინდა. — იყო ექვთიმეს პასუხი.

— მაშინ ჩვენ ყველაფერს მოვაგვარებთ. ოღონთ ახლა პირველ რიგში განძეული გავამზადოთ წასაღებად — დაიბედა იგი შალვამ.

შალვა ამირანაშვილს თან ჰქონდა წაღებული სრული სია იმ განძეულობისა, რომელიც 1921 წელს მენშევიკებმა გაიტანეს საქართველოდან. ამ სიის შედგენა თავის დროზე დაევალა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების დირექციას და მაშინ ეს სამუშაო პირადად შეასრულა შალვა ამირანაშვილმა, როგორც ტექნიკურმა მდივანმა. სხვათა შორის, მუზეუმის საინვენტარო წიგნებში აღნიშნული იყო ყველა ნივთი. ამოწერილ სიას იმ კოლექციების სია დაემატა, რომლებიც საქართველოს სხვა მუზეუმებიდან და საქართველოს ეროვნული გალერეიდან იყო წაღებული. იგი შეივსო აგრეთვე ქუთაისის, ზუგდიდის და ოზურგეთის ხაზინებიდან წაღებული ნივთების სიით. ამ წინასწარი მუშაობის შემდეგ საქართველოს მთავრობის კომისიამ შეადგინა საერთო სია ყველა კოლექციებისა და მათი სავარაუდო ღირებულებაც დაიანგარიშა. როგორც ცნობილია, ეს სია გაზეთშიც გამოქვეყნდა. ამ სიის ერთი ასლი წაღებული ჰქონდა შალვას და ახლა ამის მიხედვით უნდა ენახათ თითოეული ნივთი და სამგზავროდ შეეფუთათ ისინი.

შალვა და ექვთიმე დაძაბულად, დღე და ღამ შეუსვენებლივ მუშაობდნენ. ჩატარდა კოლექციების ხელახალი აღწერა და თბილისიდან ჩამოტანილ სიებთან შეჯერება. დოკუმენტაციამ ცხადჰყო, რომ ყველა ნივთი უკლებლივ იყო შენახული. როგორი იყო ექვთიმეს სიხარული, რომ განძეული უნაკლო აღმოჩნდა. იგი საფუძვლიანად შიშობდა რაიმე არ დაჰკლებოდა, რადგან განძეულის ჩაბარება ჟოდონისათვის მის დაუსწრებლად მოხდა. მაშინ ხომ ყუთები გახსნეს და ნივთები უწესრიგოდ დააწყეს ერთ ოთახში!

ბოლო დღეებში ექვთიმე გაცივდა. მძიმე ავად გახდა. ფილტვების ანთების ნიშნები აღმოაჩნდა. შალვა ამირანაშვილი მოხუცს სათუთად უვლდა. ექვთიმე შესთხოვდა — ოღონდ სამშობლოში ცოცხალი ჩამიყვანეთ და ძერე დაე, მოვკდე, დიდად ბედნიერი ვიქნებიო...

თებერვლის ბოლო რიცხვებისათვის ექვთიმე გამოკეთდა. ამ დროისათვის მისი სამშობლოში დაბრუნების საკითხიც მოგვარდა. ეს ცნობა რომ მიუტანეს ექვთიმეს, მის სიხარულს საზღვარი არ ჰქონია. 15 თებერვლისათვის მოსალოდ-

ნელი იყო გამგზავრება. ექვთიმეს სთხოვეს მომზადებულიყო, მას ხომ დიდებული არქივი, პირადი კოლექცია ჰქონდა და ყოველივე ამის შეფუთვა იყო საჭირო.

— ბატონო შალვა, არ მინდა სამშობლოში ჩაუცმელი დავბრუნდე, მრცხვე-
ნია თქმა, მაგრამ კოსტუმში არ მაქვს. ეგებ მასესხოთ ფული და შეძენაც მომი-
ხერხოთ, საგანგებოდ, ჩუმაღ ითხოვა ექვთიმემ. ექვთიმეს ამ სიტყვებს პროფ.
შ. ამირანაშვილი შემდეგაც დიდი მღელვარების გარეშე ვერ იხსენებდა. კაცს,
რომელსაც საქართველოს განძეული ეზარა, რომელსაც შეეძლო უზომოდ გამ-
დიდრებულიყო თუნდაც მისი გამოფენით ან გამოცემით, კოსტუმში ენატრებო-
და, პურის ფული არ ჰქონდა...

როგორი იყო ფაშისტური ოკუპაციისაგან ახლად გათავისუფლებული პა-
რიზის სიღარიბე, რომ იქ ექვთიმეს კოსტუმიც ვერ უშოვეს, მიუხედავად იმი-
სა, რომ საგანგებოდ ეძებდნენ. მხოლოდ კაიროში, უკან რომ ბრუნდებოდნენ,
შესაძლებელი გახდა შესაფერისი კოსტუმის ყიდვა მოხუცისათვის.

„თუმცა 1945 წლის 15 თებერვლისათვის მთელი სამუშაო უკვე დამთავრ-
და, მაგრამ პარიზიდან სამშობლოში გამომგზავრება და ნივთების წამოღება სა-
ხიფათო იყო — იგონებს შ. ამირანაშვილი, — ვინაიდან ომი ჯერ კიდევ არ იყო
დამთავრებული. ჩვენ მოსკოვიდან ველოდით თვითმფრინავებს 15 თებერვლი-
დან 4 აპრილამდე.

ნივთების წამოსაღებად მოსკოვიდან მოფრინდა სამი თვითმფრინავი. ერთი
მათგანი დაიტვირთა საბჭოთა საელჩოს საარქივო მასალებით და მოსკოვში გაი-
გზავნა. როდესაც გვაცნობეს, რომ აღნიშნული თვითმფრინავი მშვიდობით ჩა-
ვიდა სამშობლოში, მაშინვე — ერთი დღის განმავლობაში — დავტვირთეთ და-
ნარჩენი ორი თვითმფრინავი განძეულობით, თან წავიყვანეთ შეიარაღებული
მცველები და 5 აპრილს სამშობლოში გავემგზავრეთ. ორი დღე შევჩერდით
რომში, შემდეგ გავემგზავრეთ ქაიროში, სადაც აგრეთვე ორი დღე დავრჩით.
ქაიროდან ჩავედით თეირანში, ხოლო 12 აპრილს ჩვენი თვითმფრინავები თბი-
ლისის აეროდრომზე დაეშვა.

ექვთიმე თაყაიშვილი მეტად ლელავდა ამ ხანგრძლივი საპაერო მოგზაურო-
ბის დროს. ეს იყო მისი პირველი მგზავრობა თვითმფრინავით. მან ჯერ კიდევ
წამოსვლისას ჩამომართვა სიტყვა, რომ თუ გზაში ცუდი რამ მოუვიდოდა, არ-
სად არ დავტოვებდით და, ცოცხალს თუ მკვდარს, სამშობლოში ჩამოვიყვანდით.
საბედნიეროდ, მან ეს ხანგრძლივი მოგზაურობა კარგად აიტანა, ხოლო სამშობ-
ლოს ნახვამ მეტი მხნეობა და სულიერი ძალა შესძინა“ ¹.

¹ შ. ამირანაშვილი, საქართველოდან სხვადასხვა დროს გატანილი სამუზეუმო გან-
ძეულობა და მისი დაბრუნება, გვ. 13.

1945 წლის 11 აპრილი. თბილისური გაზაფხული. ექვთიმე თაყაიშვილი თვითმფრინავის ტრაგიკული ჩამოდის, მოხუცს მუხლები უკანკალებს, მაგრამ თვალები უბრწყინავს, რომლებიც ხარბად შესცქერიან სამშობლოს ცას, მშობლიურ მიწას, თბილისის შემოგარენს.

25 წლის განშორების შემდეგ იგი პირველად ადგამს ფეხს მშობლიურ მიწაზე და უსაზღვროდ ბედნიერია.

ექვთიმეს „თბილისის“ სასტუმროში მიუჩინეს საცხოვრებელი. მასთან სანახავად მიდიან ნათესავები, მეგობრები. ექვთიმეს საოცარი მახსოვრობა აქვს. ხანგრძლივი განშორების მიუხედავად ახსოვს ყველა დეტალი ძველ მეგობრებთან ურთიერთობისა და შეხვედრის დროს მათ ხალისით იგონებს. მნახველებს უფრო მეტად ექვთიმეს პარიზული ცხოვრების ამბავი აინტერესებთ, მაგრამ მოხუცისათვის არც ისე სასიამოვნოა უცხოებაში გაცდილი სიმწარის გახსენება.

მოლონიერების შემდეგ ექვთიმე ქალაქში გამოდის. უმცროსი კოლეგების თანხლებით ავტომანქანით იგი ხანგრძლივ ექსკურსიას აწყობს ქალაქის ქუჩებში. — „ღმერთო ჩემო, რამდენი ცვლილებაა, რა დიდებულად გამოიყურება ჩვენი დედაქალაქი“, ამბობს მოხუცი.

შინდაბრუნებული თავის დღიურში იწერს: „პირდაპირ ზღაპრულად გარდაქმნილი და გამშვენიერებული დამხვდა თბილისი, რომ ჩამოვედი. მართლაც, ძალიან ენერგიულად და ინიციატივიანად უმუშავნია საბჭოთა ხელისუფლებას მისი რეკონსტრუქციისათვის. თუნდაც მარტო სანაპირო, მთაწმინდის პარკი, ცენტრალური მოედანი (ქარვასლა რომ დაუნგრევიათ და გაუფართოვებიათ) და კომკავშირის ხეივანი რაღა ღირს? სანაპიროს ადგილას ხომ აშშორებული სანაგვე-წუშპეები დავტოვე, როცა მივედიოდი! მთაწმინდის თხემიდან გადმოხედვას არაფერი შეეძლება! არსად მსოფლიოში ასეთი ლამაზი ქალაქი არ მოიძებნება. პარიზში არაფერი ამის მსგავსი არაა. მთაწმინდის პარკი ხომ წინათ ჩემი ცოლოურის, პალტარაცების საკუთრება (გაბაშვილის ქალის ნამზითვე) იყო და იმ მამულადგილებში ხშირად მივლია. მახსოვს, ერთხელ გამოჩენილი თურქოლოგი აკად. ოლდენბურგი მყავდა სტუმრად ოქროყანაში — მშვენიერი ადამიანი იყო, რუსეთის აკადემიის უცვლელ მდივნად არჩეული, — და ძალიან მოეწონა იქაურობა, მაგრამ სად მაშინდელი ოქროყანა და მისი მიდამოები და სად ახლანდელი პარკი? დიდი გაქანებითა და გემოვნებითა ყველაფერი გაკეთებულა! მთაწმინდის პანთეონიც რა კარგადაა მოწყობილი და მოვლილი? ბევრი ღირსეული ნეშტიც გადაუტანიათ იქ“¹.

ექვთიმეს მშობლიური უნივერსიტეტის კოლექტივთან შეხვედრა ეჩქარება. და ეს დღეც დადგა.

¹ ე. თაყაიშვილი, რჩ. თხზ., ტ. I, გვ. 399.

თბილისის უნივერსიტეტის რექტორმა პროფ. ნიკო კეცხოველმა საგანგებოდ შეკრიბა უნივერსიტეტის სამეცნიერო საბჭო უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებლის ექვთიმე თაყაიშვილთან შესახვედრად. საბჭოს ღია სხდომაზე, სააქტო დარბაზში ხალხის ტევა არაა. საბჭოს წევრთა გარდა, აქ მოსულან უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებლები, ასპირანტები, სტუდენტები, რომელთაც მოხუცის ნახვა აინტერესებთ.

რექტორის ნ. კეცხოველის, აკაკი შანიძის, გიორგი ახვლედიანის თანხლებით სცენაზე შემოდის ექვთიმე თაყაიშვილი. დარბაზში ტაში გრიალებს. ყველა ფეხზე ამდგარი ხვდება ღვაწლმოსილ მეცნიერსა და მამულიშვილს. ექვთიმე პირდაპირ მიდის ტრიბუნასთან და შეკრებილთ მიმართავს:

„სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მოღვაწენო, ახალგაზრდა სტუდენტებო, საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკის მეცნიერებო და ინტელიგენტებო, საქართველოს საბჭოთა ინტელიგენციის წარმომადგენელნო, ამხანაგებო...

პირველად მაქვს ბედნიერება, წარმოდგე თქვენს წინაშე ოცდახუთი წლის შემდეგ, რაც მე ეს ჩვენი სათაყვანებელი უნივერსიტეტი იძულებით თვალცრემლიანმა დავტოვე და ამიტომ, ნება მომეცით, ორიოდ სიტყვა, როგორც იტყვიან, pro domo sua — მოგახსენოთ და ჩვენი დაუვიწყარი დიდი მგოსნის აკაკის სიტყვებით დავიწყო. ეს სიტყვები პოეტურ აქსესუარებს გარდა ჩემზეა გამოკრილი...

„...ცა ფირუზ, ხმელეთ ზურმუხტო,
ჩემო სამშობლო მხარეო,
სნეული დაებრუნებულვარ,
მკურნალად შემეყარეო!...
„დედა-შვილობამ, ბევრს არ გთხოვ:
შენს მიწას მიმაბარეო,
ცა—ფირუზ, ხმელეთ—ზურმუხტო,
ჩემო სამშობლო მხარეო!“...

ვის არ უგრძვნია აკაკის ამ ჯადოსნური ლექსის ძალა, რომელი პატრიოტი ქართველოს გული არ აუთრთოლებია მოხუცი მგოსნის საოცრად შთამბეჭდავ სიტყვას, მაგრამ სულ სხვა და ენით გამოუთქმელი იყო შთაბეჭდილება, როცა ამ სტრიქონებს ექვთიმე ამბობდა...

ლექსი ხომ თვით ექვთიმეს ტანჯულ ბიოგრაფიას გადმოსცემდა, უცხოეთში გადახვეწილი მეცნიერის სულიერ ობლობასა და ნატვრაზე გვიყვებოდა, სამშობლოში დაბრუნების გამო მოზღვავებულ სიხარულს აფრქვევდა და ანდერძსაც გვაბარებდა. ცრემლსავე ჩვენი თვალები აუდიტორიიდან ექვთიმეს გვერდით თითქოს ხედავდნენ ღვთაებრივ ლანდს ჭაღარა აკაკისას.

დარბაზში ბევრი ჭვითინებდა. ცრემლი მოადგა ექვთიმესაც. იგი შეჩერდა, თვალები ცხვირსახოცით მოიწმინდა და განაგრძო...

„...დიახ, სნეული დავბრუნდი, მაგრამ მაინც ხომ დავბრუნდი და შევძელი ჩვენს ძვირფას სამშობლოსათვის დამებრუნებია გატანილი სამუზეუმო ქონება და ეს ქონება კიდევ მეტად გამემრავლებინა.

ვინ არის ამის მიზეზი? ვის უნდა ვუმაღლოდეთ ამ საქმეს?... დიდ სტალინს. თუ არ მის მიერ გაწერთილის, მის მიერ ხელმძღვანელობით ისტორიაში ჯერ არნახულის საბჭოთა წითელი არმიის გამოუთქმელი გამარჯვება არ ყოფილიყო პიტლერის და იაპონიის არმიებზე, არ ეხსნა მსოფლიო დემოკრატია ტყვეობისაგან, ჩვენ ეს განძი არ დაგვიბრუნდებოდა“.

ექვთიმე შემდეგ მოკლედ მოჰყვა საქართველოდან განძეულის გატანის ისტორიას, მარსელსა და პარიზში განძეულის შენახვისათვის ზრუნვას, და აღწერა საფრთხე, რაც სამუზეუმო ქონებას უცხოეთში ემუქრებოდა.

„აქ უნდა მოგახსენოთ — თქვა მეცნიერმა, — რომ საბჭოთა უმაღლეს მთავრობას ჩემთვის უნდობლობა არასოდეს არ გამოუცხადებია, პირიქით, ყოველთვის მეპატიებოდა დავბრუნებულყავი და განმეგრძო პროფესიონალიზმი ჩვენს უნივერსიტეტში. ჯერ კიდევ 1923 წელს, 15 იანვრის თარიღით მივიღე ოფიციალური წერილი საქართველოს აკადემიური საქმეების თავმჯდომარის დამიანე ჯგერგიასაგან, რომელშიც სავსებით და დალაგებით მაცნობდა, თუ რა გაკეთდა და როგორ ზრუნავდა საბჭოთა მთავრობა საქართველოსთვის და მთხოვდა დავბრუნებულყავი საქართველოში, ჩამომეტანა გატანილი ნივთები. მე მადლობა მივწერე. შემდეგ, როცა კანდელაკი იყო განათლების კომისარად, ის მოსულიყო პარიზში, პირადად ჩემი ნახვა უხერხულად დაენახა, მაგრამ პროფესორი გიორგი ნიკოლაძე გამომიგზავნა და მთხოვა დავბრუნებულყავი. მე ვუპასუხე, უნივერსიტეტში მე დაბრუნება არ შემიძლია და ნივთებს ამჟამად მენშევიკები არ მომცემენ მეთქი. ხელმოკრედ გამოგზავნეს ნიკოლაძე, დატოვე ნივთები და თქვენ საჭირო ხართ, და წამოდიეთ. მე კატეგორიულად უარი ვუთხარი. მე იქ უნდა ვიყო, სადაც ნივთები არის, რა გარანტია გვაქვს, რომ უჩემოდ ნივთები არ განიავდება მეთქი. და აი, როცა დრო დადგა, და მენშევიკები ჩამოაშორეს ნივთებს, მაშინ აღვძარი საკითხი და ოფიციალურად მივწერე საბჭოთა მთავრობას თბილისში. ჩვენი ცდა იმ დროს არ დაგვირგვინდა. აქ მადლობა მინდა მოვახსენო ყველას, ვინც ამ საქმეში ხელი შეგვიწყო“.

საუბრის შემდეგი თემა შეეხო საკითხს, თუ რა სახის განძეული იქნა ჩამოტანილი საქართველოში...

დიდი იყო შეხვედრის შთაბეჭდილება. სხდომის შემდეგ ექვთიმეს შემოეხვივნენ ძველი უნივერსიტეტელი მეგობრები: შალვა ნუცუბიძე, კორნელი კეკელიძე, სიმონ ყაუხჩიშვილი, იუსტინე აბულაძე, დიმიტრი უზნაძე, ალექსანდრე ჯანელიძე. ზანგრძლივი, გულთბილი იყო მათი საუბარი.

ექვთიმემ მისი მშობლიური უნივერსიტეტი საფუძვლიანად დაათვალიერა. მოხუცი სულითა და გულით ხარობდა იმ ზრდისა და წარმატებათა გამო, რაც ქართულმა უნივერსიტეტმა საბჭოთა ხელისუფლების წლებში მოიპოვა.

1945 წლის 15 აპრილს ექვთიმე თაყაიშვილს განათლების სამინისტროს ბრძანებით თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის პროფესორის წოდება დაუმტკიცდა. 1946 წლის 28 დეკემბერს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საგანგებო კრებამ ერთხმად აირჩია იგი აკადემიის ნამდვილ წევრად.

• • •

პარიზიდან თბილისში ჩამოტანილი განძის შესამოწმებლად და მისაღებად საქართველოს მთავრობამ გამოჰყო საგანგებო კომისია, რომელმაც დაწვრილებით შეამოწმა ყველა ნივთი და მათი ახალი აღწერილობა შეადგინა აკად. ს. ჯანაშიას შეთაურებით. ყველაფერი სახეზე იყო. მეცნიერს არა მარტო სათუთად შეენახა სამუზეუმო ქონება, არამედ იგი გაემდიდრებინა კიდევ ახალი ნივთებით. ეს ახალი აღწერილობა 1946 წელს რუსულ ენაზე გამოიცა¹. ჩამოტანილი განძეული დაუნაწილდა სათანადო უწყებებს: ხელნაწერები და საარქივო დოკუმენტები საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებას გადაეცა (ამჟამად აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი), არქეოლოგიური კოლექციები — საქართველოს მუზეუმს, ხელოვნების ნაწარმოებნი — საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმს.

ჩამოტანილი საუნჯე ფასდაუდებელი და უნიკალურია თავისი მნიშვნელობით. ძველ ქართულ ხელნაწერთა შორის იყო „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერი ბეგთა-ბეგ თანიაშვილის მიერ გადაწერილი და შემკობილი (1680 წლისა), ცნობილი ხელნაწერი 1646 წ. მამუკა თავაქარაშვილის მიერ გადაწერილი და დასურათებული, ქართული ოთხთავები, მათ შორის მოქვის ოთხთავის 238 ილუსტრაცია, 1300 წელს შესრულებული, კონსტანტინეპოლში 1030 წელს გადაწერილი ქართული სვინაქსარი, რომელიც 78 მინიატურითაა შემკული, ალავერდისა და გელათის ოთხთავები, რომლებიც XI—XII საუკუნეებშია გადაწერილი და შესანიშნავადაა დასურათებული.

„ჩამოტანილ განძეულობიდან — მიუთითებს პროფ. შ. ამირანაშვილი — ზოგიერთ კოლექციას ქართული მხატვრული კულტურისა და ხელოვნების ისტორიისათვის უნიკალური მნიშვნელობა აქვს. მაგალითად, ახალგორის განძი, რომელიც ჩვენს წელთაღრიცხვამდე V საუკუნით თარიღდება, მსოფლიო მნიშვნელობისაა. ასევე მნიშვნელოვანია ანტიკური ხანის ოქროს სამკაულები, აღმოჩენილი სარგვეშის, ქსნისა და სტეფანწმინდის ნეკროპოლებში: უნიკალურია ქართული ტიხრული მინაქრისა და ოქრომჭედლობის ნიმუშები, — IX საუკუ-

¹ Описание грузинских музейных ценностей, вывезенных бывшим меньшевистским правительством за границу в 1921 г. и возвращенных из Парижа в Грузию в 1944 г., составленная приемочной комиссией СНК ГССР.

ნის ორი ჯვარი მარტვილიდან, რომლებიც მსოფლიო მნიშვნელობის ძეგლებს წარმოადგენენ. სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქართული ხელოვნებისა და ისტორიისათვის თამარ მეფის ოქროს ჯვარს, შემკულს ძვირფასი ინდური ქვებითა და ისტორიული წარწერით. თვალს ხიბლავს თამარის ეპოქის უდიდესი ქართველი ოქროსმქანდაკელების ბექა და ბეშქენ ოპიზრების მიერ შესრულებული წყაროსათვისა და ბერთის ოთხთავების მოქედილობა“¹.

არქეოლოგიურ კოლექციებში, გარდა ზემოაღნიშნულისა, იყო სტეფან-წმიდის, დიგორის, ქსნის, პანტიკაპეის უცნობი წარმოშობის კოლექციები; უმდიდრესი ნუმისმატური კოლექცია (ეპისკოპოს კირიონისა, სკივრი ძველქართული მონეტების კოლექციით, სხვადასხვა მონეტის კოლექცია ლოგინოვის კოლექცია), საკულტო და საეკლესიო დანიშნულების ნივთები, შემოქმედის სიძველენი, ნაქარგობა და მიტრები, მემორიალური ნივთები, ფეოდალური ყოფის საგნები, დიდებული სურათები, მათ შორის, დასავლეთ ევროპის ხელოვნების თვალსაჩინო ქმნილებები — დედნები (ლ. კრანახის „შეუფერებელი ქორწინება“, რემბრანდტის „მლოცველი ბერმონაზონი, ლ. დავითის „პირველი კონსული ხევს ამიენის ტრაქტატს“ და სხვ.).

„შეუძლებელია აქ თუნდაც დაახლოებით ჩამოითვალოს ის უმნიშვნელოვანესი ნივთები, რომლებსაც პარიზიდან ჩამოტანილი საუნჯე შეიცავს. ეს განძეულობა უძვირფასესია ქართული კულტურის ისტორიისათვის. იგი მნიშვნელოვანია საერთო საკაცობრიო კულტურისათვისაც და კიდევ დიდხანს იქნება ხელოვნებისმცოდნეთა და კულტურის ისტორიკოსთა შესწავლის საგანი“² — ასკენის პროფ. შ. ამირანაშვილი.

სამშობლოში დაბრუნებით ხანდაზმულ მეცნიერს (82 წლისა იყო ამ დროს!) თითქოს ახალგაზრდული ენერგია დაუბრუნდა. იგი ხალისით, გატაცებით ჩაება მეცნიერულ მუშაობაში. წინ რამდენი საქმე იყო გასაკეთებელი! „ძეგლთა ჩემ მიერ გამოცემის საქმეს, — ამბობდა იგი — ჯერ კიდევ არა ვთვლი დამთავრებულად. ძალაუვნებურად უცხოეთში გადახვეწამ, რაც მეოთხედ საუკუნეს გაგრძელდა, დიდათ შემიფერხა მუშაობა. იქ მხოლოდ მცირე ნაწილი გამოვაქვეყნე თანწაღებული მასალებისა და ჩანაწერებისა, უდიდესი ნაწილი კი უკანვე ჩამომეყვა და ახლა იმედი მაქვს, რომ ორიოდ წლის სიცოცხლეს, რომელიც დამრჩენია და, საბედნიეროდ, ისევ სამშობლოში მიწევს, ყოველმხრივი ზრუნვითა და ხელშეწყობით გარემოცულს, მოვანმარ ჩემზე დარჩენილი ვალის ბოლომდე მოხდას: ვეცდები, აღარცერთი ჩემ ხელთ ნამყოფი, თუ ჩემ მიერ დათვალეირებული ძეგლი აღარ დამრჩეს გამოუცემელი, მით უმეტეს, რომ ბევრი მათგანი უკვე იმსხვერპლა დრომ“.

¹ შ. ამირანაშვილი, საქართველოდან სხვადასხვა დროს გატანილი სამუზეუმო განძეულობა და მისი დაბრუნება, გვ. 14.

² დაწერილებითი აღწერა იხ. შ. ამირანაშვილთან, იმავე წიგნში, გვ. 16—61.

1948 წელს ექვთიმე, საზოგადოება „ცოდნის“ ხაზით გამოდის საჯარო ლექციებით საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანესი ძეგლების შესახებ. გაზ. „კომუნისტსა“ და „ზარია ვოსტოკაში“ იბეჭდება მისი ვრცელი სტატიები ისტორიულ სამხრეთ საქართველოზე. 1948 წელს უშრნალ „მნათობში“ ქვეყნდება მისი გამოკვლევა „როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ?“¹ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მომამბეში“ იგი ბეჭდავს სტატიას „საიდან და როდის გაჩნდა „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკაში სახელწოდება „არიან ქართლი“², საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბეში გამოქვეყნებულია მისი სტატია „ჩხარის ეკლესიის სიძველენი, სადგერ-ჩხარის ჭვარი, ნაქარგი გარდამოხსნა“. ამ სტატიებში განხილული საკითხები საქართველოს ძველი ისტორიის მნიშვნელოვან პრობლემებს შეეხება და მათში ფრიალ საყურადღებო მოსაზრებანია გამოთქმული.

1949 წელს მეცნიერის ყურადღება ძირითადად ეთმობა სუმბატ დავითის ძის ქრონიკის ახალ გამოცემას³. ამ გამოცემაში გათვალისწინებულია ყოველივე, რაც ქართულ ისტორიოგრაფიას და პირადად ექვთიმეს ამ უმნიშვნელოვანესი ძეგლის შესახებ დაუგროვდა. ვრცელ შესავალში ავტორი იხილავს ცნობებს იმ გამოცემათა და ხელნაწერთა შესახებ, რომელშიც ეს ქრონიკა მოიპოვება, ეხება ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა გენეალოგიას, ბიზანტიის იმპერატორ კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობებს ქართველ ბაგრატიონთა შესახებ, ჯუანშერის ცნობას პირველი ბაგრატიონის ქართლში მოსვლის შესახებ, ლეგენდებს ბაგრატიონთა გვარის წარმომავლობის შესახებ და აკეთებს ფრიალ საყურადღებო დასკვნებს საქართველოს უძველესი ისტორიის პრობლემებზე. ამავე წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მომამბეში“ დაიბეჭდა მისი გამოკვლევები „მხატვრული ნაქარგობანი იკორთის ტაძრიდან“ და „მამნე ოქრომჭედლის კიდევ ერთი ნახელავი“.

მთელი ამ ხნის განმავლობაში ექვთიმე შეძლებისდაგვარად სხვა საზოგადოებრივ დავალებებსაც ასრულებს. იგი თბილისის უნივერსიტეტის სამეცნიერო საბჭოს წევრია, სამეცნიერო საბჭოს წევრად ირჩევენ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, ხელოვნების ინსტიტუტში. საკონსულტაციოდ მასთან დადიან საქართველოს ისტორიის ფეოდალური ხანის ახალგაზრდა ისტორიკოსები. მეცნიერს დიდ სიხარულს გვრის ახალგაზრდობის დაწინაურება, მათი წარმატებანი. დღიურში ჩაუწერია: „ძალიან მსიამოვნებს, როცა ვხედავ, რომ ახალგაზრდა ისტორიკოსები თავის ძირითად საკითხებზე მუშაობის გარდა, ხალისიანად

¹ „მნათობი“, 1948, № 8.

² მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. IX, 1948 წ.

³ ე. თაყაიშვილი, სუმბატ დავითის-ძის ქრონიკა, ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ. გამოცემა მესამე. ტექსტი გამოსცა, ვრცელი შესავლით, შენიშვნებით და ორი გენეალოგიური ტაბულით საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილმა წევრმა ე. თაყაიშვილმა. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. თბილისი, 1949.

პოულობენ დროსა და საშუალებას, რომ თავიანთ ღვაწლმოსილი მასწავლებლებისა და წინამორბედების ცხოვრება და შრომა გააშუქონ. კარგი მონოგრაფიებია გაშუქებული დ. ბაქრაძის შესახებ (მ. ღუმბაძისა), ივ. ჯავახიშვილის შესახებ (დ. გვრიტიშვილისა), ს. ჯანაშიას შესახებ (შ. მესხიასი). ეს ნამდვილად კეთილშობილი საქმეა ძველთა მიმართ და თან კარგი აღმზრდელობითი გავლენა ექნება ახალგაზრდობაზე!...”

მოხუცი თავადაც არ იგიწყებს ძვირფას მასწავლებლებს, ცხოვრების თანამგზავრებს და ხან თვითონ წერს, ხან მუზეუმის თანამშრომლებს კარნახობს მოგონებებს ილია ჭავჭავაძეზე, აკაკი წერეთელზე, გიორგი წერეთელზე და იმ მოღვაწეებზე, რომლებმაც ქართულ მეცნიერებას და კულტურას ღვაწლი დასდეს. ასევე წერს მოგონებას თავისი ახალგაზრდობის წლებზე.

ამ შეუსვენებლივ შრომაში ექვთიმე უკიდურესობამდე დაიქანცა. 1947 წელს გახდა მძიმე ავად. ორი თვე ლოგინად იყო ჩავარდნილი. მართალია, ავადმყოფობა დაძლია, მაგრამ ძველი ენერგია ვეღარ აღიდგინა. ბოლო წლებში მტკივანი ფეხიცი ისე გაუმიზეზდა, რომ სიარული უჭირდა.

1950 წელს თბილისის უნივერსიტეტის შრომებში ე. თაყაიშვილის კომენტარებით ქვეყნდება „ვატიკანის ბიბლიოთეკის ორი ქართული ხელნაწერი 24 ტაბულით“¹. საქართველოს მუზეუმის მოამბეში „ჩხარის ეკლესიის სიძველენი“² 9 ტაბულით.

1951 წელს თბილისის უნივერსიტეტის შრომებში ქვეყნდება ექვთიმეს „სომხით-საორბელოს ქართული ძეგლების წარწერები. ნაწილი მეორე“, რომელსაც თან ახლავს 19 ფოტო-ილუსტრაცია. იმავე „შრომების“ 45-ე ნომერში ექვთიმე ბეჭდავს „ქსნის საერისთავოს სტატისტიკურ აღწერილობას“, რითაც ფეოდალური საქართველოს სოციალ-ეკონომიური ისტორიის მკვლევარებს მიეცათ ძვირფასი მასალა.

ამ წლებში მოხუცი თავის ბინიდან (ვაშლივანის ქ. № 6) იშვიათად გამოდის. მოძრაობა თითქმის აღარ შეუძლია. სამაგიეროდ მისი ხშირი სტუმრები არიან უნივერსიტეტის ძველი მეგობრები და კოლეგები — აკაკი შანიძე, გიორგი ახვლედიანი, გიორგი ჩუბინაშვილი, შალვა ამირანაშვილი, გიორგი ჩიტაია, ნიკო ბერძენიშვილი, კონსტანტინე გრიგოლია. ექვთიმეს მუდმივ მზრუნველობას არ აკლებენ გიორგი ლომთათიძე და მისი მეუღლე ნინო, რომლებსაც წესრიგში მოჰყავთ ექვთიმეს პირადი არქივი და მისი კარნახით საქმიანი ურთიერთობა აქვთ სამეცნიერო დაწესებულებებთან.

ექვთიმეს კარები ღიაა სტუდენტთა ახალგაზრდებისათვისაც, თუკი რომელიმე მათგანი ქართველოლოგიაში ცოდნის გაღრმავებას მოიწადინებს. მოვიტანოთ ერთი მაგალითი: უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტ შერ-

¹ თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, XXXIX, 1950.

² ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XVI.

მანდინ ონიანს ექვთიმეს „სამი ხრონიკის“ 1949 წლის გამოცემა რომ წაუკითხავს, მასში ზოგიერთი კორექტურული შეცდომა შეუნიშნავს და ამის თაობაზე ექვთიმესათვის მიუწერია. ექვთიმეს მეტისმეტად მოსწონებია სტუდენტის ბეჭითობა, მახვილი თვალი და საპასუხო წერილში შეუთავაზებია კიდეც, სტუდენტს ემუშავა ქართველოლოგიაში ცოდნის გაღრმავებაზე და კონსულტაციისათვის მასთან ეარა. ექვთიმეს და შერმანდინს შორის მეგობრული მიმოწერა გაჩაღებულია. ექვთიმეს პირად არქივში ინახება ონიანის წერილები. ჩანს, სტუდენტისათვის ექვთიმეს შეუთავაზებია ასპირანტურაში დარჩენილიყო, რჩევაც მიუცია — ჯეგეტის ეკლესიის სიძველეებზე ემუშავა. მაგრამ ონიანს გადაუწყვეტია ჯერ სვანეთში ემუშავა მასწავლებლად, ხოლო ასპირანტურაში შემდეგ შესულიყო. ექვთიმეს გარდაცვალებამ ეს ურთიერთობა შეწყვიტა.

ექვთიმეს მდიდარი პირადი კოლექცია ჩამოჰყვა პარიზიდან. ამ კოლექციის სხვადასხვა ნივთს დანიშნულების მიხედვით მეცნიერი სწირავს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს, ხელოვნების მუზეუმს. მის პირად არქივში შემონახულია ძვირფასი შემოწირულებასთან დაკავშირებით მეცნიერის მიმართ ამ დაწესებულებათა ხელმძღვანელების მადლობის წერილები.

ექვთიმეს გადაწყვეტილი აქვს დაუყოვნებლივ მოაგვაროს პირადი ბიბლიოთეკის და არქივის საქმეც, რადგან გრძნობს, რომ სიკვდილი კარებზეა მომდგარი. 1952 წელს (თვე გაურკვეველია) საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტის სახელზე ასეთი შინაარსის წერილს გზავნის:

„ჩემი საისტორიო და საარქეოლოგიო მასალები და ბიბლიოთეკა ჩემი ანდერძით უნდა გადაეცეს აკადემიას... გთხოვთ მაცნობოთ, გსურთ თუ არა ყველაფერი ეს მიიღოთ და დააჩქაროთ მიღება, ვინაიდან ჩემი მდგომარეობა ჯანმრთელობისა კრიტიკულია... საჭიროა რაც შეიძლება მოკლე ხანში მოვაგვაროთ ეს საქმე... ველი პასუხს“.

1952 წლის მეორე ნახევარში ექვთიმე მძიმე ავადმყოფია. მთელი თვეები უძრავად იწვა მოხუცი, ცოტას ლაპარაკობდა, თითქმის არაფერს სჰამდა. თვალები ხშირად ევსებოდა ცრემლით, ოხრავდა. ალბათ აწუხებდა, რომ ვერ მოასწრო ცხოვრების მანძილზე დაგროვილი დიდი ცოდნის და მასალების მთლიანად მიწოდება ქართველი ხალხისათვის.

1953 წლის 21 თებერვალს დილის 6 საათზე ექვთიმე თაყაიშვილი გარდაიცვალა.

24 თებერვალს იგი დაკრძალულ იქნა ვაკის სასაფლაოზე — ქართველ მეცნიერთა განსასვენებელში.

* * *

ქართულმა მეცნიერულმა საზოგადოებრიობამ ამაგდარი მოღვაწის დამსახურება ფართოდ აღნიშნა ექვთიმეს დაბადების 100 წლისთავთან დაკავშირებით, რომელიც 1963 წლის მარტში აღინიშნა.

10 მარტს ექვთიმეს ნეშთი გადასვენებულ იქნა დიდუბის პანთეონში და საშუღაშო განსასვენებელი მის ახლო მეგობრებში, ქართველ მოღვაწეთა გვერდით პპოვა.

ექვთიმეს ხსოვნას მიეძღვნა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის და ობილისის უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია. ექვთიმეს ცხოვრებასა და მეცნიერულ მოღვაწეობას მიეძღვნა მოხსენებანი შოთა მესხიასი, ალექსანდრე ბარამიძისა, აკაკი შანიძისა; მოგონებით გამოვიდნენ შალვა ამირანაშვილი, აკაკი შანიძე, კონსტანტინე გამსახურდია.

ცალკე სამეცნიერო სესია გამართა ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის სამეცნიერო საზოგადოებამ მისი თავმჯდომარის აკად. ნიკოლოზ ბერძენიშვილის მეთაურობით, სადაც მოსმენილი იქნა 11 მოხსენება (ნიკო ბერძენიშვილის, გ. ჩიტაიას, ს. ყაუხჩიშვილის, ვ. დონდუას, კ. გრიგოლიას, მ. ჩიქოვანის, ი. სურგულაძის, დ. მუსხელიშვილის, დ. ხახუტაშვილის, გ. ლომთათიძისა და შ. ამირანაშვილის მოხსენებები და მოგონებები¹. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიამ გამოსცა ე. თაყაიშვილის ნაშრომთა ბიბლიოგრაფია და ე. თაყაიშვილის „არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში“.

გამომცემლობა „ნაკადულმა“ 1962 წელს გამოსცა რ. მეტრეველის და შ. ბაღრიძის მოკლე ნარკვევი ექვთიმეს ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ. ქართულ პრესაში ექვთიმეს შესახებ გამოქვეყნდა მრავალი სტატია. გამსვლელი სამეცნიერო სესიები მოეწყო ქუთაისში, ბათუმში, ლიხაურში. ლიხაურში შეიქმნა ექვთიმეს სახელობის ბიბლიოთეკა-მუზეუმი. თბილისის ერთ-ერთ ქუჩას ვაკეში ექვთიმე თაყაიშვილის სახელი ეწოდა. 1968 წელს გამომცემლობა „მეცნიერებამ“ გამოსცა ექვთიმეს რჩეული ნაწერების პირველი ტომი, სადაც შევიდა მასალების ძველი ქართული მწერლობის ისტორიიდან და ექვთიმე თაყაიშვილის ავტობიოგრაფიული ჩანაწერები და მოგონებანი. გამზადებულია გამოსაცემად მეორე ტომი ექვთიმეს თხზულებებისა. 1972 წელს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა გამოსცა ელენე კელენჯერიძის მიერ შედგენილი „აკადემიკოს ექვთიმე თაყაიშვილის არქივის აღწერილობა“. ძნელა დევასახელოთ სხვა რომელიმე ქართველი მოღვაწე, რომელსაც ისე მდიდარი და მოწესრიგებული პირადი არქივი დაეტოვებინოს, როგორც ექვთიმე თაყაიშვილმა დატოვა. ეს მემკვიდრეობა 2120 საარქივო ერთეულს შეიცავს და გვაძლევს იმის საშუალებას, რომ სრულად აღვადგინოთ არა მარტო არაჩვეულებრივად ნაყოფიერი საზოგადოებრივი ცხოვრება და მოღვაწეობა მეცნიერისა, არამედ გავამდიდროთ ჩვენი წარმოდგენა იმ წრეზე, გარემოზე, რომელშიც ექვთიმე ტრიალებდა. არქივში მრავალი მასალაა დაცული, რომელიც მკვლევარის ხელს

¹ ეს მოხსენებანი ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ფოლკლორის სამეცნიერო საზოგადოებამ 1966 წელს ცალკე წიგნად გამოსცა. იხ. აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, ცხოვრება და მოღვაწეობა. თბილისი, 1966.

და გამომზეურებას ელოდება. აქაა დაცული მისი გამოუქვეყნებელი ნაშრომები გელათის, ჭრუჭის, მღვიმევის, ჭყონდიდის მონასტერთა, ზუგდიდის სასახლის სიძველეების შესახებ, არქეოლოგიური ჩანაწერები, ლექციების კონსპექტები არქეოლოგიაში, საქართველოს ისტორიასა და საეკლესიო სიძველეებში, კურსი საჯარო ლექციებისა, რომლებიც შეეხება საქართველოს ისტორიას რომაელთა ეპოქაში, ქართულ წარმართობას, საქართველოს გაქრისტიანებას, ქართული განათლების კერებს, ქართულ ისტორიოგრაფიას, სტამბების ისტორიას საქართველოში, აფხაზეთის ისტორიას და სხვ. არქივში დაცულია სუმბატის ქრონიკის მესამე გამოცემის რუსული თარგმანი, კალა-ოთლისში და ჩანგლში მოგზაურობის მასალები, ექვთიმესა და მისი მეუღლის ხანგრძლივი ნაშრომი — ფრანგულ-ქართულ ლექსიკონზე, ძალზე მდიდარი ეპისტოლარული მემკვიდრეობა და სხვ.

ამ მდიდარი მემკვიდრეობის გამომზეურება მნიშვნელოვანი შენაძენი იქნება ქართველოლოგიისათვის და, ამასთან, სათანადოდ დაფასება იმ ღვაწლისა, რომელიც განსვენებულ მეცნიერს ჩვენი სამშობლოს წარსულის შესწავლის კეთილშობილურ საქმეში ეკუთვნის.

PER A SPERA AD ASTRA *

მე ბედნიერება არ მქონია ექვთიმე თაყაიშვილი მის ახალგაზრდულ ასაკში მენახა. პარიზიდან დაბრუნებულს თბილისის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში ვხვდებოდი მისი სიცოცხლის ბოლო წლებში.

ექვთიმე უნივერსიტეტის სამეცნიერო ბიბლიოთეკის დარბაზში შემოვი-
დოდა ხოლმე, სადაც მაშინ მთელი დღეები ვმეცადინებოდი. შემოვიდოდა
ხმამალალი ლაპარაკით (ბოლოს ყურში კარგათ აღარ ესმოდა, მოსაუბრეს ხმა-
მალალ ლაპარაკს სთხოვდა და თითონაც ხმამალლა პასუხობდა) და მთელი დარ-
ბაზის ყურადღებას მიიქცევდა. ქართველოლოგიის დარგში მომუშავე ყველა
მეცნიერმა, მათ შორის, ახალგაზრდებმაც ვიცოდით ექვთიმეს ვინაობა და იწ-
ტიტურად ფეხზე წამოვდგებოდით ხოლმე მისი შემოსვლისას. სხვა დარგის
სპეციალისტებს უკვირდათ ამ მოხუცი კაცის ქცევა, ჩვენი განსაკუთრებულა
მოკრძალებაც მის წინაშე და გვეკითხებოდნენ: ვინ არის? ვინ არისო...

ექვთიმე წელში იყო მოხრილი, თვალის უბეები და სახე შემუშებულ
ქპონდა, ხელები უკანალებდა, მოძრაობა უქირდა და მისი თანმხლები მხარში
ედგა ხოლმე. ბიბლიოთეკაში საცნობაროდ რაიმე წიგნს მოიკითხავდა, ერთი-
ორი საათი იმუშავებდა, შემდეგ კი ხვნეშით, თანმხლებთან (არქეოლოგი გ. ლომ-
თათიძე) ერთად სამკითხველო დარბაზს ხმაურითვე ტოვებდა.

ჩვენ, ახალგაზრდები კი, მისი დიდი დამსახურებით მუდამ შთაგონებულნი
და აღფრთოვანებულნი, ერთმანეთს ეუზიარებდით აზრებს და აღტაცებან ამ
დიდ მეცნიერზე და მისი ცხოვრების შესახებ საბუნებისმეტყველო დარგის მე-
გობრებსაც ხალისით ვუყვებოდით. მე მაშინაც მიკვირდა და ახლაც მიკვირს,
სად ქპონდა ამ კაცს ამდენი ენერგია, როგორ არ დაიშრიტა ეს ენერგია მისი
სიცოცხლის ასე ვრცელ და ასე ძნელად სავალ გზაზე! დიდი შინაგანი წვის ადა-
მანები, ჩვეულებრივ, ფიზიკური ცხოვრების გზას მალე გადიან, ადრე სტოვე-
ბენ ამ ქვეყანას. ექვთიმე კი ამ მხრივაც გამონაკლისი აღმოჩნდა. მთელი საუკუ-
ნე გაისრულა, თითქოს და არასოდეს არ შეუსვენია, მისი გონება მუდამ დაძა-
ბულად მუშაობდა, ღრმა მოხუცებულობის ასაკშიც საოცარი მენსიერება და
შემოქმედებაშიც კაბუჭური აზრის სიტხოველე შერჩა.

და ახლა მისი ცხოვრების ბიოგრაფიას რომ თვალს ვავლებ, მინდა ეს კა-

* ეკლანი გზა ვარსკვლავებისაკენ.

ცი ახალგაზრდულ ასაკში წარმოვიდგინო. წინ მისი ჰაბუკობის ფოტო სურათები მიძევს, დაეინებით დავცქერი, მაგრამ... საგანგებო მასში თითქოს არაფერია: პირხმელი, მოგრძო სახის, მაღალშუბლიანი, სანდომიანი ახალგაზრდა; მაგრამ თვალეზია რაღაც განსაკუთრებული!—მოელვარე, ბრდღვიალა, უძირო. ეს თვალეზი თითქოს შენს სულში იჭვრიტებთან, თითქოს გუგებში ჩაუქრობელი ცეცხლი გიზგიზებსო — ასეთ შთაბეჭდილებას ახდენს ეს თვალეზი, ისიც ამ ცივ, მშრალ, ფერგადასულ ფოტოსურათში.

ყოველი ადამიანის დამსახურება, პირველ ყოვლისა, განიზომება იმით, სწორად გაიგო თუ არა მან მისი თანამედროვე ცხოვრების ამოცანები, არჩია თუ არა თავისი ნიჭისა და უნარის შესატყვისი დარგი, მოახმარა თუ არა ამ ამოცანის გადაჭრას ტალანტისა და ენერგიის მაქსიმუმი და შეძლო თუ არა მისი თაობაც აეყოლებინა.

ახლა დროა, ყველაფერი ეს შევაჯამოთ და შევაფასოთ ექვთიმეს ცხოვრების გზა, მისი, როგორც მეცნიერის და მოქალაქის დამსახურება.

• • •

პეტერბურგის უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის კურსდამთავრებული ექვთიმე სამოღვაწეოდ თბილისში XIX საუკ. 80-იან წლების დასაწყისში ჩამოვიდა.

ქართველი ხალხის ისტორიაში ეს იყო ინტენსიური საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების პერიოდი, პერიოდი ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობისა, რომელიც თერგდალეულებმა 60-იანი წლების დასაწყისში გააჩაღეს და რომელმაც 70—80-იან წლებში მძლავრად გაშალა ფრთები და გონებრივი ცხოვრების ყველა უბანზე წამყვანი პოზიცია დაიკავა.

ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობა საქართველოში შემადგენელი ნაწილი და განშტოება იყო იმ დიდი რევოლუციურ-გამათავისუფლებელი მოძრაობისა, რომელიც თვითმპყრობელურ რუსეთში მიმდინარეობდა და მიზნად ცარიზმის დამხობას და დემოკრატიული წყობილების დამყარებას ისახავდა. შემთხვევითი როდია, რომ ქართული მოძრაობის მესვეურები იდეურ შთაგონებას პეტერბურგის, მოსკოვის და სხვა უმაღლეს სასწავლებლებში იღებდნენ. დიდი რუსი რევოლუციონერი-დემოკრატების ჩერნიშევსკის, გერცენის, ლობ-როლუბოვის, პისარევის და სხვათა თხზულებანი მათს გონებრივ საზრდოს წარმოადგენდა სამოღვაწეოდ ფორმირების პერიოდში.

თერგდალეულთა სამოღვაწეოდ პროგრამას შეადგენდა ქართველი ერის მატერიალური და სულიერი ძალების კონსოლიდაცია, ქართული მამულიშვილობის კეთილშობილური ცნების აღდგენა და საქართველოს გათავისუფლება ცარიზმის უღლისაგან. ეს დიადი პროგრამა პირველ რიგში საჭიროებდა იმის გარკვევას თუ „ვინა ვართ და რანი ვართ“, ე. ი. „ქართველობის“, „მამულიშვილობის“ ცნების გარკვევას, ხალხში მიძინებული პატრიოტული სულისკვეთების გა-

ღვიძებს, ერის მთლიანობისათვის მებრძოლი ძალების დარაზმვას, „სამწუხარო გათიშულობის“ მოსპობას, ერთი აზრით და მისწრაფებით ყველა კუთხის გაერთიანებას.

60—80-იან წლებში ქართული ეროვნული მოძრაობის მედროშე ილია ჭავჭავაძე ასე ახასიათებდა ამ მოძრაობის შინაარსს:

„სამოციან წლებში ყველაზე უწინარეს გამობრწყინდა დავიწყებული სიტყვა „მამული“ მთელის თავისი გულთ-მიმზიდველი და დიდებული მნიშვნელობითა. ვისაც კი რაიმე ნიშანწყალი ჰქონდა ღმერთის მიერ მინიჭებული მადლისა და კალამი ხელთ ეპყრა, თითქმის ყველანი იმ გზას დაადგნენ, რომ ქართველს გულში ჩაუსახონ მამული, რომელიც ეამთა ვითარებამ უძრავი ქონების სახელამდელა დააქვეითა და დაამდაბლა. აგრე გაუპატიურებულმა სიტყვამ სამოციანი წლების მოღვაწეთა მეოხებით და ღვაწლით კვლავ დაიჭირა ჩვენში კუთვნილი ადგილი, ვითარცა მზემ და თავისი სხივოსანი შუქი მოჰფინა მთელს სივრცეს ჩვენის ცხოვრებისას...

აღდგენილმა მამულმა დაჰბადა მამულის სიყვარული, მამულიშვილობა და საკვირველი არ არის, რომ მისი წარსული, მისი აწმყო და მერმისი, კვლევისა და გამოძიების საგნად შეიქმნა. „ვინა ვართ და რანი ვართ“ — ამ ზღვაებრ ფართო საკითხს შემოეჯარა გარს ჩვენი მწერლობა, გვერდში ამოუდგა სხვადასხვა მხრიდამ და ერთობის ძალ-ლონით ფეხზე წამოაყენა გონების თვალის გულ-ღვიძლამდე გასაბნევად“¹.

— „ვინა ვართა და რანი ვართ“ — პირველ რიგში ისტორიოგრაფიის საკითხი უნდა ყოფილიყო. რანი ვიყავით ამ საკითხზე თავისებური სრულყოფილობით პასუხი ფეოდალურ ისტორიოგრაფიას ჰქონდა გაცემული და „ქართლის ცხოვრება“ ერთ-ერთი დედაბოძი იყო კიდევც ფეოდალური საქართველოს იდეოლოგიისა.

მაგრამ ახალ ვითარებაში — ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა გამარჯვების ვითარებაში ძველ, ფეოდალურ „ქართლის ცხოვრებას“ დრო მოექამა და იგი ახალ იდეოლოგიას — ეროვნულ-გამათავისუფლებელი ბრძოლის იდეოლოგიას ველარ გამოადგებოდა. ახალმა დრომ ახალი ისტორიოგრაფიული შეხედულებები წამოაყენა. დასავლეთ ევროპისა და რუსეთის ისტორიულმა მეცნიერებამ გიგანტური ნაბიჯები წარდგა წინ საზოგადოებრივი ცხოვრების კვლევის საქმეში და ქართველი სამოციანელები მართებულად მოითხოვდნენ, ეს სიახლე კვლევა-ძიებაში ქართული სინამდვილისათვისაც მიყენებული ყოფილიყო. ერთი სიტყვით, „დღის წესრიგში „ქართლის ცხოვრების ახლებურად დაწერის საკითხი დადგა“².

მაგრამ ყველაზე დიდი ჩამორჩენილობა სწორედ ამ უბანზე იგრძნობოდა.

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 225.

² ე. თაყაიშვილი, კრებული. ნ. ბერძენიშვილის შესავალი წერილი, გვ. 10.

60—80-იან წლებში ქართული მხატვრული ლიტერატურა განუზომლად წინ იდგა ქართულ ისტორიოგრაფიასთან შედარებით. ქართულ ლიტერატურაში მაშინ ბრწყინავდნენ სახელები ილია ჭავჭავაძისა, აკაკი წერეთლისა, ნიკო ნიკოლაძისა, გ. წერეთლისა, სერგი მესხისა, ალ. ყაზბეგისა, ვაჟა-ფშაველასი, ივანე მაჩაბლისა და სხვათა და სხვათა.

მხატვრული სიტყვის ეს დიდოსტატები ერთობლივი ძალით ებრძოდნენ ძველსა და დახვეწულობას ქართველი ხალხის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ამხელდნენ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის ვერაგულ ხასიათს, იცავდნენ ენას და კეთილშობილურ ტრადიციებს ხალხისას, შეჰქონდათ ქვეყნის ყველა კუთხეში განათლება და წყურვილი ცოდნის შეძენისა, აღვიგებდნენ პატრიოტულ გრძნობებს, გზას უკაფავდნენ საზოგადოების ჯანსაღ ნაწილს პროგრესისაკენ. წინა პლანზე აყენებდნენ ხალხის ტკივილებს, მის სწრაფვას სინათლისაკენ და ქვეყნის მომავლის იმედებს გლეხობაზე ამყარებდნენ.

ქართული ისტორიოგრაფია კი ამ პერიოდში კმაყოფილდებოდა „ქართლის ცხოვრების“ საზოგადოებრივი იდეალებით, რომელიც ფეოდალური კლასის ბატონობის, ბატონსა და ყმას შორის მამამშვილური ურთიერთობის, სახელმწიფო ცხოვრებაში მხოლოდ ფეოდალური კლასის პასუხისმგებლობის, ხოლო საზოგადოების უმრავლესობის მორჩილებაში ყოფნის აუცილებლობის მტკიცებაში და ამ სულისკვეთებით ერის მთელი მატერიალური და სულიერი ძალების მობილიზებაში მდგომარეობდა.

ამის შეუსაბამობას გრძნობდა ილია ჭავჭავაძე და „ქართლის ცხოვრების“ ნაკლულობას გულისწყრომით მიუთითებდა — ქართლის ცხოვრება მეფეთა ისტორიაა, საზოგადოების მამოძრავებელი ძალა — გლეხი მასში არა ჩანსო. ამიტომ ამახვილებდა ყურადღებას დიდი მწერალი ახალი „ქართლის ცხოვრების“ შექმნის საჭიროებაზე.

დიდ სამოციანელებს ახალი „ქართლის ცხოვრების“ გამართვაში გვერდით დიმიტრი ბაქრაძე ამოუდგა. დიმიტრი ბაქრაძემ რუსული ისტორიოგრაფიის უახლეს მიღწევათა გათვალისწინებით მოჰკიდა ხელი თავისი ერის ისტორიის წყაროების კრიტიკულ შესწავლას, ბევრი და საყურადღებო გააკეთა კიდეც ამ მიმართულებით.

1888 წელს დ. ბაქრაძემ „ივერიაში“ დაბეჭდა საქართველოს ისტორიის პროგრამა. აქ მოცემული იყო ვრცელი მონახაზი იმ საქმიანობისა, რომელიც საქართველოში უნდა გაჩაღებულიყო მშობლიური ისტორიის მეცნიერული შესწავლისათვის.

ამ ფაქტმა აღაფრთოვანა ილია ჭავჭავაძე, რომელმაც სპეციალური სტატია დაბეჭდა („ერი და ისტორია“) დ. ბაქრაძის წარმოდგენილ პროგრამასთან დეკავშირებით. „ერის პირქვე დამხობა, გათახსირება, გაწყალება — მიუთითებდა დიდი მამულიშვილი, — იქიდან დაიწყება, როცა იგი თავის ისტორიას ივიწყებს, როცა მას ხსოვნა ეკარგება თავისის წარსულისა, თავისის ყოფილის ცხოვ-

რებისა. დავიწყება ისტორიისა, თავისის წარსულისა და ყოფილის ცხოვრების აღმოფხვრა ხსოვნისაგან — მომასწავებელია ერის სულით და ხორციით მოშლისა, დარღვევისა და მთლად წაწყმედისაცა. წარსული — მკვიდრი საძირკველია აწმყოსი, როგორც აწმყო-მომავლისა“¹ „დიდ-ბუნებოვან კაცთა და სახელოვან გმირთა მაგალითებით ისტორია სწურობის ერსა, ზრდის და დიდებულნი საქმენი კიდევ გულს უკეთებენ მოქმედებისათვის, აქეზებენ, ამხნევენ, თუ ნამეტნავად ის მაგალითები ერის საკუთარის ისტორიისანი არიან. ერი თავის გმირების ცხოვრებით და მაგალითებით უნდა ჰსულდგმულებდეს, თუ მართლა ერობა სურს და აგრეც არის, საცა ერი ერობს. აბა შეხედეთ სხვა ქვეყნებს, ერთი იმისთანა სახელოვანი კაცი არა ჰყოლიათ, რომ მის სახსოვრად ძეგლი არა ჰქონდეთ აღმართული? რისთვის? სულ იმისთვის, რომ დიდმა თუ პატარამ დაიხსომოს თავისი სახელოვანი კაცი, სულ მუდამ თვალწინ იყოლიოს და მის მიბაძვას ეცადოს“².

დ. ბაქრაძის წამოწყებულ საქმეს ილია „დიდსა და სახელოვან“ ღვაწლს უწოდებდა და მიაჩნდა, რომ საქართველოს ისტორიის მეცნიერული გამართვა უდიდესი მნიშვნელობის სამამულიშვილო საქმე იქნებოდა.

ამ პროგრამის გამოქვეყნების მეორე წელს დ. ბაქრაძე გარდაიცვალა. სწორედ ექვთიმეს გამოჩენის პერიოდში დასტოვა დიმიტრი ბაქრაძემ სამოღვაწეო ასპარეზი და უდროოდ, მაგრამ ვალმოხდილი წავიდა ამ ქვეყნიდან.

ისტორიოგრაფიის ისედაც ღარიბი უბანი თითქმის დაობლდა. მართალია, თედო ჟორდანი, მოსე ჯანაშვილი, დ. კარიჭაშვილი, გ. წერეთელი და სხვები გულმოდგინედ იღვწოდნენ ქართული საისტორიო წყაროების გამოვლინება-შეფასებისათვის, მაგრამ მათ მოღვაწეობას მაინც ეპიზოდური ხასიათი ჰქონდა. საჭირო იყო ამ საქმის ახლებური ორგანიზება, პროფესიული შემზადება, ღრმა ფილოლოგიური კვლევა-ძიება, ურომლისოდაც ქართული საისტორიო წყაროების მაღალმეცნიერული კრიტიკული შეფასება შეუძლებელი იყო.

ექვთიმემ პეტერბურგში ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიების კარგი სკოლა გაიარა. პეტერბურგის აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე მაშინ თვალსაჩინო მკვლევარ-ისტორიკოსები მოღვაწეობდნენ. აქ იყვნენ როზენი, ცაგარელი, პატკანოვი, აქ იზრდებოდა ნიკო მარი, ხოლო შემდეგ — ივანე ჯავახიშვილი. ექვთიმე კარგად იცნობდა ევროპის და რუსეთის ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის მონაპოვარს უნივერსიტეტში სწავლის პერიოდში და ესმოდა ერის ქეშმარიტი, მეცნიერული ისტორიის გამართვისათვის წყაროების მნიშვნელობა — წერილობითი იქნებოდა იგი თუ ნივთიერი, დოკუმენტური თუ ნარატიული.

თბილისში პედაგოგიურ ფრონტზე სამოღვაწეოდ დაბრუნებულ ექვთიმეს გარემოც ხელსაყრელი დახვდა. მან იგრძნო, რომ ქართული საზოგადოებრიობის მოწინავე ნაწილი კეთილშობილურად მოღვაწეობდა ხალხის საკეთილ-

¹ ილია ქ ა ე კ ა ვ ა ძ ე, თხზ., ტ. II, 1941, გვ. 509.

² ი ქ ე ე, გვ. 511.

დღეოდ, მისი გათვითცნობიერებისა და კონსოლიდაციისათვის, მისი პატრიოტული შემართებისათვის, ეწეოდა ბრძოლას სოციალური და ეროვნული ჩაგვრის წინააღმდეგ. იგრძნო ისიც, რომ მებრძოლთა რიგები მცირე იყო, თითოთაოროლა, საზოგადო საქმე კი — უამრავი. ყველა განათლებული კაცის ადგილი, თუ მას ოდნავ შესტკიოდა გული სამშობლოზე და თავისი ხალხის სიკეთე სურდა, მებრძოლთა ამ მცირე რიგში უნდა ეპოვა და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის მძიმე ჭაბანი მათთან ერთად ეწია.

ექვთიმეს დაბრუნება პეტერბურგიდან და მასწავლებლად მისვლა თბილისის გიმნაზიაში ქართველ მოღვაწეებს მხედველობიდან არ გამოორჩენიათ. გიმნაზიის დირექტორმა იგი დაუსწრებლად შეიყვანა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობაში და ამით მიუთითა კიდევ უბანი, სადაც ახალგაზრდა ისტორიკოსს თავისი ნიჭი და ენერგია უნდა გამოეყენებინა.

საკმარისი გახდა სულ რაღაც ერთი წელი ამ საზოგადოებაში საქმიანობისა, რომ ექვთიმეს, პირველ რიგში, დიმიტრი ბაქრაძის ყურადღება მიექცია, ხოლო შემდეგ შინაური კაცი გამხდარიყო მოღვაწეთა იმ წრეში, რომელსაც დიდი ილია ქავჭავაძე მეთაურობდა.

ექვთიმე წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ფონდში გაეცნო ძვირფას ხელნაწერებს, რომელსაც ახალი „ქართლის ცხოვრების“ შექმნისათვის — ერის მეცნიერული ისტორიის დაწერისათვის ფასდაუდებელი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ექვთიმემ იცოდა, საზოგადოების ფონდში თავმოყრილი ხელნაწერები და მასალები მცირე ნაწილი იყო იმისა, რაც ჩვენს ქვეყანაში შექმნილიყო მისი ხანგრძლივი და მღელვარე ისტორიის პერიოდში, რომ ბევრი წყარო განადგურდა ჟამთა სიავის ვითარებაში, მაგრამ ის რაც გადარჩა, გაბნეული იყო — ზოგი სხვა ქვეყანაში იყო გატანილი, ზოგი ეკლესია-მონასტრებში ინახებოდა, ზოგი ოჯახებში, ზოგიც მომხდურ მტრისაგან დაცვის მიზნით მიწაში იყო დაფლული. ეს უძვირფასესი განძი სათანადო მოუვლელობის გამო ნადგურდებოდა.

მეცნიერმა კარგად აუღო ალღო შექმნილ ვითარებას საქართველოში და მან ჯერ დიმიტრი ბაქრაძესთან ერთად, ხოლო შემდეგ დამოუკიდებლად თავისი მოღვაწეობა ორი მიმართულებით წარმართა:

1. მეცნიერულად აღეწერა და მკვლევართათვის ხელმისაწვდომი გაეხადა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ფონდებში დაცული ხელნაწერები, მოეხდინა მათი კატალოგიზაცია და

2. საქართველოს ყველა კუთხეში და ყველა მიმართულებით, ოჯახში თუ ეკლესია-მონასტრებში, მიწის წიაღში თუ ციხე-კოშეებში ეძებნა ეს წყაროები, არა მარტო წყაროები, არამედ ყოველგვარი ნივთიერი მასალა, რომელიც საქართველოს წარსულის პირუთვნელ მოწმედ გამოადგებოდა, მისი ეკონომიური, სოციალ-პოლიტიკური ცხოვრების გარკვევაში დაეხმარებოდა, მისი მაღალი სულიერი კულტურის ამსახველი იქნებოდა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში წყარომცოდნეობას გააჩნდა ერთგვარი ტრადიცია. წყარომცოდნეობითი საქმიანობა ჯერ ვახტანგის სწავლულ კაცთა დაიწყო და, „ქართლის ცხოვრების“ მეცნიერულ გამართვაში მეცნიერების განვითარების იმდროინდელ დონეს თუ გავითვალისწინებთ, დიდად სასარგებლო მუშაობა ჩაატარეს. მაგრამ, ცნობილია ისიც, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი აღარ დააჟამაყოფილა ვახტანგის და მის თანამოღვაწეთა მიერ ამ მხრივ გაწეულმა მუშაობამ. ვახუშტიმ, როგორც ი. ჯავახიშვილი მიუთითებს, „ვახტანგისეული კომისიის ქართლის ცხოვრების ბევრი შეცდომა გამოამჟღავნა და ცნობების კრიტიკული განხილვის აუცილებლობის ცხადყოფით ქართულ საისტორიო მწერლობას საუკეთესო მაგალითი და სახელმძღვანელო აზრი მისცა“¹.

ვახუშტის მაღალმა წყარომცოდნეობითმა მომზადებამ ქართულ ისტორიოგრაფიას დაუმკვიდრა კარგი ტრადიცია. მაგრამ მეცნიერების განვითარების იმ დონეზე ვახუშტიც ვერ აღმოჩნდა უცოდველი. ისტორიის წყაროებს ყოველმხრივი კრიტიკული თვლით ვერც მან შეხედა, რის შედეგადაც შეცდომები თავიდან ვერც მან აიცილნა. „ამის მთავარი მიზეზი ის გარემოება იყო, — შენიშნავდა იქვე ი. ჯავახიშვილი, რომ ეგნატაშვილი ბერის მეთაურობით შედგენილი ქართლის ცხოვრების გაგრძელებას ასე უღმობლად, მაგრამ სამართლიანად კრიტიკულად განსჯილი, თვითვე ბატონიშვილი ვახუშტი სრულისა და გულუბრყვილო ნდობით ეპყრობოდა ყველაფერს, რასაც საბუთის სახელი ეწოდება. სწორედ ამან ჩაადენინა მას მრავალი შეცდომები“².

წყარომცოდნეობითი საქმიანობის შემდგომი საფეხური ქართულ ისტორიოგრაფიაში მარი ბროსეს, დიმიტრი ბაქრაძის, ალ. ცაგარელის, თ. ჟორდანიას სახელს უკავშირდებოდა, მაგრამ ექვთიმე რომ წყარომცოდნეობაში ჩაება, ეს საფეხურიც გავლილად ჩანდა, მისი ნაკლიც სახეზე იყო. 80—90-იანი წლების ისტორიოგრაფიული აზრი ევროპასა და რუსეთში მაღლა იდგა. ფილოლოგიური ძიების შედეგებს თავი უკვე ეჩინა და ექვთიმეც ამ მეთოდით ჩაუჯდა მუშაობას, რაშიც მას დიდი დახმარება გაუწია პეტერბურგის უნივერსიტეტში მიღებულმა გამოცდილებამ.

სავსებით კანონზომიერი იყო ის, რომ ექვთიმემ თავის წყარომცოდნეობითს საქმიანობაში პირველად „ქართლის ცხოვრებას“ მოჰკიდა ხელი. ამას უკარნახებდა მას არა მარტო მეცნიერული, არამედ იმ დროის საზოგადოებრივი ინტერესები. ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის იდეოლოგთა წრეში, არარუსი ხალხების ისტორიის, ენისა და ტრადიციების დაკნინება-გაბიაბრუება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. XIX ს. 80-იანი წლების პოლიტიკური რეაქციის ვითარებაში კატკოვისებური შოვინისტები დიდად გააქტიურდნენ და არაერთხელ სცადეს კიდეც წაპოტინებოდნენ „ქართლის ცხოვრებას“, რომ როგორმე მისი სი-

¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. 4, ნაწ. I (XV ს.), გვ. 2.

² იქვე, გვ. 3.

ძველე ეპისკოპოს ქვეშ დაეყენებინათ და ამასთან დაკავშირებით გაეზიარებინათ ქართველი ხალხის როლი და ადგილი ადრინდელ ცივილიზაციაში. ამ ვითარებაში, როგორც ცნობილია, „ქართლის ცხოვრების“ დასაბუთებელ კალამი ხელში ილია ქავჭავაძესაც—პროფესორს არა ისტორიკოსს ააღებინა. ეს იყო მისი „ქვათა ლაღი“, რომელიც საგანგებოდ იყო მიმართული საქართველოს ისტორიის გამყარებელთა ერთი ჯგუფის წინააღმდეგ. ბუნებრივია, „ქართლის ცხოვრების“ — ძველი საქართველოს ამ უდიდესი და უმშვენიერესი ძეგლის ყოველმხრივი მეცნიერული შესწავლა პირველი საშუალო საქმე იყო. ასე მიაჩნდათ მარი ბროსესაც, დ. ბაქრაძესაც, რომლებმაც ამ მიმართულებით გადადგეს კიდევ პირველი ნაბიჯები.

პირველი მისი ცდა ამ მიმართულებით, როგორც ვნახეთ, იყო „სამი ისტორიული ხრონიკა“, სათანადო კრიტიკულ-ისტორიული მიმოხილვით. ექვთიმემ ამ გამოცემაში უკვე მოგვცა „ქართლის ცხოვრების“ დამაყვარებელი ქრონოლოგიური კვალიფიკაცია, რომელიც დღესაც ძალაშია. ავტორი შემდეგ წლების მანძილზე მუშაობდა „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებზე, მისი ვარიანტების ქრონოლოგიაზე, ამ მიმართულებით მეცნიერებაში არსებული ცნობებისა და დასკვნების შემოწმებაზე. 1906 წელს ექვთიმემ გამოსცა თვით „ქართლის ცხოვრების“ იმეამად ცნობილი ყველაზე ძველი ნუსხა (ე. წ. მარიამისეული), ამასთან, ქართლის ცხოვრების ტექსტობრივ ანალიზს, ვახტანგის სწავლულ კაცთა მუშაობას „ქართლის ცხოვრებაზე“ დიდმნიშვნელოვანი ნარკვევები მიუძღვნა. „ქართლის ცხოვრებაზე“ ექვთიმეს თავისი ხანგრძლივი სიცოცხლის განმავლობაში არასოდეს არ შეუწყვეტია დაკვირვება. და ყოველი ახალი ვარიანტის გამოჩენის შემთხვევაში აზუსტებდა თავის მეცნიერულ დაკვირვებებს. ნიშანდობლივია, რომ თბილისში დაბრუნების შემდეგ, 86 წლის მოხუცმა მესამედ გამოსცა სუმბატის ისტორიული ქრონიკა, ვრცელი შესავალი დაურთო და შეათასა ის დიდი მუშაობა, რომელიც ქართლის ცხოვრების წყაროების კვლევის დარგში ნახევარი საუკუნის მანძილზე იყო გაწეული. განსვენებული მეცნიერი ვ. დონდუა, რომელმაც საგანგებოდ ნარკვევი უძღვნა ე. თაყაიშვილის წყაროთმცოდნეობით და არქეოგრაფიულ მოღვაწეობას, შენიშნავს: „სუმბატის ქრონიკის პირველ გამოცემას მისი მესამე, უკანასკნელი გამოცემა შორავს მთელი 59 წლით. განა რამდენ მეცნიერს რგებია ბედი — თავისი ნაშრომი ამდენი ხნის შემდეგ თავისივე ხელით განეახლებია? ასეთი იშვიათი ბედი წილად ხვდა ექვთიმეს, ადრინდელი ლიტერატურული სტილით თუ ვიტყვოდით, დიდ ექვთიმეს, და ეს ჰასაკობრივი მისი სიძველე, ხალხურ ენაზე რომ ითქვას, არამდ არ წამხდარა. სიძველე მას დიდძალ შველოდა სიახლის ძებნაში. როდესაც სუმბატის ქრონიკის მესამე გამოცემას ამზადებდა, აქ, როგორც ამას მოითხოვდა მისი წყაროთმცოდნეობითი და არქეოგრაფიული დიდი გამოცდილება, აღეძრა კითხვა, თუ ქართლის ცხოვრების არსებულ, 1949 წლისათვის გამოვლინებულ ხელნაწერთაგან რომელს შეეძლო დამატება, გინა შესწორება, სასურველი შექმ

შეეტანა სუმბატის, ადრე, ორგზის გამოცემულ ტექსტში. თაყაიშვილისათვის საგულისხმო მონაბოვარი იყო ჭერ კიდეც 1942 წ. პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ ძველ მანუსკრიპტებში გამოვლინებული არჩილისეული, იგივე მაჩაბლისეული ნუსხა ქართლის ცხოვრებისა¹. ექვთიმეს, როგორც შენიშნავს „მოლოდინი არ გაუმართლდა“, ახალმა ნუსხამ საგულისხმო ვერაფერი მისცა. მისი ადრინდელი დასკვნები ძალაში დარჩა.

„ამრიგად, ექვთიმე თაყაიშვილი — ასკენის ვ. დონდუა — თავის მუშაობაში საისტორიო წერილობით წყაროებზე დიდ ადგილს უთმობდა როგორც „ქართლის ცხოვრების“ ვარიანტებს მათ მთლიანობაში, ისე ცალკეული ვარიანტის თუ ნუსხის შემადგენელ ნაწილებს, რომელთა შესწავლა თანაბრად ამდიდრებდა მოპოვებულ ცოდნას „ქართლის ცხოვრების“ შესახებ, და, საერთოდ, ქართველი ხალხის მთელი ისტორიის სფეროშიც. დიდი თაყაიშვილის წვლილი, „ქართლის ცხოვრების“ სხვა ვარიანტთა შორის... თეიმურაზისეულისა და რუმიაწეულის შესწავლა-შეფასებაში. კერძოდ, მყარი გამოდგა თაყაიშვილის მიერ კვლევის შედეგად გამოტანილი დასკვნა იმ დებულების (დ. ბაქრაძე) მიუღებლობის შესახებ, თითქოს თეიმურაზის ვარიანტი ყოფილიყო ვახტანგ მეექვსის წინადროინდელი წარმონაქმნი“².

ექვთიმე, როგორც ვნახეთ, არა მარტო ძველი ხელნაწერების შესწავლა-პუბლიკაციაზე მუშაობდა, იგი თვითონ იყო ამ ხელნაწერთა ერთი ნაწილის აღმომჩენი, გამომავლინებელი. მას ამ მხრივ ბედნიერი ხელი ჰქონდა. მის მანვილ თვალს შეეძლო შეუშინველი შეემჩნია, ძველ ეკლესია-მონასტრების ფონდებში, სიძველეთსაცავებში თუ კერძო სახლებში ექვთიმეს პირადად აქვს აღმოჩენილი საქართველოს ისტორიის ძეგრთასი წყაროები. საკმარისია აღინიშნოს მისი „აფხაზეთის ისტორია ბაგრატიისა“, „მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან“, საისტორიო მასალები (ქრონიკების, კვინკლოსების, ისტორიული მინაწერების და სხვათა სახით), სტატისტიკური ცნობები ქართლ-კახეთის შესახებ და სხვ. ყველა ამ ძეგლს ექვთიმე ვრცელი გამოკვლევით აქვეყნებდა. ამ გამოკვლევებით იგი ამდიდრებდა საქართველოს ისტორიას ახალი უტყუარი ფაქტიური მასალებით, სინათლე შექონდა ქართველ მეფეთა გენეალოგიაში, ქართული წელთაღრიცხვის საკითხების გარკვევაში და სხვ.

საქართველოს ისტორიისათვის ფასდაუდებელი შენამატი იყო „ხელმწიფის კარის გარიგების“ აღმოჩენა. საზღვარი არ ჰქონდა გულდინჯი მეცნიერის სიხარულს, როცა ეს დიდებული ძეგლი გადასაყრელად განკუთვნილ ნაგავში აღმოაჩინა შემთხვევით. წლების განმავლობაში სწავლობდა ის ამ ურთულეს ძეგლს, შიფრავდა ტექსტს, ამავე დროს ამზადებდა რუსულ თარგმანსაც, რომ

¹ ვ. დონდუა, ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც წყაროთმცოდნე და არქეოგრაფი. კრ. აკადემიკოსი ე. თაყაიშვილი, გვ. 70.

² იქვე, გვ. 71.

ფართე საზოგადოებრიობისათვის გაეცნო ფეოდალური საქართველოს რთული სახელმწიფოებრივი ეტიკეტი. მხოლოდ 1920 წელს შეძლო მისი პირველი გამოცემა. ე. თაყაიშვილმა — აღნიშნავს ვ. დონდუა, — დიდი გამჭრიახობით და სიბეჭითით კარგად დასძლია რედაქტირება-პუბლიკაციის სირთულე და თუმცა ძეგლი მნიშვნელოვანი ხარვეზებითაც მოღწეულია ჩვენს დრომდე, იგი დაუთარილებელიც აღმოჩნდა და იმავე დროს უნიკალურ ხელნაწერშია დაცული. ექვთიმე თაყაიშვილმა ძეგლი დაათარილა სინქრონიკული მეთოდების მომარჯვებით, შიგ დასახელებულ ისტორიულ პირთა ვინაობის დაზუსტებით, ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენასთან ერთად, პუბლიკატორმა განსაზღვრა ძეგლის დაწერის ადგილიც — იმერეთი (რომელიც ვახუშტისაც ასეთ ადგილად ესახებოდა) ვარაუდით — ქუთაისი თუ გელათი¹.

ამ ძეგლის აღმოჩენა მეცნიერულმა ქართველოლოგიამ სამართლიანად შეაფასა როგორც დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა.

ექვთიმეს პუბლიკატორული საქმიანობა იმითაც იყო შესანიშნავი, რომ იგი მუდამ ცდილობდა ყველა დიდმნიშვნელოვანი ქართული წყარო ხელმისაწვდომი გაეხადა რუსეთის მეცნიერული საზოგადოებრიობისათვის. სამი ისტორიული ქრონიკის რუსულმა თარგმანმა დიდი დაინტერესება გამოიწვია კავკასიოლოგიაში და, როგორც ცნობილია, ექვთიმეს ღვაწლი ამ მიმართულებით რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ჯილდოთი აღინიშნა. ხელნაწერთა აღწერილობის ორტომეული რუსულადაა კომენტირებული. რუსულ სამეცნიერო ჟურნალებში იგი სისტემატურად ათავსებდა სტატიებს წყაროთმცოდნეობით თუ ეპიგრაფიკულ საკითხებზე.

საქართველოს ისტორიის წყაროები მეცნიერს ფართოდ ჰქონდა გააზრებული. ეს იყო, პირველ ყოვლისა, საისტორიო მწერლობა, სიტყვაკაზმული მწერლობა, ქრონიკები, კვინკლოსების მინაწერები, სამართლის ძეგლები, სიგელ-გუჯრები, მოსახლეობის აღწერის დავთრები, ეპიგრაფიკა, ტოპონიმია, ონომასტიკონი. ექვთიმე ასევე პირველხარისხოვან როლს ანიჭებდა ნივთიერი კულტურის ძეგლებს, არქეოლოგიურ, ეთნოგრაფიულ მასალას, ხალხურ სიტყვიერებას. მშობლიური ისტორიის წყაროების ამ მრავალმხრივობამ განსაზღვრა თვით მეცნიერის ფართო ქართველოლოგიური პროფილი. დღეისათვის ჩვენში მეცნიერების ცალკე დარგებადაა წარმოდგენილი ისტორიის წყაროთმცოდნეობაც და არქეოლოგიაც, ეთნოგრაფიაც და ფოლკლორისტიკაც, ძველი ქართული ლიტერატურაც, სამართლის ისტორიაც და ქართული ხელოვნების ისტორიაც. იმ პერიოდში კი ექვთიმეს ერთ-ერთს პირველთაგანს მოუხდა თითოეულ ამ დარგში ეწარმოებინა მეცნიერული კვლევა-ძიება და ამდენად, გადაჭარბებული არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ იგი ნიკო მართან, ივანე ჯავა-

¹ ვ. დონდუა, ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც წყაროთმცოდნე და არქეოგრაფი. კრ. აკადემიკოსი ე. თაყაიშვილი, გვ. 76.

ბიშვილთან ერთად ჩვენს ერს მოველინა როგორც ფართო დიაპაზონისა და ღრმად განსწავლული მეცნიერი ქართველოლოგი.

ექვთიმეს მოღვაწეობის რევოლუციამდელ პერიოდში არქეოლოგია საერთოდ არ არსებობდა საქართველოში.

აღრე არქეოლოგია ფართო ცნებით იხმარებოდა. იგი გულისხმობდა სიძველეთა შესწავლას საერთოდ. ექვთიმეს არქეოლოგიური ძიებანიც უმთავრესად ამ ფართო მნიშვნელობით უნდა განვიხილოთ. მისი არქეოლოგიური ექსპედიციები სამხრეთ-საქართველოში და საქართველოს სხვა კუთხეებში მიზნად ისახავდა ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლების, მათი წარწერების, ეკლესია-მონასტრებში დაცული წერილობითი თუ ნივთიერი სიძველეების შეგროვებას და შესწავლას. მაგრამ ექვთიმე თაყაიშვილმა საქართველოში საფუძველი ჩაუყარა არქეოლოგიურ მეცნიერებას იმ გაგებით, როგორც ეს დღეისათვისაა აღიარებული. იგი პირველი ქართველი მეცნიერი იყო, რომელიც რევოლუციამდელ საქართველოში წიაღისეული ნივთიერი ძეგლების გამოვლინებასა და შესწავლას ეწეოდა. „ჩვენი წიაღისეული ძეგლების ყველა ქართველი მკვლევარი — შენიშნავს არქეოლოგი გ. ლომთათიძე — სხვა დარგთა მუშაებთან ერთად ე. თაყაიშვილს უწოდებს თავიანთ გამჭირაბსა და მხნე წინამორბედს, რომელმაც ფრიად ძნელ ვითარებაში გაკვალა თითქმის უვალი გზები და წარმატებით დანერგა ყველას შემეცნებაში რამდენიმე ძირითადი დებულება ეს უკანასკნელები შესულია ჩვენი არქეოლოგიის საძირკველშიც: ლითონის, კერამიკის და სხვათა, ძველთაგანვე ადგილობრივი წარმოშობის შესახებ, ობსიდიანის ხელსაწყოების მძლავრ სახელოსნოთა, ლითონის წარმოების ადრინდელ საფეხურთა არსებობის შესახებ, იმის შესახებ, რომ უცხოური წარმოშობის ნივთების პოვნა სრულიადაც არ ნიშნავს მისი მქონებელ-მატარებლების უცხოელობას და, რომ ამ მხრივ ბევრი რამ საერთაშორისო აღებ-მიცემობას მიეწერება; დასასრულ, იმის შესახებ, რომ აუცილებელია არქეოლოგიური ამონათხრის გააზრებისას, უპირველეს ყოვლისა, ეროვნული ეთნოგრაფიული ფაქტების მოშველება და ამრიგად გაბმა უწყვეტი ძაფისა საუკუნეთა სიღრმეში. ე. თაყაიშვილმა მიუთითა ზომდევნო თაობებთა არქეოლოგებს ისეთი უსათუოდ შესასწავლი ძეგლები (გარდა საყოველთაოდ ცნობილი მცხეთისა) როგორიცაა ამჟამად უკვე საფუძვლიანად გამოკვლეული ვანის ნაქალაქარი, საჩხერის ყორღანები, წალკა-თრიალეთის ძველი სამარხები და სხვ.“¹

განათხარი მასალების გააზრებაში ექვთიმე თაყაიშვილი ყოველთვის ჩანს როგორც ფართე დიაპაზონის ისტორიკოსი, ანალიტიკოსი მკვლევარი. სწორედ ისტორიკოსის გამჭირაბმა გონებამ მისცა მას საფუძველი დაყენებით ემტკიცებინა ძველი ქართული კულტურის თვითმყოფადობა, და ეს მაშინ, როცა „კოლო-

¹ გ. ლომთათიძე, ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც მთხრელი არქეოლოგი. იხ. კრებული აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, 1968, გვ. 115—116.

ნიური არქეოლოგიის“ წარმომადგენლები ავტორიტეტულად მსჯელობდნენ ამ კულტურის შემოტანილობა-ნასესხობაზე¹.

საბჭოთა ხელისუფლების წლებში ქართულმა არქეოლოგიამ განვითარების დიდი გზა განვლო და მაღალ მეცნიერულ შედეგებს მიაღწია. სამშობლოდან იძულებით გადახვეწილ ექვთიმეს შესაძლებლობა არ ქონდა უშუალო მონაწილეობა მიეღო ქართული არქეოლოგიის ამ წარმატებებში, თუმცა პარიზში ყოფნის პერიოდშიც იგი გულმოდგინედ ადევნებდა თვალს ქართველ არქეოლოგთა საქმიანობას და მათ შედეგებს ითვალისწინებდა თავის მეცნიერულ საქმიანობაში.

„უცხოეთიდან რომ დაბრუნდა, — იგონებს არქეოლოგი გ. ლომთათიძე, — მსცოვანი მეცნიერი აღტაცებული იყო საბჭოთა საქართველოს კულტურის სხვა წარმატებასთან ერთად, არქეოლოგიის დიდათ დაწინაურებითაც. მას არაერთხელ გაუზიარებია ჩვენთვის ეს აღტაცება, როცა შემოგვანატროდა ხოლმე, ახალგაზრდები ხართ და ჯერ კიდევ რამდენ საინტერესო აღმოჩენას მოგვსწრებითო. თან იგი ანდერძავით გვეუბნებოდა ხოლმე: „ჩვენ სადა გვქონდა მაგდენი საშუალება თქვენ რომ გაძლევთ ახლა სახელმწიფო?!“ უნდა გაამართლოთ ესოდენ შეუზღუდველი ხელშეწყობა, რაც შეიძლება მეტად გამოვიყენოთ იგი და არაფერი არ დასტოვოთ საქართველოში გაუთხრელ-გამოუკვლეველიო“².

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ექვთიმე თაყაიშვილის დამსახურება ქართულ ეპიგრაფიკაში. ექვთიმე რომ სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოვიდა, ეპიგრაფიკას ჩვენში ერთგვარი ტრადიციები ქონდა. პლ. იოსელიანმა, მარი ბროსემ, დიმიტრი ბაქრაძემ ზოგიერთი ეპიგრაფიკული ძეგლი მოიპოვეს და გაშიფრეს კიდევ. მაგრამ ეს მაინც წვეთი იყო ზღვაში. მაშინ „ეპიგრაფიკული ძეგლები ჩვენში ჯეროვნად აღრიცხული და ფიქსირებულიც არ იყო. აღარავინ ზრუნავდა მათ დაცვა-შენახვაზე და მეცნიერულ შესწავლაზე. შეიძლება ითქვას, რომ მაშინდელი ქართული ისტორიოგრაფია ნაკლებად იცნობდა ერის წარსულის ამ ძვირფას საუნჯეს და მეცნიერულ კვლევა-ძიებაში სათანადოდ თითქმის არავინ იყენებდა მას. აუცილებელი იყო ეპიგრაფიკული ძეგლების სისავსით, სასწრაფო წესით გამოვლინება, სწორად წაკითხვა-გამოქვეყნება და მათ დაცვა-შენახვაზე ზრუნვა. ეს იყო ერთ-ერთი კეთილშობილური საქმე, რომელსაც შესწირა ექვთიმე თაყაიშვილმა მთელი თავისი დაუშრეტელი ენერგია და დიდი ცოდნა. ეს იყო მის მიერ თავიდან დასახული ერთ-ერთი მთავარი მიზანი, მისი სამეცნიერო მოღვაწეობის ძირითადი მიმართულება. დღიდან სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლისა, მას მტკიცედ ჰქონდა გადაწყვეტილი, უნახავი და შეუსწავლელი არ დაეტოვებია საქართველოს მიწა-წყალზე ძველი კულტურის არც ერთ

¹ დ. ხახუტაიშვილი, ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც ისტორიკოსი, იქვე, გვ. 88.

² გ. ლომთათიძე, ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც მთხრელი არქეოლოგი, იხ. კრ. აკად. ექვთიმე თაყაიშვილი, გვ. 116—117.

თი ძეგლი, თითოეული თავის თვალთ ენახა, ყველაფერს საკუთარი ხელით შეხებოდა: კერძოდ, აღენუსხა და აღეწერა მის ღრმდელ მოღწეული თითოეული ძეგლი, ზუსტად ჩაეწერა, ამოეკითხა და განემარტა ღვაწლმოსილ წინაპართა ნამოქმედარი, თუ ქვაზე და ლითონზე ნაკვეთი აზრები“¹ — მიუთითებდა პროფ. კ. გრიგოლია.

ექვთიმე თაყაიშვილი მეტწილად სამეცნიერო ექსპედიციებში იმყოფებოდა. მას მოუვლელი არ დარჩენია თითქმის არც ერთი კუთხე მშობლიური ქვეყნისა. მან საკუთარი თვალთ შეამოწმა ყველა მნიშვნელოვანი ძეგლი ქართული არქიტექტურისა, ქართული მხატვრობისა. როგორი გულისყურით ეკიდებოდა იგი თითოეულ წარწერას, როგორი გულმოდგინებით მოქონდა და სწირავდა ქართულ მუზეუმს ყოველ ქვას, ყოველ ხატს თუ სხვა რაიმე ნივთს, რომელზედაც კი ძეგლი წარწერა იყო ამოკვეთილი. ექვთიმე ამ დიდ ეროვნულ საქმეს აკეთებდა არა ისე, სხვათაშორის, სიძველეებისადმი პროფესიული სიყვარულის გამო, არამედ გარკვეული სამეცნიერო დანიშნულებისათვის. მან კარგად იცოდა, რომ რომელიმე ეკლესიის ქვაზე ამოკვეთილ წარწერას შეეძლო გაცილებით უფრო ზუსტი ისტორიული თარიღი შემოეთავაზებინა, ვიდრე ნარატიულ ძეგლთა ფოლიანტებს; ისეთი ისტორიული ფაქტი გამოველინებინა, რაზედაც სდუმდნენ ქართლის ცხოვრებაც და სხვა წყაროებიც. ამიტომ იყო რომ იგი ეპიგრაფიკულ ძეგლს სწავლობდა კომპლექსურად, მისი ადგილის, დროის, საეკლესიო ნაგებობის, ზეპირი გადმოცემების გათვალისწინებით. შედეგი ის იყო, რომ თვითონ იშვიათად ცდებოდა, ბევრ ადრე გაშიფრულ წარწერასაც ასწორებდა. ასეთი დაკვირვებების, ასეთი გულმოდგინების შედეგად მიაღწია მან დიდ სიზუსტეს ზარზმის, ლურჯი მონასტრის, სამშვილდეს, გულდარეხის, მანგლისის, ლარგვისის, ახალგორის, აქის, უბისის, მარტვილის, იშხანის, ხახულის, ოშკის და სხვა ძეგლთა წარწერების ამოკითხვაში.

პროფ. კ. გრიგოლიას მოწმობით „ე. თაყაიშვილი ქართული პალეოგრაფიის უბადლო მცოდნე იყო. მას მაგარ მასალაზე (ქვა, ლითონი) ამოკვეთილი წარწერების კითხვის მდიდარი გამოცდილება ჰქონდა. რაც არ უნდა დამწერლობით (მთავრული, ნუსხური, მდივან-მწიგნობრული) ან ხელით (საზოგადო, თხზული, შეწიაღებული და სხვ.) ყოფილიყო წარწერა შესრულებული, ის თანაბარი წარმატებით კითხულობდა ყველაფერს“.

ექვთიმეს დიდი პალეოგრაფიული გამოცდილების მიუხედავად, არასოდეს არ ღალატობდა სიფრთხილს, ამასთან, მოკრძალება წინამორბედთა მიმართ. მას მრავალჯერ გაუსწორებია დ. ბაქრაძის ან სხვების მიერ გაშიფრული წარწერა, მაგრამ ყოველთვის მიუთითებდა იმასაც, თუ რა სიძნელესთანაა დაკავშირებული ამოკითხვა და მისი ვარიანტიც არ შეიძლება საბოლოოდ ჩაითვალოს. მაგალითად, ორჯერ ცდილა წაეკითხა ზარზმის ღვთისმშობლის ხატის დაწიანებუ-

¹ ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული ეპიგრაფიკა, იგივე კრებული, გვ. 90.

ლი წარწერა, რომელიც ადრე დიმიტრი ბაქრაძესაც წაუკითხავს, მაგრამ მიღებული შედეგს მაინც არ თვლიდა საბოლოოდ. „ვერც მე შევძელი წინეთ ამ წარწერის აღდგენა, შენიშნავს ექვთიმე, — თუმცა ზოგი რამ მაშინაც შეევასწორე. სრულიად და უექველად წაკითხვას ამ წარწერისას ჩვენ არც ახლა ვკისრულობთ, მხოლოდ ახლა უფრო მეტი შესწორება შეგვაქვს არსებულ კითხვაში, ზოლო სრული მისი აღდგენა მომავალს ეკუთვნისო“—მობოდიშებით შენიშნავდა იგი დ. ბაქრაძის მისამართით.

ექვთიმეს წაუკითხავი არ დარჩენია არც ერთი წარწერა, რომელსაც შეიცავდა მაშინდელ მუზეუმში დაცული ნივთები. მუზეუმის ფონდის წარწერიან ნივთებს მან სპეციალური გამოკვლევაც მიუძღვნა¹. მისმა ნაშრომებმა ეპიგრაფიკაში („დავით აღმაშენებლის ერთი წარწერის წაკითხვისათვის“, ჯვრის მონასტრის წარწერები“, „ვალის ეკლესიის წარწერა“, „ოქონის ხატი და მისი წარწერები“, „საფარის მონასტერი, მისი წარწერები და მხატვრობა“, „Разбор армазской надписи по фотографическому снимку“, „Деревянный антиминс Метехской церкви в Тифлисе“ და სხვ. სათანადო წვლილი შეიტანეს. ქართულ პალეოგრაფიაში. მათში მოცემულია VII—XVIII საუკუნეების ისტორიული ფაქტების დათარიღება და გარკვეულია მათი მნიშვნელობა მეცნიერული ისტორიისათვის.

მეცნიერი ყოველ ღონეს ხმარობდა იმისათვისაც, რომ ქართული ისტორიული მეცნიერებისათვის ხელმისაწვდომი გაეხადა ეპიგრაფიკული ძეგლები, რომლებიც საქართველოს საზღვრებს გარეთ აღმოჩნდა მოქცეული. თავის მეგობართა ფართო წრის დახმარებით მან შეძლო საქართველოში ჩამოეტანინებია იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წარწერებისა და მოხატულობის, აგრეთვე თავრიზის სომხურ ეკლესიაში დაცული ენქერის ქართული წარწერის ფოტოპირები. ამ წარწერებს მან 1913 წელს საგანგებო ნარკვევებიც მიუძღვნა².

ეპიგრაფიკის დარგში ექვთიმე თაყაიშვილის დამსახურებაზე ყოველივე ზემოთქმული რომ შევაჯამოთ, შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ექვთიმემ ქართული ეპიგრაფიკა პირველად დააყენა მყარ მეცნიერულ ნიადაგზე. მან „ფუტკარივით წვეთ-წვეთად შეკრიბა საქართველოს მიწა-წყალზე გაბნეული ძველი ქართული წარწერები და შეიძლება ითქვას, პირველმა წარმოაჩინა ქართველთა მიერ ქვაზე და ლითონზე აღბეჭდილი მწერლობის სრული სიმდიდრე და სიდიადე. სახელოვანმა მკვლევარმა ამით საფუძველი ჩაუყარა საქართველოს ის-

¹ Е. Такаишвили, Грузинские надписи на археологических предметах, хранящихся в Кавказском музее. Тбилиси, «Известия», вып. I, 1904, стр. 56—73.

² Е. Такаишвили, Образцы надписей и стенной росписи монастыря Св. Креста близ Иерусалима. «Известия», вып. III, 1913, стр. 154 и «Палица с грузинскою надписью, найденная в Тавризе, в Армянской церкви».

ტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინას — ქართულ ეპიგრაფიკას და საქართველოს ისტორიის მკვლევართ ახალი, ძვირფასი წყარო გაუჩინა¹.

ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების ძიებაში თავისი დაუღალავი მოგზაურობის დროს, ექვთიმე, როგორც ცნობილია, ეკლესია-მონასტრების დაწვრილებით აღწერას იძლევა. ექვთიმე ყოველთვის დიდ ინტერესს იჩენდა ხუროთმოძღვრული ძეგლების — ტაძრების, მათი მოხატულობის, მათში დაცული ხატების, საეკლესიო ჭურჭლის, აგრეთვე მორთული ხელნაწერების მიმართ. ხელნაწერებს, ხატებს, საეკლესიო ჭურჭელს აგროვებდა და სამუზეუმო ფონდებს ამდიდრებდა, ხოლო არქიტექტურულ ძეგლთა შესახებ დაწვრილებითი აღწერილობით და ფოტოსურათებით იძლეოდა წარმოდგენას. მისი პირველივე მოგზაურობანი იმერეთში (ვანი, საჩინო, უბისი), გურიაში (აჭი, გურიანთა, ლიხაური, შემოქმედი), ქართლში (ურბნისი, რუისი, ერთაწმიდა, სკრის ხეობა, ქსნის ხეობა, ჩხიკვათა, გუდარეხი, სამშვილდე), კახეთში (თელავი, იყალთო, შუამთა) თეთრი წყაროს, წალკის, ზურტაკეტის მიდამოებში ძვირფას მასალას იძლევიან აგრეთვე ქართული ხელოვნების ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისითაც. ექვთიმემ, მართალია იგი ხელოვნებთმცოდნე არ ყოფილა, მაგრამ, ამ აღწერილობებითა და ხელოვნების ცალკეული ნიმუშების თავმოყრით ქართული ხელოვნების ისტორიას ძვირფასი საშენი მასალა დაუტოვა.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის აქვს იმ არქეოლოგიურ ექსპედიციებს, რომლებიც მან სამხრეთ საქართველოში ჩაატარა. იშხანის, ბანას, პარხალის, ოთხთა ეკლესიის დაწვრილებითი აღწერილობანი დღეისათვისაც რჩება ყველაზე სრულ მასალად შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურული ხელოვნების გააზრებისთვის.

ქართული ხელოვნების ისტორიას ექვთიმემ დიდი ამაგი დასდო ლეჩხუმ-სვანეთში მოგზაურობის შედეგად. ამ „არქეოლოგიური მოგზაურობის“ ანგარიში შეიცავს ვერცხლით ნაჭედი ჭვარხატებითა, აგრეთვე სხვა ძველი ნივთებით უაღრესად მდიდარი ერთ-ერთი მხარის, ძველი სვანეთის საერისთავოს ძვირფას აღწერილობას. ე. თაყაიშვილმა კარგად იცოდა, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დასურათებას ძველი ხელოსნობის ნაწარმოებთა შესწავლის, შეფასებისა და გაგებისათვის და ამიტომ დიდი ყურადღება მიაქცია მათ ფოტო-ფიქსაციასა და არქიტექტურულ ნაგებობათა აზომვას². ლეჩხუმში ექვთიმემ აღწერა ხელოვნების 95 საგანი, ქვემო სვანეთში — 130, თავისუფალ სვანეთში — 692, სადადეშქელიანოში — 107, ე. ი. სულ 1000-ზე მეტი. გარდა ამისა, გადაიღო 800 საგანი. ეს იყო ძალზე რთული, შრომატევადი სამუშაო, რომელიც დაუღალავმა მეცნიერმა დიდის გულმოდგინებით, უშეცდომოდ, ძალზე მოკლე დროში ჩაატარა. ამ ექსპედიციით დაიწყო „ახალი, განსაკუთრებული ხანა ე. თაყაიშვილის

¹ კ. გ რ ი გ ლ ი ა, ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული ეპიგრაფიკა, გვ. 97—98.

² ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული ხელოვნების ძეგლები. იხ. კრებული აკად. ე. თაყაიშვილი, გვ. 127.

მეცნიერულ მოღვაწეობაში, რომელსაც ახასიათებს ქართული ხელოვნებისა და სიძველის მცირე, მოძრავი ძეგლების ფართო აღრიცხვა და შეკრება, როგორც სათანადო ექსპედიციების ძირითადი ამოცანა. ამ ფიქსაციას იგი გზადაგზა აღ-რეც აქცევდა ყურადღებას¹.

ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის ღირსშესანიშნავი მოვლენა იყო „ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი“, რომელიც 1924 წელს გამოსცა თბილისის უნივერსიტეტმა. პარიზიდან დაბრუნებულმა ექვთიმემ, სიცოცხლის ბოლო წლებში გამოსცა „1917 წ. არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში 50 სურათითა და 151 ტაბულით“. ეს „უქანასკნელი წიგნები—ძველი, ფეოდალური და წინააღმდეგობის ფეოდალური საქართველოს კულტურული მშენებლობის ვითარების ამსახველნი, ღირსეულად აგვირგვინებენ მის მიერ განვლილ გრძელ გზას მკვლევარი არქეოლოგისა. ისინი აწვდიან საბჭოთა მეცნიერებს სიყვარულით, გულმოდგინებითა და კეთილსინდისიერად თავმოყრილ მასალას, მის პირვანდელ დამუშავებასა და სისტემატიზაციას. რა თქმა უნდა, ყოველივე ეს მხოლოდ არქეოლოგიურად არის დამუშავებული, თუმცა კი, თითქმის მთლიანად წარმოადგენს მასალას ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის. ე. თაყაიშვილს მოგროვილი აქვს ხუროთმოძღვრების ამსახველი ისეთი მასალა, რომელიც, დღევანდელი პოლიტიკური ვითარების გამო ჩვენთვის მიუწვდომელია და რომელსაც ახლა აღარავინ იცავს. ისე რომ ძნელი სათქმელია, მომავალში, როდესაც მათ კვლავ ეწვევიან მკვლევარები, ისე მაინც იქნებიან შენახულნი, როგორც ამ 50 წლის წინ იყვნენ, როდესაც ე. თაყაიშვილმა ინახულა ისინი? მეორე მხრივ, მცირე ხელოვნების ის ძეგლებიც, — კერძოდ, სამეგრელოში, რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში — რომლებიც მან აღრიცხა, ნაწილობრივ უკვე სამარადისოდ დაიღუპა მძარცველებისა და უყურადღებობის გამო.

აი, რატომ არის, რომ ასე უსაზღვროდ კმაყოფილი ვართ ექვთიმე თაყაიშვილისა, რომელმაც დროულად მოუყარა თავი ამ ძეგლებს და ასევე დროულად გამოაქვეყნა ისინი²—წერს გამოჩენილი ქართველი ხელოვნებათმცოდნე აწ განსვენებული გ. ჩუბინაშვილი.

ამ საუკუნის დასაწყისში, როცა ექვთიმე მომწიფებულ სამოღვაწეო ასაკში შედიოდა, ეთნოგრაფიას, როგორც მეცნიერებას საერთოდ, განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა მთელ მსოფლიოში. ისტორიული მეცნიერების ამ დარგმა დამოუკიდებელი არსებობის უფლება მოიპოვა. უმადლეს სასწავლებლებთან შეიქმნა ეთნოგრაფიის კათედრები, დაარსდა ეთნოგრაფიული საზოგადოებანი, ტრადიციად იქცა ეთნოგრაფიულ გამოფენათა მოწყობა, კონგრესები და სხვ. გაცხოველდა ეთნოგრაფიული მასალების შეკრება და მათი მეცნიერული დამუშავება.

¹ ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული ხელოვნების ძეგლები. იხ. კრებული აკად. ე. თაყაიშვილი. გვ. 126.

² იქვე ე, გვ. 130.

ექვთიმე მუდამ კარგად ერკვეოდა იმ სიახლეებში, რაც რუსეთსა და ევროპაში ისტორიულ მეცნიერებაში ინერგებოდა: ეთნოგრაფიის, როგორც საქართველოს ისტორიის დამხმარე დარგის განვითარება მან იმთავითვე დროულად მიიჩნია და ამ მიმართულებით ფუძემდებლური სამუშაოები განახორციელა.

საქართველოს ეთნოგრაფიული შესწავლა არ იყო სრულიად ახალი საქმე. ამ დარგში, ისე როგორც არქეოლოგიაში, ჩვენში მრავალი უცხოელი მოღვაწეობდა XIX საუკ. დასაწყისიდან. ეს მოგზაურები, ზოგიერთ გამონაკლისს გარდა, სპეციალობით ისტორიკოსები არ ყოფილან და ქართული ეთნოგრაფიის მონაცემები მათს დღიურებში თუ აღწერილობაში ეგზოტიკური სურნელების დანიშნულებას ასრულებდა. ეს ეთნოგრაფია, სადაც ხალხის ზნე-ჩვეულებანი შემთხვევით, ხალხის ისტორიული ბედისაგან მოწყვეტილად, მათი განვითარების საფეხურების გარკვევის გარეშე, მათი საფუძვლების ძიების გარეშე იყო აღწერილი, ცხადია, საქართველოს წარსულის მეცნიერული შესწავლის საქმეს დიდად ვერ წაეშველებოდა.

1907 წელს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების დაარსება ქართული მეცნიერული ეთნოგრაფიის დაბადებად შეიძლება მივიჩნიოთ. ამ საზოგადოებამ თავისი საქმიანობის ერთ-ერთ მთავარ დარგად ეთნოგრაფიული მასალების გეგმაზომიერი შეკრება დაისახა. მოწოდებაში, რომლითაც საზოგადოება ქართველობას მიმართავდა, ნათქვამი იყო: „ვის არ შეუძლია აღწეროს და მოგვავოდოს ყველა ქართველ მოდგმის ხალხის ზნე-ჩვეულება დაბადებიდან დაწყებული სიკვდილამდე, ქორწილი, ტირილი, დღეობა, ხატობა, სხვადასხვა გართობა, მგლოვიარობა, მიცვალებულთა სამსახური და სხვა? — ყველა ეს მასალა აუცილებელს საჭიროებას შეადგენს ჩვენი ერის, მისი ენის, ზნე-ჩვეულების და კულტურის შესასწავლად“. ამ მოწოდებას, განათლებისა და კულტურის ქართველი მოღვაწეები დიდი გულისყურით და მხარდაჭერით შეხვდნენ. ამისათვის თითქოს ნიადაგი წინასწარ იყო შემზადებულიო, ერთბაშად, ენთუზიანზით დაიწყო მასალების შეკრება და საზოგადოების სახელზე გამოგზავნა. ამ საქმეში ხალხისთ ჩაება ჩვენი სასიქადულო პოეტი ვაჟა-ფშაველაც, რომელმაც, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ფშაველთა ეთნოგრაფიული ყოფის დიდებული ნარკვევი შექმნა. ეთნოგრაფიულ მასალათა შეგროვების ენთუზიასტები გახდნენ: მ. ჯანაშვილი, ა. გორგაძე, ა. იაშვილი, ირ. სონღულაშვილი და სხვ.

საზოგადოების სახელზე რაიონებიდან მოდიოდა ეთნოგრაფიული ჩანაწერები, გზავნიდნენ ეთნოგრაფიულ ნივთებს, რომლებსაც ექვთიმე და მისი განუყოფელი თანამებრძოლი ამ დარგში ალ. სარაჯიშვილი სათუთად ინახავდნენ და მომავალი ქართული მუზეუმისათვის ითვალისწინებდნენ. წარმოდგენილ მასალას ექვთიმე ასისტემებდა და შეძლებისდაგვარად აქვეყნებდა საზოგადოების გამოცემაში („ძველი საქართველო“), რომელსაც საგანგებო ეთნოგრაფიული განყოფილება ჰქონდა. ექვთიმე იმ ადამიანებს, რომლებსაც ხალხის ყოფისა და

კულტურის დამახასიათებელი ნივთები ჩამოჰქონდათ და მუზეუმებს სწირავდნენ, იმით ახალისებდა, რომ შემოწირულებათა აღწერას და შემომწირველთა გვარებს „ძველი საქართველოს“ ფურცლებზე აქვეყნებდა. შემოწირულება მრავალგვარი იყო: ხმლები, თოფები, დამბაჩები, საპირისწამლე, სასწრაფოები, ქათიმები და მრ. სხვ.¹

ამრიგად, ე. თაყაიშვილმა მისი ბრწყინვალე ორგანიზატორული უნარის წყალობით ეთნოგრაფიული მასალების შეკრება ეროვნული საქმის დონეზე აიყვანა, საქართველოს ყველა კუთხეში გააღვივა მისდამი ინტერესი და ქართული ეთნოგრაფიული მუზეუმისათვის საჭირო პირველი კოლექციები შეაგროვა.

ზევით უკვე გვექონდა საუბარი იმის შესახებ, თუ როგორი შეუბოვრობით იბრძოდა მეცნიერი ქართული მუზეუმის შესაქმნელად, მისთვის ცალკე შენობის ასაგებად. მართალია, რევოლუციამდე მუზეუმისათვის საგანგებო შენობის აგება ვერ მოხერხდა, მაგრამ სამუზეუმო ფონდები გამდიდრდა ძვირფასი კოლექციით, რომელიც ამჟამადაც ამშვენებს საქართველოს მუზეუმს.

ექვთიმე ყოველი არქეოლოგიური ექსპედიციის დროს საგანგებო ყურადღებას უთმობდა ეთნოგრაფიულ მასალებს. იგი იწერდა ხალხურ გადმოცემებს ამა თუ იმ ეკლესია-მონასტრის აგებასთან დაკავშირებით, აღწერდა ხალხის ზნე-ჩვეულებას იმ სოფლებში, სადაც საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი ძეგლი იყო შემორჩენილი და ამ თქმულებებს შემდეგ მეცნიერული დასკვნების გამოტანის დროს იყენებდა. ლეჩხუმ-სვანეთში მოგზაურობიდან ექვთიმემ მრავალ საყურადღებო ნივთთან ერთად ჩამოიტანა „ბედნიერი სვანეთის“ ერთობლივი დროშა. შეასწორა კიდევ დროშის თავზე ამოტვიფრული წარწერის მცდარი ინტერპრეტაცია, შეაგროვა ცნობები დროშის დანიშნულების შესახებ და სათანადო მეცნიერული დასკვნებიც გააკეთა². ასევე საყურადღებოა სვანეთიდან მის მიერ ჩამოტანილი საკარცხულიც. ამ საკარცხულის შესახებ „საქართველოს მუზეუმის მოამბეში“ დაიბეჭდა სპეციალური გამოკვლევა, რომელიც მაშინ პარიზში მყოფმა ექვთიმემ ინგლისურად ათარგმნინა და ჟურნალ „გეოგრაფიკაში“ გამოაქვეყნა³.

ე. თაყაიშვილის ეთნოგრაფიულ დაკვირვებებს, ხალხური ლეგენდების მისებურ ინტერპრეტაციას მეცნიერული მნიშვნელობა ჰქონდა. აკად. გ. ჩიტაიას ამის ნიმუშად მოაქვს შემდეგი მაგალითი: პარხალის ეკლესიის აღწერილს ექვთიმეს ჩაუწერია იქაურ სოფელელთა ზნე-ჩვეულებანი: პარხალის მცხოვრებნი,—აღნიშნავს იგი—მებლეობას და მეჯოგეობას მისდევენ. მაგრამ ადრე პარხალი განთქმული იყო შალეულის წარმოებით და ახლაც ყოველ პარასკევს

¹ გ. ჩიტაია, ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული ეთნოგრაფია. იხ. კრებული აკად. ექვთიმე თაყაიშვილი, გვ. 132.

² იქვე, გვ. 135.

³ იქვე, გვ. 136.

მეჩეთის ეზოში ეწყობა ბაზრობა, სადაც უღელტეხილის იქეთა მხრიდანაც დიდი რაოდენობით მოდიან ლაზები, რომლებიც ყიდიან ხის ნაქეთობას და იაფ კონსტანტინეპოლურ მანუფაქტურას. იქვე მუშაობენ თერძები, აქვე ზდება სავაჭრო გარიგებანი, ჰყიდიან სიმინდს, არჩევენ სადავო საკითხებს და სხვ. მუსლიმანურამდელი კულტის გადანაშთია ყურძნის კრეფის დღესასწაული: ტიტველი ახალგაზრდა ვაჟები ტანს ირთავენ ყურძნის მტევნებით, აწყობენ ფერხუას და ცეკვავენ. ეს დღესასწაული შემორჩენილია ქვემო პარხალის სოფლებში. თვით პარხალში მოლები ნებას არ აძლევენ ახალგაზრდებს გატიტელდნენ, რადგან იგი ჩვენი აზრით, კლასიკური სახის ბახუსს (ვაკხს) მოგვაგონებსო. ეს ჩვეულება ქვემო პარხალელებისა პირველად შენიშნა ექვთიმემო, — წერს გ. ჩიტაია და მიუთითებს: „ამ მოვლენის ფიქსაციას კი დიდი, შორს მიმწვდომი მნიშვნელობა აქვს. დადგენილია, რომ ვაზი და ღვინო საკულტო მცენარე და წმიდა სასმელი იყო, რომელთაც დიდი ადგილი ეჭირა ქართველების წარმართულ რელიგიაში. ამას კარგად ეხმაურება ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ დამოწმებული შიშველი ვაჟების მიერ ფერხულში ჩაბმა და ცეკვები. როგორც ცნობილია, საბერძნეთში ღმერთ დიონისეს ატრიბუტები იყო ვაზი და მტევნები. მის დღეობებზე იმართებოდა ორგიები ცეკვის თანხლებით“¹.

ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიული სკოლის მესვეური გ. ჩიტაია პირველად ექვთიმემ წაახალისა ამ დარგში სამოღვაწეოდ, რასაც მადლიერების გრძნობით იგონებს მეცნიერი. ეთნოგრაფიის დარგში პირველი კადრები (ალ. სარაჯიშვილი, ირ. სონღულაშვილი და სხვ.) აგრეთვე ექვთიმესთან აღიზარდნენ. ყოველივე, ის რაც ზემოთ იყო ნაოქვამი, დიდი საშვილიშვილო საქმე იყო და ამ მაღალ ტრადიციებს დღეს აგრძელებს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოება, რომელსაც სათავეში უდგას ექვთიმეს საამაყო მოწაფე აკადემიკოსი გიორგი ჩიტაია.

ექვთიმე თაყაიშვილმა, როგორც ფართე პროფილის ქართველოლოგმა, დიდი სამსახური გაუწია ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობას. ძველი ქართული მწერლობის, უმთავრესად, ძველი ქართული საერო-მხატვრული მწერლობის არაერთი ძეგლი აღმოაჩინა და გამოსცა, ამასთან ერთად მოგვცა რიგი დაკვირვებანი ამ ძეგლთა შესახებ, რომელთაც დღესაც დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა აქვთ.

ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის მაღალი დონის წარმოსაჩენად უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მის ცნობილ ორტომეულს — ხელნაწერთა აღწერილობას. როგორც აკად. ალ. ბარამიძე შენიშნავს, „ექვთიმე თაყაიშვილის აღწერილობათა ორტომეული სანიმუშო იყო თავის დროისათვის და შესანიშნავი დღევანდელი პირობებისათვისაც კი... აღმწერელი ითვალისწინებდა აღსაწერი მასალის როგორც გარეგნულ მხარეს, ისე განსაკუთრებით მის შინაარსს.

¹ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული ეთნოგრაფია. იხ. კრებული აკად. ექვთიმე თაყაიშვილი, გვ. 138.

აღწერილობაში საერთოდ მთლიანად არის მოყვანილი ხელნაწერთა ყველა ანდერძი, მინაწერ-ჩანაწერი, შენიშვნები, ვრცელი ამონაწერები ტექსტების შესავლიდან და დასასრულიდან; უხვი ცნობები, რასაც კი მნიშვნელობა აქვს ძეგლის ავტორის, გადამწერის, ხელნაწერის თარიღის, აკნძევის, შემკვეთელის, რეგისტრატორის და მისთანათა შესახებ. აღმწერელი ხშირ შემთხვევაში გვაძლევს თხზულების კარების დასათაურებას, ილუსტრაციების ნუსხას (როცა ხელნაწერი დასურათებულია)... ე. თაყაიშვილის „აღწერილობა“ სცილდება აღწერის ჩვეულებრივ ფარგლებს, მისი ზოგიერთი თავი სწორედ რომ დამოუკიდებელ მეცნიერულ გამოკვლევას წარმოადგენს, მთლიანად კი იგი ნამდვილი მეგზური და წინამძღვარია ძველი ქართული მწერლობით დაინტერესებული ყველა პირისათვის“¹.

ზემოთ ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი იმ დეაწლზე, რაც ე. თაყაიშვილს „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერთა შეგროვება-კლასიფიკაციაში მიუძღვის, ასევე „აბდულმესიანის“, „თამარიანის“, „ამირანდარეჯანიანის“, „როსტომიანის“, „იოსებზილიხანიანის“, „რუსუდანიანის“, „ქილილა და დამანას“ ქართული ვერსიების, „ბარამიანის“, „არჩილიანის“, ვახტანგ VI თხზულებათა აღწერილობა-განხილვაში, მრავალრიცხოვან პოეტ-მეღეუქსეთა, ფრაგმენტულ ლიტერატურულ თხზულებათა აღწერა-განხილვაში ეკუთვნის. ამ აღწერების კვალდაკვალ იგი ყოველთვის გვთავაზობდა საყურადღებო მოსაზრებებს, დასკვნებს, რომლებიც ამდიდრებდნენ მკითხველის წარმოდგენას არა მარტო განსახილველ ლიტერატურულ ნაწარმოებზე, არამედ მთელ მის ეპოქაზე, ქვეყნის ისტორიაზე, მის სულიერ კულტურაზე.

ცალკე აღნიშვნის ღირსია ექვთიმეს პუბლიკაციები—„სიბრძნე ბალავარისი“, „კათალიკოს ბაქარიანი“, „მელის წიგნი“, „თიმსარიანი“, „უორდროპი-სეული ქართული ხელნაწერების აღწერილობა“. ყველა ეს პუბლიკაცია დიდ-მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო, პასუხობდა დროის მოთხოვნილებებს, მეცნიერებაში აღძრულ საკიბროროტო საკითხებს“ და...„შესრულებულია დიდი პასუხისმგებლობის გრძნობით და თავისი დროისათვის სანიმუშოა“².

ჩვენმა ხალხმა უაღრესად მდიდარი ზეპირსიტყვაობა შექმნა. ხალხის მიერ შექმნილი, შემონახული, თაობიდან თაობაზე გადაცემული გენიალური მხატვრული ქმნილებანი — ლექსები და პოემები, ზღაპრები და ლეგენდები, ტოლს არ უდებენ აღიარებულ სახელმწიფო ავტორებსაც კი და ხელი-ხელ საგოგმანებელ მარგალიტებს წარმოადგენენ. ვინ იცის, ზეპირსიტყვაობის ცალკეულ ქმნილებათა დღეს უსახელო ავტორები თავის დროზე სახელგანთქმული მწერლები იყვნენ, მაგრამ შემდეგ ჟამთა სიივის გამო მათი ვინაობა დაიკარგა

¹ ალ. ბარამიძე, ექვთიმე თაყაიშვილი — ქართული მწერლობის მკვლევარი. იხ. კრებული ექვთ. თაყაიშვილი, გვ. 140—141.

² ალ. ბარამიძე, იქვე, გვ. 145.

და მათი ქმნილებანი კი შთამომავლობას შემორჩა, როგორც პალხის საერთო საკუთრება. ეს დებულება ექვთიმე თაყაიშვილს ეკუთვნის და ასეთი დასკვნა მეცნიერმა გააკეთა მაშინ, როცა „ხელმწიფის კარის გარიგების აღმოჩენისას“ მიაგნო ეპიტაფიას „როს ნაჰარმაგვეს მეფენი...“ ეს დიდებული ლექსი—სიმღერა ხომ ხალხური ეგონათ. ექვთიმემ მიაგნო, რომ მისი ავტორი არსენ იყალთოელი იყო, რომელსაც, ვინ იცის, დავით აღმაშენებელზე პოემაც კი ჰქონდა შეთხზული.

შემკრებლობით ფოლკლორისტიკას საქართველოში, როგორც პროფ. მიხეილ ჩიქოვანი მიუთითებს, განვითარების თავისი საფეხურები გააჩნია. პირველად ფეხი მან XIX საუკუნის დამდეგს აიდგა, მაგრამ დაეკუთვნება მხოლოდ 60—70-იან წლებში მიადგა. 60-იანი წლების მოღვაწეებმა ქართულ ფოლკლორს იმთავითვე მიაქციეს ყურადღება და ენთუზიზმით მოჰკიდეს ხელი ხალხური პოეზიის, ზღაპრების თუ გადმოცემების შეგროვებას. ამ ეროვნული საქმის ენთუზიასტები იყვნენ ილია ჭავჭავაძე, აკ. წერეთელი, იაკობ გოგებაშვილი, რაფიელ ერისთავი, პეტრე უმიკაშვილი, დავით ხიზანიშვილი, თედო რაზიკაშვილი, ალექსანდრე ხახანაშვილი, ლადო აღნიაშვილი და სხვები.

ხალხური სიტყვიერების შეკრების საქმე კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე დააყენა აკაკი წერეთელმა, როცა მან ჟურნალ „კრებულის“ გამოცემა დაიწყო და საქართველოს კულტურულ ძალებს ამ ეროვნულ საქმეში მონაწილეობისათვის მოუწოდა. „კრებულის“ გარშემო შეიკრა ფართო წრე შემკრებ—ენთუზიასტებისა, რომლებმაც საქართველოს ყველა კუთხის ფოლკლორული მასალა უზვად დააგროვეს. მაგრამ კრებული მალე დაიხურა და წრეც თითქმის დაიშალა.

„ქართული შემკრებლობითი ფოლკლორისტიკის განვითარების შემდეგი მესამე საფეხური დაკავშირებულია საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების შექმნასთან, რომლის თავმჯდომარე და ხელმძღვანელი ექვთიმე თაყაიშვილი გახლდათ“¹.

ექვთიმეს ღრმად სწამდა, რომ ერის ისტორიის, მისი სოციალ-ეკონომიური თუ სულიერი ცხოვრების მეცნიერული შესწავლისათვის წერილობით წყაროებთან ერთად მოშველიებულ უნდა იქნას ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალა, რომ მრავალი რთული საკითხი ჩვენი ხალხის ვრცელი ისტორიისა, რაზედაც წყაროები სდუმან საერთოდ, გადმოცემების, ლექსებისა და ლეგენდების საშუალებით შეიძლება აიხსნას, რადგან მათშია ჩაქსოვილი ჭირი და ლხინი ჩვენი შორეული წინაპრებისა. ექვთიმემ იცოდა, რომ ქართული ფოლკლორის ზღვა მასალას ერთი და ორი კაცი თავს ვერ გაართმევდა, რომ ამ ამოუწურავი სიმდიდრის დასაგროვებლად ქართველი ინტელიგენციის ლაშქრობა

¹ მიხ. ჩიქოვანი, ექვთ. თაყაიშვილი და ქართული სიტყვიერება. თბ. კრებული აკად. ექვთ. თაყაიშვილი, გვ. 147—148.

იყო საჭირო. ამიტომ იყო, რომ „ძველი საქართველოს“ პირველივე ტომის წინასიტყვაობაში იგი თანამემამულეთ მიმართავდა: „ვის არ შეუძლია ჩაწეროს და მოგვაწოდოს ხალხური ზღაპრები, სიმღერები, გადმოცემანი, არაკები, თქმულებანი, შელოცვები და გამოცანები?... რომელს განათლებულს სამეგრელოს მკვიდრს არ შეუძლია შეადგინოს ლექსიკონი ქართულ-მეგრული და მეგრულ-ქართული და დაგვიწეროს მეგრულად მეგრული ხალხური სიტყვიერება? რომელს განათლებულ სვანს არ შეუძლია შეადგინოს ქართულ-სვანური და სვანურ-ქართული ლექსიკონი და ჩაწეროს სვანური ხალხური ნაწარმოებნი?“

ღიან, ეს მართლაც შესაძლებელი და ამასთან საშუაო საქმე იყო და დიდი მამულიშვილის მოწოდებას ფართო გამოხმაურება მოჰყვა, ქართულ ფოლკლორის ნაკადი წამოვიდა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სახელზე. ამ ეროვნულ კომპანიაში დიდი აკაკი ხალისით ჩაება. ექვთიმეს, ცხადია, შესაძლებლობა არ ჰქონდა ყველა ეს მასალა გამოექვეყნებინა. „ძველი საქართველოს“ ყველა ტომში ფოლკლორული მასალა ფართოდ იყო წარმოდგენილი, მაგრამ მაინც მცირე ნაწილი იყო იმისა, რაც დაგროვდა. ეს მასალა ქართული საბჭოთა ფოლკლორისტიკის ფონდში შევიდა.

ექვთიმე მოგზაურობის დროს ეთნოგრაფიულ მასალასთან ერთად ფოლკლორულ მასალასაც ხალისით აგროვებდა. მის დღიურებში, პირად არქივში მრავლად გვხვდება ფოლკლორული ჩანაწერებიც. ამ მხრივ სანიმუშოა მისი მოგზაურობა მესხეთ-ჯავახეთში, სადაც ექვთიმეს ჩაუწერია ხალხური ლექსები, გადმოცემანი.

ფოლკლორული მასალების საფუძველზე ექვთიმეს არაერთი და ორი საყურადღებო დასკვნა გამოუტანია. კერძოდ, ფრიად საყურადღებოა მისი აზრები ქართულ წარმართულ პანთეონზე. განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენდა იგი ამირანის მიმართ, და მისი აზრები დღესაც გაზიარებულია ქართულ ამირანოლოგიაში¹.

ექვთიმე ქართულ ზეპირსიტყვიერებაზე ზრუნავდა საზღვარგარეთ ყოფნის პერიოდშიც. მას შეუდგენია მოკლე შინაარსი თქმულებისა როსტომელაზე. მიხ. ჩიქოვანი იგონებს: „სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ მცხოვრანმა მეცნიერმა თავისთან მიიხმომო ჩვენი ზეპირსიტყვაობის შესწავლის მდგომარეობის გაცნობის მიზნით. ამ შეხვედრის დროს, როგორც კი საუბარი ზღაპრებს შეეხო, მაშინვე მაგიდიდან პატარა წიგნაკი აიღო, პოემა „როსტომელას“ სახელწოდებით. გადმომცა და მთხოვა — გამიჯე ეს ამბავი საიდან აქვს აღებული გამლექსავსო. პოემის ტექსტის წყაროს განსაზღვრა სიძნელეს არ წარმოადგენდა და იქვე მოვახსენე. შემდეგ ვარიანტების გაცნობა დამავალა“².

¹ მიხ. ჩიქოვანი, ექვთ. თაყაიშვილი და ქართული სიტყვიერება იხ. კრებული აკად. ექვთ. თაყაიშვილი, გვ. 159.

² იქვე, გვ. 164.

„როსტომელა“ და მისი ციკლის ზღაპრები — აღნიშნავს მიხ. ჩიქოვანი — უკვდავების მაძიებელი ჭაბუკის თავგადასავალს გვაცნობს... უსახელო ქართველი ჭაბუკი დიდხანს ეძებდა უსიკვდილო ქვეყანას, ბევრი იარა, მაგრამ თურმე მიწა ყველგან თავისას მოითხოვდა, ზღაპრული ჭაბუკი უცხო მხრიდან სამშობლოში დაბრუნდა და მამა-პაპათა სამკვიდრებელზე აღესრულა.. ზღაპრული გმირის ბედის მაძიებლობა ჩვენ — მოხდენილად შენიშნავს მ. ჩიქოვანი — ნაწილობრივ სახელოვანი მეცნიერის ცხოვრებასაც მოგვავსებს. აკი ექვთიმე თაყაიშვილმაც ბოლოს თავისი ქვეყანა მოძებნა და აქ მიუძღვნა მიწას თავისი თავი“¹.

დიდია ექვთიმე თაყაიშვილის დამსახურება ქართული სამართლის ისტორიაშიც. რად ღირს თუნდაც მარტო „ხელმწიფის კარის გარიგების“ აღმოჩენა, და ის დაკვირვებანი, რომლებიც ამ ძეგლის გამოცემისას ექვთიმე თაყაიშვილმა გააქეთა! ექვთიმე თაყაიშვილმა გარდა ამისა, გამოაქვეყნა მრავალი სიგელ-გუჯარი, რომლებიც მისი მითითებით „გვასწავლიან იურიდიულ წესწყობილებას საქართველოს სამეფოსას, გვიჩვენებენ კანონებს, ზნეჩვეულებას“. თვით ექვთიმე ამ მხრივ განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა ქსნის ერისთავის 1470 წლის სიგელს, როსტომ მეფის 1638 წლის სიგელს, ოპიზართა სიგელს და სხვ.² ექვთიმემ ასევე დიდი მუშაობა ჩაატარა ქართული იურიდიული ტერმინების დასადგენად, მის ნაშრომებს ამ მხრივ ქართული სამართლის ისტორიაში გზამკვლევის მნიშვნელობა ენიჭება.

ასევე შეიძლებოდა საგანგებოდ გამოგვეყო ექვთიმე თაყაიშვილის ღვაწლი ქართულ ნუმისმატიკაში. იგი ხომ თვით იყო შესანიშნავი ნუმისმატი კოლექციონერი. განსვენებული მეცნიერის არქივში ინახება სპეციალური ნარკვევი ქართულ ნუმისმატიკაზე.

ექვთიმემ დიდი როლი შეასრულა ქართული ისტორიული გეოგრაფიის საფუძვლის ჩაყრაში, რომელიც, როგორც ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დარგი, საბჭოურ ეპოქაში ჩამოყალიბდა. „ე. თაყაიშვილის განკარგულებაში იყო — შენიშნავს დ. მუსხელიშვილი, — შეიძლება ითქვას, მთელი ის მასალა, რომელიც საჭიროა ქვეყნის ისტორიული გეოგრაფიის აღსადგენად (მატერიალური ძეგლები, ტოპონიმიკა, ეპიგრაფიკა, ისტორიული წყაროები), მის კვლევას ახასიათებს თითქმის ყველა ის ელემენტი, რომელიც საჭიროა ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევის დროს (გეოგრაფიული პუნქტების იდენტიფიკაცია, ფიზიკურ-გეოგრაფიული დაკვირვება, სამეურნეო და კულტურული ასპექტის გათვალისწინება, მოსახლეობის მიგრაციის მხედველობაში მიღება). დაბოლოს, რაც მთავარია, მას ჰქონდა ის დიდი უპირატესობა, რომელიც ამ მხრივ სრუ-

¹ მიხ. ჩიქოვანი, ექვთ. თაყაიშვილი და ქართული სიტყვიერება იხ. კრებული აკად. ექვთ. თაყაიშვილი, გვ. 164.

² იხ. ივ. სურგულაძე, ექვთიმე თაყაიშვილი და ქართული სამართლის ისტორია. კრებ. აკად. ე. თაყაიშვილი, გვ. 187—188.

ლიად აუცილებელია: ეს არის პრაქტიკული ძიების გამოცდილება, ე. ი. ის გარემოება, რომ მას თავისი ფეხით შემოვლილი ჰქონდა ის მხარეები, რომელთა შესახებ წერდა¹.

ჩვენ მოკლედ განვიხილეთ ის დიდი დამსახურება, რომელიც ექვთიმე თაყაიშვილს მიუძღვის წყაროთმცოდნეობის, ეპიგრაფიკის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის, ხალხური სიტყვიერების, სამართლის ისტორიის, ისტორიული გეოგრაფიის და მეცნიერების სხვა დარგებში. ისიც მივუთითეთ, რომ იგი არ ყოფილა ზემოთ მითითებული რომელიმე დარგის ვიწრო სპეციალისტი და მისი ნაკვლევი ამ მხრივ ერთ ძირითად მიზანს ემსახურებოდა — საქართველოს ისტორიას, მისი საშენი მასალის დაგროვებას. ამ მიმართულებით წარმართული საქმიანობის ვითარებაში ექვთიმემ ვერ მოასწრო და არც შეეძლო მოესწრო სპეციალური განმაზოგადებელი მონოგრაფიების შექმნა საქართველოს ისტორიის რომელიმე პრობლემაზე, თუმცა თავის წყაროთმცოდნეობით ნარკვევებში მრავალი საკითხი გაარკვია და საყურადღებო მოსაზრებები გამოთქვა. იმ ვითარებაში სწორედ ასეთი სახის ფართო ქართველოლოგიური ძიებანი გადაუდებელი და აუცილებელი საქმე იყო. ცნობილია, რომ ქართული ისტორიოგრაფია საბჭოურ ეპოქაში სწრაფად დაწინაურდა და სულ რაღაც 50 წლის მანძილზე მოპოვებულ იქნა მაღალი შედეგები. ივანე ჯავახიშვილისა და მისი მოწაფეების თაობამ მოკლე დროში საქართველოს ისტორიის კვლევა-ძიება მაღალ დონეზე აიყვანა. ასეთი თვალსაჩინო წარმატებანი, ეს მაღალი დონე შეუძლებელი გახდებოდა, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიას ექვთიმე თაყაიშვილი არ ყოლოდა. ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ შემზადებული ბაზა აღმოჩნდა ის მკვიდრი საძირკველი, რომელსაც დღევანდელი ქართველოლოგია და განსაკუთრებით მისი წამყვანი დარგი — ქართველი ერის ისტორია ეფუძვნება. ამაშია მისი ერთ-ერთი მთავარი დამსახურება და ამიტომაც იგი რევოლუციამდელი პერიოდის საქართველოს დიდი ისტორიკოსი.

მაგრამ ყველაფერი, რაც ზემოთ ითქვა, ექვთიმეს დამსახურების ერთი მხარეა, — სამეცნიერო მხარე. ექვთიმეს არა ნაკლები დამსახურება მიუძღვის როგორც მოქალაქეს, როგორც საზოგადო მოღვაწეს და ბოლოს, რაც მთავარია, ფანატიკურად თავდადებულს მცველს ჩვენი ეროვნული საუნჯისა.

ექვთიმეს მთელ ცხოვრებას რომ თვალს გადაავლებ, ადვილად შეამჩნევ, მას პირადული საბედნიერო დღეები იშვიათი ჰქონდა. დაობლებული, იგი ადრე გამოეთხოვა ბავშვობის უზრუნველ წლებს და ცივ ზამთარში, „პარუსინის ბლუზა-შარვლის ამარა“ გაუდგა ქუთაისის გზას, დიდი ცხოვრების გზას. აქედან დაიწყო მისი ბეჯითი შრომა ლუკმა-პურისა და ცოდნისათვის. იგი არცერთ დღეს არ აცდენდა—ან სწავლობდა, ან სხვას ასწავლიდა. ქუთაისის მოპყვა პე-

¹ დ. მუხელიშვილი, ექვთიმე თაყაიშვილი და ისტორიული გეოგრაფია. კრებ. აკად. ე. თაყაიშვილი, გვ. 178.

ტერბურგის სტუდენტური ცხოვრების მძიმე წლები, ხოლო სწავლადსარულე-
ბული შეუსვენებლივ ჩაება პედაგოგის მძიმე, საპასუხისმგებლო, მომქანცველ
შრომაში. 30 წლის ასაკში ექვთიმემ ცოლი შეირთო. საბედნიეროდ, მეუღლე
ახალგაზრდა მოღვაწეს მხარში ამოუდგა და მასთან ერთად ეწეოდა ცხოვრების
კაპანს. მაგრამ ექვთიმეს მაინც არ ეღირსა ოჯახური ბედნიერება იმ მხრივ, რომ
ცოლ-ქმარს შვილი არ ეყოლათ და ოჯახური იდილია მათ ბინაში ვერ დამკვიდ-
რდა, საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში ქმრისა და ცოლის ერთნაირმა საზრუნავ-
მა, მართალია, ისინი სამუდამოდ დაამეგობრა, მაგრამ ამ მეგობრობას თითქოს
ჩამოაცალა უშუალო ოჯახური სიტკბო-სიმწარე და ექვთიმესა და მისი მეუღ-
ლის პირადი „მე“ საზოგადოებრივში გაზავდა და გაითქვიფა. მეცნიერული
ქართველოლოგია გახდა მისი ერთადერთი და ყოველდღიური საზრუნავი მემკ-
ვიდრე. ამ შთაგონებით ცოცხლობდა იგი სიკვდილის უკანასკნელ დღემდე.
მისთვის საზოგადოებრივისაგან გამოთიშული საკუთარი, ექვთიმესეული არა-
ფერი არ არსებობდა. თუ ფული ჰქონდა, ყოველთვის იმას ფიქრობდა, რომ ან
ახალი ხელნაწერი შეეძინა, ან ქართული მხატვრული ნივთი და მუზეუმის სა-
განძური გაემდიდრებინა, თუ არ ჰქონდა, პირად ნაკლულობას ადვილად ერიგ-
დებოდა და იმას ცდილობდა, რომ თავისი თანამემამულენი საზოგადო საქმე-
სათვის წაექეზებინა. ყოველ ზაფხულს აიღებდა თავის განუყრელ უბის წიგნა-
სა და ხელჯოხს და მთასა და ბარში, მზესა თუ წვიმაში დადიოდა შეუსვენებლივ
და მოგზაურობასთან ერთად ასრულებდა რამდენიმე სამუშაოს — კითხულობ-
და და შიფრავდა ეპიგრაფიკულ წარწერებს, ზომავედა და ადგენდა ეკლესია-
მონასტრების გეგმა-ნახაზებს, ათვალიერებდა ეკლესია-მონასტრებში დაცულ
ძველ სასულიერო თუ საერო ხელნაწერებს, თბილისში, მუზეუმისათვის მოჰ-
ქონდა ყველაფერი, რის წამოღებაც შეიძლებოდა და რასაც მეცნიერული, თუ
ისტორიული ღირებულება ჰქონდა. ზამთარში, დილიდან საღამომდე, ზოგჯერ
ღამეც, უჭდა ხელნაწერებს, გამოსაცემად ამზადებდა, სტამბური ანაბეჭდის კო-
რექტურას ასწორებდა და მერე როგორ კორექტურას! გიკვირს, რა თვალმა აი-
ტანა წყაროების კორექტურისათვის ამდენი კირკიტი. რა ნებისყოფა ეყო 89
წლამდე დაუღალავად ეკეთებინა ერთი და იგივე ხასიათის სამუშაო და ყო-
ველთვის ერთნაირი კეთილსინდისიერებით, მაღალ დონეზე!

ექვთიმეს ყოველთვის იზიდავდა ჩაღრმავებული, ხანგრძლივი ჩაჯდომა რო-
მელიმე საკვლევი პრობლემის ყოველმხრივი გააზრებისათვის, მაგრამ ასეთი
ბედნიერება ხშირი არ ჰქონია. არსებობისთვის ლუკმა-პურის ფული იყო სა-
კირო და იგი გარდა იმისა, რომ გიმნაზიაში ისტორიას ასწავლიდა, ხშირად იძუ-
ლებული იყო კერძო რეპეტიტორობის უხალისო საქმეც ეკეთებინა.

90-იანი წლებიდან ექვთიმეს ახალი საზრუნავი შეემატა—საზოგადოებრი-
ვი მოღვაწეობა. ამიერიდან ქართული ეროვნული კულტურის თავკაცებს ილია
კავკავაძეს, აკაკი წერეთელს, გიორგი წერეთელს, იაკობ გოგებაშვილს, ნიკო

ცხვედაძეს და სხვებს არ ჩაუტარებიათ არცერთი საზოგადოებრივი ღონისძიება, რომ ექვთიმე თაყაიშვილი მისი აქტიური მონაწილე არ ყოფილიყო. იგი მუდამ იყო წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობის სხდომაზე, როგორც წევრი ამ გამგეობისა, ასევე აქტიურად მონაწილეობდა თეატრალური საზოგადოების გამგეობის, სათავადაზნაურო სკოლაზე მზრუნველი გამგეობის მუშაობაში, ფაქტიურად ხელმძღვანელობდა ჟურნალ „მოამბის“ გამოცემის საქმეს.

სხვას რომ თავი დავანებოთ, რამდენი ენერგია, დრო, ნერვები დასჭირდა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ორგანიზაციას და გაძლოდა დაახლოებით 15 წლის მანძილზე! იმ შინაარსობრივად რთულ და მღელვარე სხდომებს, რომელსაც ეს საზოგადოება ამ 15 წლის მანძილზე სისტემატურად და გეგმაზომიერად ატარებდა. და განა მართო ეს! 900-იანი წლებიდან არ ყოფილა საქველმოქმედო ნებაყოფლობითი საზოგადოება თბილისში, რომ ექვთიმე მის წევრად არ წამოეყენებიათ, სხდომებზე არ მიეწვიათ, აზრი არ ეკითხათ. მის პირად არქივში დაცულია მრავალი მიწვევის ბარათი, სხვადასხვა კულტურული დაწესებულების თხოვნა, რომ ექვთიმეს თავისი აზრი გამოეთქვა ამა თუ იმ საკითხზე, რომელიც კი საქართველოს წარსულს და აწმყოს შეეხებოდა.

თვითმპყრობელობის დამხობის შემდეგ ექვთიმეს მთავარი საზრუნავი ქართული უნივერსიტეტი და ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევითი ინსტიტუტი იყო. ყველაზე მეტ დროს მაინც უნივერსიტეტს ახმარდა და დიდ ივანეს მუდამ მხარში ედგა ამ დიდი ეროვნული დაწესებულების მოვლა-პატრონობის, მისი მაღალი ორგანიზაციის, ქართველოლოგიის მეცნიერული კვლევისა და სწავლების საქმეში.

ძნელია ერთბაშად გაიაზრო სულიერი ტრავმა იმ კაცისა, რომელიც ერთბაშად მოსცილდა ყოველივე იმას, რასაც მისი სიცოცხლე ეკუთვნოდა, რასაც აქამდე მაღალი ენთუზიაზმით ემსახურებოდა, მოსცილდა შრომაში შეჩვეულ მეგობრებს, თანამემამულეებს, მრავალრიცხოვან ნათესაობას და გარემოების კარნახით სამშობლოდან გადახვეწილი აღმოჩნდა. „უცხოობაში რაა სიამე“ იმ კაცისთვისაც კი, რომელიც მატერიალურად უზრუნველყოფილია, მუშაობისა და ცხოვრების ნორმალური პირობები აქვს! სამშობლოს გარეთ ყოფნა ისეთი სულიერი ტკივილია, რომ მისი დაყუჩება არავითარ ფიზიკურ სიამოვნებას არ შეუძლია. როგორი უნდა ყოფილიყო მთელი 25 წლის მანძილზე სულიერი მდგომარეობა კაცისა, რომელსაც მატერიალურად უკიდურესად უჭირდა, ხშირად შიშშილობდა, ერთადერთი მეგობარი — მეუღლე ხელიდან გამოეცალა, ნორმალური მეცნიერული მუშაობის საშუალებას მოკლებული იყო, ნათესავ-მეგობრები ენატრებოდა, და რაც მთავარია — სტანჯავდა იმაზე ფიქრი, რომ ბევრ მის თანამემამულეს წარმოდგენაც არ ქონდა, თუ რატომ დატოვა სამშობლო ექვთიმემ და საბჭოური ცხოვრებიდან შორსმდგომი აღმოჩნდა.

ამ მძიმე ვითარებაში ექვთიმეს სიცოცხლის ერთადერთი აზრი მისი ქვეყნის ეროვნული განძეულის მოვლა იყო. და მან, ფიზიკურად დაუძლურებულმა რკინისებური ნებისყოფით გაუძლო გაჭირვებას, რომ რაღაც არ უნდა დამჭდარიყო საქართველოდან მენშევიკური მთავრობის მიერ გატაცებული განძეული სამშობლოსათვის დაებრუნებინა.

დაბოლოს, აღსრულდა როგორც იქნა ოცდახუთი წლის ოცნება. აღსრულდა ნატვრა მოხუცისა — და ექვთიმე განძეულთან ერთად საბჭოთა საქართველოში დაბრუნდა.

სამშობლო მიწის სურნელმა მოხუცს, დაუძლურებულს ექვთიმეს კვლავ შთაბერა ახალგაზრდული ძალა, გაუორკეცა ენერგია და იგი ისევ ჩაება ქართული საბჭოური ისტორიული მეცნიერების საქმიანობაში. ბევრი მოასწრო ამ 7 წლის მანძილზე, — იმდენი მაინც, რომ ერთი სოლიდური მეცნიერის სიცოცხლეს ეყოფოდა და შემდეგ დაისვენა სამუდამოდ.

მეცნიერის ცხოვრების გზა ვიწრო ბილიკია მწვერვალებისკენ მიმავალი. „Per aspera ad astra“ — ეკლიანი გზა ვარსკვლავებისაკენ — იტყოდნენ ძველი რომაელები. ექვთიმეს ცხოვრების გზა ვიწრო და ეკლიანი იყო, მაგრამ ამ გზამ იგი ქართული საბჭოთა კულტურის დიდ მოღვაწეთა თანავარსკვლავედში აიყვანა, სადაც მარადიულად იკაშკაშებს მისი სახელი.

Е. С. ТАКАИШВИЛИ

(Жизнь и деятельность)

Выдающийся грузинский ученый и общественный деятель Евфимий (Эквтиме) Семенович Такашвили родился в 1863 г. в гурийской деревне Лихаури (ныне Махарадзевский район Грузинской ССР). Первоначальное образование Е. С. Такашвили получил в Озургетском уездном училище, среднее — в Кутаисской гимназии, которую он с отличием закончил в 1883 г. В том же году Е. С. Такашвили поступает на факультет восточных языков Петербургского университета, славившегося богатыми традициями картвелологических исследований. В то время кафедру грузинского языка возглавлял проф. А. Цагарели; учителями Е. С. Такашвили были выдающийся русский византолог Васильевский, филологи Миннаев и Ламский, историки Соколов, Замысловский и др. В 1887 г. Е. С. Такашвили успешно заканчивает университет и возвращается на родину, где начинает работать учителем истории и латинского языка в Тбилисской грузинской гимназии. В 1894 г. Е. С. Такашвили становится директором названной гимназии.

Молодой педагог с увлечением занялся общественной деятельностью, горячо поддержав большое национальное начинание Общества по распространению грамотности среди грузин — сбор и систематизацию древних грузинских рукописей.

В 1888 г. Е. С. Такашвили был избран членом правления этого Общества. Здесь, под руководством известного историка Д. Бакрадзе, начинается его научная деятельность. В 1890 г. увидели свет «Три исторические хроники», снискавшие ему широкое признание среди специалистов. В следующем же году, под редакцией и с предисловием Е. С. Такашвили, выходит «Новый вариант Жития св. Нины».

Увлеченный картвелологическими изысканиями, Е. С. Такашвили обращается к своему другу по гимназии и университету Н. Я. Марру, уже признанному к тому времени специалисту по картвелологии. Их научное содружество оказало большое влияние на развитие картвелологии.

Е. С. Такашвили был первым грузином, начавшим археологические исследования. В 1893 г. он начинает археологические раскопки в Мцхета, в 1894 г. — в с. Ворнаки, в 1896 г. — в Ванском городище,

Хуцубани, в ущелье Скра и т.д. Эти работы явились вехой в развитии грузинской археологии, став одновременно источником для важных научных наблюдений ученого. В 1895 г. Е. С. Такаишвили открыл и издал значительнейший памятник — «Мудрость Балавара». Начиная с этого времени ученый систематически публикует в грузинских и русских научных журналах описания грузинских исторических памятников, статьи о важнейших проблемах истории и культуры Грузии, результатах археологических исследований и т. д. Большое значение для грузинской историографии имело издание в 1899 г. I тома «Грузинских древностей» под редакцией Е. С. Такаишвили.

В 1901 г. в Тбилиси, по инициативе Н. Я. Марра и Е. С. Такаишвили, было создано Кавказское отделение Русского археологического общества. В том же году Е. С. Такаишвили стал инициатором создания кружка любителей грузинской истории и словесности, возглавившего дело собрания и издания исторических и литературных памятников.

С 1902 г. начинает издаваться известный труд Е. С. Такаишвили «Описание рукописей библиотеки Общества по распространению грамотности среди грузин». Было издано всего два тома (в 4 частях). Эта книга стала настольной для исследователей истории Грузии, она заслужила горячее одобрение русской научной общественности и была награждена Золотой медалью Российской Академии наук.

Велика заслуга Е. С. Такаишвили в изучении и издании «Картлис цховреба» («Летопись Грузии») — значительного памятника феодальной Грузии. Этому вопросу полностью была посвящена одна из книг «Описания», в которой ученый рассмотрел не только все известные в то время рукописи, но и сравнил их, установив расхождения, выяснил многие вопросы, связанные с работой редакционной комиссии «Картлис цховреба». Продолжительная работа над «Летописью» завершилась в 1906 г. ее изданием. В 1907 г. по инициативе Е. С. Такаишвили было создано Историко-этнографическое общество Грузии, наметившее широкий план исследования и изучения исторических и культурных памятников Грузии. В Общество вошли известные грузинские писатели и общественные деятели, всего 436 действительных членов. На публичных заседаниях Общества читались лекции, посвященные историческому прошлому Грузии; Общество организовало фотовыставку, посвященную гурийско-мингрельской экспедиции, фотовыставку грузинских фресок, научные экспедиции в Картли, Кахети, Имерети, Гурию, Самегрело, Рача-Лечхуми, Сванети, Тортумское и Испирское ущелья, в результате чего были собраны богатейшие материалы по истории, археологии, этнографии и фольклору Грузии. Собранные материалы, а также наиболее значительные исследования членов Общества публиковались в серийных изданиях «Древняя Грузия» и «Грузинские древности», которые редактировал Е. С. Такаишвили; кроме того, Обществом были организованы историческая библиотека и музей.

Большое научное значение имела экспедиция Е. С. Такаишвили в южные районы Грузии в 1907 и 1917 годах. Экспедиция исследовала грузинские исторические памятники: Ошки, Бана, Хахули и др. Мате-

риалы экспедиции были изданы Академией наук СССР в 1952 г. (см. «Археологическая экспедиция 1917 года в южные провинции Грузии»).

Е. С. Такаишвили открыл и издал целый ряд памятников: «Бакариани», памятник XVIII в. (изданный в 1899 г.); «Тимсарини», Сборник басен (изданный в 1903 г.), по утверждению Е. С. Такаишвили переведенный с персидского царем Теймуразом II; уникальную рукопись «Иосиф Зилиханиани», памятник XV—XVIII вв. В 1908 г. Е. С. Такаишвили открыл важнейший памятник времен царя Георгия Блистательного (XV век) «Распорядок царского двора», который позже был исследован и издан ученым. В этот же период ученый занялся собиранием археологических ценностей богатейшего погребения (V—VI вв. до н. э.), известного в мировой литературе под названием «Ахалгорийского клада». Открытие и изучение «Распорядка царского двора», а также обнаружение и собирание ценностей «Ахалгорийского клада» — большая заслуга ученого.

Особо следует отметить вклад Е. С. Такаишвили в дело открытия и охраны различных рукописей «Вепхисткаосани» («Витязь в тигровой шкуре»).

Большая заслуга принадлежит Е. С. Такаишвили в деле основания Тбилисского университета. Он был одним из первых, поддерживавших начинание И. А. Джавахишвили. После победы Октябрьской революции в России, когда стало возможным основание национального университета, Е. С. Такаишвили оказывал большую помощь И. А. Джавахишвили в организационных делах.

В январе 1918 г. состоялось открытие Тбилисского университета. Е. С. Такаишвили был избран членом Ученого Совета с присуждением ему докторской степени *honoris causa*.

Со дня открытия университета Е. С. Такаишвили читал в нем курс грузинской археологии и эпиграфики.

Е. С. Такаишвили и Н. Я. Марр были инициаторами основания в Грузии Археологического исследовательского института (1917 г.). Это был первый научно-исследовательский институт в системе Российской Академии наук, который, несмотря на неблагоприятные условия (нашествие турок в 1918 г., господство меньшевистского правительства), вел плодотворную работу в области археологических исследований.

В 1921 г. в Грузии была установлена Советская власть. Меньшевистское правительство, вынужденное эмигрировать, вывезло за границу национальные сокровища, в течение долгих лет хранящиеся в музеях Грузии. Е. С. Такаишвили, как основателю музея и председателю Историко-этнографического общества, пришлось сопровождать и охранять эти сокровища.

Первоначально они хранились в Марселе, затем были перевезены в Париж и сданы правительственному чиновнику, т. к. с 1935 г. меньшевистское «правительство», находящееся в эмиграции, прекратило свое существование. С этих пор грузинскими национальными сокровищами «заинтересовались» многие, начиная от находящихся в эмигра-

ции потомков светлейшего князя Мингрельского до американских дельцов от искусства.

Е. С. Такашвили ценой огромных усилий удалось сохранить эти сокровища. В 1935 г. он поставил вопрос о возвращении их Советской Грузии, но попытка не увенчалась успехом; однако Е. С. Такашвили все же сумел выслать грузинскому университету уникальную библиотеку, вывезенную вместе с сокровищами.

Живя во Франции, Е. С. Такашвили продолжал заниматься научной деятельностью, читал лекции в Парижском азиатском обществе, печатал научные статьи во французских и английских периодических изданиях. В 1933 г. он издал ряд научных работ: «Грузинские рукописи Парижской национальной библиотеки и 20 знаков грузинской тайнописи», в 1937 г. — «Археологическая экспедиция в Лечхуми и Сванети в 1910 г.», «Археологическая экспедиция в Кола-Олтиси и Чангли в 1907 г.».

Годы фашистской оккупации были, пожалуй, самыми тяжелыми для ученого. Одиночество (скончалась жена), голод, болезнь лишали его последних сил и надежды на возвращение в Грузию.

Победа Советского Союза в Великой Отечественной войне разрешила проблему возвращения национальных сокровищ в Грузию. После освобождения Франции, в результате переговоров Советского правительства с главой Временного французского правительства генералом де Голлем, Советской Грузии были возвращены ее национальные сокровища. В 1945 г., с целью вывоза сокровищ из Франции, в Париж была командирована делегация, вместе с которой возвратился на родину и Е. С. Такашвили. Это было «вторым рождением» для него. 82-летний ученый с юношеской энергией приступил к научно-педагогической работе в Тбилисском университете и Академии наук ГССР.

В апреле 1945 года Е. С. Такашвили был назначен профессором кафедры истории Грузии Тбилисского университета, а вскоре ему было присвоено звание заслуженного профессора. 28 декабря 1946 г. на собрании Академии наук ГССР он был избран действительным членом Академии.

Несмотря на возраст, Е. С. Такашвили принимал активное участие в научной и общественной жизни республики, печатал новые научные исследования, читал публичные лекции, сотрудничал в газетах и журналах, консультировал молодых ученых. С 1946 г. по 1952 г. (год смерти ученого) им было опубликовано 16 научных трудов. В этот же период он написал воспоминания, большая часть которых была опубликована еще при жизни ученого.

Е. С. Такашвили скончался в возрасте 89 лет, похоронен он в Тбилиси, в Дидубийском пантеоне грузинских деятелей.

Научное наследие ученого исключительно богато. Ему принадлежит более трехсот научных исследований и публикаций. Начиная с 1890 г. до конца своей жизни Е. С. Такашвили неустанно занимался научными исследованиями, но многое из написанного им осталось неопубликованным. Личный архив Е. С. Такашвили, который в настоя-

щее время хранится в Институте рукописей им. акад. К. Кекелидзе, представляет собой богатейшую коллекцию (2120 ед.) и является ценным материалом для изучения научной и общественной жизни Грузии того периода.

Е. С. Такаишвили был источниковедом по истории Грузии и археографом, исследователем грузинской эпиграфики, первым археологом, начавшим раскопки, исследователем древнегрузинской письменности и фольклора, этнографом и нумизматом, основоположником грузинской исторической географии, ученым, заложившим прочные основы научной картвелологии.

Вся жизнь и научно-общественная деятельность Е. С. Такаишвили представляют собой яркий пример служения своему народу. Вместе с И. Чавчавадзе, А. Церетели, И. Джавахишвили он внес большой вклад в дело повышения национального самосознания грузинского народа, собирания и охраны его национальных сокровищ.

На протяжении всей своей жизни он неустанно путешествовал по самым отдаленным уголкам Грузии, собирая рассеянные по всей стране и обреченные на гибель национальные сокровища, которые позже стали предметом изучения И. Джавахишвили, К. Кекелидзе, С. Джанашиа, Н. Бердзенишвили, Г. Чубинашвили, Ш. Амиранашвили, Г. Читая и самого Е. Такаишвили.

Высоко ценили творчество и общественную деятельность Е. С. Такаишвили его коллеги и современники.

«Казначей нации» — говорил о нем выдающийся советский писатель К. Гамсахурдиа; «Нестором грузинской археологии» называл его основоположник грузинского искусствоведения Г. Чубинашвили; «рыцарем исторической науки» считал его известный грузинский историк Н. Бердзенишвили.

Per aspera ad astra — «через тернии к звездам» — говорили древние римляне. Тернистым был и жизненный путь Е. С. Такаишвили, приведший его в созвездие выдающихся деятелей грузинской советской культуры.

EKVTIMÉ TAKAÏCHVILI (VIE ET OEUVRE)

Résumé

Ekvtimé Takaïchvili (1869—1952) était un homme public réputé. Il a beaucoup contribué au développement de la culture nationale géorgienne. Il a doté de bases solides la kartvélogie scientifique.

Connaisseur éminent des sources de l'histoire de la Géorgie et de l'épigraphie géorgienne, archéographe, premier à mener des fouilles, archéologue, investigateur des monuments de l'ancienne écriture géorgienne, ethnologue, numismate, en un mot—une encyclopédie vivante du passé historique du peuple géorgien, E. Takaïchvili reçut sa formation d'historien et de philologue à Pétersbourg. Ses études à l'Université terminées, il regagne sa patrie et commence son activité pédagogique, adhérant en même temps au mouvement de libération nationale dirigé par I. Tchavtchavadzé.

Avec D. Bakradzé, T. Jordania, M. Djanachvili, il recueille infatigablement des matériaux sur l'histoire de la Géorgie et, selon l'académicien N. Berdzénichvili, on doit aux trente années d'inlassable recherche scientifique sur l'histoire de sa patrie un tel apport dans ce domaine qu'aucun historien, ni avant ni après lui, ne put jamais l'égaliser. Déjà son premier travail d'investigation "Trois chroniques historiques", publié en 1890, a eu une considérable répercussion dans les milieux scientifiques.

Au cours des années suivantes Takaïchvili publie systématiquement les matériaux historiques dus à ses recherches, avec des commentaires scientifiques, grâce auxquels beaucoup de questions sur l'histoire de la Géorgie furent enfin élucidées. Il a prêté une grande attention à l'étude de "Kartlis Tskhovréba" et un grand nombre de conclusions et de thèses de ce recueil rédigé par Vakhtang VI sont encore aujourd'hui admises dans la kartvélogie scientifique.

En 1902 E. Takaïchvili entreprend la publication de l'inventaire des fonds de manuscrits de la „Société pour la diffusion des Connaissances". Quatre volumes ont été publiés.

Les académiciens N. Marr et I. Djavakhichvili ont apprécié cette investigation comme une précieuse acquisition de la kartvélogie.

Non moins d'importance a eu la publication en plusieurs volumes des „Antiquités Géorgiennes” assumée par E. Takaïchvili au cours de plusieurs années et réunissant des matériaux considérables sur l'histoire sociale, économique, politique et culturelle de la Géorgie. Non seulement E. Takaïchvili étudiait et publiait des manuscrits anciens, mais encore il en découvrait souvent. Rien ne se dérobaît à son regard attentif dans les fonds des vieux monastères, des églises, collections ou dans des maisons privées. Il fit la découverte de monuments tels que „La Chronique de Meskhétie”, „L'histoire abkhaze” de Bagrat, „Le précis de l'histoire de la Géorgie” etc.

L'activité de Takaïchvili dans ce domaine était remarquable par le fait qu'il tâchait de faire entrer tous les principaux documents historiques géorgiens dans le domaine public de la science, ce qui lui valut une distinction de l'Académie des Sciences de Russie.

Takaïchvili a eu le mérite de contribuer activement au développement de l'archéologie géorgienne. Les conclusions et conséquences tirées de ses études sur Mtskhéta, les vestiges de Vani, les tumulus de Satchkhéré, les plus anciens tertres funéraires de Tsalka-Trialéti n'ont pas perdu leur valeur jusqu'à nos jours. Il a donné la confirmation de l'originalité des sources de la culture géorgienne, tandis que les représentants de l'archéologie coloniale tâchaient de prouver son caractère d'emprunt.

Takaïchvili était un des meilleurs connaisseurs de la paléographie géorgienne. Il connaissait presque tous les monuments d'architecture, peinture, épigraphie géorgienne, possédant un solide fondement scientifique. Le premier, il a démontré la richesse et l'importance des inscriptions gravées sur la pierre et sur le métal.

Très grand est son apport dans le domaine de l'histoire de l'art géorgien.

Il a donné la description des monuments tels que Ichkhani, Vani, Parkhali, Ochki et autres (1907—1917), description la plus complète jusqu'à aujourd'hui de l'architecture géorgienne du Moyen Age. Des fouilles archéologiques ont été entreprises et un album d'architecture géorgienne a été publié. En 1907 Takaïchvili contribue au fondement de la Société géorgienne d'Histoire et d'Ethnographie qui est devenue un centre scientifique considérable, où les problèmes de la kartvélogie scientifique ont été systématiquement élaborés. Le fondement de cette Société a marqué la naissance de l'ethnographie géorgienne. Les membres de la Société recueillaient, publiaient et donnaient une estimation scientifique aux riches matériaux ethnographiques et folkloriques, dispersés à travers le pays.

Presque toute l'intelligentsia géorgienne a été attirée par Takaïchvili dans ce grand travail culturel. Les conférences publiques organisées par la Société avec le concours des meilleurs spécialistes de kartvélologie ont joué un grand rôle pour le développement de la conscience du peuple géorgien.

Les matériaux publiés par la Société enrichissaient les fonds de l'historiographie nationale. Etant un kartvélologue de grande envergure, Takaïchvili contribua également à l'enrichissement de l'histoire de la littérature géorgienne. Il a découvert et publié des monuments de l'ancienne écriture géorgienne. Il faut surtout souligner son mérite dans le rassemblement et la classification des manuscrits tels que; „Vepkhistkaossani” („Le preux à la peau de tigre”), „Abdoulmessiani”, „Tamariani”, „Amirandarédjaniani”, „Rostomiani”, „Roussoudaniani”, „Kilila et Damana” (version géorgienne), „Baramaniani”, „Artchiliani”; on lui doit la description et l'analyse des oeuvres de Vakhtang VI.

Tous les monuments publiés par Takaïchvili étaient toujours suivis de ses conclusions et commentaires, ainsi que les nombreuses chartes-„Goudjari”, les plus anciens documents de la jurisprudence et des institutions d'Etat de la Géorgie antique. Takaïchvili a également des mérites dans la numismatique, l'étude de la tradition populaire orale, la géographie historique etc.

Takaïchvili n'était pas un spécialiste se limitant aux branches de la kartvélologie, mentionnées ci-dessus. Ses investigations dans ce domaine servaient à un seul but—l'histoire de la Géorgie, le rassemblement des matériaux nécessaires. Il n'a pas écrit de monographie généralisant un problème particulier de l'histoire de la Géorgie, quoique dans ses publications d'investigation historique on trouve des idées qui méritent toute notre attention. Mais à cette époque de vastes recherches kartvélologiques étaient précisément nécessaires. Les fondements versés par Ivané Djavakhichvili, E. Takaïchwili et leurs compagnons de lutte, constituèrent une solide base sur laquelle fut fondée la kartvélologie contemporaine et, en particulier, sa branche principale—l'histoire du peuple géorgien. C'est là le grand mérite de Takaïchvili, c'est pourquoi il est considéré comme un des plus grands historiens de la Géorgie d'avant la Révolution.

Nous avons énuméré les mérites de Takaïchvili comme savant, mais il a aussi joué un rôle important comme citoyen et comme homme public. Pourtant son plus grand mérite est d'avoir conservé avec dévouement et abnégation les trésors nationaux de la Géorgie. S'étant adonné au travail scientifique, Ekvtimé Takaïchvili ne s'est jamais écarté de l'activité pub-

lique. Il fut militant du principal groupe démocratique de l'intelligentsia géorgienne qui, suivant les traditions de I. Tchavtchavadzé, luttait activement contre le tsarisme et ses fonctionnaires-russificateurs, n'épargnant pas ses forces pour la consolidation nationale du peuple géorgien. Avec une joie profonde E. Takaïchvili accueillit la chute du tsarisme et prit une part active au développement national et culturel qui commença après la Révolution.

Il multiplia ses efforts pour soutenir la grande cause nationale—la création de l'Université géorgienne et, aux côtés d'Ivané Djavakhichvili, il lutta pour la réalisation de cette idée. Il déploya la même activité lors de l'inauguration, en 1907, de l'Institut d'Histoire et d'Archéologie du Caucase.

En 1921, après l'avènement du Pouvoir Soviétique en Géorgie, quand le gouvernement menchéviste, après sa faillite, déserta à Paris, emportant le trésor national, Takaïchvili fut obligé de suivre ces richesses.

Il est difficile de se figurer la situation dramatique d'un homme qui, pendant 25 ans, vivait loin de sa patrie, sans parents, sans amis, ayant perdu sa femme.

Ajoutez à cela la situation économique, la gêne, quelquefois même des jours sans pain. Ekvtimé Takaïchvili n'avait pas les moyens de s'occuper normalement du travail scientifique: de plus, il était tourmenté par l'idée que beaucoup de ses compatriotes ignoraient la cause de son émigration, à l'époque où dans sa patrie se réalisait tout ce dont il avait jadis rêvé. Le seul but de sa vie, dans ces conditions pénibles, était la conservation du trésor national. Et voilà que, épuisé physiquement, mais armé d'une volonté de fer, il survécut à toutes les épreuves pour rendre à la Géorgie Soviétique le trésor emporté par le gouvernement menchéviste. Ce rêve a été réalisé en 1945. La victoire de l'Union Soviétique dans la grande Guerre Nationale créa en Géorgie des conditions pour la restitution de son trésor national. L'air natal multiplia les forces de Takaïchvili et, avec une énergie toute juvénile, il se mit au travail et fit beaucoup de choses durant les sept années qui lui restaient à vivre.

La vie d'un savant est un sentier étroit et épineux vers les sommets, "Le chemin épineux vers les étoiles", disaient les Romains.

La vie de E. Takaïchvili fut un chemin étroit et épineux, mais ce chemin le porta vers la constellation des grands hommes publics de la culture géorgienne où son nom luira éternellement.

პირთა სპიკეზელი

- აბაშიძე ვ. 64
 აბაშიძე კ. 111
 აბღუშელიშვილი 150
 აბულაძე ი. 110, 112, 127, 136, 159, 177, 229
 აფხაზი ი. 110
 აფხაზი კ. 157
 ადარნასე 11 (ბაგრატიონი) 175
 ადონცი 173.
 ადარნასე 111 (კუროპალატი) 172
 ავალიანი ს. 13, 112, 158.
 ავალიშვილი ნ. 64
 ავალიშვილი ზ. 11, 192, 205, 207.
 ათაბაგი 106.
 ალადაშვილი გ. 94
 ალენი 205, 207, 231.
 ალექსანდრე 11 10, 22, 27.
 ალექსანდრე III 36, 206.
 ალიხანოვი 93, 94, 96.
 ალექსი-მესხიშვილი 64.
 აკოფოვი 12, 13
 ამირანაშვილი შ. 196, 199, 202, 203, 224, 225, 226, 230, 231, 233, 235.
 ამირეჯიბი გ. 110
 ანდლულაძე 18.
 ანტონ კათალიკოსი 84.
 არაყიშვილი დ. 111
 ანტონოვი 64.
 არსენ ივალთოელი 125.
 არჩილ მეფე 200
 ასლან ფაშა 106.
 ახელედიანი გ. 156, 158, 161, 214, 228, 233.
 ახელედიანი 54.
 ბაგრატ I 39
 ბაგრატ III 205
 ბაგრატ IV კუროპალატი 174, 175.
 ბაგრატ მეფე 170, 179.
 ბაგრატ ერისთავი 173.
 ბაგრატიონი 41.
 ბაგრატიონ-დავითაშვილი 110
 ბარათაშვილი ნ. 49, 50, 83, 84.
 ზაღრიძე შ. 207, 235.
 ბარაშიძე ალ. 87, 88, 235, 256
 ბარონ დე-ბაი 121.
 ბარათაშვილი ს. 80
 ბარტოლდი ს. 196.
 ბარნოვი ვ. 111
 ბაჟაძე დ. 17, 23, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 46, 47, 51, 60, 67, 80, 86, 99, 100, 102, 104, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 248, 249, 250, 268.
 ბერა იოანე 38, 39, 43.
 ბერიძე ს. 154.
 ბერიძე გ. 209.
 ბერძენიშვილი ნ. 3, 4, 78, 233, 235, 268.
 ბერძენიშვილი ნ. 75.
 ბეჩი ოღლი ეუსუფი 8.
 ბეშქიშაძე ივ. 11, 12.
 ბლეიკი რ. 216.
 ბობრინსკი 52
 ბოგომოლოვი 222, 223, 224.
 ბოლქოვი ლ. 111
 ბოი-ნი 193.
 ბროსე მ. 40, 73, 79, 83, 173, 215, 216, 243, 244, 248.
 ბუღა 55.
 ბაბაშვილი გრ. 110.
 გაბაშვილი ს. 112
 გაბაშვილი ნ. 49
 გაბაშვილი ეკ. 49
 გაბუნია-ცაგარლისა 64
 გამსახურდია კ. 4, 204, 235
 გაჩეჩილაძე დ. 127.
 გაჩეჩილაძე ს. 134, 135, 136
 გვარამაძე 145.
 გვრიტიშვილი დ. 233
 გენგლაშვილი დ. 19.
 გერარდი 10.

გესტმანი გ. 77, 111.
 გიორგი I 174
 გიორგი XI 200
 გიორგი ბრწყინვალე 82, 83, 123.
 გოგებაშვილი ი. 20, 32, 34, 44, 68, 72,
 112, 111, 140, 144, 152, 155, 257, 261.
 გოციელი ლ. 214.
 გორგაძე ა. 253.
 გოთუა ს. 11, 14, 15, 16, 19.
 გორგაძე ს. 110, 112, 127, 142, 177, 200.
 გოგოლი 13.
 გორაძევი დ. 165.
 გოგიჩაიშვილი ფ. 157, 158, 161.
 გრიგოლია კ. 80, 86, 233, 235, 249, 251
 გოვიზტაძე მ. 214.
 გოგორიშვილი 11
 გრიაშსოვი 93
 გრიგოლ პატრიკოსი 173.
 გრუზინსკი 51.
 გუდიაშვილი ლ. 169, 170, 176.
 გურამიშვილი დ. 56
 გურამიშვილი ი. 97
 გურგენ მეფე 173, 175, 176.
 გურიელი ვ. 27.
 გულისაშვილი ზ. 62.
 გურელი ლევანი 8.
 გუნია ვ. 64.
 გურიელი მალაქია 104.
 გურიელი ქ. 120
 გურიელი ვ. 21, 26, 29.
 გურიელი გრ. 21, 48.
 გუგუნავა გ. 13, 14.
 გუგუნავა დ. 11
 გუგუნავა ნ. 14.
 ღადიანი ი. 29, 30, 121, 122.
 ღადიანი ნიკ. 43, 74, 75, 207, 208.
 ღადეშქელიანი 130, 142.
 ღადიანი (მიგრელსკი) 36.
 ღავით რექტორი 77.
 ღათუნაიშვილი 6.
 ღავით აღმაშენებელი 125, 128.
 ღავით კახთა მეფე 76.
 ღაფეშიძე რ. 112
 ღალადიე 218, 219.
 ღეკანოზიშვილი 192.

დე-გოლი შ. 222, 223, 224, 267
 დენდრია მ. 65, 111
 დენიკინი 186.
 დერეჟინი ნ. 66, 84.
 დიასამიძე გრ. 110, 130.
 დიასამიძე ნ. 34.
 დიუზუა დე-მონაჟე 79.
 დობროლიუბოვი 27.
 დუმბაძე გ. 233
 დონდუა ვ. 42, 86, 87, 235, 244, 245, 246.
 დოსითეოზი 179.
 დუნდუკოვ-კორსაკოვი 33.
 მენატაშვილი ზ. 243.
 ეიზენშაუერი 222
 ეკლადე ი. 66.
 ელიგულაშვილი ი. 188.
 ერისთავი გ. 64, 65.
 ერისთავი დ. 20, 23, 64.
 ერისთავი ზ. 8
 ერისთავი ქ. 68
 ერისთავი რ. 20, 23, 64, 99, 100, 115, 257.
 ერმაკოვი 111, 130.
 ერეკლე 83.
 ერქომაიშვილი 15.
 ესაძე ბ. 110.
 ეფრემ მცირე 83.
 მანდიერი 191.
 მათა ფშაველა 30, 143, 240.
 მანდენაშვილი 133, 135.
 მასილევსკი ე. 28.
 მაჩნაძე ბ. 87.
 მახვანიშვილი 29.
 მახუშტი 75, 83, 85, 103, 140, 170, 174,
 243
 მახტან VI 14, 42, 43, 56, 78, 79, 80, 81,
 84, 85, 88, 119, 122, 243, 244, 256.
 მელიგანი 219.
 მელისლაგოვი გ. 28.
 მოლსკი გრ. 66.
 მორონოვ-დამკოვი 93, 94, 95, 110,
 მორტორგოვი 133, 135.
 შამისლოვსკი 29, 264.
 შანდუიჩი 111, 169.
 შვენიგორდსკი 206.

ზილიზანიანი ი. 88.

ზადე შ. 76.

ზეიცერი 32.

თაქაშვილი შ. 120, 230.

თავდგირიძე ყ. 104.

თანაშვილი ბ. 230.

თამარაშვილი გ. 141.

თამარ ბეჟე 231

თარხან-მოურავი 121, 122.

თარხნიშვილი ი. 111.

თაყაიშვილი ა. 9.

თაყაიშვილი გ. 10.

თაყაიშვილი ე. 68.

თაყაიშვილი ვ. 19.

თაყაიშვილი ი. 9, 31.

თაყაიშვილი იოს. 8, 9, 13, 20, 22, 31.

თაყაიშვილი კ. 8, 9, 10.

თაყაიშვილი ნ. 18.

თაყაიშვილი ს. 5, 8.

თეიმურაზ ბატონიშვილი 43, 62, 79.

თეიმურაზ I 78.

თეიმურაზ II 78.

თემურ ლენგი 81.

თოფურია ვ. 214.

თუმანიშვილი პ. 110, 111, 122, 217.

იაშვილი ა. 76, 112, 253.

იანოესკი 33, 51, 70

იმნაიშვილი გ. 110.

ინგოროყვა პ. 112, 177, 196.

იოდლი 218.

იოთხამიშვილი 188.

იოსელიანი პ. 248.

იუსტინიანე 83.

ძარბელაშვილი პ. 110, 142.

კაკაბაძე დ. 122, 204.

კაკაბაძე ს. 82, 112, 122, 177, 196, 200, 201, 204

კალანდარიშვილი ვ. 23.

კალანდარიშვილი გ. შ. 19.

კალანტარი 66

კალისტოვი 38.

კალგინი 102, 169, 176.

კანდელაკი 188, 189.

კახიძე ვ. 115.

კანდელაკი 229.

კელია 203.

კელენჭერიძე კ. 235.

კატკოვი 33.

კანტი 28

კეკელიძე კ. 3, 78, 110, 112, 113, 122, 155, 158, 161, 177, 196, 200, 201, 229, 268.

კეჟერაძე 29.

კეცხოველი ნ. 228.

კერნი 176.

კიროვი ს. 187.

კლდიაშვილი ე. 24

კლდიაშვილი ს. 21, 68, 130.

კლუმანსო ე. 194.

კლდიაშვილი დ. 111

კიუნე თ. 184.

კოხი კ. 104.

კრანახი დ. 231.

კუპრაძე ე. 214.

კრუმბახერი 71

კურაპალატი დ. 40, 169, 170, 173.

კუფტინი ბ. 54.

ლამანსკი ე. 28.

ლამსკი 264

ლასხიშვილი გ. 20, 21, 111

ლამპრეხტი 71

ლარაძე პ. 62.

ლენინი ე. ი. 180, 187, 196.

ლეონ ბრძენი 175.

ლომთათიძე გ. 233, 235, 237, 247, 248.

ლომჯარია კ. 22.

ლოპატინსკი 66.

ლორთქიფანიძე კ. 10, 23.

ლორთქიფანიძე გ. 194.

ლუნაჩარსკი ა. 165.

შაკლური ფ. 215.

შალამ 95.

შარი ი. 196, 217.

შარი ნ. 21, 22, 23, 26, 29, 30, 47, 48.

50, 52, 55, 63, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74,

81, 83, 84, 87, 88, 111, 112, 123, 124,

132, 133, 134, 135, 136, 137, 155, 162,

163, 164, 165, 166, 174, 196, 217, 241,

246, 264, 265, 266.

მ:მრამე გ. 112
 მამუკა მდივანი 87.
 მანვეტაშვილი ი. 36.
 მახარაძე ფ. 12, 91.
 მაყაშვილი 68, 110.
 მალალაშვილი ქ. 175.
 მალულარია ა. 21.
 მაჩაბელი ვ. 29.
 მაჩაბელი გ. 110
 მაჩაბელი ი. 30, 137, 240.
 მგალობლიშვილი 14.
 მგალობლიშვილი ს. 111.
 მდივანი ან. 110.
 მეგრელიძე ი. 21.
 მელიქიშვილი 111, 159, 161.
 მელიქიშვილ-ბეგი ლ. 177.
 მენდელევი 29.
 მესხი ევ. 64.
 მესხი ქ. 64.
 მესხი 143.
 მესხი ს. 20, 152.
 მესხია შ. 233, 235.
 მეხუზა პ. 204.
 მინაევი ი. 28.
 მიქელაძე ვ. 51, 94, 110.
 მეშჩერსკი 33.
 მთაწმინდელი ვ. 170.
 მთვარელიშვილი ნ. 38, 44.
 მილე 210.
 მინგრელსკი ნ. 210.
 მირიანაშვილი პ. 29.
 მიხანკოვა პ. 163.
 მუსხელიშვილი ა. 24, 47.
 მუსხელიშვილი დ. 110, 235, 260.
 მუსხელიშვილი გ. 110.
 მღვდელიშვილი 23.
 მეტრეველი ელენე 163, 165, 166, 167.
 მეტრეველი რაინ 207, 235.
 მერჩულე გ. 174.
 ნაკაშიძე ე. 19.
 ნაკაშიძე ი. 111.
 ნაკაშიძე ნ. 111.
 ნაკაშიძე პ. 23.
 ნაკაშიძე ყ. 12.
 ნიკოლაძე გ. 229.
 ნიკოლაძე ნ. 20, 32, 44, 66, 240.

ნინოშვილი ე. 11.
 ნიჟარაძე ი. 29, 130.
 ნიჟარაძე ბ. 130.
 ნათაძე გ. 214.
 ნერსეს ეპისკოპოსი 174.
 ნუტუბიძე შ. 158, 161, 229.
 ობოლენსკი ალ. 207, 235.
 ობოლენსკაია სალომე 207, 208, 210, 211.
 ოლდენბურგი ს. 196, 227.
 ოპიზარი ბეკა 231
 ოპიზარი ბეშქენ 231.
 ონიანი შ. 234.
 ორბელიანი ალ. 50.
 ორბელიანი გ. 34.
 ორბელიანი სულხან-საბა 77, 88
 ორბელიანი პ. 81.
 ორბელიანი ს. 44.
 ოქროშვილი ი. 47.
 ოქროპიროდლი 8.
 ოცხელი ი. 111.
 პაპავა ა. 205.
 პატკანოვი 23, 51, 241.
 პეტრიაშვილი ვ. 111.
 პეტენი 219.
 პეტროვი 77
 პლატონი 28.
 პოხტონოსცევი 33.
 პოტოვსკი მ. 196.
 პოლტარაკი ი. 48, 49.
 პოლტარაკაია (ეკეთიმეს მეუღლე)
 პორფიროგენეტი ქ. 232.
 პომარე შ. 208.
 პუანკარე 193, 194.
 შოღინი 208, 209, 210, 212, 225.
 ჟორდანია თ. 35, 36, 38, 43, 44, 111, 144,
 241, 243.
 ჟორდანია ნ. 187, 190, 194, 203
 ჟუკოვსკი 48.
 ჟურული გ. 187.
 ზაზიკაშვილი თ. 44, 111, 116, 145, 257.
 ზაზიკაშვილი ი. 111
 ზამიშვილი ნ. 187, 190, 203.
 ზატიშვილი ვ. 57.
 ზემბრანდტი 231.

როლტანგი 222.
როზენი 241.
როტშილი 194
რუსთაველი შ. 136, 211, 213.

სარაჯიშვილი ალ. 253.
სარაჯიშვილი დ. 178.
სარგისიანი 175.
საფაროვა—აბაშიძისა 64.
სევეროვი 176
სენ-პარტენი 79
სოკოლოვი 29, 264.
სოლომონ I 74, 75.
სონდულაშვილი ი. 200, 253.
სტოიანოვი ა. 20, 21, 22
სულხანიშვილი კ. 63.
სუმბატი 41, 104, 232.
სურგულაძე ი. 235, 259.
სგრეგოვსკი 202.
სტალინი ი. 223, 229
სუხიაშვილი 38.

ტერ-ავეტისიანი ს. 165.
ტიბოლტი 205.
ტიგრანისი 165.
ტლაშაძე ი. 55, 56.
ტოლსტოი 33.

შვარცი ალ. 66
შვაროვა პ. 66
უზნაძე დ. 158, 229.
უმიკაშვილი პ. 32, 36, 44, 47, 65, 66, 257.
უორდროპი ო. 121, 136, 137, 138, 139.
ურუშაძე ი. 12, 13.
უსპენსკი 176.

შაველიშვილი 194.
ფაშოილი ა. 8.
ფალაენდიშვილი 83.
ფერაძე ი. 110.
ფორაქიშვილი 121
ფოში 193, 194, 219
ფრენკელი 38.
ფურცელაძე ა. 111.

ჭავეარაძე 6
ჭავთარაძე ი. 205

ქადეიშვილი 15.
ქიქოძე გაბ. 12, 57, 99.
ქიქოძე 11.
ქიქოძე მ. 12.
ქოიავა ნ. 204.
ქუთათელაძე ლ. 46

ღამბაშიძე 62
ლოლობერიძე ბ. 10, 152.
ლოლობერიძე გ. 23.
ლოლობერიძე ნ. 57, 112, 142.
ლოლობერიძე ს. 24.
ლულაძე ა. 57.

შაზბეგი ა. 64, 210.
ყაუხჩიშვილი ს. 229
ყაზბეგი გ. 129, 138
ყაზახიშვილი 120.
ყაუხჩიშვილი ს. 85, 86, 235, 245.
ყარა-ბეჭირ-ფაშა 189
ყანჩელი ალ. 110.
ყიფიანი დ. 13, 33, 34, 152.
ყიფიანი ვ. 157.
ყიფიანი კ. 64.
ყიფიანი ნ. 188.
ყიფშიძე ალ. 110.
ყიფშიძე გრ. 110.
ყიფშიძე ი. 112, 156, 158, 159.
ყული ხანი 56

შალიკაშვილი 14
შანიძე ა. 112, 156, 158, 161, 177, 196, 200,
201, 214, 216, 228, 233, 235.

შარაშიძე გ. 7.
შარაშიძე მ. 6.
შარია პ. 224.

შევალიე ა. 186, 190, 191, 211, 212.
შევაარდნაძე დ. 169.

ჩერნიშევსკი 27.
ჩერქეზიშვილი ა. 3, 94, 233, 235, 254, 255.
ჩიქოვანი მ. 235, 257, 258.

ჩოლოყაშვილი 194.
ჩუბინაშვილი გ. 4, 40, 70, 71, 83, 99, 112,
165, 166, 177, 204, 233, 252, 268.

ჩუბინიშვილი დ. 155

ჩხეიძე ს. 81

ჩხენკელი ა. 203

ცაგარელი ალ. 29, 47, 64, 72, 110, 112,
135, 216, 241, 243.

ცინცაძე გ. 110.

ციციშვილი ალ. 168.

ცხაკია მ. 91.

ცხველაძე ნ. 34, 44, 50, 51, 68, 72, 111,
155

წერეთელი ა. 9, 20, 22, 32, 43, 44, 65, 66,
152, 233, 240, 241, 261.

წერეთელი პ. 121.

წინამძღვრიშვილი ი. 183, 184

წულუკიძე ა. 91.

შავკაძე ეკ. 207.

შვექვაძე ი. 3, 9, 10, 20, 22, 27, 29, 32,
33, 34, 36, 37, 38, 43, 44, 46, 47, 48,
49, 50, 57, 58, 60, 64, 68, 72, 93, 94,
97, 98, 99, 100, 110, 127, 129, 137, 144,
154, 155, 233, 239, 240, 241, 242, 244,
257, 261, 268.

პიარული მ. 169, 170, 175, 196.

პიპინაძე ა. 31, 52.

პრელაშვილი ს. 94.

ყვონია ა. 44, 65, 127.

ხაეთასი მ.

ხანძთელი გ. 174.

ხახანაშვილი ა. 43, 45, 46, 51, 111, 215,
257

ხახუტაშვილი დ. 235, 248.

ხელთუფლიშვილი 29.

ხელაია ი. 110.

ხერხეულიძე თ. 81.

ხიზანაშვილი ნ. 51, 127.

ხიზანიშვილი ბ. 257.

ხიმშიაშვილი 103, 104.

ხოშტარია ა. 111

შვახიშვილი ა. 111, 112, 177.

ჭავჭავიშვილი გ. 110.

ჭაბადარი ა. 57.

ჭავჭავიშვილი ი. 3, 51, 60, 69, 71, 72, 74,
81, 111, 112, 113, 123, 127, 132, 133,
134, 144, 154, 155, 156, 157, 158, 159,
161, 177, 196, 206, 214, 216, 233, 241,
243, 247, 260, 266, 268.

ჭაკობია გ. 88.

ჭანაშვილი მ. 35, 36, 43, 66, 83, 84, 85,
110, 112, 127, 143, 177, 241, 253.

ჭანაშია ს. 3, 35, 214, 230, 233.

ჭანდიერი ი. 57.

ჭანელიძე გ. 229.

ჭაფარიძე ა. 91.

ჭაყელი ნ. 111

ჭაყელი 15.

ჭგუშია დ. 197, 199, 201, 202, 203, 229

ჭირნაკი 71.

ჭიტლერი 218, 219, 229.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინათქმა	3
სამყარო ობოლი ბიქისა	5
ქუთაისში, დიდი ცხოვრების გზაზე	18
პეტერბურგის უნივერსიტეტში	27
პირველი ნაბიჯები მეცნიერებაში	32
რუსეთის პირველი რევოლუციის წლებში	90
ილიას საფლავთან	97
ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში	101
საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სათავეში	109
„ხევარიელი წელი“	118
აკაკის ანდერძი	148
ექსპედიცია თორთუმის ხეობაში	168
შეკვეცილი ფრთები	179
განძეულის სადარაჯოზე	186
ცა-ფირუზ, ხმელეთ ზურმუხტო, ჩემო სამშობლო მხარეო	223
Per aspera ad astra	237
E. C. Такайшвили	264
Elvtimé Takaïchvili (vie et oeuvre).	269
სახელთა საძიებელი	273